

ЗИЁМУҲАММАДОВ БЎРИ

**КОМИЛЛИККА
ЭЛТУВЧИ
КИТОБ**

ТОШКЕНТ—2006

www.ziyouz.com kutubxonasi

Масъул муҳарир: *Йўлдошев Ж. Ғ.*

Тақризчилар: Фалсафа фанлар доктори, проф. *Хасанов М. Х.*
Педагогика фанлар доктори профессор *Йўлдошев Ж. Ғ.*

Истиносиз, ҳар қандай инсон дилининг тубида халқ ичида обрўйи, қариндош-уруғи, ошна-оғайниси ва оила аъзолари ўртасида ҳурмати баланд бўлишини, бу дунёдан видолашганидан кейин эса, жаннагдан жой ато этилишини истайди. Бу унинг инсоний табиатидан келиб чиқиб, киши ихтиёридан ташқари ҳолатдир.

Аслида, эл ичида обрў ва оила аъзоларининг меҳрини қозонган киши, ёруғ дунёда бахтли, охирагта эса жаннатийдир. Бу ҳам инкор қилиб бўлмайдиган ҳаққоният.

Ёмон одат, хунук қилиқ ҳамда ўзи ва бошқаларга зиёни тегалдиган ишлар қилиш гуноҳ, ўзининг шу кундаги ҳаёти учун ҳам кони зарар эканини кўпчилик билади. Бу ҳақиқатларни киши қулоғига ота-онаси, қариндош-уруғи, боғча мураббийси, ўқитувчи ва домлалари, оммавий ахборот воситаларию китоб ва журналлар қуйиб юборган. Аммо кишига ирсий мерос бўлиб ўтган ва ўзи билиб-билмай чалиниб қолган турли ижтимоий хасталиклардан қандай қилиб қутулиб, вужудидаги шайтонни енгиб, гуноҳлардан покланиб, саодатга эришиш йўлларини оддий қилиб кўрсатиб берувчи, дил табиби томонидан ёзилган бирон-бир рисола йўқ.

Мазкур асар айнан шу масалалар ечимига қаратилган. Китобнинг биринчи қисмида, одамнинг **биологик моҳияти** билан бир қаторда, **ижтимоий моҳияти**, инчунин, **биологик хасталаниш** баробарида **ижтимоий касалликлар** мавжуд эканини ёритиб бериб, **маънавият, маданият, маърифат, қадрият, муҳаббат, бахт, имон, билим, илм, фан, руҳ, дин, фалсафа, иқтисодиёт, сиёсат** ҳамда бошқа тушунчаларнинг том маъноси очиб берилган. Иккинчи қисмида эса комил инсон сиймоси тасвирланиб, кишининг гуноҳ қилиб қўйиш сабаблари ва улардан қутулиб, комилликка эришиш йўллари оддий ва илмий тарзда кўрсатиб берилган.

Китоб муаллифнинг кўп йиллик тадқиқотлари натижаси бўлиб, **равон фалсафий таълимот** тусига эга, у ўзи ҳамда фарзандлари тақдирига бефарқ бўлмаганларнинг ҳаёт йўлида маълум маънода йўлчи юлдуз, шу билан биргаликда, таълим ва тарбия билан шуғулланувчилар ва барча турдаги раҳбар ходимлар учун дастуриламал вазифасини ўташига имонимиз комил.

*Ушбу китобни падари бузрукворим
Ғуломназир ва волидаи меҳрибоним
Ленаойи руҳи покларига бағишладим.
Китоб ичидаги ояти карималар
ота-онамининг қабрларини қиёматгача
нуратиётин этсин Илоҳим!*

МУАЛЛИФДАН АССАЛОМУ АЛАЙКУМ, АЗИЗ КИТОБХОН!

Китобимизнинг мазмуни билан таништиришдан олдин, **имонингиз саломатлиги билан сизни кутлайман**. Чунки қўлга китоб олиш кишида имон мавжудлигидан далолатдир.

Ушбу китобни қўлингизга олибсиз, Худо хоҳласа уни ўқиб чиқсангиз, Тангри таолонинг нури неъматини сизга ёғилиб, имонингиз бундан ҳам зиёда бўлади.

Имон деганда, фақат **шариат аҳллари**нинг фикридан келиб чиқиб, Оллоҳнинг яккаликни, Унинг китоблари, пайгамбарлари ҳамда фаришталарини тан олган ва ўлганидан кейин қайта тирилиш ҳақи эканига ишонган, шунингдек, ислом шариати буюрган беш вақт намозини ўқиб, 30 кун рўза тутган, закотни вақтида тўлаб, доимо эҳсонлар қилиб юрган ва ҳаж амалини бажо қилишни кўнглига тугиб ёки бу амални бажариб қўйган одамнигина **тушунманг**. Гарчи булар ҳақ амаллар бўлиб, ислом динини қабул қилишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлса ҳам. Бу **Ислом шариати тушунчасидаги фақат имон эшигидан киришдир** холос. **Шариатда ҳам, имонга киргандан кейин уни такомилга етказишнинг шартлари анча**.

Исломнинг аҳқому арконларидан келиб чиқиб, имом ва уламолар ишлаб чиққан шариат қоидаларига риоя қилиб юрувчи мусулмонлар билан бир қаторда, исломни таълимот деб тушунган мўмин мусулмонлар ҳам борки, улар Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларни сув қилиб ичиб юборган **ҳикмат ва ваҳдат аҳллари**дир. Улар шариат йўлини инкор қилмаганлари ҳолда, Каломуллоҳдаги оятларни, абадий қотиб қолган бир ақида деб билмай, гоҳо шариат аҳли фикрига зид ҳолда ҳам талқин қилдилар. Чунончи, Имом Аъзам мазҳабидаги шариат аҳли инсон ёруғ дунёга келишида бажарадиган амаллари, яъни нималар қилиши, қанча еб ва қанча ичиши, нималар дейиши, қандай ҳаракатлар қилиши ва ҳоказолар аввалдан маълум дейди. Ҳикмат ва ваҳдат аҳллари буни **нотўғри деб билиб**, агар одамнинг бу дунёга келишида барча ҳаракатлари олдиндан аниқ бўлса, бу дунёга келишининг ҳам, барча саъй-ҳаракатларининг ҳам, Худога

бўлган ибодатнинг ҳам маъноси қолмаган бўлур эди, дейдилар. **Инсон бу дунёга келганида эркин бўлиб, қиладиган ишларининг чегараси йўқ, киши пок ва ҳалол яшаса, бу дунё-ю у дунё саодатига эришади. Ёлгончи ва гирром бўлиб, сусткашлик ва лоқайдлик қилса, гуноҳга ботиб, бу дунё ва охиратда эришадиган мартабалари паст бўлади, деб таъкидлайдилар.** Бу гаплардаги мантиққа эътироз билдириш қийин, албатта.

Бундай зиддиятли ҳолатлар бошқа муҳим масалалар, шу жумладан Оллоҳни таниш, Муҳаммад мустафо (САВ)ни таърифлаш ва Имон масалаларида ҳам бор.

Шариат аҳли Худодан кўрқиш ва унинг жаннатига ноил бўлиш учун Унинг амрларини, буюрган ибодатлари (имон, намоз, рўза, закот ва ҳаж)ни бажариш шарт деса, ҳикмат аҳли билан ваҳдат аҳли бу фарзларни Худо эмас, набийлар яратган дейишиб, **Худого ибодатни Ундан кўрқиб ва Унинг жаннати умидида қилишни тамаъ деб билишган.** Ҳар қандай ибодатни Худого ёқиш учун ёки ундан кўрқиб, ёки жаннатга эришиш мақсадида эмас, балки Тангрига чин муҳаббат билан бажариш лозим. Илоҳ бизни меҳр нури билан яратган, биз шундоқ ҳам Унга севиклимиз, У эса, ўз навбатида, биздан муҳаббатимизни кутади, холос. Бажарадиган намозу рўзаларимиз, закоту эҳсонларимиз Унга эмас, ўзимиз учун, бу дунёдаги тани сиҳатлигимиз ва руҳимиз тинчлиги ҳамда имонда маҳкам туриб, Қуръони каримда буюрилганлардан чиқиб кетмаслигимиз учун керак. **Худони эса севиш ва У кўрсатган йўлдан юриш лозим.** Бунинг учун аввал Уни таниш шарт, дейди ваҳдат аҳли. Яратганини танимаган ҳолатда Унга ибодат қилиб, илтижо қилганда, улар ким ва нимани кўз олдига келтирадилар? Одам кўрмаган, билмаган, танимаган ва ҳис қилмаган нарсасига ибодат қилолмаслиги туйғайли улар ибодат қила туриб, Худо деганда истаган нарсани кўз олдиларга келтиришлари мумкин. Бу эса бутпарстликнинг ўзи, деган фикрдадилар тасаввуф аҳли. Китобда ана шулар тўғрисида фикр юритилиб, улар тегишли манбалар орқали асослаб берилган.

Ўз заковати билан улуғ мутафаккир ва тасаввуф илмининг султони Мавлоно Жалололдин Румий жанобларини шайдо қилган Шамс Табризий замонасининг имом ва уламоларига қаратиб бундай деган эканлар: «Қачонгача бошқаларнинг ҳассасига суянасизлар? Ўз оёқларингиз билан юринг! Сизлар айтадиган ҳадису тафсиру ҳикмат ва бошқалар бир замонлар ўз асрида бирор мартабага ўтирган шахсларнинг сўзларидир... . Агар сизлар бу замоннинг фарзандлари бўлсангиз, қани сизлар айтадиган сўзу асрор?» Кетидан: **«Олам халқига ҳақ йўлни кўрсатаман, деб юрган бу ки-**

шиларнинг даъвосини ботил қиламан»¹, — деган эканлар. Тадқиқотларимиз, ўша даврдан то шу кунгача бўлган вақт ичида Ислом ботил қилинган фикрлардан тозаланиш ўрнига, бидъатлар ботқоғига ботиб қолганлигини кўрсатди. Етти ярим аср муқаддам ботил қилинган сўзларга биз XXI аср кишилари ҳали ҳам ишониб, уларга эътиқод қилиб юрибмиз. Баъзилар эса, Ислом ғоясига зид бўлган бир қатор ақидалардан келиб чиқиб, жамиятнинг тинчлигини бузиб келмоқдалар.

Менинг қатъий фикрим бўйича, Исломни ботил қилинган фикрлардан ҳамда бидъатлардан тозалаб, унга замона нуқтаи назаридан ёндашиб, Қуръони каримдаги оятларнинг битта ҳам ҳарфини ўзгартирмаган ҳолда мазмунига чуқурроқ кириб бориш вақти келди.

Худога шукри, бундай ишлар Туркия ва бошқа баъзи мусулмон мамлакатларида бошланиб кетган. Биз ҳам улардан ўрнак олиб, Исломнинг халққа хизмат қилишига ёрдам берадиган Қуръони карим тадқиқотига астойдил киришишимиз лозим. Эски наводаги эски гапларга одамлар ишонмай қўйди, ундай гаплар кўпчиликка ёқмай ҳам қолди. Аммо, аҳолининг теран фикр юритмайдиган маълум қисми, йўқдан кўра деб, бу гапларнинг маъносига чуқур кириб бормай, руҳининг боқий эҳтиёжи туфайли (*Инсон руҳи доимо ўзининг Аввалига — Тангри таолога талпинади*), ўзи билмаган ҳолатда, муллаларнинг Худонинг номидан (*гарчи уларни имомлар айтган бўлса ҳам*) айтган мулоийм сўзларига ишониб, гоҳо Парвардигорнинг ғоясига зид даъватларга ҳам эътиқод қилиб, эргашиб юрибдилар. **Фикр қилувчилар эса, руҳининг эҳтиёжи туфайли Тангрига талпиниб, Инжил ва Қуръони каримни илоҳий китоблар деб ҳис қилган ҳолда, уларнинг замона нуқтаи назардан қилинган талқинларига муҳтождирлар.**

Муқаддас китоблардаги оятларни замон нуқтаи назаридан талқину тафсир қилиб, уларни халқ маънавиятига айлантормас эканмиз, халқимизни шу кундаги ижтимоий хасталиклардан фориг этиб, тарих тақозоси билан тушиб қолган маънавий инқироздан олиб чиқиб кетишимиз амри маҳол.

Ислом таълимотида ва умуман кишилик жамиятида кенг маънодаги имонли киши деганда, Илоҳий Қудратнинг мавжудлигига, унинг билим ва кароматларига, ушбу Қудрат фаолиятининг маҳсули бўлган барча мавжудоту махлуқотларга, шу жумладан фаришталари ва одамзотга, инсониятнинг порлоқ келажагига ва эзгуликнинг галаба қозонишига астойдил ишонган ҳамда, қилган

¹ *Муҳаммад Истеломий*. Илоҳий ишқ куйчиси Жалолиддин Румий ҳақида. Техрон, 2001. 22-бет.

яхши ва ёмон амаллари юзасидан қачондир ва кимгадир албатга ҳисоб беришини аниқ деб билган, шунинг учун масъулият сезиб, доимо яхши ишлар қилиб юрувчи, ўз камоли устида тинмай ишлайдиган, меҳнатсевар, хушфەъл, ширин сўз, ахлоқ-одобда етук, сабр-қаноатли, саховатли, жасур ва шижоатли ҳамда ҳалим одам гушунилади (*Имон тушунчасига китобимизнинг 5-фаслида батафсилроқ тўхталамиз*).

Қўлингизга ушбу китобни олибсиз, демак, ижтимоий моҳияти-гизни англабсиз, кенг маънодаги имонингизни мустаҳкамлаш ниятингиз бор.

Ушбу ният сизга муборак бўлсин!

Худо хоҳласа, бу мақсадингизга тўла эришасиз. Сизнинг бу саъй-ҳаракатингизга Тангри таоло ёр, ушбу китоб эса мадакқордир.

Китобнинг шу жойигача бўлган қисмини ўқишингизнинг ўзидаёқ, сиз учун бир оз мавҳум, баъзилари эса баҳсли туюлган бир неча тушунчалар учради. Жумладан: «ижтимоий моҳият», «ижтимоий хасталик», «маънавият», «Ислом шарияти», «Ислом таълимоти», «шариат аҳли», «ҳикмат аҳли», «ваҳдат аҳли», «Ислом дини тушунчасидаги имон», «кенг маънодаги имон» ва ҳоказо. Бунга ўхшаш кўпдан-кўп сўз ва сўз бирикмалари кундалик ҳаётимиз, адабиёт саҳифалари ва оммавий ахборот воситаларида кўплаб қўлланиб келинмоқда. Баъзиларининг мазмуни кўпчилика маълум эмас. Баъзиларини эса олимлар бизга турлича тушунтириб келмоқдалар. Улар бу тушунчаларни шарҳлашда доим ҳам илмий асосга тўлиқ суянмаганликлари натижасида, муомалада гоҳида ғализ, гоҳида нотўғри изоҳлар ҳам учраб турибди.

Бундай чалкашлик ва ноаниқликларга маълум даражада барҳам бериш мақсадида китобимизнинг биринчи қисмини «**Фалсафий савод китоби**» деб номладик.

Маълумки, саводнинг бир неча тури мавжуд: **тил саводи, касбий савод, сиёсий, иқтисодий, диний, ҳуқуқий, техник савод ва бошқалар**. Шу жумладан **фалсафий савод** ҳам бор. Нарса ва ҳодисаларга тушунчалар тузиш ва таърифлар бериш фалсафий саводнинг ажралмас қисмидир. Китобнинг биринчи қисми, асосан, кишининг фалсафий саводини оширишга йўналтирилган.

Ўзини баркамол инсон қилиб шакллантиришни мақсад қилиб олган киши учун фалсафий саводни эгаллаш муҳим аҳамият касб этади.

Эпикур (м.авв. 341—270 йиллар): «Фалсафа ёхуд донишмандликка меҳр қўйиш ақлни чархлаш демакдир», — деган бўлса, «Фалсафа-

нинг кучи шундаки, — деб ёзади Цицирон (м.авв. 106—43 йиллар), — у қалбларга малҳам, беҳуда ташвишларни баргараф этади, ортиқча ҳаваслардан халос қилиб, қўрқувни ҳайдайди»¹.

Комилликка интилган одам. ўз устида тинмай ишлаши натижасида, ижтимоий хасталиклардан қутулиб, маънавий қувватини ошира боради. Натижада гуноҳлардан покланиб, охир-оқибатда унинг имони мустаҳкамланади ва руҳи нажот топади. Китобимизнинг иккинчи қисми кишининг ўз устида ишлаши ва ижтимоий қусурлардан халос бўлиши тамойиллари ҳамда йўл-йўриқларини ёритиб беришга бағишланган. Шу муносабат билан унинг номини «**Руҳий нажот китоби**», деб қўйдик.

Мазкур асар ижтимоий моҳиятингизга кўпроқ наф келтириши учун уни ўқиганда қуйидаги етти қоидага риоя қилганингиз маъқул:

— биринчи навбатда, вужуд ва руҳингизни поклаб, яхши дам олган ҳолатда, ўта кўтаринкилик билан, ўзбек тилининг барча қоидаларига риоя қилиб, **бисмиллоҳир раҳмонир раҳим** деб, секин бўлса ҳам овоз чиқариб, китобни ифодали ўқишга бошланг. Овоз чиқариб ифодали ўқиганда, китобдаги сўзларнинг мазмуни руҳингизга чуқурроқ сингади;

— шунинг баробарида, ўзингизда «синергетика»нинг бутун борлиққа квантлар назариясидан келиб чиқувчи «мажму ёндашув тамойили» билимларини эгаллашнинг кучли туйғусини пайдо қилинг. Бусиз китоб ўз сирларини сизга очмайди. **Чунки «синергетика» шу кундаги жаҳон олимларининг охириги илмий ютуқларидан бири бўлиб, янгича фалсафий тафаккурни ҳамда XXI аср илмий дунёқарашини ифода этади.** Бунда бизни ўраб турган нарса ва ҳодисалар негизини квант (*нур тўлқини*) ташкил этиб, барча нарса ва ҳодисалар (*шу жумладан биз ҳам*) бу нур тўлқинларини муайян бир фикр асосида гужанак бўлиб квантлар қуюқмасига айланиб моддийлашган чексиз кўп, катта ва кичик, жонли ва жонсиз, тартибли ва тартибсиз, ўзгарувчан ва турғун ҳамда бошқа бир қатор хусусиятларга эга бўлган бутунликлар, яъни **мажмулар сифатида идрок қилинади.** Китоб тўлалигича мажмулар назариясидан келиб чиқиб ёзилган («*Мажму ёндашув*» *тўғрисида батафсилроқ маълумот 1-фаслининг охирида келтирилган*);

— шошманг! Шошган одам бу китобни ўн-йигирма маротаба ўқиса ҳам тушунмайди. Чунки у бадиий асар бўлмай, теран фикр юритишни талаб этувчи фалсафий таълимотдир;

¹ Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. Т.: Янги аср авлоди, 2002. 122, 145-беглар.

— ўқиш жараёнида бир абзацдан бошқасига ўтишдан олдин, уни икки-уч маротаба ўқиб, мазмунига кириб боринг;

— китобни ўқиганда имиллаб ўқимай, уни бутун вужудингизни ишга солиб, ўта ҳушёрлик билан тез ўқишга ҳаракат қилинг. Ўқиганда гоҳида ўқишдан тўхтаб-тўхтаб, ўқиб чиқилган жумладаги фикрлар ҳаётда қандай ўз аксини топиши устида мулоҳаза юритиб, айримларини махсус дафтарга туширинг;

— матндаги муҳим фикрлар остини қалам билан чизиб қўйган яхши. Бу билан зарурият туғилганда, китоб мазмунига қайта мурожаат қилишга йўл очган бўласиз;

— албатта, ҳар ойда камида бир маротаба китобни варақлаб, ундаги ости чизилган сўзларни эслаш орқали китоб мазмунини хотирангизда тиклаб қўйинг. Бу билан асардаги билимлар руҳингизга синга бориб, маънавиятингизга айланади. (*Маънавиятнинг шаклланиш жараёни 4-фаслда берилган*).

Шу кундаги олиму уламолар кишилик жамиятининг маънавий асосини сунъий равишда, гўёки бир-бирига зид бўлган **диний ва дунёвий билимлар ҳамда амалиётлар деб, ажратиб идрок қилиб келмоқдалар**. Бу ҳол зулмат ботқоғига ботган ўрта асрлардаги Ғарб сарқити бўлиб, ҳақиқатга тамоман зиддир. Илк ўрта асрда Европада христиан дини ўта реакцион тус олиб, жамият тараққиётини тўхтатиб қўйган эди. Билимга интилиб, илм билан шуғулланувчилар гулханда ёндирилди. Ҳудудга «Уйғониш даври» кириб келганда, дин тараққиётга ғов бўла бошлади. Шунда ортодоксал дин тарафдорлари билан илғор фикр юритувчилар орасида интеллектуал кураш бошланди. Ўрта аср охирларида, бу кураш тугамаган бўлса-да, тараққиёт тарафдорлари ғалаба қилгандек бўлди. Дин жамиятнинг сиёсий ва илмий ишлари ҳамда хўжалик юритиш жараёнига аралашувдан четлатилди. Шундан буён Европада «дин ишлари» ва «дунёвий ишлар» деган ибора ишлатиладиган бўлди. Шарқ мутафаккирлари илм аниқлаган янгиликларга, яъни **зоҳирий** билимларга илмий ҳақиқат, пайғамбарларга Тангри ваҳий-илҳом орқали юборган **ботиний** билимларга илоҳий ҳақиқат сифатида қарашган ва ўз асарларини ёзишда иккала ҳақиқатдан бирдай фойдаланишган. Бир турдаги ҳақиқат билан иккинчи турдаги ҳақиқатни тасдиқлаб келишган. Илоҳий ҳақиқатни тадқиқотлар олиб бориш (**ижтиҳод**) йўли, яъни илмий ҳақиқатлар билан тасдиқлашса, илмий тадқиқотлар олиб бориш жараёнида аниқланган янги билимларни илоҳий китоблардаги ҳақиқатлар билан солиштириб, унинг чин эканлигини далиллашган. Самовий билимлар ҳисобланган Конфуций ва Будда таълимотларини,

Авесто, Забур, Таврот, Инжил ва Қуръони каримни бизнинг алломалар инсониятнинг маънавий асоси деб билишган ва улардан бирдай унумли фойдаланишган.

Мазкур асар икки хилдаги стандарт бўйича фикрлашдан нисбатан тўғри фикрлашга ўтиш вақти етди, деган фикрдан келиб чиқиб, ўтган алломаларимиз таянган тамойиллар заминиде ёзилган. Илоҳий китобларни ўқиш жараёнида учраган, муаллиф учун янги бўлган фикрларни теран ўй юритиб, бир қатор тадқиқотлар олиб бориб, илмий томондан исботлашга ҳаракат қилинди. Мустақил тадқиқотлар олиб бориш жараёнида аниқланган янги қонуниятларни эса муқаддас китоблардаги оятлар билан мустаҳкамлашга уриниб кўрдик. Бу саъй-ҳаракатимизга манба сифатида барчаси бирдай аҳамиятли бўлган илоҳий китоблар «Авесто», «Забур», «Таврот», «Инжил», «Қуръон», «Конфуцизм», Дао ва Будда таълимотлари билан бир қаторда, буюк мутафаккирлар фикри ҳамда замонамизнинг йирик олимлари тадқиқотларидан фойдаланилди.

XVI—XVII асрларда яшаб ўтган инглиз файласуфи Фрэнсис Бэкон: «Юзаки файласуфлик инсон ақлини худосизлик сари етаклайди. Фалсафани чуқур ўрганиш эса одамлар идрокини динга йўналтиради», «Худони инкор этувчи одам инсон зотидаги эзуликни ҳам инкор этади»¹, — деган экан. Рим файласуфи Боэци (480—524 йиллар): «Имкон туғилган ерда имон ва тафаккурни бирлаштиринг»², — деган.

Пайғамбар Исо Алайҳиссалом: «Сўраб туринг, сизга берилади. Излаб туринг, топасизлар. Тақиллатиб туринг, сизга очилади. Чунки ҳар бир сўраган олар, излаган топар, тақиллатганга эшик очилар»³, — деган эканлар.

Исо Алайҳиссалом таълимотидан унумли фойдаланган пайғамбаримиз Муҳаммад (САВ) инсон тарбиясида жоҳилликни бартараф этишга алоҳида аҳамият берганлар. Улар кўпгина ҳадисларида мўминларни ўқиш ва ёзишга, билим ўрганишга ва бошқаларга ўргатишга чақирганлар. Чунончи, «Билим ўрганмоқ Оллоҳ ҳузуринда намоздан, рўзадан, садақадан, ҳаждан ва Азизу Жалил бўлган Оллоҳ йўлида жанг қилишдан ҳам афзалдир»⁴, — деганлар. Ундан ташқари «Бу дунёни десанг тижорат қил, у дунёни ўйласанг ибодат

¹ Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. 242-бет.

² Ўша жойда. 185-бет.

³ Инжил. Стокгольм. 1993. 16-бет.

⁴ *Муҳаммад Асад Жўшон*. Тасаввуф ва нафс тарбияси. Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси.Т.: 2001. 9-бет.

қил, у дунёю бу дунёим обод бўлсин десанг билим эгалла» ҳамда «Ибодатнинг энг юқориси билим олиш ва эҳсоннинг энг юқориси бошқаларга билим беришдир», — деган ҳадислар ҳам борлигини унутмаслигимиз лозим.

Эзгулик йўлида, ибодатнинг энг юқориси бўлган билим эгаллаш ва эҳсоннинг энг юқориси бўлган бошқаларга билим беришдек сазй-ҳаракатингизга куч-қувват ва омад тилаб қолувчи камина қўлингиз фалсафа фанлари доктори, профессор Бўри Фуломпазир ўғли Зиёмухаммадов.

ФАЛСАФИЙ САВОД КИТОБИ

1 - Ф А С Л

ФАЛСАФИЙ САВОД ВА МАЖМУ ЁНДАШУВ ТАМОЙИЛИ

Савод деб, кишининг муайян бир фан ёки амалиёт соҳасидан эгалланиши шарт бўлган билим ҳажмига эга бўлганлик даражасига айтилади. **Саводхон одам** деган тушунча, бир соҳа эгаси бўлиш учун ушбу соҳадан керак ҳажмдаги билимларни эгаллаб, уларни амалиётда қўлай олиш малакасига эга бўлган кишига нисбатан қўлланилади.

Ҳар қандай саводхонликнинг бош асоси ва барча одамлар эгаллаши шарт бўлган савод, бу «**тил саводи**»дир, яъни оғзаки ва ёзма нутқдан фойдаланганда уни муайян адабий тилдаги мавжуд қонун-қоидалар асосида амалга ошириш. Бунинг боиси, ҳар қандай фан ёки амалиётдаги билимларни эгаллаш ва уларни бошқаларга тўғри ҳамда тушунарли қилиб бериш учун маълум қоидаларга солинган тилни мукаммал билиш шарт эканлигидадир. Тил қоидаларини яхши билмаган одам ўз фикрини бошқаларга тўғри етказиб бера олмайди. Бундай саводни асосан, йўналтирилган таълимнинг бошланғич босқичи ва ўрта мактабнинг тил дарсларидан олинади. Аҳоли орасида саводи бор деганда, айнан мана шу савод тушунилади. Бу — бошқа турдаги саводларни эгаллаш учун замин ва одамлар орасидаги ахборот алмашувини бир-бирига тушунарли тарзда амалга ошириш учун зарур бўлган саводдир.

Аввал айтиб ўтганимиздек, саводнинг тури кўп. Булар: **диний савод** — муайян диндаги билимларни мукаммал билганлик даражаси; **техник савод** — техника сирларини яхши тушунганлик; **сиёсий савод** — сиёсатшунослик фанидаги билимларни тўла эгаллаб, улардан ҳаётда фойдалана олишлик малакаси; **математик савод** — математикадаги қонун-қоида ва формулаларни яхши билиб, улардан малакали фойдалана олиш; **касбий савод** — маълум бир касбдан керакли билимларни эгаллаб, улардан амалиётда фойдалана олиш малакаси ва ҳоказо. Бундай саводлар рўйхатини давом эттиравериш мумкин, аммо, мақсадга яқинлашадиган бўлсак, фалсафий савод моҳиятини кенгроқ тушунтиришга ва бу турдаги саводингизни оз бўлса ҳам оширишга ҳаракат қиламиз.

Камолот сари интилган ва эл-юрт ичидаги обрўйи устида қайғурган одам фалсафий саводга эга бўлиши шарт. Акс ҳолда кўзлаган эзгу мақсади — комилликка эриша олмайди.

Элеялик Зенон (м.авв. 490—430 йиллар): «Фалсафа инсонга ўлимга нисбатан нафрат туйғуларини инъом этади», — деган бўлса, Антисфен (м.авв. 444—366 йиллар): «Фалсафа менга ўз-ўзим билан суҳбат қуришни ўргатди», — деган. Афлотун (Платон) (м.авв. 428—347 йиллар) фалсафага таъриф бериб, қуйидаги сатрларни ёзиб қолдирган: «Оламда билимдан кучли нарса йўқдир. Билим ҳар қандай ҳузур-ҳаловатдан ҳам, бошқа нарсалардан ҳам зўрроқдир». «Фалсафа билан машғул бўлинг, шунингдек, ёшларда ҳам фалсафага рағбат уйғотинг». «Ҳайрат файласуфларга хос сифат. Ана шу сифат фалсафанинг ибтидоси саналади». Яна у: «Фалсафа билан ёшликда, меъёрида машғул бўлмоқлик жоиз. Бу қоидага амал қилмаганларни ҳалокат кутади. Ҳар қанча заковатли бўлманг, ёшингиз бир жойга бориб қолганда умрингизни фалсафага бағишламасангиз, ҳурмат-эътиборли инсон бўлиш тажрибасидан айрилиб қоласиз», — деб таъкидлаган.

Теран фалсафий фикр юритадиган одамнинг ижтимоий моҳияти юқори, ўзи эса босиқ ва мулоҳазали бўлгани учун аҳоли ичида обрўи баланд бўлади. Аммо, ўзаро мантиқан боғлиқ ва ҳар бир сўзининг исботи бор фалсафий фикр билан, мантиқан суэт боғланган ҳамда исботи йўқ сафсата гапнинг фарқига бориш лозим. Баъзилар сафсатани ҳам фалсафа деб биладилар. Бу тўғрида Арасту (м.авв. 384—322 йиллар) қуйидаги фикрни айтган: «Сафсатабозлик ва диалектика ҳам фалсафа машғул бўлган масалалар билан шуғулланади. Фалсафа диалектикадан ўзига хос қобилиятлари билан, сафсатабозликдан эса танлаган йўли билан фарқланади. Яъни диалектика бирор жабҳани донишмандлик нуқтаи назардан билишга уринади. Сафсатабозлик эса ўткинчи донишмандликдир, холос»¹.

Ҳудудимиздаги кенг омма орасида фалсафа тўғрисида бирмунча нотўғри фикр шаклланиб қолган. Бунинг боиси, биринчидан, фалсафий тафаккур ҳаммада ҳам юқори бўлавермаслиги бўлса, иккинчидан, фалсафий билимлар анча теран, тили нисбатан мураккаброқ бўлганлиги ва, учинчидан, яқин ўтмишимизда ўқув юртларида фалсафа бир ёқлама тушунтирилиб, ундаги фикрларни мулоҳазасиз қабул қилишга мажбур этилганлиги натижасида халқ ичида унинг обрўи тушиб кетганлигидадир (*Инсонга нимаики нарсани зўрлаб тиқиштирилса, унда бу нарсага нисбатан нафрат уйғона бошлайди*).

Ушбу фаслда фалсафа нима эканини, унинг кундалик ҳаётимиздаги ўрни тўғрисидаги фикрларни тушунарли ва энг умумий тарзда баён этиб беришга ҳаракат қилинди. Фалсафанинг келиб чиқиш тарихи, унинг барча оқимлари, ҳал қилишга йўналтирилган барча масалалари, махсус тушунчаларнинг тўлиқ тизими ва ҳоказоларга, яъни чин фалсафий билимларга кўп ҳам чуқур тўхталмай, фалсафа-

¹ Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. 100-бет.

нинг ўзига ва унинг асосий тармоқларига умумий таъриф бериш ҳамда унинг энг умумий қонунларини, шунингдек, фалсафада кўп учрайдиган махсус тушунчалардан бир қисмининг мазмунини ёритиб, ХХІ аср фалсафасининг йирик оқимларини қайд қилиб ўтиш билан чекландик.

Фалсафанинг луғавий мазмуни «доноликнинг дўсти» бўлиб, қадимда файласуфларни «доноликни севувчилар», деб аташган. Авваллари фалсафани барча фанларнинг отаси, деб санашган. Эндиликда, фалсафа — табиат, жамият ва онг ривожланишининг умумий қонунларини ўрганувчи фан сифатида талқин қилинмоқда. Фалсафа — дунёқарашни ўрганувчи илм, ёки фалсафа — нарса ва ҳодисаларни ўрганишнинг умумий усуллари тўғрисидаги фан, деб талқин қилган адабиётлар ҳам бор. Пифагор эса, ҳаётнинг мазмунига оид қарашларга «фалсафа» деб ном берган.

Мақсади жиҳатидан бир-бирига ўхшамаган бу таърифларнинг қайси бири фалсафа моҳиятини тўлиқ ифода этади, деган савол туғилиши табиий. Гап шундаки, юқоридаги гапларнинг ҳаммаси ҳам фалсафага тегишли бўлиб, унинг тадқиқот объектининг у ёки бу томонларини очиб беришга йўналтирилган. Чунки фалсафанинг ўрганиш объекти кўп қиррали бўлиб, жуда кенг масалалар кўламини ёритиб беришни мақсад қилиб олган.

Фалсафага умумий таъриф беришдан олдин, унинг бошқа илм-фан соҳаларидан тубдан фарқ қиладиган томонларини кўриб чиқайлик.

Биринчидан, фалсафа ўз тадқиқотларини муайян нарса ва ҳодисага қаратмай, конкретдан узилган ҳолда нарса ва ҳодисаларни **умумий**, яъни **абстрактлаштириб** ўрганади. Масалан: муайян миллатга мансуб маълум ёшдаги эркак ёки аёл жисмоний саломатлигини — тиббийёт, унинг истеъмол молларига бўлган талабини — иқтисодиёт илмининг маркетинг деган тармоғи, шу одамнинг бошқалар билан ўзаро муносабатини — социология, миллатининг келиб чиқишини — этнология, унинг ташқи муҳит билан ўзаро муносабатини — экология ўрганса (*одамни ўрганадиган фан тармоқларининг баённи давом эттиравериш мумкин*), бутун инсониятнинг, яъни кишилик жамиятининг тараққиёт қонунлари, уларнинг умумий қадриятлари, одамзотнинг билиш жараёни сирларини очиб беришни фалсафа ўз зиммасига олган. Яна бошқа мисол: ҳар бир конкрет фаннинг ўз ўқитиш усул ва услублари мавжуд, уни педагогиканинг услубийёт (методика) деган тармоғи ўрганади. Аммо ҳар қандай таълим-тарбия маълум бир умумий мақсад томон йўналтирилган бўлиб, педагогик жараённинг ўзи эса махсус қонуниятлар асосида кечади. Ана шу, ҳамма педагог ва ўқитувчилар учун энг умумий мақсад кўрсаткичлари билан таълим-тарбия жараёни кечишининг умумий қонуниятларини фалсафа аниқлаб беради. Ёки динни оладиган бўлсак, ҳар бир

алоҳида олинган дин ўзининг ақидалари, унга эътиқод қилувчилар бажариши шарт бўлган шариати, яъни қонун-қоидалари, уларга амал қилинганда олинадиган ажр-мукофотлар тизимига эга. Шулар ва уларни бузганда бериладиган жазолар ҳамда бошқа диний масалаларни теология, Ислоҳ мисолида — тавҳид, тафсир ва фикҳ ўрганса, умуман динларнинг келиб чиқиши, уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни, бир-биридан фарқли ва ўхшаш томонларини, шунингдек, бошқа умумий диний масалаларни фалсафа фани ҳал қилиб беради.

Бундай масалалар устида мулоҳаза юритиш учун кишида **абстракт** тафаккур яхши ривожланган бўлиши керак. Чунки абстракт нарсаларни фақат абстракт тафаккур ила англаш мумкин. Ҳаётда доимо конкрет масалаларни ечиб, кундалик юмушлар билан машғул бўлиб юрган одамларда абстракт тафаккур кўп ҳам ривожланган бўлмайди. Ўзида абстракт тафаккурни тараққий эттириш учун, киши вақти-вақти билан конкрет нарса ва ҳодисалардан узилиб туриб, улар устида умумий (абстракт) фикр юритиши керак бўлади. Бу эса ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Бунинг учун анчагина ақлий куч ва иродани ишлатиб, вақт сарфлаш лозим бўлади. Бу эса кўпчиликка малол келади. Шунинг учун фалсафий масалаларга кўп одам тушунавермайди. Тўғрироғи, тушунишга эринади. Фалсафа фанининг бошқа фан соҳаларидан **иккинчи фарқли томони ҳам, у абстракт тафаккур билан иш юритишидадир.**

Учинчи фарқи. Ҳар қандай муайян фандаги билимларни ҳаётда синаб кўрса бўлади. Масалан: техникадаги билимларнинг тўғри ёки нотўғрилигини ўша машина ёки мосламани ишлатиб кўриб билса бўлади. Физика, химия, биология ва бошқа табиий ва аниқ фанлар билимларини лаборатория шароитида тажриба орқали синаб кўрса бўлади. **Фалсафа аниқлаган билимлар** фақат мантикий тафаккур воситасида махсус усуллар ёрдамида назарий тасдиқланади, уларни **амалда синаб кўриш мумкин эмас.** Фалсафа қонушларининг ишлатилиши фақат ақл билан тушуниб етиш мумкин.

Айтилган фикрлардан келиб чиқиб, фалсафага умумий таъриф берадиган бўлсак, фалсафа — табиат, жамият ва онг ривожланишининг барчасига бирдай тааллуқли, энг умумий қонунларни мавҳум абстракт тафаккур ёрдамида ўрганувчи ҳамда одамлар дунёқараши, инчунин, қадриятлари шаклланиши ва инсоннинг билиш жараёни қонуниятларини аниқловчи, шу билан бирга бошқа тадқиқотлар учун умумий илмий усул вазифасини бажарувчи соҳаси. Бу таъриф турли адабиётларда келтирилган хусусий таърифларнинг тўғри эканини тасдиқловчи умумий аниқламадир.

Ҳақиқатдан ҳам, фалсафанинг асосий вазифаларидан бири — бутун борлиқ тараққиётининг умумий қонунларини ўрганиш. Фалсафа барча фанлар отаси, деган фикрини ҳам бизнинг таъриф тасдиқ-

лайди, чунки фалсафа қонунлари барча илм-фан ва амалиётда бирдай ишлайди. Фалсафа дунёқарашни шакллантирувчи фан, деган таъриф ҳам, биз берган таъриф бўйича тўғри бўлиб чиқди. Фалсафа илмий тадқиқотлар олиб боришнинг умумий усули, деган гап ҳам тўғри. Негаки, у ҳамма фан ва амалиёт соҳаларининг фаолияти учун методологик асос бўлиб хизмат қилади (*Методология тушунчасига ушбу асарнинг 6-фаслида изоҳ берилади*). Шунинг учун ҳам фалсафа бир қатор тармоқларга бўлинган. Уларга қуйидагилар киради.

Онтология фалсафанинг етакчи тармоғи бўлиб, борлиқ тўғрисидаги фан ҳисобланади. У бизни ўраб турган, биз билган ва билмаган, биз кўра оладиган ва кўра олмайдиган нарса ва ҳодисаларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ҳамда бир турдан иккинчи турга ўтиши қонунларини, фалсафа категорияларини (*асосий тушунчаларини*) ҳамда бирламчилик масаласини, шунингдек, бутун оламга тааллуқли бошқа умумий масаларни ечишга йўналтирилган. Бизни ўраб турган нарса ва ҳодисалар деганда, бутун борлиқнинг бирламчи асоси — квантдан тортиб, бутун оламини, шунингдек, табиий ҳодисаларни пайдо қилувчи квант майдони ва моддий олам орасидаги алоқадорликлардан то коинотдаги мўъжизавий ҳодисаларгача барчасини тушунмоқ лозим. Фалсафанинг бу тармоғи луғатларда берилган, фалсафа табиат, жамият ва онг ривожланишининг умумий қонунларини ўрганувчи фан, деган умумий таърифта кўпроқ тўғри келади. Советлар даври фалсафасида унинг қисқартирилган вариантини гносеология билан биргаликда Диалектик материализм — «Диамат» деб юритилган.

Гносеология билиш назарияси ҳисобланиб, инсон оламини билиб бориши жараёнидаги мавжуд умумий қонуниятларни ўрганадиган ва шу жараёнга тааллуқли масалаларни ёритиб беришга қаратилган фалсафа тармоғи ҳисобланади. У адабиётлардаги, «фалсафа — билиш тўғрисидаги фан», деган талқинга мос келади.

Аксеология ёки ижтимоий фалсафа фалсафанинг жамиятдаги қадриятларнинг шаклланиш қонуниятларини ўрганувчи тармоғи бўлиб, жамиятга оид барча умумий масалаларни ечиб беради. Яқин ўтмишимизда уни **Тарихий материализм** — «Истмат» деб атаб келинган.

Илмий адабиётларда фалсафа ичида яна, «**Эпистемология**», «**Праксиология**» ва «**Методология**» деган тармоқларни ажратиб кўрсатадилар. Уларнинг таърифи устидаги баҳслар ҳали тугамаганлиги учун уларга батафсил тушунча беришдан тийилдик. Фақат **праксиология** — инсон амалий фаолияти ҳақидаги фалсафа тармоғи бўлиб, мантиқ, социология, психология, педагогика ва шунга ўхшаш амалиётга яқин бўлган ижтимоий фанларни ўз ичига олишини қайд қилиб ўтамыз.

Методология эса фалсафанинг барча хусусий фанларнинг энг умумий масалаларини ва назарий асосларини ишлаб чиқишга

йўналтирилган тармоғи. Масалан: физиканинг фалсафий масалалари, химия фалсафаси, адабиётнинг фалсафий жабҳалари ва ҳоказо.

Ушбу фаслда фалсафа ечиб бериши шарт бўлган асосий **онтологик масалаларни** кўрсатмай ўтиб бўлмайди. Чунки, фалсафадаги оқимлар ва илмий мактаблар ана шу масалаларни қай йўсинда ечишига қараб ажратилади. Шу билан биргаликда, киши бошланғич фалсафий саводга эга бўлиши учун фалсафанинг асосий қонунларини ҳам билиб олиши лозим. Куйида шуларнинг баёнига ўтамиз.

Фалсафа ўз олдига кўпгина оламий, яъни онтологик масалаларни ечиб беришни муаммо сифатида қўйган. Шулардан энг қадимий ва асосийларидан бири **бирламчилик масаласидир**. Бу масала бўйича файласуфларнинг бир гуруҳи, олам пайдо бўлишида биринчи бўлиб гоё туртки бўлган. Ҳар қандай нарса ва ҳодисанинг ибтидоси — унинг гоёси, яъни **гоё бирламчи**, дейдилар. Бундай фикр тарафдорлари **идеалистлар** деб ном олган.

Файласуфларнинг бошқа бир гуруҳи аввал моддий нарса (материя) пайдо бўлган, гоё эса, энг юқори материя бўлган онг фаолиятининг маҳсули бўлиб, кейин пайдо бўлган, дейишади. Улар **материалистлар** деб аталади.

Иккинчи муаммо, бу ривожланиш масаласи. Бу масала бўйича ҳам файласуфлар иккига бўлиниб кетган. Биринчи гуруҳи, бутун борлиқ статик ҳолатда, яъни бизни ўраб турган жонли ва жонсиз нарсалар бир вақтлар ё илоҳий қудрат томонидан яратилиб, ёки маълум бир шароитда ўзидан ўзи шаклланиб, сўнг мувозанат ҳолатига тушиб қолган ва **ўзгармай тураверади**. Ўзгарса ҳам берк ҳалқа ичида ўзгариб, умуман олганда ўзгармайди, дейдилар. Улар **метафизиклар** деб номланадилар. Бошқа бир гуруҳ файласуфлар эса, бутун борлиқ **тинмай ҳаракат жараёнидадир**, барча нарса ва ҳодисалар тинмай ривожланиб, бир турдан иккинчи бир турга ўтиб туради, дейишади. Бундай назарий таълимот **диалектика** дейилади.

Фалсафада ечилиши шарт бўлган масалалар жуда кўп. Чунончи, оламни ўрганиб бўладими ёки бўлмайдими; макон ва замон масаласи ва ҳоказо. Уларни ҳар турли йўсинда ечувчилар гуруҳларга бирикиб, фалсафадаги асосий оқимларни ва уларнинг чексиз кўп шохобчаларини юзага келтирганлар. Фалсафадаги асосий йирик оқимлар юқоридаги икки масалани ечишга қараб бўлинади. Улар қуйидагилардир.

Катта бир гуруҳ файласуфлар, биринчи масала бўйича, олам яралишида аввал гоё пайдо бўлган, кейин шу гоё лойиҳа вазифасини бажариб, унинг негизида турли-туман моддий нарсалар шаклланган, дейдилар. Иккинчи масала бўйича эса барча нарсалар бир пайдо бўлганидан сўнг, ҳолатини ўзгартирмаган, дейдилар. **Гоё бирламчи ва олам ўзгармасдир, дейдиганларни объектив идеалистлар** ёки

идеалист метафизиклар дейилади. Уларга Платон, Кант, Фихте, Шеллинг ва бошқалар киради.

Иккинчи гуруҳ файласуфлар дунё пайдо бўлишида Мутлақ ғоя, Дунёвий руҳ, Худонинг хоҳиши натижасида борлиқ яратилган. яралганидан кейин, курравий қонуниятга бўйсуниб, доимо ҳаракат жараёнига ўтган, дейдилар. **Бутун борлиқ ғоядан пайдо бўлган ва пайдо бўлганидан кейин тинмай ривожланиш жараёнига ўтиб, доимо бир турдан иккинчи турга ўтиб туради, деганлар идеалистик диалектика тарафдорлари дейилади.** Бу фикрни биринчи бор Будда айтгани билан, уни Гегель асослаб бергани учун, бу оқим гегелчилик деб ҳам юритилади.

Учинчи гуруҳ файласуфлар фикрича, дастлаб моддий дунё пайдо бўлиб, ғоя унинг ҳосиласи, у иккиламчидир. Аммо, материянинг турли-туман шакллари, шу жумладан жонзотлар ҳам, маълум бир шароитда шаклланиб, сўнг ўзгармас ҳолатга тушиб қолган. Шунинг учун бутун борлиқ ўзгармайди, дейдиганлар **материалист метафизиклар** дейилади. Бу фикрни даставвал Қадим Юнон файласуфлари Фалес, Анаксимандр, Гераклит, кейинчалик Бэкон, Гоббс, Спиноза, Гольбах, Дидро ва Фейербахлар асослаб берганлар.

Тўртинчи гуруҳ файласуфлар биринчи масала бўйича, олам пайдо бўлишида, **аввал материя** пайдо бўлган, сўнг у тараққий эта бориб, турли-туман, жонли ва жонсиз кўринишларга эга бўлган. Барча мавжудот ва махлуқотлар, шу жумладан инсон ҳам тараққийёт маҳсулидир, дейдилар. Иккинчи масала бўйича, бутун борлиқ **ривожланиш жараёнида,** дейдиган оқим материалистик диалектика ёки **диалектик материализм** деб номланган. Бу оқим асосчилари Ф.Энгельс ва К.Маркс бўлганлиги туфайли, бундай фалсафани бизда марксистик фалсафа, деб ҳам юритиб келинди.

Бугунги кунда, бутун дунё олиму уламолари Будда, Арасту, Флоробий ва Ибн Синолар айтиб кетишган ва Гегель томонидан илмий асослаб берилган **диалектика ва унинг асосий қонунларини тан олишган** ҳамда барча фаолият жараёнлари учун энг умумий таъриф сифатида қабул қилишган. Табиатан ўзгаришни мутлақ тан олмайдиган диний дунёқараш тарафдорлари ҳам ҳозир буни тан олмақдалар.

Аслида **диалектика «ривожланиш»**, деган маънони билдиради, бутун борлиқ — табиат, жамият ва онг тинмай ривожланиш жараёнида бўлиб, бир турдан иккинчи турга ўтиб туради.

Бундай ривожланишни ҳаракатга келтирувчи куч қаёқдан пайдо бўлади, деган табиий савол туғилади. Гегель бу куч қарама-қарши томонлар бирлиги ва кураши натижасида пайдо бўлади, деди ва уни илмий асослаб бериб, диалектиканинг асосий қонуни деб номлади. Бу фикрни Гегелдан олдин ҳам айтганлар бўлган. Аммо Гегель буни тизимга солиб, илмий асослаб берган. Физиклар бу қонуниятни

«нарите» — «жуфтлик» қонуни деб юритадилар. Китобимизнинг кейинги саҳифаларида бу қонунга бир неча бор қайтамыз.

Ҳақиқатдан ҳам, бутун борлиқ чексиз катга ва кичик, келиб чиқиши жиҳатидан турли-туман мажмулардан, яъни бутунликлардан иборат бўлиб, ҳар бир мажму ўзининг қарама-қарши типига ёки томониغا эга. Мутлақо танҳо ёки бир томонлама бутунликни, яъни нарса ва ҳодисани топа олмаймиз (*Мажму тушунчасининг изоҳи ушбу фаслнинг охирироғида берилган*). Бу қарама-қарши томонлар тинмай бир-бирига интилиб, бир бутунни ташкил қилади. «Икки ярим — бир бутун» дегани аслида шу. Шу билан биргаликда, улар қарама-қарши томон, яъни қарама-қарши куч бўлиб, бири биридан итарилади, яъни уларнинг орасида ўзаро кураш мавжуд.

Бу воқелик нарса ва ҳодисалар тадрижининг ички заруриятидан келиб чиққан қонуният бўлиб, бутун борлиқ шу қонуниятга бўйсунди. Шунинг учун уни ривожланишнинг асосий қонуни деб юритилади. Бу ҳолни ҳар қадамда кўришимиз ёки сезишимиз мумкин. Масалан, атом қарама-қарши кўрсаткичларга эга электрон ва протонлардан иборат ёки шимол-жануб, кеча-кундуз, ёш-қари, паст-баланд, оғир-енгил, ўнг-чап, яхши-ёмон, аёл-эркак, севги-нафрат, тинчлик-тўпалон ва ҳоказо, улар чексиздир. Бу ҳол жамики нарса ва ҳодисаларда ўз ифодасини топган. Фақат Оллоҳ бундан мустасно, Оллоҳ тоқдир — Аҳаддир дейилади Исломда. Авестода дунёда бир-бирига зид икки Илоҳ мавжуд: бири яхшилик худоси Аҳурамазда ва иккинчиси ёмонлик худоси Аҳриман. Бундай қараганда, Исломдаги Оллоҳ тоқ бўлгани билан, унинг зидди Шайтон ҳам мавжуд-ку. Унинг кучи Аллоҳникидек бўлмаса ҳам, анча қудратли. Шунга ўхшаш, оламдаги барча нарса ва ҳодисаларда бундай қарама-қарши кучлар бўла туриб, улар бири бирига интилади, бири бирисиз мавжуд бўлмайди. Масалан, бир таёқнинг қарама-қарши томонга йўналтирилган икки учи мавжуд, улар бир бутун таёқ бўлатуриб, икки қарама-қарши томонга йўналган. Икки томонга интилиб турган учлари иккала томонга кетақолсин деб, таёқни иккига бўлиб юборсак, шу зумнинг ўзида икки томонга йўналтирилган икки учли икки таёқ пайдо бўлади. Бу чексиздир. Бундай табиий тортилиш ва итарилиш натижасида нарса ва ҳодиса, яъни мажму ичида **кучланиш пайдо бўлади. У маълум бир вақтдан кейин миқдор жиҳатидан меъёрига етганда нарса ёки ҳодисада ҳаракат, яъни кўзгалиш пайдо қилади ва мажму ўзининг аввалги ҳолатини ўзгартириб, янги бир ҳолатга ўтади.**

Диалактиканинг нарса ва ҳодисалар ичидаги кучланишнинг миқдор жиҳатидан меъёрига етганлик ва сифат жиҳатидан ўзгаришга тайёр бўлганлик ҳолатини ифодаловчи яна бир қонуни мавжуд. **Бу миқдорнинг сифатга ва сифатнинг миқдорга ўтиш қонунидир.** Фараз қилайлик, идишда сувни қайнатиш учун иситиш асбобининг

устига қўйдик. Сув совуқ, иситиш асбоби иссиқ, булар қарама-қарши кучлардир. Шунда улар орасида кураш пайдо бўлади. Иситиш асбоби сувнинг ҳолатини ўзгартириши учун унга ўз иссиғи билан таъсирини ўтказиши керак бўлади. Сув эса ўзининг совуқлиги билан иситиш асбобини совутмоқчи бўлади. Улар орасида кураш бошланади. Иссиқ кучли бўлса, сув ичида маълум миқдорда иссиқлик йиғилгач, совуқ сув иситиш асбобига ён бериб, исийди. Иссиқлик миқдори маълум бир меъёрга етгач, сув қайнаш йўли билан ҳолатини ўзгартиради, яъни суюқ ҳолатдан газсимон (буғ) ҳолатига ўтади. Ёки жўжани олайлик, у ташқи муҳит таъсирига қарши курашиб, ҳаётини давом эттириш мақсадида турли-туман озиқ истеъмол қилади. Маълум бир вақтда, маълум миқдордаги озиқни истеъмол қилиб, ташқи муҳитни енгиб, маълум миқдорда ҳужайралар ва кернакли ўлчамлар тўплаганидан кейин сифатини ўзгартириб, товуқ ёки хўроз ҳолатига ўтади.

Қарама-қарши кучлар бирлиги ва кураши натижасида нарса ва ҳодисалар ичида кучланиш йиғила бориб, маълум бир миқдорни тўплаганидан кейин бошқа ҳолатга ўтар экан, шунда уларнинг олдинги ҳолати нима бўлади, деган савол туғилиши мумкин. Жавоб — инкор бўлади. **Бу дегани, миқдор йиғилиб сифат ўзгаришлари содир бўлиши вақтида, нарса ёки ҳодиса олдинги ҳолатини инкор қилиб, янги ҳолатга ўтади.** Бунинг учун диалектиканинг яна бир қонуни мавжуд. У ҳам бўлса «**инкорни инкор қонуни**». Масалан, жўжа товуқ бўлиши учун, жўжалигини инкор қилиши шарт. Чақалоқ маълум бир вақтдан кейин чақалоқлигини инкор қилиб бола, болалигини инкор қилиб ўспирин, ўспиринлигини инкор қилиб, улғайганлик босқичига ўтади. Улғайганлигини инкор қилиб қарийди ва охиروқибатда бу дунёни инкор қилиб, бошқа бир дунёга ўтади. Бу жараён чексиздир, ҳар бир нарса ёки ҳодиса муайян бир ҳолатини инкор қилиб, янги ҳолатга ўтиб, ўзини намоён қилганлиги учун, ҳар бир ишда бу қонуниятлардан келиб чиқмаслик ҳаракат жараёнини нотўғри ташкил қилганимизни билдиради ва бундай ҳаракат мақсадга олиб бормади. Чунки бу ғайритабиийдир.

Мисол тариқасида, фалсафанинг умумий қонунлари маърифий (педагогик) жараёнда намоён бўлишини кўриб чиқамиз. Маърифий жараён деганда, таълим берувчи ва таълим олувчи орасидаги билим бериш ва билим олиш мисолида кечадиган муносабатлар мажмуи, яъни педагогик жараён тушунилади. Педагогик жараён бир бутун ҳодиса бўлиб, уни кўз олдимизга келтирадиган бўлсак, у таълим-тарбия мажмуини ифода этгани ҳолда икки қарама-қарши — «таълим берувчи» ва «таълим олувчи» деган томонлардан, бошқача айтганда, қарама-қарши кучлардан ташкил топганлигини кўрамиз. Ҳақиқатдан ҳам, таълим бериш — таълим олиш эмас, таълим олиш эса таълим бериш эмас. Булар қутбий

қарама-қарши нарсалардир. Улар бири-бирига интилиб, бири-бирдан қочади, яъни ўзаро курашади.

Маърифий жараён самарасини ҳосил қилиш учун, бу қарама-қарши томонларнинг бир-бирига интилиш кучини ошириб, бир-бирига қарши кучларни сўндириш йўлидан бориш керак.

Ёшларнинг берилаётган билимга қизиқиши, ўқитувчининг хушмуомаласи, сўзларининг жозибадорлиги, берилаётган билимни асослаб бера олиши ва ҳоказо омиллар таълим-тарбияда бир-бирига интилтирувчи куч бўлиб хизмат қилади.

Билим бериш учун, ўқитувчи ёки тарбиячи биринчи навбатда, ўқувчи-талабаларда ўзига нисбатан муҳаббат пайдо қилиши шарт. Бунинг учун педагогнинг ўзи уларни жон-дилидан севиши лозим.

Таълим берувчи таълим олувчига берилаётган билим моҳиятини очиб, мантиқан боғлаб туриб, қизиқарли қилиб тушунтириш пайтида, миқдор йиғилиб сифатга ўтиши учун, уни тарбияланувчига эринмай, бир неча бор, ҳар турли кўринишларда такрорлаши шарт. Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, берилган билим таълим олувчининг мия қобиғида ўз аксини топиши, яъни миқдор сифатга ўтиши учун уни 4—5 маротаба, мураккаб мавзуларни ўтаётганда ёки диққати суэт болалар билан ишлаётганда 8—9 маротаба такрорлаши керак экан. Шундагина миқдор сифатга ўтиб, талабалардаги «билмаслик» ҳолати «билди» ҳолати билан алмашинади. Миқдор сифатга ўтади. Бола аввалги «билимсизлик» ҳолатини инкор қилиб, «билимли» деган сифатга эга бўлади.

Ушбу ўринда фалсафанинг асосий вазифаларидан бири, кишилар онгида соғлом, ақл тафаккурига мос дунёқарашни шакллантириш экан, дунёқараш ўзи нима, деган саволга қисқача жавоб бериб ўтишни лозим кўрдик. Чунки кейинги саҳифаларда борадиган гаплар ўша таърифга боғлиқ.

Дунёқараш — дунё тўғрисидаги умумий ғоялар, қарашлар, инсоннинг дунёда тутган ўрни, ҳаётий йўналиши, ишонч-эътиқоди, идеали, билиш тамойиллари, ўзи ва бошқаларнинг ҳаётдаги ўрнини билиш, инсон моҳияти, ўзлигини англаш ҳақидаги қарашлар мажмуидир. Дунёқараш билим, қадрият, амалиёт ва уларнинг ўзаро бирлиги каби инсон фаолиятини қамраб олади. Унинг ҳиссий, ақлий ва иродавий компонентлари бор. Дунёни билиш даражасига кўра, кундалик онг, назарий онг ва фалсафий онг даражалари мавжуд.

Дунёқарашнинг асосий масаласи — «инсон ва дунё», «мен ва мен эмас»дир. Дунёқараш **ўзининг таркибига кўра** илмий, фалсафий, этик, эстетик, диний, сиёсий, ҳуқуқий ва бошқа қарашларни ўз ичига олади. **Тарихий тараққиёт турлари жиҳатидан дунёқараш** — афсонавий (мифологик), диний, тасаввуфий, фалсафий ва илмий дунёқарашлардан иборат.

Фалсафий дунёқараш оламга, жамиятга, инсонга, унинг билиш жараёнига энг умумий қарашлар мажмуидир. Фалсафа кишиларнинг ижтимоий-сиёсий, диний, илмий, ахлоқий, этик, эстетик, ҳуқуқий йўл тутишининг асосий тамойилларини донолик билан асослаб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Фалсафа тафаккур ривожининг буюк ютуғи ва инсоннинг маънавий юксалишининг муҳим омилidir. У кишиларнинг оламни билиши, маънавиятининг таркиб топиши, жамиятнинг юксалиши, одамларнинг фаоллик маҳорати намоён бўлиши, инсон қадриятларининг юксалиши билан боғлиқ.

Фалсафа борлиқни умумлаштириб кўриш, диний, ижтимоий ва табиий билимларни синтезлаш, инсон моҳияти, қадр-қиммати, унинг амалий фаолияти каби масалалар билан шуғулланади.

Фалсафанинг хусусиятларидан бири шуки, киши фалсафага астойдил берилиб, жон-жаҳди билан киришмаса, у ўз сирларини унга очмайди. Фалсафа қандай фан эканини тўлиқ тушуниб етиш учун Қадимги Рим мутафаккири Сенеканинг фалсафа тўғрисида ўз дўстига айтган фикрларини келтириш ўринlidir. «Фалсафа қўлида шоҳлик ҳокимияти бор: сен унга бир-икки соат вақтингни ажратмайсан, у сенинг бутун вақтинг устида тўлиқ ҳукмрондир». Ёки Сенеканинг Луциллийга берган маслаҳатини олиб кўрсак: «Ўз фикрингни унга бутунлай топшир, ундан ҳеч айрилма, у билан ҳисоблаш, шунда ўзинг билан бошқалар орасидаги фарқни узайтирган бўласан. Шунда сен авомдан анча ўзиб кетиб, Худолардан кўп ҳам орқада қолмаган бўласан. Бизнинг орамиздаги фарқ нимада бўлади? — деб сўрасанг, — улар сенга нисбатан давомийдурлар. Тан олиш керакки, қисқа муддат ичида ўзида барча нарсани жамлаш учун катта санъат керак. Баъзи нарсаларда доно Худованддан ўзади ҳам; Худовандо ўзининг табиати туфайли қўрқувдан холи бўлса, доно ўзининг саъй-ҳаракати натижасида бунга эришади. Инсоннинг ожизлигини ҳисобга олсак, Худодек қўрқувдан холи бўлишлик, бу кам нарса эмас»¹.

Жамият фалсафадан куйидаги саволларга жавоб кутади: Инсон табиатига мос бўлган дунё қандай бўлиши керак? Дунёга мос бўлиши учун инсоннинг ўзи қандай бўлиши лозим? (*Қўлингиздаги китоб ушбу саволга жавоб тариқасида ёзилган*). Бу дунё яшаш учун яроқлими? Инсоннинг ўзи ҳаёт номидан сўзлашга ҳақлими, у ҳаётнинг қадрини билладими ва ҳоказо.

XX аср фалсафасидаги асосий оқимлар куйидагилардир:

«**Ҳаёт фалсафаси**». Бу оқим XIX аср охирида Германия ва Францияда вужудга келган. Унинг асосчиларидан бири немис файласуфи Ницшедир (1844—1900). У инсон ва унинг ҳақидаги анъанавий

¹ Сенек Л. Нравственные письма к Луциллию. М., 1986. С.106.

қарашларни таҳлил қилиб, уларга баҳо берар экан, одам боласида махлуқлик ва холиқлик бирлашиб кетганини ёзади ва ўзининг беҳад қудратли фалсафий тафаккурини одамни махлуқликдан қутқариб, холиқлик мақомига кўтаришга қаратади.

Чиндан ҳам, Ницше классик фалсафадаги мавҳум тушунчалар бўлган материя ва руҳ, борлиқ ва онг ўрнига «ҳаёт» тушунчасини киритиш кераклигини кўрсатади. **Ҳаёт деганда, у табиий-биологик томонни тушуниш билан бир қаторда, инсоннинг мукамалликка интилишини ҳам назарда тутати.** Ницше бу интилишда ирода кучига алоҳида эътибор беради.

Рухий таҳлил (психоанализ) фалсафаси. Унда онгсизлик (ноонглилик) инсон табиатини билишнинг бош ва муҳим омили сифатида қаралади.

Рухий таҳлил асосчиси З.Фрейд онгсизликни талқин қилар экан, дунёни ва инсонни метафизикларча тушунишни енгиб, уларни диалектик талқин қилишга йўл очади. Фрейд онгсизликни онглиликка қараганда кенг ва чуқур, деб таъкидлайди. Жинсий майлни инсон фаолиятининг муҳим томонларидан бири сифатида, онгсизликнинг белгиловчи, ҳал қилувчи омили сифатида таҳлил қилади. Фрейд жинсий майл инсон руҳияти, унинг бузилишига таъсир этувчи асосгина бўлмай, балки маданиятнинг шаклига ҳам, жумладан, бадиий адабиёт, инсон ижтимоий қадрияти, руҳига ҳам таъсир ўтказиши, деб кўрсатади.

Фрейд инсон борлигининг муҳим томонини ташкил этувчи унинг руҳий дунёси моделини беради. Унингча, бу модел уч қисмдан иборат бўлиб, унинг асосини «у» (онгсизлик) ташкил этади, ундан кейинги қисми эса «Мен» (онг)ни, учинчи қисми эса «Мендан юқори» (ижтимоий онг)ни ташкил этади. Хўш, улар инсон ҳаётида қандай аҳамиятга эга? Улар ўртасидаги нисбат қандай?

Инсон ички дунёси, руҳияти ана шу «учлик»дан ташкил топади. Фрейд ноонглиликни чопқир отга, «Мен»(онглилик)ни эса, чавандозга ўхшатади. Отга минган чавандоз турли мақсадлари йўлида отни хоҳлаган томонга йўналтира олади. Бироқ куч-қудрат, энергия манбаи чавандозда эмас, балки отда бўлиб, у бутун юмушни бажаради. Шунинг учун бутун энергия, куч-қувватнинг манбаини онгсизликда деб билади.

Рухий таҳлил фалсафаси инсон борлигини илмий асосда текширади. Бу фалсафа тарафдорлари, гарчи улар ташқи дунё мавжудлигини тан олишса-да, ўрганиш объекти инсоннинг борлиги — «кичик дунё»дир, деб уқтирадилар.

Антропологик фалсафа. Немис файласуфлари М. Шелер (1874—1928), А. Гелен (1904—1976), Г. Плеснер (1892—1985), Э. Ротхакер (1888—1965) ва бошқалар бу оқимнинг йирик вакиллари ҳисобланади.

Антропологик фалсафа ўз таълимотини методологик жиҳатдан асослашда Кант ва неокантчиларнинг трансцендентал (ҳодисаларни

тажриба орқали эмас, балки ақл-идрок орқали тасаввур қилиш) фалсафасининг баъзи томонларидан, Гуссерлнинг трансцендентал феноменологиясидан, Хайдеггернинг инсон борлиғи тўғрисидаги трансцендентал таҳлилидан кенг фойдаланди. Шунингдек, Ницшеннинг инсон ҳали «шаклланмаган ҳайвон» деган фикрини, кишилик ва ҳайвонот олами ўртасидаги фарқлар бўйича чиқарган хулосаларини асос қилиб олди.

Экзистенциализм. Бу XX аср фалсафасининг асосий оқимларидан бири бўлиб, унинг диққат марказида инсоннинг бетакрор борлиғи туради. Бу йўналиш борлиқ ҳеч қандай тушунча ёки тадқиқот категориялари билан ифодаланмайдиган объектив категория эканлиги ғоясини илгари суради. Экзистенциализм ўзига хос оқим сифатида даниялик файласуф С.Кьеркегор (1013—1955) қарашлари асосида вужудга келган. У биринчи бўлиб Гегелнинг ақл «система»сига қарши чиққан ва ўзининг экзистенция тўғрисидаги фикрини баён қилган. Маълумки, Гегель ҳамма нарса тушунчада ифодаланади, инсон борлиғи ҳам тушунчада тўлиқ ўз ифодасини топади, деб кўрсатган эди. Кьеркегор бу фикрга қарши «экзистенция»(яшаш)ни тушунча билан ифодалаб бўлмайди, ундан доим сирғалиб чиқиб кетади, дейди. Бундан у шундай хулосага келади: инсоннинг ички дунёси, ўзлигини билишга илмий методни қўллаб бўлмайди. Унингча, экзистенция бу «ички» бўлиб, у инсоннинг мавжудлигини кўрсатмайди. Инсон ҳиссий-мушоҳада жараёнида ўз борлигининг қонунлашган ташқи муҳит фактига айланади. Яъни «ўз-ўзига, алоҳида бетакрорликка ўтади», деб кўрсатади. Бу йўлни Кьеркегор Гегелнинг мавҳум ҳаётдан ажралган диалектикасига қарши қўяди ва «экзистенциал диалектика», деб атади. У ҳақиқий мавжудлик томон илгарилаб боришнинг уч асосий босқичини кўрсатади: 1. Эстетик экзистенция. 2. Ахлоқий экзистенция. 3. Диний экзистенция.

Феноменология — ҳозирги замон фалсафасидаги ва маънавиятидаги асосий оқимлардан бири. Унинг асосчиси немис файласуфи Гуссерль (1859—1938) бўлиб, унинг таълимотини австралиялик файласуф Брентано (1838—1917) бевосита давом эттирди. Брентано Кантан Демокрит таълимотига асосланган ҳолда онг тўғрисидаги ғоясини майдонга ташлайди ва бу масалани ҳал қилишда физик ҳамда психик(руҳий) феномен(моҳият) ўртасидаги асосий фарқларни кўрсатиб беради. Бироқ бунда у психик фаолият билан физик объект ўртасидаги фарқ тўғрисида эмас, балки уларнинг онгда намён бўлиш усуллари ўртасидаги фарқлар тўғрисида фикр юритади.

Ундан ташқари, фалсафада **Аверроизм, Алтернатизм, Антирализм, Волюнтаризм, Деизм, Детерминизм, Интеллектуализм, Идеализм, Иррационализм, Критицизм, Неотомизм, Неофрейдизм, Неопозитивизм, Постпозитивизм, Прагматизм, Пантеизм, Плурализм, Перспективизм, Релятивизм, Рационализм, Скептицизм, Солипсизм, Субстанти-**

виализм, Теология, Утилитаризм, Функционализм, Эмпиризм, Экзистенциализм деган оқимлар мавжуд ва энди шаклланиб келаётган **Холодинамика** оқими бор. Сўнгги оқимнинг асосчиси америкалик психотерапевт доктор **Вернон Вульфдир**. Вернон Вульфдирнинг «Холодинамикасини» кейинги фаслларда батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Фалсафий савод деб, юқорида қайд қилинган фалсафа тўғрисидаги умумий тушунчаларга эга бўлиш ҳамда унинг тармоқлари ва вазифаларини билиш, шунингдек, унинг умумий қонунлари ва категорияларнинг асосий қисмини эгаллаб олиб, уларни ҳаётда қўллай олиш малакасига айтилади.

Фалсафий саводнинг таркибий қисми ва оламни янгича идрок қилиш негизидан бутун борлиққа мажму ёндашув ётади.

Навбатдаги сатрларни квантлар назариясидан келиб чиқувчи синергетиканинг мажму ёндашув тамойилини тушунтиришга бағишлаймиз.

Йигирманчи аср ўрталарига келиб объектив борлиқ тўғрисидаги маълумотлар шу даражада ортиб кетдики, аср бошида гўёки шаклланиб битган, деб ҳисобланган фан тармоқлари тараққий этиши натижасида уларнинг турлари қарийб юз баробар кўпайди. Ўрганиш объекти ва тадқиқот усуллари жиҳатидан уларнинг фанлараро, интегратив турлари вужудга кела бошлади. Билим ҳажми, тури ва сифати ортиб бораверди. Бу билимларни кенг оммага етказиш ва уларнинг тафаккурига сингдириб, хотираларида сақлаб қолишлари учун дунёни бошқача тушуниш тартибини жорий қилиш зарурияти пайдо бўлди.

Ундан ташқари, протон ва электроннинг фотонларга, фотоннинг эса квантларга бўлиниб кетиши дунёнинг пайдо бўлишининг янги концепциясини тузишни тақозо қилар эди.

Шу маҳалгача ҳукм суриб келаётган оламни механик тушуниш бу вазифани бажара олмас эди. Гап шундаки, «классик» илм-фан нарса ва ҳодисаларни бўлакларга ажратиб ўрганар, сўнг бу қисмларни механик равишда бир-бирига бирлаштириб туриб идрок қилар, шунда қисмлар орасидаги алоқадорликларга эътибор ҳам берилмас эди. Баъзи фан соҳаларида объектив борлиққа бундай ёндашиш ҳозиргача давом этиб келмоқда. **Аслида, нарса ва ҳодисалар ҳамда уларнинг қисмлари таснифидан, улар орасидаги алоқадорликлар ҳаёт учун аҳамиятлироқдир.**

Шундай шароитда XX асрнинг 20-йилларида австриялик биолог олим Людвиг Фон Берталанфи томонидан нарса ва ҳодисаларни ўрганишда «органик» усул таклиф этилди. Бу усул — биологик ва ижтимоий ҳаётдаги жараёнларни ўзаро боғлиқ ҳолда, бир бутун сифатида ўрганишни тақозо этарди. Бошида бу усул биологияда қўллана бошланган. Аммо ҳаёт бу усулни тараққиётнинг бошқа жабҳаларига, жумладан, ижтимоий ҳаётда ҳам қўлланишга олиб

келди. «Мен аминманки, оламдаги кўпчилик олимлар биз келган натижага келишган, ammo бизлар тарқоқмиз ва бир-биримизни билмаймиз, ундан ташқари фанлар орасидаги чегаралар ҳаммамизнинг бирлашишимизга имкон бермай турибди»¹, — деб ёзган экан англиялик иқтисодчи олим К.Боулдинг ўзининг Л.Фон Берталан-фига йўллаган хатида.

Жаҳон илм-фан арбоблари пайдо бўлиши жиҳатидан турлича бўлган нарса ва ҳодисалар ривожининг умумий қонуниятларини аниқлаш ва уларни тартибга келтириш зарур эканини аста-секин тушуниб етдилар. Бир қатор хусусий фанларда ҳодисага мажму сифатида ёндашишини **ўзаро функционал боғлиқликда турган қисмлар бир бутунликни ташкил қилиш исботлади.**

Умуман мажму ёндашув қадимги илм-фан ва фалсафада ҳам мавжуд эканлигини кўрса бўлади. Бутун борлиқ ўзаро боғлиқ бўлган қандайдир қисмлардан ташкил топганлигини Платон, Форобий, Ибн Сино ва бошқалар фикрларида ҳам кўриш мумкин. Мавлоно Жалолиддин Румий ҳам, оламни заррадан коинот қадар ўзаро вобасталиги, бир-бири билан тортилиб туриши ҳақида айтган.

Мажму ёндашувни биринчи бўлиб англиялик иқтисодчи олимлар Адам Смит ва Адам Фергустон, ундан кейин Чарльз Дарвин ҳам қўлаганини кўрса бўлади. Маълум бир мажму ёндашув Ф.Энгельс асарларида ҳам кўзга ташланади. «Бутун табиат муайян нарсалар орасидаги алоқадорликлардан иборат, нарса деганда биз, юлдузлардан тортиб атомгача тушунамиз»², — деган экан Ф. Энгельс.

Бироқ XIX ва XX аср олимлари нарса ва ҳодисаларга анъанавий тасниф беришдан нарига ўтолмадилар.

XX асрнинг 50-йилларига келибгина, ўрганилаётган объектга ўзаро узвий боғлиқ бўлган бўлақлардан ташкил топган бир бутунлик сифатида қараладиган бўлди.

Даставвал мажмулар назарияси ўз мақсадини жамики нарса ва ҳодисалар ҳамда уларни ташкил қилувчи қисмларда бирдай ишлайдиган умумий тамойилларни аниқлашга қаратди. Техник мажмуларни моделлаштиришни кибернетика ўз зиммасига олган бўлса, ахборот берувчи мажмуларни ўрганиш жараёнида инфорацион назария вужудга келди ва охирида ҳаммасини интеграциялаштирувчи **умум мажмулар назарияси — синергетика пайдо бўлди.**

Объектив борлиқни чексиз кўп, содда ва мураккаб, катта ва кичик, жонли ва жонсиз, тикланувчи ва тикланмайдиган ва ҳоказо сифатларга эга бўлган мажмулар сифатида идрок қилиш шу фан тараққиётининг маҳсулидир. Нарса ва ҳодисаларга мажму сифатида

¹ Берталанфи Л. Общая теория систем — обзор проблем и результатов // Системные исследования. М., 1969. С. 39.

² К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч., т.,20., С. 392.

ёндашиш ривожлана бориб, қисқа муддат ичида ўзининг хусусий қонуниятларига, атама ва тушунчаларига эга бўла бошлади. Мажмулар назарияси жуда ҳам тараққий этган назария бўлиб, ўз қонуниятларига, қонун-қоида ва категориал ашпаратига ҳамда махсус фикр юритиш услубига эга.

Мажмулар назариясига тўлиқ асосланувчи биология, химия, олий математика, кибернетика, космология, космонавтика, робототехника каби илм-фан тармоқлари мавжуд. **Мажмулар назариясидан дунёни англаш усули сифатида фойдаланувчи фанлар кундан-кунга ортиб бормоқда. Шу кунга келиб, муайян фаннинг тараққий этганлиги ва ҳар бир олимнинг етуқлик даражаси уларнинг мажмулар назариясидан нақадар унумли фойдалана олиши билан белгиланмоқда.**

Мажмулар назарияси (теория систем), мажмули ёндашув (системный подход) ва уларга тегишли бўлган тушунчалар Ўзбекистонга яқин ўтмишда кириб келди. Бу тушунчалар Ўзбекистон олимлари томонидан ўзбекчага турлича талқин қилиниб, илмий жамоатчилик орасида «мажмуали ёндашув», «тизимли ёндашув» ва «мажмули ёндашув» деган атамалар билан қўлланиб келинмоқда. Илмдаги гоят мураккаб ушбу ижтимоий воқеликни бу атамаларнинг ҳаммаси ҳам тўғри ифода эта олмайди.

Мажмуалар назарияси ва мажмуали ёндашув деган сўз бирикмаларидаги «мажмуа» тушунчаси биз назарда тутган воқеликни мутлақо ифода этмайди. Чунки «мажмуа» (*эътибор беринг, «мажму» сўзидан «а» ҳарфи билан фарқланади*) атамаси русчадаги «комплекс» деган тушунчани билдиради. Илм ва амалиётда бундай ёндашув ҳам аслида мавжуд. Унда баъзи бир хусусият ва жиҳатлари, масалан, ранги, шакли, товуши, ёши ва ҳоказолар ўхшашлигига қараб бирлаштирилган нарса ва ҳодисалар йиғиндисига мажмуа дейилади. Улар ўзаро зарурий, яъни функционал боғлиқ эмаслар.

«Тизимлар назарияси» ва «тизимли ёндашув» деган сўз бирикмалари, мажмунинг классик ёки арифметик талқинини ифодалайди, холос. Холбуки, мажмулар назариясида «тизим» тушунчаси тизимли мажму (линейная система) мазмунини бериб, мажмунинг минг туридан бир турини ифодалайди, холос.

Биз тақлиф қилган таърифда мажму деганда, ўзаро функционал алоқадорликда бўлиб, бир бутунликни ташкил қилувчи қисмлар бирикмаси тушунилади. Функционал алоқадорликда бўлган деб, мажмуни ташкил қилувчи қисмларнинг тадрижий ривожини натижасида уларнинг ички заруриятдан келиб чиққан боғлиқликларга айтилади. Масалан, стол ўз қисмлари — оёқлари, оёқ оралиғ тахта, қопқоқ тахталари билан функционал боғлиқликда. Бу мажму. Бир хил ранг ва фасондаги стол ва стуллар йиғиндиси - мажмуа.

Ҳар қандай мажму икки ва ундан ортиқ қисмлардан ташкил топган бўлиб, айна вақтда, ўзи ҳам ўзидан юқори поғонадаги мажмуга

қисм бўлиб киради. Унинг қисмлари бир поғона пастдаги мажмулар ҳисобланиб, улар ҳам, ўз навбатида, бир неча қисмлардан иборат бўлади. Бу ҳодиса чекли ва чексиз давом этиши мумкин.

Мажмуга жонли бир мисол келтирадиган бўлсак, одамнинг кўзи бир бутунлик — мажму. У кўз олмаси, гавҳари, киприklar, қовоқ ва ҳоказо ўзаро функционал боғлиқ бўлган бир неча қисмлардан ташкил топган. Кўз олмаси ёки киприги (исталган қисми), ўз навбатида мажму бўлиб, бир неча қисмлардан ташкил топган. Кўзнинг ўзи ҳам мустақил мажму бўла туриб, ўзидан бир поғона юқори турган «юз» деган мажмуга қисм бўлиб киради. Юз эса бошнинг қисмидир ва ҳоказо. Ёки автомашинанинг филдирагини олиб кўрадиган бўлсак, у бир бутун нарса — мажму бўлиб, ўзаро функционал боғлиқ бўлган бир неча — диска, покришка ва камера деган қисмлардан иборат, шу билан бирга, ўзи машинанинг бир бўлаги — қисмидир. Ижтимоий ҳодисалардан мисол келтирадиган бўлсак, «тўй» деган мажму бир бутунликни ташкил қилиши билан бирга, бир неча — тўй тараддуди, тўйнинг боши, авжи ва охири деган ўзаро функционал боғлиқ қисмлардан иборат. Бу қисмларнинг ҳар бири бир бутун мажму ҳисобланиб, ўз навбатида, бир неча қисмлардан ташкил топади. Шу билан бирга тўйнинг ўзи миллий урф-одаглар ва анъаналар деган ижтимоий ҳодисанинг бир қисмидир ва ҳоказо. Ер юзи ҳамда Коинотдаги барча нарсалар — квантлардан тортиб, самодаги Сомон йўлигача ҳамда барча ҳодисалар — оддий кайфиятдан то жаҳон урушигача бўлганларга мажму сифатида ёндашиш мумкин.

Юқорида қайд қилинганидек, мажмуни ташкил қилувчи қисмлар деб фақат ўзаро узвий, яъни функционал алақадорликда бўлган қисмларга айтилади. Чунки нарса ва ҳодисаларда функционал алақадор бўлмаган боғлиқликлар ҳам жуда кўп. Ҳар қандай **илмнинг вазифаси** ўрганилаётган объектда ана шу функционал алақадорликларни бошқа турдаги боғлиқликлардан ажратиб бериш. Бу эса ҳар доим ҳам осон кечмайди. Масалан, икки киши орасида «муҳаббат» деган мажмунинг мавжуд ёки йўқлигини аниқлаш масаласини олсак. Ҳақиқий муҳаббат деб, икки шахс орасидаги бир-бирига зарурий интилиш борлигига айтилади. Зарурий деганда, бизнинг мисолда, бир-бирисиз ҳаёт кечира олмаслик даражасидаги интилиш тушунилади. Интилиш бўлганда ҳам, икки томондан баробар қувватдаги интилиш ҳақиқий муҳаббатни ташкил қилади. Бир одамда бошқасига кучли интилиш бўлсаю, у интилаётган одамда унга нисбатан интилиш йўқ ёки суст бўлса, бу муҳаббат бўла олмайди. Бу бир одамнинг бошқасига бўлган ошиқлиги, холос. Муҳаббатнинг ҳақиқийлигини аниқлаш учун интилишларнинг турғунлигини ҳам аниқлаш зарур. Улар, ҳар қанча кучли бўлган тақдирда ҳам, вақтинчалик бўлиши мумкин. Бу интилишлар вақтинча бўлса, қанча вақт давом этади? Бу ва бошқа савол-

ларга жавоб топиш лозим. Кўриб турганимиздек, бу осон эмас экан. Осон эмас, аммо маълум усуллар ёрдамида аниқласа бўлади. Муайян нарса ёки ҳодисанинг ҳақиқий мажму эканини аниқлаш учун, мажмуни ташкил қилувчи қисмлардан бирининг хусусиятини ўзгартириб кўриш керак. Мажмулар назарияси бўйича, мажмуни ташкил қилувчи қисмлардан бирининг хусусияти ўзгарса, бошқа қисмларининг ҳамда бутун мажмунинг хусусияти ҳам қонуний равишда ўзгаришга учраса, уни фуқционал алоқадорлик дейилади. Мажмулар замон ва маконда мавжуд бўлиб, вақт ўтиши ёки макон ўзгариши билан мажмунинг баъзи бир хусусиятлари ҳам ўзгаради. Мажмуларнинг ҳар бири фақат ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бир-биридан шу хусусиятлар йиғиндиси билан ажралиб туради. Мажмунинг хусусияти фақат бошқа мажмулар билан алоқаларда намоён бўлади. Алоқадорлик деб, мажму хусусиятини пайдо қилувчи узвийликка айтилади. Боғлиқлик эса, фақат уларнинг намоён бўлишидир. Ҳар қандай боғлиқлик замирида алоқадорлик ётавермайди. Янги хусусиятни яратувчи алоқадорлик **функция дейилади**. Функциялар орқали мажмулар ҳолати аниқланади. Мажму ҳолатининг кетма-кет намоён бўлиши **жараён дейилади**.

Мажму, уни ташкил қилувчи қисмлар фақат ўз поғонасидаги, яъни мажму ичидаги мажмучалар орасидаги алоқадорликларда намоён бўлади. Бир мажмуни ташкил қилувчи қисмларнинг биронтаси ўз поғонасидаги мажму қисмлари билан баробар бошқа поғонадаги мажму қисмлари билан алоқадорликда бўлса, у бир вақтнинг ўзида, ўзининг мажмуси билан бир қаторда, бошқа мажмуни ташкил қилишда иштирок этган бўлади. Чунки ҳар қандай мажму асосини алоқадорлик ташкил қилади. Алоқадорликлар нарса ва ҳодисаларнинг табиий тадрижидан келиб чиқиб, киши ихтиёридан ташқарида мавжуддир.

Субъектив, яъни инсон хоҳиш-истаги натижасида келиб чиққан ва киши тасаввурида намоён бўладиган сунъий алоқадорликлар ҳам мавжуд. Бундай алоқадорликлар антропоген алоқадорликлар дейилиб, уларга асосланиб шаклланган мажму сунъий бўлади. Сунъий алоқадорликлар объектив қонуниятлардан келиб чиқиб, жараён тадрижининг ички заруриятдан пайдо қилинган бўлса, улар амалиётда ҳақиқий мажмуга айланадилар. Ҳар қандай оддий машина ва иморатдан тортиб, мураккаб ҳаракатларни бажарувчи робот ва космик кемалар ҳам бунга мисол бўла олади. Аксинча, сунъий алоқадорликлар асосида яратилган нарса ва ҳодисалар объектив қонуниятларга зид ҳолда шаклланган бўлса, улар амалиётда ўз тасдиғини топа олмай, инсон тафаккурида хаёлий нарса ёки ҳодиса бўлиб қолаверади. Уни мажбурий равишда амалга оширилса, у муваффақиятсизликка учрайди. Бунга, битганда қулаб тушган иншоот ёки хаёлий ғояларга асосланган, амалда нураб кетган коммунизм жамияти мисол бўла олади.

Мажмулар ўз асослари, яъни функционал алоқадорликлар проекциясининг шаклига қараб, қуйидаги гуруҳларга ажралади:

тартибли ва тартибсиз. Муайян дарахт баргининг тузилиши ёки арифметик рақамлар тартибли, баргларнинг дарахт шохларида жойлашиши тартибсиз мажмуга мисол;

тезликка эга ва суст, масалан, жонли нарсалар тезликка эга, тоғу тош суст мажмулардир;

икки қарама-қарши ва кўп томонлама — масалан, дарё икки қарама-қарши томонли, кўл эса кўп томонлама мажму;

нуқтавий ва тизимли — бир хужайрали микроорганизмлар нуқтавийга, йўл, рақамлар тартиби тизимлилиikka мисол бўлади;

тикланувчи ва тикланмайдиган мажмулар — доим аввалги ҳолатига қайтиб келувчи: кеча-кундуз, фасллар, киши кайфияти ва ҳоказо тикланувчи, вақт, умр эса тикланмайдиган мажмуларга мисол бўлади;

оддий ва мураккаб — водород, кислород, тоза сув, соф темир, соф олтин ва бошқалар оддийга, жинслар, эритмалар, қотишма ва жонзотлар мураккабларга киради;

марказлашган ва марказлашмаган — агар мажму қисмлари орасидаги алоқадорлик векторларининг ҳаммаси бир асосий қисмда кесишса, унда мажму марказлашган бўлади. Мисол учун, Шарқда оиладаги ҳамма ишлар ота билан боғлиқ, у билан барча оила аъзолари боғлиқликда, у оила деган мажмунинг марказида. Шунинг учун бу мажму марказлашган ҳисобланади. Мажмудаги қисмлар тенг ҳуқуққа эга бўлиб, бир-бири билан бошқа қисмлар орқали эмас, тўғридан-тўғри боғлиқликда бўлса, ундай мажму марказлашмаган дейилади. Мисол учун, улфатлар, кимёвий элементлар ва ҳоказо;

бир ва кўп поғонали — қамиш, жўхори пояси, қаватли уйлар, давлат қурилмаси кўп поғоналига мисол, оила бир поғонали мажмудир.

Яна мажмулар ҳолатига қараб гуруҳларга ажратилади: бирламчи — мажму муайян хусусиятга азалдан эга бўлганда, **иккиламчи** — у мажму бўлиб шакллангандан кейин муайян хусусиятга эга бўлганда;

тугалланган ва тугалланмаган мажмулар — тугаллангани ўзига янги қисмларнинг қўшилишига йўл қўймайди, тугалланмагани бунга йўл қўяди;

имманент ва имманентсиз мажмулар — биринчиси фақат ўзини ташкил қилувчи қисмлар билан узвий алоқадорликда, иккинчиси шу билан биргаликда бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам алоқадорликда бўлишга йўл қўяди;

минимал мажмулар — ўзини ташкил қилувчи қисмларнинг биронтаси йўқ бўлганда ўзи ҳам йўқ бўлади;

турғун ва турғун бўлмаган мажмулар — тузилишига ўзгаришлар киритилганда ўзгариб кетадиганлари турғун бўлмаган ҳисобланади, қолганлари турғун мажмулардир;

кучли ва кучсиз мажмулар — кучли мажму деб, таркибига кирувчи қисмлар хусусияти ўзгарган тақдирда мажму ўзгармай қолаверишига айтилади. Кучсиз мажму, таркибига кирувчи қисмлар хусусияти ўзгариши билан ўзи ҳам ўзгариб кетади;

гомоген ва гетероген мажмулар, гомоген деб бир хил хусусиятли қисмлардан иборат мажмуларга айтилади, гетероген ҳар турли хусусиятларга эга қисмлардан иборат мажму ҳисобланади;

қайтарилиб турувчи ва қайтарилмайдиган турлари ҳам мавжуд, уларнинг биринчиси — бир қонуният асосида ўзгариб, яна аввалги ҳолатига қайтиб келиб туради, иккинчиси — тинмай ўзгариб, аввалги ҳолатига ҳеч қайтиб келмайди;

қадрли ва қадрсиз мажмулар, биринчисини ташкил қилувчи қисмлар ҳар бирининг бошқа қисмлар билан алоқадорлиги иккитадан ошмайди, иккинчи туриники ошади;

чала ва тўлиқ мажмулар, чала мажмуда алоқадорликда турган объектлар билан уларнинг ҳамма хусусиятлари орасида узвий алоқалар ўрнатилган бўлмайди, тўлиқ мажмуда унинг акси — алоқадорликда бўлган объектларнинг ҳамма хусусиятлари орасида узвий алоқалар ўрнатилган бўлади;

вариатив ва вариативсиз мажмулар; вариатив деб, алоқадорлик фақат муайян мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасида мавжуд бўлмай, бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам алоқалар ўрнатишга йўл қўядиган мажмуларга айтилади, вариативсиз деб бошқа мажмуларнинг қисмлари билан алоқадорликка йўл қўймайдиган мажмуларга айтилади.

Кўриб турганимиздек, мажмулар назарияси анча мураккаб ва яхши тараққий этган назарий билимлар мажмуи экан. Бу ерда биз мақсаддан келиб чиқиб, фақат энг умумий белгиларга қараб мажмуларни гуруҳлаштирдик, холос. Кибернетика, космонавтика, космология ва бошқа фан соҳаларида мажмулар назарияси жуда мураккаб тус олган.

Ҳар бир ишда мажмулар назариясидан келиб чиқиш, биринчидан, ишни бир неча ўн баробар осонлаштиради, баъзи мураккаб ишларда, масалан, кибернетика ва космонавтикада мажмулар назариясини эгалламай туриб, ўша ишни бажариб ҳам бўлмайди; иккинчидан, ҳар қандай фаолиятни тўғри амалга ошириш гарови бўлиб хизмат қилади; учинчидан, муайян нарса ва ҳодисани бошқаларга тушунтиришни осонлаштиради ҳамда бериладиган билимни тез тушунтириб, тез ўзлаштириб, эса узоқ сақлаб туришга хизмат қилади. Чунки инсон онг ва тафаккури унинг тарихий ривожланиши жараёнида мажмулар назарияси қонуниятларига мос равишда шаклланган. Аслида, мажмулар назарияси инсон онги табиий фаолиятдан олинган.

Бутун борлиқ катта-кичик мажмулардан иборат, деган фикрни биринчи бор италиялик файласуф Зенон (м.авв. 490—430 йиллар)

айтиб кетган. У айтадики, бутун нарса бўлингач, кўплаб бирликларга эга бўламиз. Бу бирликларнинг ҳар бири, ўз навбатида, яна бирликларга бўлинади. Бу жараён чексиз давом этаверади¹. Шу фикрга яқин фикрни қадимги юнон файласуфи Марк Аврелий Антоний айтган: «Ҳамма нарса бир-бирига чагишиб кетган. Ҳамма ерда илоҳий узвийлик мавжуд. Барча нарсалар умумий тартиб-қоидалар асосида бирлашиб, айнан бир оламни безашга хизмат қилади»². Бу икки аллома фикрларидан бутун дунё чексиз кўч, ўзаро узвий боғлиқ бўлган бутунлик, яъни мажмулардан ташкил топганини англаса бўлади. Бироқ оламни ихтиёрий, гоҳо нотўғри англашимиз натижасида, табиатдан берилган мажму ёндашув тафаккуридан ажралиб қолганмиз. **Ўзлимизга, яъни табиий моҳиятимизга қайтиш учун мажмулар назариясини ўрганишимиз шарт.**

Фалсафий савод масаласидаги мавзунни яқунлар эканмиз, Арастунинг қуйидаги сўзларини келтиришни маъқул кўрдик: «Инсон фалсафа билан шуғулланиши керакми? Бу саволга шуғулланиши керак ёки керак эмас, деб жавоб қайтариш мумкин. Агар: «Инсон фалсафа билан шуғулланиши лозим», — дейилса, ҳаммаси тушунарли. Ҳеч қандай савол туғилмаслиги табиий. Борди-ю, «одамлар фалсафа билан машғул бўлмасликлари даркор», деб жавоб қайтарилгудек бўлса, буни исботлаш учун ҳам фалсафий фикрлашга тўғри келади»³. Бу сўзларга изоҳнинг кераги йўқ.

¹ Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. 49-бет.

² Ўша жойда. 174-бет.

³ Ўша жойда. 99-бет.

2-Ф А С Л

ИНСОННИНГ БИО ҲАМДА ИЖТИМОЙ МОҲИЯТИ АСОСЛАРИ

Киши ўз такомил устида ишлар экан, комил инсон бўлиш самарасини, инсон деган махлуқотнинг маъно ва моҳиятини, уни ташкил қилувчи унсурларни билиб олиши лозим.

Баркамол инсон бўлишнинг сўзсиз ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий самараси бор.

Ижтимоий самараси кишининг эл-юрт ичидаги обрў-эътибори, қариндош-уруғи, ошна-оғайниси ҳамда оила аъзолари ўртасидаги ҳурмати баланд ва ҳаётда ўзини эркин ҳис қилиб, бахтли бўлишида намоён бўлади.

Одам ўз жисмоний саломатлиги устида тинмай ишлаши натижасида тани соғ, қадди-қомати келишган ва ранги-рўйи кўркем, юриш ва қарашлари жозибали бўлади. Тинмай билим даражасини орттириб бориши туфайли эса, ижтимоий қуввати ошиб, имони мустаҳкамланади.

Сумбати чиройли, ижтимоий қуввати юксак ва имони мустаҳкам одамнинг жамият ичида обрўи ҳам юқори бўлади. Шунинг учун у ўзини эркин ҳис қилади. Эрк ва бахт тушунчалари маънодошдир. Бахтга эса ҳамма интилади. Демак, бахтли бўлиш учун эркин бўлиш, эркин бўлиш учун эса ҳам жисмоний, ҳам руҳий ва ҳам маънавий баркамол бўлиш керак.

Сиёсий аҳамияти — киши ҳаёти давомида диний, ахлоқий, табиий, касбий, сиёсий, иқтисодий ва бошқа турдаги билимларни эгаллаб, уларни амалиётда тинмай қўллаш йўли билан, уларни ҳаёт тарзига айлантириб олганидан кейин ижтимоий қуввати ошиб, ўзини руҳан кучли ҳис қилади. Ўзини маънан кучли ҳис қилган ва интеллектуал қувватига ишонган ҳамда сиёсат тушунчасининг том маъносига етиб борган одам сиёсий тазйиққа қарши тура олади. (*Сиёсат тушунчасининг маъноси 5-фаслда берилган*).

Одамнинг сиёсий лоқайдлиги ёки сиёсатчилардан чўчиши унинг билими етишмаслигидан ёки қандайдир гуноҳи борлигидандир.

Эл ичида кўкрак кериб, бошини баланд кўтариб юриш учун киши ўз такомил устида тинмай ишлаши ва тилини қисиб турувчи айб ишлар қилмаслиги керак. Шунда сиёсат юритувчилар у

билан ҳисоблашадилар. Жамият ичида имони мустаҳкам ва билими юқори одамлар сони кўпайиб бориши билан юрт бошқарувчилари секин-аста ўз фаолиятларини уларнинг фикридан келиб чиқиб юритадиган бўладилар. Бу эса жамиятни демократик бошқарув усулидир. Сиёсатчиларнинг ўзини ўта эркин ҳис қилиб, билган ишини қилиб юриши фуқароларнинг кўп қисмида билим етишмаслигидан ва фуқароларнинг ўзларининг ҳам қандайдир айби борлигидандир.

Гуноҳ ишлардан воз кечиб, билимингизни оширинг!

Бошқарувчиларнинг ўзбошимчалиги натижасида тоталитар тузумнинг шаклланиши уларга тўғри йўлни кўрсатиб, ўзбошимчилигини тийиб қўйувчи кучларнинг йўқлигидандир. Ҳар қандай зодагонларга ижтимоий қуввати юқори ва имони зўр кишилар қарши куч бўла оладилар. Шунинг учун бундай кишилар сони эл-юрт ичида маълум бир миқдорга етиб, улар ўзаро бирлашиши керак. Ўзаро бирлашмаган битта, иккита ёки бир нечта саводли ва имони мустаҳкам одамлар якка-якка чиққанда сиёсатбозлар тезда уларнинг адабини бериб қўяди.

Адолат ғалабаси учун ижтимоий моҳиятни тинмай ошириб, эзгулик йўлида ўзаро бирлашиш даркор!

Иқтисодий самараси — биринчидан, киши эгаллаган билимларини меҳнат жараёнида қўллаши натижасида унинг меҳнат самарадорлиги ошади. Иккинчидан, тани-жони соғ, руҳи тетик, ўзи кўркам ва билими кўп ҳамда бу билимларни ҳаётда қўллаётганидан киши амалиётда ҳеч қачон янглишмайди. Бу эса уни ҳар турли инқирозлардан, шу жумладан иқтисодий бўҳронлардан асрайди. Учинчидан, жисмоний соғлом ва маънавияти юқори одамнинг моддий бойликка бўлган эҳтиёжи жиловланган бўлади. Яъни у камга қаноат қилувчи, ўта тежамкор ҳамда дабдабани хуш кўрмайдиган бўлади. Молу дунёга берилиб, нафсини қўйиб юборган ва ҳашаматли ҳаёт кечирувчи одамларнинг аксарияти ё жисмоний ношуд, ёки маънавияти анча паст кишилардир. Ундайларнинг имони суст бўлиб, эртанги кунига ишонмай, молу дунё йиғадилар. **Билиб олинг!** Ҳаёт учун зарур бўлган маблағдан 4—5 баробаридан юқорисига эга бўлган кишининг имони **шубҳалидир**. Айланма маблағ бунинг ҳисобига кирмайди, чунки у аксарият ҳолларда банк ва бошқалардан қарз олинган бўлиб, ишлаб чиқаришга хизмат қилади ва кўпчиликни боқади. Тангри таоло ризқни барчага баробар қилиб улашган ва уни ошириш учун кишига фаолият эркинлигини берган. Кимки кўп меҳнат қилиб, тежамкор бўлса, кўпроқ бойликка эга бўлади. Дангасалик қилиб, кам ишлаган, аммо кўп истеъмол қилувчи одамнинг боши қашшоқликдан чиқмайди. Кўп йиллик тадқиқотлар шуни кўрсатдики,

бир одам нечоғли меҳнат унумдорлигини оширмасин, қанчалик тежамкор бўлмасин, келадиган даромадини 3—4, узоғи билан 5 баробарга ошира олар экан. Ундан ортиғини фақат қинғир йўллар билан, бировлар меҳнатини ўзлаштириш эвазига оширса бўлади. Мерос, чет мамлакатларга бориб ишлаб олинган маблағлар бу ҳисобга кирмайди. Ушбу фикрларнинг тасдиғини, истаган виждони бор пулдорлардан сўраб олишингиз мумкин. Бу фикрларни китобимизнинг кейинги саҳифаларида илмий асослаб берамиз.

Киши ўз устида ишлаши учун, ўзининг биологик ҳамда ижтимоий моҳиятлари мазмуни ва уларни бойитишнинг асосий тамойиллари билан таниш бўлиши лозим.

Инсон биоижтимоий махлуқот бўлиб, у биологик моҳият билан бир қаторда ижтимоий моҳиятга ҳам эга. Унинг биологик моҳиятига уни бошқа жонзодлардан биологик тур сифатида ажратиб турувчи тик юриши, танасининг ўлчамлари, бош, оёқ ва қўлларининг шакл-шамойили, фикрлай олиш қобилияти ҳамда бошқа бир қатор биологик кўрсаткичлари киради.

Кишининг ижтимоий моҳияти деганда, аждоқлардан унга мерос бўлиб ўтган ирсий бирлиги(ген)даги ахборотлар билан унинг шахсий ҳаёти давомида орттирган билими, кўникма, малака ва маънавиятининг мураккаб мажмуи тушунилади. Қуръони каримнинг «Бақара» сурасида инсоннинг бошқа махлуқотлардан ажратиб турувчи сифатлари тўғрисида қуйидаги оятлар мавжуд: «Ва У зот Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди, Сўнгра уларни фаришталарга рўбарў қилиб деди: «Агар халифаликка биз ҳақдор-миз деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини менга билдилинг!»

Улар айтдилар: «Эй пок Парвардигор, биз фақат Сен билдирган нарсаларнигина биламиз, Албатта, Сен ўзинг илму ҳикмат соҳибсан». (Аллоҳ): Эй Одам, буларга у нарсаларнинг исмларини билдир», деди»¹.

Бу оятлардан одамзод бошқа махлуқотлардан ўзининг билими билан ажралиб туриши, шунинг учун ҳам у Тангрининг Ердаги халифаси экани ва ҳатто бегуноҳ фаришталар ҳам унга таъзим қилишлари маълум бўлиб турибди.

Инсоннинг биологик моҳияти ва уни ошириш тамойиллари. Инсоннинг биологик моҳиятига, биринчидан, тик юриш хусусиятини киритдик. Шундай экан, киши қанчалик тик, ғоз юрса, шунча кўркам кўринади, Аммо ғоз юришни меъеридан ошириб, гердаишига ўтказиб юбормаслик жоиз. Букилиброқ ёки энгашиб юрган одам хунук кўриниб, бошқаларда ўзига нисбатан шубҳа туйғусини уйғо-

¹ Қуръони карим. Т., «Чўлпон», 1992. «Бақара» сураси, 31—32-оятлар.

тади. Кўкрак қафасини кериброқ тик юрганда инсоннинг ички аъзоларининг, айниқса ўпка, жигар, ошқозон ҳамда юракнинг фаолияти ҳам яхшиланади. Демак, тана сихати ошади.

Инсоннинг бошқа махлуқотлардан яна бир фарқи унинг қадди-қоматию қўл-оёқларининг шакли-шамойилидир. Қадди-қомат ва қўл-оёққа чиройли шакл берадиган улардаги мушаклардир. Мушаклар бўлиқ ва таранг бўлса, одамнинг ташқи кўриниши кўркем бўлади. Унинг устига териси силлиқ ва ранги тоза бўлса, нур устига аъло нурдир.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, бу фаслда фақат инсоннинг биологик моҳиятини оширишнинг асосий тамойиллари, яъни методологик асосларига тўхталамиз, холос. Қадди-қоматини тўғри олиб юриш, мушакларининг шакллари ва терисининг ранг-рўйини яхшилаш ҳамда танасининг умумий биосоматик кўрсаткичларини ошириш йўллари тўғрисидаги адабиётларнинг сон-саногии йўқ. Биологик моҳияти устида астойдил ишлайман, деганлар бу адабиётларни топиб ўқиб олишлари мумкин.

Тананинг соматик ҳолати шаклланишида инсон билан табиат орасидаги муносабатлар мувозанати етакчи ўрин тутади. Она табиат ўзининг барча унсурларини ўзаро мувозанатли ҳолда яратган. Инсон эса табиат унсуридир.

Табиат, ўзининг унсурлари орасидаги муносабатларни мувозанатли ҳолда яратгани билан, инсон ўз фаолияти натижасида бу мувозанатни бузиб юборган. Табиатдаги мувозанат бузилган жойда яшовчи инсонлар ҳам зарар кўриши табиий, чунки инсон ҳам табиатнинг бир қисмидир.

Инсоннинг табиат билан муносабати нафас олиш, овқат ва сув истеъмол қилиш, меҳнат ва дам олиш жараёнлари орқали содир бўлади. Агар табиий унсурлар, жумладан, ер, сув, ҳаво, озиқ-овқат ва бошқалар вужуднинг табиий талабига тўлиқ жавоб берса, киши саломат юради. Агар, жавоб бермаса, организмда зўриқиш пайдо бўлади. Вужуд унсурларининг сурункасига зўриқиши одамда касалликни пайдо қилади.

Касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари тўрт хил.

Биринчиси, моддий сабаблар. Улар куйидаги негизлардан иборат: **яқин негиз** — аъзо ёки руҳдир. Киши касал бўлмаслиги учун, аввало, руҳни покиза ушлаши керак. Руҳ поклиги фикр, ният, амал, тил, овқат ва тана поклиги билан узвий боғлиқдир. **Узоқроқ негиз** — **хилт** — **суюқликдир.** Тана сихатлигини сақлаш учун хилтни тоза ва мувозанат ҳолатида ушлаб туриш керак. Инсон танасида тўрт хил суюқлик мавжуд. Бу қон, балғам, сафро ва савдо кўринишига эга. Танада қайси бир суюқлик миқдори ошиб ёки камайиб кетса, вужуд шунга боғлиқ касалликлар билан оғрий бошлайди. **Энг узоқ негиз табиий унсурлардир.** Буларга ер, сув, ҳаво киради.

Иккинчи турдаги сабабларга овқатланиш, чанқоқни босиш, бўшаниш, ҳаракатланиш, уйқу, бедорлик, ёшнинг ўзгариши, жинс ва бошқа бавосита таъсир этувчи омиллар киради.

Учинчи тур сабаб мижоз (мизож) ҳисобланади. Замонавий тиббиётда бу хил сабабни эътиборга олмайдилар. Табиблар эса, аксинча, бу сабабга катта аҳамият бериб, касални шунга асосан даволайдилар. Мижоз тўғрисидаги адабиётлар деярли бўмагани учун, у тўғридаги маълумотни асосан Ибн Синодан олинди. Мижозга кейинроқ батафсилроқ тўхталамиз.

Тўртинчи тур сабаб инсон фаолиятидир. Киши меҳнат жараёнида табиат билан муносабатда бўлиб, иш жойи дизайн ва санитария нормаларига мос бўлмаганда ишчида зўриқиш пайдо бўлиб, махсус касбий касалликлар билан оғрий бошлайди.

Хўш, бу дардларнинг чораси қандай? Юқорида айтиб ўтганимиздек, инсон организми ўзининг тадрижий тараққиёти, яъни эволюцияси давомида табиатан маълум тартиб ва меъёрга мослаштирилган. Инсоннинг вазифаси шу меъёр ва тартибни англаб, уни сақлаш, бузилса бошқаришдан иборат. Бунинг учун инсон мижоз, меъёр, овқат қабул қилиш, нафас олиш ва суяқлиқ истеъмол қилиш одоблари, табиий эҳтиёж, хасталикнинг асл моҳиятини, хусусиятини тўғри англаб, уларга риоя қилиб борса кифоя.

Тирик организм, шу жумладан инсон вужуди ҳам ҳужайралардан иборат. Ҳужайра тирик тананинг ҳаётий бирлиги. Шунинг учун ҳужайралар миқёсида муҳим ҳаётий жараёнлар содир бўлади. Ҳужайра озикланиш, нафас олиш, ўсиш, бўлиниш, ривожланиш, таъсирланиш, касалланиш, нобуд бўлиш каби хусусиятларга эга. Бу жараёнларнинг содир бўлиши учун, бир томондан, ҳужайра органидларига оқсиллар, ёғлар, углеводлар, аминокислоталар, витаминлар, микроэлементлар, ўсимлик клетчаткаси каби моддалар етиб келиши зарур. Иккинчи томондан, ҳужайра кераксиз, ортиқча ва заҳарли моддалардан тозаланиб туриши керак. Иккала ҳолат мутаносиб равишда таъминланиб турса, ҳужайра, инчунин, бутун организм иш фаолиятини яхши бажаради. Натижада инсон танаси соғлом бўлади.

Танага керакли моддаларни етказиб бериш ҳақида. Ҳужайрага керакли моддаларни табиат кенг кўламда яратиб қўйган. Улар турлитуман мева ва сабзавотлар, шифобахш ўт-ўланлар таркибида мавжуд. Инсон ўз вақтида ва ўрнида зарур бўлган табиий моддаларни истеъмол қилиши керак. Яхши, кучли овқатларни ноўрин ва нотўғри истеъмол қилиш танадаги ҳужайралар фаолиятини издан чиқаради. Улар кераксиз моддаларни парчалашга кучи келмай, уларни ноилож бир ерга тўплашга мажбур бўлади. Ошиқча ёғлар, углевод(карбонсув)лар танада тўпланиб, турли касалликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Демак, бизнинг тана сиҳатлигимиз тўғри овқатланишимизга бевосита боғлиқ экан. Истеъмол қилинган овқат ҳазм бўлиб, қонга ўтади. Қон орқали вужуд учун зарур элементлар танага тақсимланади. Соғлом қоннинг ҳосил бўлиши тоза ҳавога, қуёш энергиясига, тоза сувга ва озуқа маҳсулотларига боғлиқ. Хужайрада бир вақтнинг ўзида икки жараён содир бўлади: 1. Курилиш. 2. Парчаланаш. Фалсафий саводимизни ишга солиб, фикр юритсак, бу «қарама-қарши кучлар бирлиги ва кураши» қонунининг киши организмда ишлашидир.

Тиббиёт олимларининг ёзишича, инсон танасидаги қонда бир дақиқада 7 миллион қизил қон таначалари иш жараёнида нобуд бўлади. Шунча қизил қон таначаси тикланиши учун етарли материал танага озуқа орқали тушиши керак. Бу фақатгина қондаги нобуд бўлиш ва тикланиш жараёнидир. Бу хилдаги жараён тананинг ҳамма унсурларида, турли тезликда содир бўлади. Организм қайта тикланиши учун биз унга керакли модда ва элементларни етказиб беришимиз зарур.

Маълум бир вақтда парчаланувчи хужайраларнинг тикланиши учун танага етарли моддалар тушмаса, вужудда мувозанат йўқолади ва организм зўриқади ҳамда заифлашади. Бу жараён сурункасига давом этса, киши касалланади.

Шу ерда бир нарсага эътиборингизни қаратмоқчимиз — ҳалок бўлган асаб хужайралари тикланмайди. Шунинг учун асаб хужайраларини асраш чораларига алоҳида эътибор бериш лозим. Ҳар бир инсон танасидаги хужайралар учун зарур бўлган моддаларни билиши ва истеъмол қилиши шарт. Акс ҳолда кишининг соғлом бўлиши амри маҳол. Танани тозалаб, хужайраларни тўғри озиқлантирганлар барча касалликлардан ҳоли бўлиб, биологик моҳияти ошади ва умри узоқ бўлади. Тангри таоло одамни биологик тур қилиб яратганда, Инжилда ёзилишича, 120 йил яшашни буюрган. Ҳозирги замон олимлари бу муддатни 200 ва ҳатто 400 йил демоқдалар. **Энг камида, Худо берган умрни тўлалигича яшайлик, оғайнилар!**

Аввал ваъда берганимиздек, **мижоз масаласига бир оз тўхталиб ўтайлик.** Ўтмишда буюк алломаларимиз табобат ҳақида жуда кўп асарлар яратганлар. Бу асарлар билан танишар эканмиз, уларда мижозга етакчи ўрин берилганини кўраимиз. Даволаш мижозга қараб белгиланган. Инсоннинг мижози томир, тил, кўз, бадан, пешоб ва ахлат рангидан аниқланган. Шунга кўра парҳез ва дори-дармонлар буюрилган. Табиб нафақат одам мижозини, балки ҳар бир ўсимлик ва ҳайвондан олинадиган дори-дармон ва озиқ-овқатларнинг табиати ҳамда мижозини ҳам яхши билган. Лекин мижозни аниқлай олиш ҳаммага ҳам nasib этавермайди. Бунинг учун ўз ишининг фидойиси бўлиб, кўп тажриба-

лар ўтказиш, пири устоз кўриш, зийрак ва чуқур мулоҳазали бўлиш, талаб қилинади.

Табиблар миждозни аниқлашда асосан Ибн Синонинг ўғитларига суяниб иш кўриб келмоқдалар. Ибн Синонинг «Қонун» ва «Уржуза» китобида¹ миждоз ва унинг турларига ўздан аввал яшаб ўтган табибларнинг маълумотларига таяниб ва ўз тажрибаларидан хулоса чиқариб таъриф бериб ўтган.

Ибн Синонинг таърифича: «Унсурларнинг ниҳоятда майда бўлакларидан, қарама-қарши кучларнинг бир-бирига таъсирдан пайдо бўладиган кайфиятлар» миждоз деб аталади. Демак, унсурлар ўз қувватлари билан бир-бирига таъсир қилиш натижасида маълум бир кайфият вужудга келадики, ана шу кайфият миждоздир. Унсурлардаги кайфият тўрт хил: иссиқ, совуқ, ҳўл ва қуруқ бўлади.

Одам озиқ-овқат ва дори-дармонларнинг миждозини аниқламоқчи бўлса, аввал унинг икки томонини, яъни иссиқми — совуқми, ҳўлми — қуруқми эканини аниқлайди. Сўнг бу миждозларни бирлаштириб, уларни ҳўл-иссиқ ё ҳўл-совуқ ёки қуруқ-иссиқ ё қуруқ-совуқ деб белгилайди. Улар рамзий миждозлар, деб аталади.

Табобат оламидаги буюк алломаларнинг фикрича, тана сихатлиги тўрт унсурнинг мутаносиблигига боғлиқ экан. Бу хилт (суюқлик) қон, савдо, сафро ва балғамдан иборат. Бу унсурлар қувватларининг ўзаро таъсири натижасида вужудга келадиган тана кайфияти (реакцияси) инсон миждози деб аталади.

Тўрт хил унсурнинг миқдори киши танасида тўғри тақсимланса, мўътадиллик рўй беради. Бундай кишиларнинг танаси мўътадил миждоз деб аталади.

Ҳар хил вазиятларда вужуд иссиқроқ, совуқроқ, қуруқроқ ёки ҳўлроқ бўлиши мумкин. Бу ҳолларда мўътадиллик у ёки бу томонга ўзгариши билан миждоз ҳам ўзгаради.

Инсон биологик умри тўрт даврга ажралади. Биринчиси, ўсиш — 30 ёшгача. Иккинчиси, тўхташ — 40 ёшгача. Учинчиси, қувват бўла туриб чўкиш — 60 ёшгача. Тўртинчиси, қувватсизлик ва чўкиш — 60 ёшдан кейин. Бироқ бу бўлиниш шартли бўлиб, кишининг яшаш шароити қониқарли ё қониқарсиз, яшаш ҳудудининг муҳити тоза ёки бузуқ, меҳнат жамоасининг руҳий муҳити яхши ёки ёмонлигига қараб, бу мезонлар камайиб ёки ортиб туриши мумкин.

30 ёшгача бўлган одамнинг миждози асосан мўътадил бўлади, бироқ шунда ҳам қисман иссиқ ёки қисман совуққа мойил бўлиши мумкин. Шунинг учун педиатрияда миждозни эътиборга олмайдилар.

¹ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари, 2 китоб, — Т., Фан, 1975; Абу Али ибн Сино. Тиббий ўғитлар (врачебные советы) Т., «Меҳнат», 1991.

Ёши ўтиб борган сари кишининг танаси совуқ ва қуруқ бўла бошлайди ҳамда қариганда инсон асосан совуқ мижозли бўлиб қолади.

Ёшлигида мўътадил мижозли бўла туриб, совуққа мойилроқ бўлганлар қариганда ўта совуқ мижозли бўладилар. Бундай одамларнинг лаб бурчлари бичилиб, оғизларидан сўлак оқиб, қовоқлари озроқ шишган, уйқуга мойил, ҳаракатлари суст, иштаҳаси яхши бўлмаса ҳам, асосан тўла бўладилар.

Ёшликдан иссиқ мижозга мойил бўлганлар ёши ўтган сари совуқ мижозли бўлиб, ўзларини анча яхши ҳис қиладилар. Уларнинг танаси озгин бўлади.

Кишининг ёши ўтиши билан мижози совуқлаша боришини ҳисобга олиб, тана мўътадиллигини, озиқ-овқатни танлаб ейиш билан, мижоз мувозанатини сақлашга эътибор беришингиз лозим. Ёшлигида совуққа мойил, қариганда ўта совуқ мижозли одам анжир, пишган узум, хурмо ва ширин анорлардан кўпроқ тановул қилиши, тезкор ҳаракатланиши (югуриш, сакраш) керак. Иссиқ тупроқ, қум ва ҳаммом ёрдамида танадаги совуқ хилтларни эритиб, тер билан чиқариб юборса, бу тана мўътадиллигини сақлашга катта ёрдам беради.

Аёллар мижози эркакларникига нисбатан совуқроқ. Совуқ мижозли одамларга қараганда иссиқ мижозлилар бақувватроқ бўлади. Совуқ мижозли кишиларнинг териси мулойим, нозикроқ, гавдаси асосан семиз, сочлари сариқ ёки кўнғир, қон томирлари ингичка, кўзга кўринмайдиган бўлади.

Иссиқ мижозли кишиларнинг териси дағалроқ, гавдаси қуруқ, қотма, сочлари қора, қон томирлари йирик ва кўринадиган бўлади.

Бу тавсиялар фақат икки қарама-қарши типдаги кишиларга таллуқлидир. Ундан ташқари, ўртача, ўртачадан иссиқроқ, ўртачадан совуқроқ ва ҳоказо типдаги таналар ҳам мавжуд.

Ўз биологик моҳиятингиз устида ишлаш жараёнида мижозга ва унинг ўзгаришига етарлича эътибор берсангиз, ҳаракатингиз тўғри тус олиб, натижаси яхши бўлади.

Қуйида инсон танасидаги хилтларнинг ўрни ва аҳамияти ҳақида қисқача маълумот берамиз.

1. Қон (иссиқ, ўрни жигарда). Танадаги қон меъёридан ошиб кетса, кишини уйқу босади, бош оғриғи авж олади. Баъзан бурнидан қон келади. Одам айшу ишратга берилиб, ширин орзуларга чўмади. Тушида оловни, қизилликни, ширинликни кўради, кўзлари қизариб, оғзи ширин бўлади.

2. Сафро (иссиқ, ўрни ўт пуфагида) — сариқ модда, зардаси ошиб кетса одамнинг териси сарғаяди, иштаҳаси пасаяди, оғиз шўр ва аччиқ бўлади, бош оғрийди. Уйқусизлик авж олиб, тили ва оғзи қуруқшаб туради, меъда қуюшиб, кўнгил айнайди. Пешобнинг ранги сарғайиб, киши ўзини ғалати сезади, тушида ўт ва

бошқа сариқ нарсаларни кўриб туради. Сафронинг ошиб кетиши кўпинча ёз фаслида ва иссиқ иқлим шароитида рўй беради. У кўпроқ жигар касалликларидан келиб чиқади. Соч тўкилади, сочсоқол эрта оқаради, қўл-оёқ оғрийди, тизза оғрийди, таом яхши ҳазм бўлмайди.

3. Савдо (совуқ, ўрни қораталокда). У ошиб кетса, баданнинг ранги ўчади, одам кам иштаҳа бўлади, ёмон атворли, фикри парижон бўлади. Томири суст уради, лаблари шўр бўлади, қабзият кузатилади, баданида қора доғлар пайдо бўла бошлайди. Кўрқоқ бўлиб қолади. Сийдиги ва ахлати оқ туста киради. Ваҳимали тушлар кўради, кўз хиралашади. Бу ҳол кўпинча куз пайтида ёки шимолий минтақаларда рўй беради.

4. Балғам (совуқ, ўрни ўпкада). У ошиб кетса, бош оғирлашади, одам уйқусираб ҳафсаласиз бўлиб қолади. Сусткаш ва мадорсиз бўлиб, ранги оқаради. Оғзи нордон, аччиқ, бемаза бўлиб, сувга тўлиб юради, тез ҳаяжонланади, сийдиги ғализ бўлиб, чанқаган бўлса ҳам чанқоқни сезмайди. Тушида сувни, денгизни кўради, уни қоронғулик қуршаб олади. Бундай ҳолат камҳаракатликдан, ҳаммомга тушмаслик, кўп овқат ейиш натижасида келиб чиқади. Балғам ошиб кетиши асосан қиш вақтида юз беради. Ёзда қон ва балғам камаяди. Ёз бошида сафро кўнаяди. Ёзнинг охирида ўтнинг суяқ моддаси тарқалиб, қуюғи тўпланганлиги сабабли савдо кўнаяди.

Замонавий тиббиётда беморнинг қони, пешоби, ахлати, оғзидаги суяқликни текшириб кўриш натижасида ташхис қўядилар ва даво чорасини кўрадилар. Тезкор ва малакали ташхис қўйиш имконияти ҳамма жойда ҳам мавжуд эмас. Шуни ҳисобга олиб, биз ҳамма учун қўйидаги маълумотларни келтирамизки, улардан фойдаланиб тананинг жисмоний ҳолатини ҳар ким аниқлаб, вужудидаги мувозанатнинг бузилишига ўзгариш кирита олсин. Натижада тани сихатлиги яхшилансин.

Балғам орқали кўкрак ва ўпкада содир бўладиган ўзгаришлар аниқланади. Балғам оқ ёки сариқ бўлса, у савдо ва сафро ошганлигидан дарак беради. Балғам юмалоқ, доира шаклида бўлса, бундан ташқари киши иситмаласа, ўпка шишганлиги маълум бўлади.

Пешобнинг ранги оқ бўлса, бу овқатнинг ёмон ҳазм бўлиши ёки жигар йўлининг зарарлангани нишонасидир. Сариқ ва қизил рангдаги сийдик сафро ва қоннинг меъеридан ошганлигини билдиради. Пешобда дурдалар бўлса, дарднинг пишиб етилгани. Пешоб устида доғ сузиб юрса, дард етилмагани, доғ идишнинг четига кетса, дарднинг камайишидан дарак беради. Пешобнинг ранги сариқдан оққа мойил бўлса, чўкиндилар идиш тубига баробар чўкиб турса, дард етилганидан далолатдир.

Ахлат меъда, ичак ва жигар ҳолатини маълум қилади. Ахлат кам бўлса, бадан яхши озиқланаётганидан, кўп бўлса кам озиқланаётганидан хабар беради. Ахлатнинг оқариши зарданинг кўплиги аломати. Ахлат суст келса, ичак совуқлиги нишонаси. Ахлат тез келса, ичак иллатлари, меъда жароҳати, ўн икки бармоқ ичак яраси ва бошқа ҳасталиклар аломатидир.

Касаллик тердан ҳам аниқланади. Кишининг кўп терлаши тана-сида намликнинг кўплиги ва қувватсизлигидандир. Тер оқ бўлса, балғамдан, сариқ бўлса сафродан, қизғиш бўлса қондан, қора бўлса савдодандир. Баданнинг барча жойи терласа яхши, айрим жойлари терласа ёмон.

Қон рангининг пастлиги ва суюқлиги унинг камлигидан, сарғиш бўлса, сафронинг кўплиги, сариқ касал нишонасидир.

Тананинг жисмоний саломатлигини, яъни инсонга табиатан берилган биологик моҳиятни сақлаш учун қуйидаги тадбирларга риоя қилиш зарур. **Биринчи тадбир парҳез**, яъни маълум бир режимда ётмоқ-турмоқ ва мижозга қараб овқатланиш. Ётмоқ-турмоқнинг энг яхшиси эрта ётиб, эрта турмоқликдир. Овқатланиш парҳезида гоҳо баъзи овқатлар ман қилинади, гоҳо камайтирилади, гоҳо уларни кўпроқ истеъмол қилиш тавсия этилади. Жисмоний саломатлигини сақлайман, деган одам ўз мижозига мос келадиган овқатларни истеъмол қилиши лозим. Умуман кўп овқат ейиш барчага бирдай тавсия қилинмайди. Чунки кўп овқат истеъмол қилинганда, танада ошиқча моддалар тўпланиши ва одамнинг семиришига сабаб бўлиши туфайли ҳамма аъзолар ва вужуд мажмулар (система) фаолиятини сусайтиради. Кучли овқат истеъмол қилиш асосан эрталаб ва туш вақтига тўғри келиши керак. Кечқурун, айниқса, ёши ўтганлар, енгил ва озроқ овқат истеъмол қилиши лозим. Бизда асосий овқатланиш вақтимиз кечқурунга тўғри келади. Шунинг учун кўпчиликнинг тана оғирлиги меъеридан ошиб, танада тикилмалар ҳосил бўлади, мўътадиллик мувозанати йўқолиб, касалликлар келиб чиқади. Айниқса, оёқ оғриги кўп учрайди. Ҳар хил эримайдиган тузлар суяклар бирикмасида тўплана бошлайди. Натижада тана аъзоларига қон ва у билан бирга бошқа моддаларнинг етиб келиши қийинлашади.

Сувни истеъмол қилиш ҳам меъёрида бўлиши зарур. Оч қоринга, тўйиб овқат егандан сўнг ва оғир ҳаракатлардан кейин сув ичмаслик керак. Тананинг табиий ҳароратига таъсир қилувчи иссиқ ҳаммом, кучли ҳис-туйғудан кейин ҳам сув ичилмайди.

Соғлом бўлиш учун истеъмол қилинадиган озиқ-овқат ва суюқликнинг миқдорига, сифатига, таркибига, таъмига эътибор бериш зарур. Танада ел ҳосил қиладиган тут, нўхат, ловия, қатиқ ва бошқа овқатларни истеъмол қилганда, уларнинг хусусиятини ҳисобга

олиш лозим. Секин ҳазм бўладиган овқатдан сўнг тез ҳазм бўладиган овқат ейиш зарарли.

Таом истеъмол қилишни тартибга солишнинг илк зарурияти унинг вақтидир. Овқатнинг биринчиси пастроққа тушгандан сўнг очлик сезилса, иккинчиси истеъмол қилинади. Ичимга тушгани фойда деб, еявериш кони зарардир.

Овқат истеъмол қилингандан сўнг ҳазм бўлиш йўлларига эътибор бериш ҳам яхши омиллардан биридир. Овқатлангандан сўнг тез ҳаракат қилманг. Тез ҳаракат қилинса, қориндаги овқат чайқалади ва сизни лоҳас қилади. Овқат ҳазм бўлаётганда узоқ вақт ҳаракатсиз қолиш ва ухлаш ҳам ман қилинади. Бундай ҳолларда тана мувозанати бузилиб, семириш юз беради. Кўп ҳаракат қиладиган одамларнинг кам овқат истеъмол қилиши организмнинг ишдан чиқишига олиб келгани каби, кам ҳаракат қиладиганларнинг кўп овқат ейиши ҳам вужудни қаритади.

Уйқу ўз вақтида ва 10 соат атрофида бўлсин. Оч қоринга ухлаш ёмон, қувватни сусайтиради. Тўқ қоринга ухлаш овқатнинг ичакларда туриб қолишига ва бузилишига олиб келади. Ухлашдан камидан 2 соат олдин овқатланиш тавсия этилади. Кундузги уйқу ёмон, чунки у рутубатлардан келиб чиқадиган назла, талоқ касаллигини келтириб чиқаради. Асабларни бўшаштиради, ланж қилади, иштаҳани пасайтиради. Лекин қаттиқ чарчаш, ўта ғазабланиш, ақлий фаолият билан шуғулланиб чарчаш, ҳам каби сабаблардан биронтаси бўлса, кундузи ухласа зарар қилмайди.

Иссиқ мижозли кишиларга кам ухлаш, совуқ мижозлиларга кўп ухлаш зарарлидир.

Уйқусизликни йўқотиш учун овқат ҳазм бўлганидан сўнг ҳаммомга тушиб, бошдан иссиқ сув қуйилса, яхши ёрдам қилади.

Уйқудаги ҳолатнинг энг яхшиси аввал ўнг томонга босиб, сўнг чап томонга айланиб ётишдир. Қоринни босиб ётиш овқат ҳазм бўлишига ёрдам беради, чалқанча ётиш ухлашнинг энг ёмон шаклидир.

Танада тўпланган ошиқча моддаларни йўқотиш. Инсон танасининг ҳужайраларидаги ўзгаришлар яхши ёки ёмон томонга, тез ёки секин содир бўлиши мумкин. Инсон танасида кераксиз моддалар (шлаклар) тўпланиб боргани сари ҳужайра фаолияти сусаяди. Танандаги ошиқча, кераксиз моддалар ҳар хил жойда турлича тўпланиб, вужудни зўриқтиради. Айниқса, тузларнинг тўпланиши катта ёшдаги тўла кишиларда бел, оёқ оғриғини ҳосил қилади. Тўпланган ошиқча моддаларни камида бир йилда бир марта танадан чиқариб юбориш зарур. Шунда тана шлаклардан тозаланиб, енгиллашиб боради.

Нотўғри овқатланиш, сунъий моддаларни, дориларни қабул қилиш натижасида инсон танасида ортиқча ва захарли моддалар

тўпланеди. Бу моддалар инсон танасидаги ҳужайраларнинг фаолиятига таъсир этиб, улар ўз физиологик вазифасини тўла бажара олмайдди. Табобатга оид адабиётларда танани турли усуллар билан тозалаш йўл-йўриқлари батафсил ёритилган.

Шулардан бири — жисмоний тарбия билан шуғулланиш. Киши бадантарбия билан шуғулланганда танадаги шлакларнинг чиқиб кетишига ёрдам қилади. Жисмоний тарбия билан узлуксиз шуғулланиб юрганларда ортиқча ёғ, юк бўлмайди, ранглари тоза бўлиб, доимо соғлом бўладилар.

Тоза ҳаво танадаги руҳни мўътадиллайди. Танада ҳар турли буглар (чиқинди) тугилиб қолганида тоза ҳаво ва жисмоний ҳаракатлар уларни чиқариб юборади. Тоза бўлмаган ҳаво, аксинча, тана мўътадиллигига акс таъсир этади.

Танадан шлакларни чиқариб юборишда ҳаммом ҳам энг яхши омиллардан ҳисобланади. Ҳаммомнинг яхшиси уч хонали бўлади. Биринчиси совутувчи ва ҳўлловчи, иккинчиси қиздирувчи ва ҳўлловчи, учинчиси қиздирувчи ва қуритувчи бўлади.

Эркак билан аёл ўртасидаги муносабатлар. Инсон тафаккури тараққиёти нуқтаи назаридан эътироф этганда, тиббиёт илми билан бир вақтда юзага келган жинсий тарбия, яъни эркак билан аёл ўртасидаги нозик муомала сирларини ўрганиш ва уларни ёшларга ўргатиш масаласини инсоннинг ўз-ўзини билиш йўлидаги интилишлар маҳсули сифатида қабул қилишимизга тўғри келади.

Жинсий тарбияга оид мулоҳазалар қадимги ҳинд, хитой, грек ва Марказий Осиё алломалари асарларида кўзга ташланиб туришининг ўзи унинг ҳаётий эҳтиёж туфайли юзага келганини тасдиқ этади.

Бизда узоқ вақтлар давомида, айниқса, совет даврида, бундай мавзуга нотўғри муносабат ҳукм суриб келди. Уларни шаҳватни тарғиб қилиш деб билиб, бу мавзуга аталган асарлар таъқиб остига олинди. Афсуски, бундай муносабат ҳозир ҳам мавжуд.

Аслида, жадаллик билан балоғатга етиш жараёнида ўғил ва қизлардаги, табиий равишда, уларнинг ихтиёридан ташқари, вужуддан отилиб чиқаётган бир-бирига бўлган интилишларни билиб билмасликка олиб ёки ота-она ва тарбиячиларнинг омилиги туфайли бу нозик туйғуни номатлуб сўзлар билан булғаш ёшлардаги энди ниш уриб келаётган муҳаббатни илдизидаёқ қуритиб юборади. Севги-муҳаббатдан бегона одамдан даҳшатлироқ жонзот бўлмайди. У ҳар қандай разолатларга тайёр бўлади. Фоҳиша ва фоҳишабозлик, тошбағирлик ҳамда қонхўрлик ва бошқа ваҳшийликларнинг илдизи кишининг муҳаббатсизлигидадир. Бу мавзу кейинги фаслларда кенг-роқ ёритилган.

Эркак билан аёл, қиз билан ўғил болалар орасидаги табиат инъом этган энг ширин муносабатларни ёшларга илмий нуқтаи назардан тушунтириб, бу муносабатларни инсоннинг табиий эҳтиёжи сифатида талқин қилмаслик натижасида қанчадан-қанча одамлар бахтсизликда умр кечириб келмоқдалар. Ёшларга жинсий тарбия беришга қаршилар, бу бизнинг руҳиятимизга, бизнинг урф-одату қадриятларимизга тўғри келмайди, деган фикрни айтадилар. Унда «Висол лаззати», «Лаззат ун-нисо» («Аёллар лаззати») қабалидаги катта-кичик асарларнинг юзага келишига сабаб нима? Нима учун бундай асарлар одоб-ахлоқ, тавозенинг бешиги ҳисобланган Қадимий Шарқда кўпроқ яратилди ва эътироф этилди? Бу саволлар заминда қайд этилаётган ҳақиқатнинг ўзи ҳам бундай асарларнинг шаҳват тарғиби билан ҳеч қандай алоқаси йўқлигини тасдиқ этмайdimи? Ҳеч шубҳасиз, «Лаззат ун-нисо» қабалидаги ўзига хос тадқиқот хулосалари, бир томондан, Шарқнинг ривож топган тиббиёт илми, иккинчидан, инсоннинг ўз-ўзини билиш борасидаги изланишлари, учинчидан, инсон камолоти йўлидаги қарашларнинг муайян тизими сифатида юзага келди. Бундай бебаҳо ҳаётий зарур билимлардан воз кечиш муайян соҳада бизни гумроҳлик томон етаклайди.

Ҳозир бизнинг ўз-ўзимиз ҳақидаги билимимиз тўлиқми? Агар бу саволга ижобий жавоб берсак, нега унда кечагина бир умрга аҳду паймон қилишиб турмуш қурган ёшлар бугун юз кўрмас бўлиб ажрашиб кетмоқдалар? Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, эл-юртдан, ота-онасидан андиша қилиб, севгисиз яшаш керак экан деб, мажбуран эр-хотинлик қилиб юрган бахтсиз оилаларнинг бизда сон-санови йўқ. Шу сабабдан бир-бирини алдаб, разолат ботқоғига ботиб ётган оилаларни ҳеч қандай важ билан оқлаб бўлмайди. Бундай нохуш воқеаларнинг сабаблари, сўзсиз, жинсий тарбиянинг нотўғрилиги ёки унга умуман эътибор берилмаганлигидадир. Баъзан, ана шундай тарбия инсон бахти учун ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин. Кўн ҳолларда шундай бўлмоқда ҳам.

Барчага маълумки, ҳамма одамлар қарама-қарши жинсдаги киши билан, у руҳий, ижтимоий ё шахвонийлигидан қатъи назар, муносабатда бўлганида дил байрами пайдо бўлиб, лаззат ва роҳатдан баҳраманд бўлади. Чунки инсоннинг хилқати ва асоси мана шу ҳолат замирида қурилган. Бундан кўз юмиб, ўзини билмасликка олиш кишининг шу соҳадаги жаҳолатидан дарак беради. Бундай гумроҳликдан қутулиш учун, эркак ва аёллар орасида бўладиган ранг-баранг муносабат сирлари ва уларнинг кечиш қонуниятларини «Висол лаззати», «Лаззат ун-нисо» каби адабиётлардан билиб олишингиз мумкин.

Киши ўз биологик моҳияти такомили устида ишлашининг асосий тамойиллари баёнини шу ерда тугатамиз. Биосоматик ҳолати-

нгизни яхшилашга бағишланган адабиётлар бисёр, хоҳлаган киши уларни топиб, ўқиб олади.

Киши ижтимоий моҳиятининг мазмуни. Инсоннинг бошқа махлуқотлардан асосий фарқи унинг ижтимоий моҳияти деб айтилди. Ижтимоий моҳият негизида одамнинг яратувчилик қуввати ётади. Одамзот ер усти ва унинг остидаги унсурларнинг, яъни тупроқ, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда маъданларнинг табиий хусусиятларидан фойдаланиб, ўзининг ҳаёт жараёнига зарур бўлган моддий ва маънавий нарсаларни яратади. Уларга уй-жой ва ҳар турли иншоотлардан тортиб, ишлаб чиқариш машиналари ва ускуналар, транспорт воситаларию, озуқа маҳсулотларигача ҳамда адабиёт ва санъатга тегишли маънавий бойликлар кириди.

Инсон бу маҳсулотларни ишлаб чиқариши учун, аввало, ер қобиғидаги унсурларнинг физик ва кимёвий хусусиятларини яхши билиши керак. Сўнг, маҳсулот ишлаб чиқариш технологияси тўғрисидаги ва бошқа бир қатор билимларга эга бўлиши шарт. Шу билан биргаликда у, жамиятда умргузаронлик қилиши ва ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ҳамда давлат билан муносабатда бўлиш сирларини ҳам билиши керак. Бу, ҳар турли ахлоқ ва одоб нормаларини эгаллашни, яъни диний ахлоқ, миллий одобга, сиёсий ва ҳуқуқий, касбий ва ижтимоий саводга эга бўлишни талаб қилади.

Кўриб турганимиздек, киши ижтимоий моҳиятга эга бўлиши учун кўп нарсалар хусусиятларини, одоб ва ахлоқ қонун-қоидаларини, сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий билимларни ҳамда ишлаб чиқариш технологияларини билиши шарт экан. Ушбудан келиб чиқиб, **инсоннинг ижтимоий моҳияти асосини унинг яратувчилик қобилияти, яратувчилик қобилиятининг асосини эса билим ташкил қилар экан,** десак бўлади.

Кишининг билими қанчалик кўп ва турли-туман бўлса, у шахс сифатида шунчалик ҳар томонлама ривожланган бўлади. Бунинг учун у дунёнинг майда неъматлари ҳисобланган яхши еб-ичиш, чиройли кийиниб юриш, ўйин-кулги ва тўй-томошаларга бўлган мойилликлардан ҳоли бўлиши шарт. У турли билимларни эгаллаб, ўзининг такомили устида ишлайди ва пировард натижада нажот топиб, буюк неъмат ҳисобланган комилликка эришади. Шунда у Худога яқин бўлиб, икки дунёси обод бўлади. Чунки, барча билимлар эгаси ва шу билимлар манбаи Тангри таолодир. «Олим одамлар Оллоҳга яқин кишилардир», деган ҳадиснинг маъноси ҳам шу. Муҳаммад (САВ) пайғамбар ҳадисларида «Бой бўлай десанг тижорат қил, фақат у дунёни ўйласанг ибодат қил, у дунёю бу дунёнинг обод бўлсин десанг билим эгалла» дейилган.

Эътибор бериб кўринг-а, биздан нисбатан ғарбда ва шарқда яшаб келаётган халқларнинг ақлий салоҳияти биздан юқори эмас. Аммо,

улар ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётда жуда кўп ютуқларга эришганлар. Бизлар эса олтин умримизни тўй-томоша, куда-анда кутиш, гап-гаштакларда ўтказиб, ўз такомилемиз устида ишлашга вақтимиз йўқ. Бу номаъқулчиликларни миллатнинг ютуғи деб, керилиб ҳам юрамиз. Натижада ҳаммадан бой интеллектуал салоҳиятга эга бўла туриб, кўп жабҳаларда ривожланган мамлакатлардан орқада қолиб келмоқдамиз. Менинг қатъий фикрим бўйича, барча базму айш-ишратлар ғайри ижтимоий, яъни ижтимоий тараққиётга ғов бўлувчи нарсалардир. Булардан зудлик билан қутулишимиз лозим.

Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги босқичи жамиятимиз ҳаётининг барча жабҳаларида туб сифат ўзгаришларни амалга ошириш билан боғлиқ экани инкор қилиб бўлмайдиган ҳақиқат. Бу вазифа фуқароларимизнинг ақлий фаоллигини ошириш ва билим даражаларини кўтариш йўли билан бажарилади. Бунинг учун жамият ҳаётини маълум даражада ўзгартириб, уни такомиллаштириш лозим. Кенг аҳолига маънавий ўзлигини англаш, киши маънавиятининг таркиб топиш механизмлари ва унинг такомиллашув босқичларини тушунтириб бериш шу куннинг долзарб масалаларидан бири бўлиб қолди.

Маънавий ўзлигини англаш, баъзи одамлар ўйлаганидек, юз, икки юз йил ёки ундан ҳам аввалги ҳаёт тарзимизга қайтиш, деган сўз эмас. Маънавий ўзлигини англаш ва уларга қайтиш деганда, ўтган аждодларимизнинг энг яхши маънавий бойликларидан шу кунда унумли фойдаланишни тушунмоқ лозим. Халқимизни бир неча юз йил илгариги ҳаёт тарзига тўлалигича қайтишга тарғиб қилиш ёки фарзандларини ундай ҳаёт тарзига ундаш ё, ундан ҳам жирканчлироғи, шунга мажбур қилиш бола шахсига ва бутун миллатга нисбатан қилинадиган улкан жиноятдир. Ўтмишдаги паранжи ёпиниш, аёлларни «ичкари»га ўтказиб қўйиб, уларни ижтимоий ҳаётдан маҳрум қилиш ёки ўтмиш иллатлари ҳисобланган судхўрлик, бировлар меҳнатидан фойдаланиш, маккорлик ва нашавандлик ҳамда бошқа ғайри ижтимоий қилмишни, ота-бобомиз қилган ишлар деб, мерос қилиб олмай (*ахир булар ҳам бўлган*), ота-боболаримизнинг художўйлигини, ватани учун жон фидо қилишини, меҳнатсеварлиги, меҳмондўстлигини, пиру устозлар ва катталарга бўлган хурмат-эҳтиромини, уй-рўзғор юритишдаги саранжом-сариштаю тежамкорлигини, хушмуомалаю жасурлигини ҳамда бошқа кўпдан-кўп дунё халқлари ҳавас қиладиган ҳаёт тарзини ўрганиб, шу кундаги ҳаётимизга сингдиришимиз лозим.

Инсоннинг бошқа махлуқотлардан фарқи, унинг ижтимоий моҳияти, яъни ундаги билим, кўникма, малака ва маънавиятнинг мураккаб қотишмаси деб юқорида таъкидлаган эдик. Бу сўзларнинг том маъно-моҳиятини батафсилроқ тушунтиришга ўтамиз.

Қадимги ва шу кундаги ижтимоий ҳаётга бағишланган адабиётларнинг кўпчилигида инсоннинг илмий атамаси «Ҳомосапиенс», яъни «Ақлли жонзот», деб таъкидланган. Бунга нима деса бўлади? Бундоқ қараганда, бу тушунча тўғрига ўхшайди. Бироқ, чуқурроқ фикр юритиб кўрадиган бўлсак, ҳамма одамларда ақл бор. Бири уни кўп ишлатса, бошқаси озроқ, бири умуман кам ишлатади. Ҳомосапиенс деган тушунчага қараганда, буларнинг барчаси ақлини ишлатса ҳам, ишлатмаса ҳам, «ақлли жонзот» бўлиб чиқмоқда, Бу адолатдан эмас, албатта. Ундан ташқари, таърифлар назариясига биноан, ҳар қандай таъриф ёки тушунча таърифланувчи нарса ва ҳодиса хусусиятларини ўлчамга солиш имкониятига эга бўлиши керак. Одамнинг инсонийлик даражасини ҳомосапиенс тушунчаси орқали ўлчаб бўлмайди.

Ўйлаб кўрайлик-чи, одам бир нарса устида ақлини ишлатиши натижасида унда нима содир бўлади? Жавоб — ўша нарсани англаб етади, яъни билмаганини билиб олади ёки билимга эга бўлади, дейиш мумкин. Демак, одам ақлини қанча кўп ишлатса, билими шунчалик кўпайиб бораверади. Ақлини ишлатмасачи? Билимсиз бўлиб қолаверади. Маълумки, билимларнинг тури жуда кўп. Ҳажми ундан ҳам кўп. Киши бу билимларнинг истаган турларини керакли ҳажмда олаверади. Натижада ҳар бир одамда турли-туман билимларнинг ҳар турли ҳажмдаги йиғиндиси пайдо бўлади. **Инсондаги ана шу билимлар йиғиндисини унинг ижтимоий моҳияти дейилади.** Инсоннинг биологик моҳияти мавжудлигини юқорида кўрдик. Энди билдикки, инсоннинг биологик моҳияти билан бир қаторда, ижтимоий моҳияти ҳам бор экан. Кишига унинг ирсий бириклари орқали мерос бўлиб ўтган ва ўзининг умри давомида тўплаган билимлар йиғиндисини унинг ижтимоий моҳиятини ташкил қилар экан. Ер юзиде бундай қўшма моҳиятга эга биронта ҳам махлуқот йўқ. Ҳар қандай жонзотда фақат биологик моҳият бор, холос. Инсон эса икки моҳиятга эга. Бундай қўшма моҳиятга эга махлуқотни «**Биоижтимоий мавжудот**» деб номлаб келинмоқда.

Инсон биоижтимоий мавжудот бўлиб, унинг ижтимоий моҳият негизини билим ташкил қилар экан, у бу билимларни қаёқдан олади, деган савол туғилиши мумкин. Инсон бу билимларни ақлини ишлатиб, объектив борлиқдан ёхуд билим манбаи бўлган устоз-муаллим ёки китоб, журнал ва бошқа ахборот воситаларидан олади. Киши эгаллаган билимларини ҳаётда қўллаши учун уларни ўзида сақлайди. Тинмай билим олиши ва уларни амалиётда қўллаб бориши натижасида ундаги билимлар ҳаёт тарзига айланиб, маънавияти ошиб бораверади.

Кишининг сезги аъзолари орқали ҳис қилган ва тафаккур фаолияти ёрдамида англаб етган билимлари бош мия марказида тасаввур кўригидан ўтиб, ўз тасдиғини топганидан кейин орқа мия-

даги нейрон найчаларга тирик голограммалар сифатида жойлашиб, хотирада сақланади. Киши бу билимларни керак бўлганда хотирадан чиқариб олиб, амалий ҳаракатига дастур сифатида ишлатаверади.

Демак, инсон билимларни кундалик амалий ҳаётида қўллаш учун эгаллайди. Инсон тафаккур фаолияти натижасида эгаллаган билимларини амалиётда бир уринишда, дарров қўллай олмайди. Чунки унинг вужудида бу ҳаракатларга кўникма ҳали шаклланмаган. Янгитдан эгалланган билим асосида ҳаракат қилиш кўникмасини ҳосил қилиш учун киши иродасини ишга солиб, тарбиячи-устоз иштироки ва кўмагида ҳар бир ҳаракатини маълум мақсад йўналишида, шу соҳада мавжуд қонуният(билим)ларга бўйсунган ҳолда, бир неча бор такрорлаши шарт бўлади.

Киши ўз билимларини амалий ҳаётда намоён қила олишининг бир неча босқичлари мавжуд.

Биринчи босқич. Одам эгаллаган билимларини амалиётда қўллаётганида ортиқча куч ва вақт сарфласа ҳам-ки, мақсадга етса ва иш бажарилса, олинган билим кўникмага айланган деб ҳисобланади. Бу босқичда, киши тафаккурида пайдо бўлган ва тасаввури орқали ўз тасдиғини топган билим жисмоний ва ақлий фаолиятлар орқали киши вужудига ўтиб, унинг кўникмасига айланади. Кўникмага айланган ҳаракатларни вақти-вақти билан такрорлаб турилмаса, бу кўникма тез кунда йўқолиб, кишида қуруқ билим қолади. Билимни вақти-вақти билан эслаб турилмаса, у ҳам эсдан чиқиб, киши билимсиз бўлиб қолади.

Иккинчи босқич. Киши ўз билимларини ҳаётда қўллайвериши натижасида, мақсадга йўналтирилган ҳаракатлари учун ортиқча куч ва вақт сарфламай, раван амалга оширса, уни малака дейилади. Бундай билим вужудга сингиб, автоматлашган ҳаракатга айланиб кетган бўлади. Тафаккур фақат кишининг мақсадли ҳаракатини назорат қилиб туради, холос. Ўз навбатида, малаканинг ҳам бир неча — паст, ўрта, юқори босқичлари бор. Малака босқичидаги билим асосида қилинган ҳаракатлар анча турғун бўлиб, киши вужуди ва хотирасидан тез йўқолиб кетмайди. Бироқ, узоқ вақт ўтиши билан, бу ҳаракатлар такрорланмаса, вужуд уларни ҳам унутиши мумкин.

Учинчи босқич. Инсон ҳаёти давомида орттирган фойдали билимларини амалда қўллайвериши натижасида, унда ҳосил бўлган кўникма ва малакалар такомиллаша бориб, унинг руҳига сингиб, ҳаёт тарзига айланган ҳолатни маънавият дейилади. Бу босқичдаги ҳаракатлар нафақат автоматлашган бўлади, киши бу ҳаракатларни бажармаса тура олмайдиган бўлиб қолади. Маънавиятга айланган босқичдаги ҳаракатлар киши вужуди ва руҳига шунчалик сингиб кетган бўладики, улар ундан ҳеч қачон чиқиб кетмайди. Чунки у

ирсий бирликлари ичидан жой олган бўлади. Шунинг учун ҳам, бу босқичдаги ҳаракатлар зарурий ҳаракатга айланиб, тафаккур уларни деярли назорат қилмайди. Айнан шу ахборотлар ажодлардан авлодларга ирсий бирликлари орқали ўтади.

Билдикки, инсон бошқа мавжудотлардан ўзининг ижтимоий моҳияти билан ажралиб турар экан. Ижтимоий моҳият негизини билимлар ташкил қилиб, улар фойдали ва фойдасиз турларга ажралади. Фойдасиз ва ижтимоий ҳаётга зарарли билимлар киши маънавиятини ташкил қилмай, бемаъни ҳаракатлар пойдевори ҳисобланади. Киши маънавиятини фақат фойдали билимлар ташкил қилади. Фойдасизлари ғайри ижтимоий ҳисобланади.

Фойдасиз ва ижтимоий ҳаётга зарарли билимлар қаторига — ёлгон гапириш, ўғирлик, судхўрлик, фирибгарлик ва бошқа бир қатор разилликлар киради.

Қуръони қаримнинг «Бақара» сураси 188-оятда: «Мол-дунёларингизни ораларингизда ноҳақ-ҳаром йўллар билан емангиз! Ва (гуноҳ қилаётганингизни) билиб туриб, одамларнинг молларидан бир қисмини харом йўл билан ейиш учун (молларингизни пора қилиб) ҳокимларга узатманг!» — дейилади.

Ўша суранинг 191-оятда: «(Одамларни) алдаб, фитнага солиш ўлдиришдан ёмонроқдир», — дейилган бўлса, 217-оятда: «Фитна (алдаш) ўлдиришдан-да каттароқ гуноҳдир», — дейилган. 275-оятда эса: «Судхўр бўлган кимсалар (қиёмат кунда қабрларидан) турмайдилар, магар жин чалган мажнун каби турадилар. Бунга сабаб уларнинг: «Бай (олди-сотди) ҳам судхўрликнинг ўзи-ку?» — деганларидир. Ҳолбуки, Оллоҳ байни ҳалол, судхўрликни ҳаром қилган».

«Ол-и Имрон» сурасининг 130-оятда судхўрлик тўғрисида шундай дейилган: «Эй мўминлар, (берган қарзларингизни) бир неча баробар қилиб олиш билан судхўрлик қилмангиз. Оллоҳдан кўрқингиз». Ушбу суранинг 188-оятда ёлгончи ва мақтанчоқ, шунингдек бировларга ёмонлик қилишни яхши кўрадиган одамлар тўғрисида: «(Эй Муҳаммад), сиз ҳаргиз қилган ишлари (яъни одамларни ҳақ йўлдан адаштиришлари) билан хурсанд бўладиган ва қилмаган ишлари билан мақтовлар эшитишни яхши кўрадиган кимсалар азобдан йироқ макондалар, деб ўйламанг! Улар учун аламли азоб бордир», — дейилган.

«Нисо» сурасининг 29-оятда: «Эй мўминлар, молларингизни ўрталарингизда ноҳақ (яъни ўғирлик, қароқчилик, судхўрлик, порахўрлик, қимор каби) йўллар билан емангиз ... Ҳамда бир-бирларингизни ўлдирмангиз», — дейилган бўлса, 32-оятда: «Оллоҳ бирон неъмат билан бирингизни бирингиздан ортиқ қилиб қўйган бўлса, сизлар уни (ҳасад-адоват билан) орзу қилманг! Эркаклар ҳам ўз меҳнатидан насиба олурлар, аёллар ҳам ўз меҳнатларидан насиба олур-

лар. Сизлар (бировларга берилган неъматларга кўз олайтириш ўрнига) Оллоҳнинг фазлу марҳаматини сўранглар», — дейилган. Қуръоннинг бошқа сураларида ҳам одамларни разил ишлар қилмасликка ундовчи кўпдан-кўп оятлар мавжуд. Фикр юритувчи одамлар учун бу оятларда кўп ҳикматлар бор.

Жамият ва шахс ривожини учун фақат фойдали билим, яъни (ҳикмат)лар керак. Фойдали билимларни эгаллашдан мақсад, аввало, ўзига, сўнг яқин кишиларига ва бутун жамиятга наф келтиришидир. Киши муайян фойдали билимни эгаллаб олиб, уни ҳаётида кўп маротаба ишлатиши натижасида у секин-аста вужудига, кейин эса, руҳига сингиб, ҳаёт тарзига, яъни ахлоқ ва одобида айланиб кетади.

Фойдали билимларни кўп эгаллаб, маънавиятига айлантириб улгурган кишилар эл-юрт ҳурматида сазовор бўладилар.

Фойдасиз, яъни юқорида санаб ўтилган зарарли билимларни, баъзи кишилар, ўз гумроҳликлари туфайли ҳаёт лаззатларига тез ва кўп куч сарфламай, қинғир йўллар билан етишиш мақсадида, эгаллайдилар. Улар, гарчи жамоат ва қонунни муҳофаза қилувчилар назоратидан ўтсалар ҳам, гоҳо ўз мақсадларига етадилар. Аммо бу билимлар тез кунда уларнинг руҳини нуратиб, асабини тамом қилиб, бу дунёнинг ўзидаёқ дўзах азобига гирифтор бўладилар. Бунга бир қатор руҳий, асаб ва юрак-қон томир мажмуи билан боғлиқ касалликларга дучор бўлганларни мисол қилса бўлади.

Азиз китобхон, фойдасиз ва зарарли билимларни эгаллашдан сақланинг!

Инсон ижтимоий моҳиятининг билим эгаллашдан, то маънавиятгача бўлган **вертикал қурилмасини кўриб чиқдик**, энди, **киши ижтимоий моҳиятининг горизонтал тузилиши** билан танишиб чиқамиз.

Одам оламга келишда барча жаҳоний динлар негизида ётувчи боқий билимларга эга бўлиб туғилади. Чунки улар дунёда мавжуд объектив қонуниятлар мажмуи бўлиб, киши ирсий бирликларида ўз ифодасини топган. Улар аجدодлардан авлодларга қон орқали ўтиб юрувчи билимлардир. *(Бу фикрнинг исботини китобимизнинг кейинги саҳифаларида илмий асослаб беришга ҳаракат қилинган)*. Шунинг учун ҳам ёш болаларда ҳақиқий, яъни диний билимларга мойиллик мавжуд. *(Шу ерда яна шунини таъкидлашим жоизки, ҳақиқий диний билимларни шарият билимларидан фарқлаш лозим, улар бири бирига мос бўлиши ва бири бирига тўғри келмаслиги мумкин)*. Бироқ ота-она, атроф муҳит, ўқитувчи ва китоблардан олинган ҳаётга зарур ва нозарур билимлар инсон фитратидаги асл билимларни маълум даражада ўзгартириб, уларнинг фаоллигини сусайтириб қўяди. Улар кишининг ёши улғайиб, тирикчиликка зарур билимларга ҳожат камайганда ёки қолмаганда ўзини яна намоён қила бошлайди. Натижада

кексаларда боқий билимлар сирасига кирувчи диний билимларга мойиллик беихтиёр ортади ва улар дин билимларини ўрганиб, уларни зикр қила бошлайдилар.

Одам туғилганида, унинг ижтимоий моҳиятини, ирсий бирликларида яшириниб ётган илоҳий билимлар билан бир қаторда, ота-онасининг руҳига сингиб, боласига қон орқали ўтган билимларга мойиллик ташкил қилса, улғайиши жараёнида ота-она, ака-опа ва қариндош-уруғлари ёрдамида ахлоқ ва одоб билимларига, атроф муҳитни кузатиши ва ўқитувчиларининг саъй-ҳаракатлари натижасида табиат ва жамият тўғрисидаги билимларга эга бўла бошлайди. Янада улғайганидан кейин эса, яшаш учун зарур касбий, ҳуқуқий, сиёсий ва бошқа турли-туман билимларни ола бошлайди. Натижада унинг ижтимоий моҳияти ошиб, такомиллаша боради.

Инсон билим олишни тўхтатиб, киши такомилига акс таъсир этувчи ва авом халқ ичида қадрли бўлган ўйин-кулги, маишат, тўй-томошаларга берилиб кетган кунидан бошлаб шахс сифатида ўсишни тўхтатади. Бу ҳаёт тарзи узоқ давом этаверса, унинг ижтимоий моҳияти, инчинун, имони нурай бошлайди. Чунки ёшликда эгалланган билимлари сийқалаша бориб, унутилиб кетади. Ундан ташқари, аввалги олинган билимларни янгилари билан алмаштириб ва тўлдириб турилмаса, киши ҳаётдан орқада қолиб, бор билимини ҳам ишлата олмайдиган бўлиб қолади. Шу билан баробар, бу амаллар нафс билан боғлиқ бўлгани учун, киши нафси кетидан эргашиб, имони заифлашиб боради.

Афсуски, Ўзбекистон аҳолисининг аксарият қисмида шу ҳолат рўй бермоқда. Ёшлигида билимга табиий эҳтиёжи кучли бўлгани ва мамлакатимизда болаларга билим олиш учун шароит яратилгани учун маълум миқдордаги билимни эгаллаб олиб, сўнг оилали бўлганидан кейин тўй-ҳашам, борди-келди, қуда-анда, гап-гаштак ва шунга ўхшаш, кўпчиликка яхши бўлиб туюлган, аслида инсон маънавиятини, инчинун, имонини нуратадиган ижтимоий ҳаётнинг ўткинчи лаззатларига ҳамда молу дунёга берилиб кетиб, авом ичида мақтовга сазовор урфлар билан машғул бўлиб, билим олишга вақти, кейинчалик хоҳиши ҳам камайиб кетмоқда. Натижада, ёшликда билим олиш ва имонни эгаллаш йўлида қилган саъй-ҳаракатлари чип-пакка чиқиб, жаҳолат ботқоғига ботиб, имони сусайиб қолмоқда. Энг ачинарлиси ва жамият тараққиёти учун хавфлиси, бу урфларни миллатнинг ютуғи деб билиб, унинг кенг тарғиб қилинишидадир. «Бошинг тўйдан чиқмасин!» , «Топганинг тўйга буюрсин!», «Дастурхонинг бундан ҳам тўкин бўлсин!», «Тупроқ олсанг олгин бўлсин» ва шу каби фотиҳалар бунинг гувоҳидир. Улар одамларнинг, айниқса, ёшларнинг, молу дунёга бўлган меҳрини ошириб, аслида нафсини жунбушга келтириб, уни асл маънавияти ва имонидан ажратувчи

ҳамда Ислом таълимотига зид бўлган дуолардир. Шунинг учун ҳам, шундай ҳолнинг олдини олиш мақсадида Қуръони карим «Ҳуд» сурасининг 15—16-оятлари орқали «Ким шу ҳаёти дунёни ва унинг зебу зийнатларини истайдиган бўлса, уларга қилган амалларининг ажр-мукофотини шу дунёда комил қилиб берурмиз ва улар бу дунёда зиён кўрмайдилар. Ундай кимсалар учун охиратда дўзах ўтидан ўзга ҳеч қандай насиба йўқдир. Уларнинг бу дунёда қилган барча яхшиликлари беҳуда кетур ва қилиб ўтган яхши амаллари бефойдадур», — деб огоҳлантиради. Бу оятнинг мазмунини чақинг, унда ҳикмат кўп. Модомики, **киши умри давомида эгаллаган фойдали ёки фойдасиз билимлар унинг ҳаётида қўлланавериб, ҳаёт тарзига айланганлиги, яъни маънавийлиги ёки бемаънилиги унинг ижтимоий моҳиятини ташкил қилар экан**, у инсон тақомилига ижобий таъсир этувчи фойдали билимларни эгаллаган бўлса, унинг билимлари маънавиятига айланади ва ундай киши маънавиятли одам, деб ҳисобланади. Бундай киши руҳли бўлиб, одамлар унга беихтиёр интиладилар. **Ундай одамни жаннатий деб атайдилар. У ҳамма учун севили бўлади.**

Гарчи, киши умри давомида эгаллаган билимларининг аксариятини фойдасиз ва зарарли билимлар, шу жумладан молу дунё йиғиш билими ташкил қилса, улар ҳам ҳаётида қўлланавериб, унинг руҳига сингади ва унинг ҳаёт тарзи ҳамда турқида акс эта бошлайди. Ундай кишидан одамлар ўзини олиб қочади. Сўзсиз, у дўзахийдир. **Дўзахий бўлиб қолишдан сақланинг, азизлар!**

Васваса, нотўғри ўй-тушунча, ғам-ташвиш, тушкун кайфият — булар **ижтимоий хасталик** саналади. Бу хасталикларнинг манбаи икита: биринчиси — шайтон, иккинчиси — нафс.

Шайтон — биз кўролмайдиган, мавжудлиги Инжил ва Қуръони каримда билдирилган махлуқ. «Аниққи, Шайтон сизларга душмандир, бас уни душман тутинглар» («Фотир» сураси, 6-оят). Аммо шайтон инсон устидан қатъий бир ҳукм юргизолмайди, ўз таъсирини ўткази олмайди: «Албатта имон келтирган ва ёлғиз Парвардигорларига таваккул қиладиган зотлар устида (шайтон) учун ҳеч қандай салтанат — ҳукмронлик йўқдир, Унинг (шайтоннинг) ҳукмронлиги фақат (уни) дўст тутиб, (Оллоҳга) шерик қилиб оладиган кимсалар устидадир» («Наҳл» сураси, 99—100-оятлар). Демак, шайтон мўминларга осонликча таъсир қилолмас экан. Гуноҳ ишларни инсоннинг кўз ўнгида бирма-бир жилолантириб, улардан бирини танлаши учун инсон қалбига васваса солади, холос. Инсон шайтон васвасасига учиб, гуноҳ ишларни ўзи қилади.

Ижтимоий хасталикларнинг иккинчи манбаи — **нафс**. «Мен нафсимни оқламайман, Чунки нафс — агар Парвардигоримнинг ўзи раҳм қилмаса — албатта, барча ёмонликларга буюргувчидир»

(«Юсуф» сураси, 53-оят). Бу — Юсуф алайҳиссалом тили билан Куръонда баён этилган бир ҳақиқатдир. Тинимсиз гуноҳ ишларга буюрувчи нафс шайтоннинг ботинимиздаги ҳамтовоғидир. Шайтонга ўхшаб, нафс ҳам инсонга васваса солади: «Аниқки, инсонни биз яратганмиз, (демак) унинг нафси васваса қиладиган нарсаларни ҳам билурмиз» («Қоф» сураси, 16-оят).

Ижтимоий хасталикларнинг давоси — ибодат. Ибодат турличадир — намоз, рўза, зикр, илм суҳбати, билим эгаллаш, олимлар билан бирга бўлиш ва ҳоказо. Барча яхши амаллар ибодатга киради. Ибодатнинг энг олийси билим ўрганиш эканини унутманг. Аммо, билим олиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермаслиги боис, ибодатнинг афзали, яъни ҳамма бажара оладигани — намоз, дейилган ҳадисларда.

Кишининг қайси миллатга мансублигига, яшаб турган ҳудудига, жойининг ободлигига, унинг эгаллаган билимларининг тури ва ҳажмига ҳамда меҳнат фаолияти ва эътиқод қилаётган динига қараб, яшаш тарзи ҳам турлича бўлади. Фикримизни яқунлаб, шуни айтиш жоизки, аввало, ҳар қандай ҳаёт тарзини эгаллаш учун уни ўрганиш, яъни унинг билимларини билиш зарур бўлади.

Билим эгаллашдаги саъй-ҳаракатингизга куч-қувват тилайман!

3-ФАСЛ

БИЛИМ, ИЛМ, ФАН ВА ТАЪЛИМОТ

Киши маънавияти ва бутун ижтимоий моҳиятининг бирламчи асосини билим ташкил қилиши айтиб ўтилди. Билим ўзи нима? — деган савол пайдо бўлиши табиий. Бу саволга **мажмулар назарияси-дан келиб чиқиб, билим — бу бир бутунликни, яъни мажмуни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий алоқадорликдир**, деб жавоб берса бўлади. Бу алоқадорлик, мажмунинг тадрижий ривожига жараёнида, уни ташкил қилувчи қисмлар тараққиётининг ички заруриятидан келиб чиқади. У нарса ва ҳодисалар табиатидан пайдо бўлиб, бизнинг ихтиёримиздан ташқарида мавжуд. Шунинг учун ҳам уни қонуният (гоҳо қонун) деб юритилади. Бу ерда **бутунлик**, яъни мажму деганда, алоҳида олинган квантдан тортиб, Ер шари ёки бутун Коинотни ҳам тушуниш мумкин. Инсон вужуди ёки унинг бир аъзоси — юз, кўз, қулоқ, оёқ ва бошқалар; бирон-бир машина ёки унинг қисмлари — гайка, шайба, дўнгалак, дудкарнай ҳам бир бутунлик — мажму бўлиши мумкин эканини ҳам биламиз. Унга ижтимоий ҳодиса — муҳаббат, нафрат, ғазаб, шафқат ва ҳоказолар ҳам мисол бўла олади. Ҳар қандай бутунлик, албатта, бир неча қисмлардан ташкил топган бўлади. Буни бутун борлиққа мажму ёндашув таъминидан билдик.

Мана шу бутунликни бутун қилиб турган унинг қисмлари орасидаги функционал (зарурий) алоқадорликдир. Бу алоқадорлик бўлма-са, ўша нарса ёки ҳодиса бутун бўлиб туролмайди. Бинобарин, мавжуд бўлмайди. Ўқитувчи, домла ёки бошқа бир киши сизга билим бераётганида ёки бирон-бир нарса ва ҳодисани тушунтираётганида уни бутун қилиб турган алоқадорликларни сизга кўрсатиб беради. Масалан, тарих ўқитувчиси бир давлатнинг муайян бир даврдаги тарихини сизга тушунтираётир. Шунда у, шу мамлакатнинг жойлашган жойи, у жойнинг табиий шароити, у ердаги халқлар маданияти, табиий шароит ва маданиятидан келиб чиқиб, шу давлатда устувор хўжалик турларининг тизими ҳамда давлат бошқаруви турини бирма-бир тавсифлаб, улар орасидаги узвий алоқадорликни кўрсатиб беради. Чунки булар «мамлакат» деб номланган бир бутун ижтимоий ҳодисанинг моддий ва маънавий қисмларидир. Улар орасидаги функционал алоқадорлик қонуний равишда мавжуд бўлиб, уни

билган киши шу давлат тўғрисидаги билимга эга бўлади. Ёки бошқа мисолни олиб кўрайлик: химия ўқитувчиси дарсда, бир бутун нарса ҳисобланган сув (H_2O)ни тушунтирмакда. Шунда у сув табиий равишда аралашган модда бўлиб, ички кимёвий тузилиши бўйича икки элемент — «водород» ва «кислород»нинг ўзаро зарурий бирикмасидан ташкил топган, деб тушунтиради. Уларни ўзаро зарурий бириктириб турган нарса улар орасидаги зарурий алоқадорликдир. Шуларни билсангиз, сувнинг кимёвий тузилишини билган бўласиз. Яъни, сув тўғрисида кимёвий билимга эга бўласиз.

Билим — нарса ва ҳодисаларнинг ички заруриятдан келиб чиқиб, қонуният, қонун, қоида, хусусият, тушунча, таъриф шаклида намоён бўлади.

Нарса ва ҳодисаларда хусусият сифатида намоён бўлувчи, уларнинг қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликнинг киши тафаккуридаги инъикоси билим дейилади.

Билиш жараёни тафаккур фаолияти натижасида ақлий сафарбарлик орқали содир бўлади. Ҳар қандай амалий ҳаракатни бошламасдан олдин, бу ҳаракатнинг кечиш қонуниятини, яъни билимини эгаллаб олиш шарт. Акс ҳолда киши ўйлаган мақсадига ета олмайди. Тафаккур фаолияти фикр юритиш жараёни натижасида амалга ошади.

Фикрий жараённинг икки асосий тури мавжуд. Бири рационал тафаккур фаолияти; иккинчиси — мувоқабат (ички туйғулар) ёрдамида фикр юритиш. Биринчиси объектив борлиқнинг хусусий томонини ҳис қилса, иккинчиси тўлқин жабҳаси билан боғлиқ.

Рационал тафаккур миянинг чап ярим шарида амалга оширилиб, нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини ифода этади. Кундалик ҳаётимизнинг кўп қисмида биз айнан шундай тафаккурдан фойдаланамиз. Бундай тафаккур ёрдамида биз бадиий китоб ўқиймиз, телевизор кўрамиз, уй юмушларини бажарамиз, тижорат билан шуғулланамиз. Бунда киши нарса ва ҳодисаларнинг хусусий томонларини қисмма-қисм ҳис қилиб, уларни бир-бирига рационал боғлаб туриб англайди. Тасаввуф таълимотида бундай билишни **сунна ёки ибрат босқичи** деб юритилади. Бу босқичда киши сезги аъзолари орқали ҳис қилган нарса ва ҳодисаларни тафаккурда акс эттириб, билим эгаллайди. Бу билимларни у **тақлид** қилиш орқали ҳаётга қўллайди. Бундай жараён кишининг эгаллаб олган билимларини эслаб қолиб, уларни механик равишда бажариши, яъни **ибрат** орқали амалга ошади. Бу йўл билан эгалланган билим **асотир билим** дейилади.

Мувоқабат ёрдамида фикр юритиш асосан миянинг ўнг ярим шарида амалга оширилиб, у объектив борлиқ тўлқинини ҳис қилади. Бундай тафаккур орқали инсон тасаввур қила олади, ҳиссиётга берилади, ният ва ижод қилади, завқланади, илмий адабиётларни ўқийди, илм билан шуғулланади. Бу турдаги тафаккур ёрдамида инсон объектив борлиқни бир бутунлик — мажму сифатида ҳис қилиб,

шу бутунликни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий алоқадорликни тушунади. Бунда инсоннинг мантиқий тафаккури билан биргаликда абстракт тасавури ҳам фаол қатнашиб, унда ҳис қилган билимларни бошқаларга маълум қилиш иштиёқи пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам тасавуфда бундай билимлар **илмий билим, бу босқич эса маърифат** босқичи дейилади.

Шундай қилиб, энг оддий нарсалар устида фикр юритганимизда ҳам, миянинг иккала ярим шари ишга тушади ҳамда ҳар бир нарса ва ҳодисани аввал рационал тафаккуримиз билан ҳис этиб, сўнг тасаввур орқали уларнинг моҳиятига этиб борамиз. Нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини тушуниб этиш учун анчагина ақлий қувват сарфланиб, муайян вақт зарур бўлади.

Миянинг қоқ ўртасида диагонал бўйлаб жойлашган текисликда рационал ва муроқабат тафаккурлар кесишади. Бу икки тафаккур ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, барча ўй-фикрлар ана шу текисликда кечади.

Миянинг чап ярим шари тананинг ўнг томонини назорат қилиб турса, ўнг ярим шари чап томон фаолиятини кузатиб туради. Шунинг учун ҳам энг кучли ҳис-туйғулардан ҳисобланган севги миянинг ўнг ярим шарида пайдо бўлиб, чап томондаги юракни безовта қилади. Шу боис ҳам биз ўнг қўл билан ёзамиз, чунки бу рационал ҳаракат бўлиб, миянинг чап ярим шари томонидан бошқарилади. Юқорида айтилганлар ҳозирги замон руҳиятшунослик фанининг тадқиқот натижаларидир.

Қадимги юнон файласуфи Демокрит (м.авв. 460—360 йиллар) куйидаги фикрни башорат қилиб айтиб кетган: «Билишнинг икки кўриниши мавжуд. Уларнинг бири туйғулар воситасида билиш, иккинчиси тафаккур ила билишдир»¹.

Юқорида келтирилган тафаккурнинг икки тури орқали билим эгаллашдан ташқари, тасавуф таълимотида унинг учинчи тури мавжуд экани исботланган. Бу **урфон ёки тасавуф босқичи дейилиб, унда билим топиш учун руҳ сафарбар этилади**. Яъни ички ҳиссиётни илгга солиб, илҳом орқали билим аниқланади. Бундай билимни **ботиний билим** дейилади.

Тасавуф таълимоти таъкидлашича, инсон Коинот хожаси бўлган Ҳақ таолонинг фаолият маҳсули бўлиб, вужудида табиат ва жамиятдаги бор бўлган жами билимлар мужассамланган. Нимаики билмоқчи бўлсанг, ўзингга, яъни руҳингга мурожаат қил, дейилади тасавуфда. Мутасаввиф шоир айтганидек:

Бир сават ширмой нон турар бошингда,
Тилайсан бировдан бурда нон нечун?
Кишилар эшигин тақиллатгунча,
Қоқсангчи, эй нодон, дилинг эшигин!

¹ Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. 68-бет.

Бу босқичда билимни эгаллаш усуллари руҳ фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, махсус руҳий машқларни, шу жумладан илоҳий китоблар оятларини қайта-қайта такрорлаш (зикр қилиш) йўли билан руҳни мақсад сари сафарбар қилинади.

Ҳозирги замон илмий жамоатчилиги ҳам бундай билим топиш тури бор эканлигини эътироф этмоқдалар. Аммо унинг замонавий усул ва услубларини, яъни тариқатини ҳали ишлаб чиқишгани йўқ. Ўрта асрда Марказий Осиёда суфийлар бунинг бир қатор тариқат(методика) ларини ишлаб чиққанлар. Суфий шайх ва валилар ботиний билимдан башорат қилишда ва табиат кучларидан халқ манфаатлари йўлида унумли фойдаланиб келганлар. Буларга: Бобо Фараж, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Мотуридий, Махдуми Аъзам Даҳбедий ва бошқаларни мисол қилса бўлади.

Кишининг маълум бир мақсад сари қилган ҳаракати фаолият дейилса, ҳар қандай фаолиятнинг пировард мақсади ё шахсий, ёки жамоа, ёхуд бутун жамиятнинг қандайдир эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган бўлади.

Жамиятнинг турли-туман эҳтиёжлари орасида энг асосийларидан бири билимга бўлган эҳтиёждир. Бунинг боиси қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, соғлом инсон мияси табиий ҳолатда тинмай билим олиш эҳтиёжини сезиб туради. У мия ҳаёти мавжудлигининг шартидир. Тирик жон қимирлаши шарт бўлгани каби, тирик миянинг ҳам фикр юритмай иложи йўқ. «Билим инсон онги ва руҳининг озукасидир», — деган гап бор. Гегелнинг айтишича, энг жиддий эҳтиёж ҳақиқатни билишга бўлган эҳтиёж саналади¹. Атрофимизни ўраб турган табиат ва ижтимоий ҳаёт жумбоқлар билан тўла. Бу жумбоқларни ечишга интилиш, яъни уларнинг сир-асрорига етиб бориш, уларни бир бутун қилиб турган қисмлари орасидаги зарурий алоқадорликни — ҳақиқатни англаш инсон зотининг зарурий эҳтиёжларидан биридир. «Ҳақиқат олий шарофатдир», — дейилган «Авесто»да. Зотан ҳақиқат — билим буюк мўъжиза. У асрлар мобайнида инсониятнинг олий мақсади, инсон қадр қимматининг мислсиз ўлчови бўлиб келган. Одамлар ҳар дақиқада ҳақиқатга интилганлар, ундан нажот излайдилар. Ҳақиқат адолатга, шарофатга элтадиган буюк қудрат. Ана шу қудратга эришиш одамнинг доимий эҳтиёждир.

«Ашаҳ(тўғрилиқ — муал.) — ҳақиқат энг гўзал эзгулик ва фаровонлик моясидир. Дуруст амалли, энг яхши хоҳиш — бу Ашаҳ — Ҳақиқат», — дейилган Авестода².

¹ Гегель. Соч. Том 1., Госиздат, 1930. С. 14.

² Авесто. Т., «Шарқ», 2001. 298-бет.

Иккинчидан, ҳар қандай одам руҳий хотиржамлиги тўғрисида қайғуради. Руҳий хотиржамликни эса фақат билим бера олади. Бехуда хавотирланиш ва руҳ нотинчлиги кишининг билимсизлигидан ёки қилиб қўйган гуноҳлари ҳисобига бўлиши мумкин. Билими ошган сайин инсон тафаккури кенгайди. Кенгайган тафаккурга дунё кенг туюлади, тор тафаккурда у тор бўлиб, руҳнинг безовта бўлишига сабаб бўлади. Дунё кўзингга тор бўлиб туюлганидан ортиқ бахтсизлик бўлмаса керак.

Авестода таъкидланганидек, одамлар қалбидаги эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик туйғуларининг ўзаро курашида яхшилик тантанаси ва эзгулик ғолиблигини таъминлашга одамларда маънавий қудрат, ижобий рағбат ва руҳий даъваткорлик вазифасини ўтайдиган нарсаси — бу билим, яъни ҳақиқатдир.

Янги юз йиллик ва янги минг йилликнинг дастлабки пайтларида яшаётган бир вақтимизда ҳаёт, келажак биздан комилликни, инсон сифатидаги етукликни, одамий баркамолликни талаб этмоқда.

Бир ўйлаб кўринг-а, Қуръони каримда яхшилик мақсадида қайд қилинган оятларга, мулла ва домлалар томонидан берилган талқинларга ёки фатволарига ўзининг тор тафаккури билан, муайян бир шароитдан келиб чиқиб, ақида сифатида ёпишиб олиб, қанчадан-қанча одамларнинг, шу жумладан ўзининг ҳам, ҳаётига хавф солаётган террорчилар ҳаракатига қўшилиши сабаби уларнинг билим даражаси ниҳоятда паст эканлигидан эмасми? Албатта, шундай! Чунки Ислоҳ таълимоти тамойилларини яхши билган киши ҳеч қачон ёшқаларга ва ўзига зиёни тегадиган ҳаракатлар қилмайди. Қуръони каримда бундай амаллар гуноҳи азим ҳисобланиб, ҳеч қачон кечирилмайди.

Янги юз йиллик тараққиётида бутун инсоният тарихида янги давр бошланган бир пайтда цивилизациянинг муҳим омили сифатида ақл-идрок, бой тафаккур, теран фикр, маънавий-ахлоқий поклик ва руҳий хотиржамлик катта аҳамият касб этаётганлиги ҳаммага аён бўлиши лозим.

Ҳақ таоло биринчи бор ўз Расулига мурожаат қилиб: («Эй Мухаммад, барча мавжудотни) яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан (бошлаб) ўқинг!»¹ — дейди. Бу сурада Оллоҳ ана шундай марҳамат қилади: «Ўқинг! Сизнинг Парвардигорингиз (инсониятга) қаламни (яъни ёзишни — хатни) ўргатган ўта қарамли зотдир. У зот инсонга унинг билмаган нарсаларини ўргатди»². Демак, Яратганнинг қаромати билимдан, ўқиш ва ўрганишдан бошланган.

Учинчидан, фақат билими зиёда инсонгина руҳан тетик бўлиб, имони мустаҳкам бўлади. Имони мустаҳкам одам бахтли ҳисобланади. Бахтга эса ҳамма интилади.

¹ Қуръони карим. 96-сура, 1-оят.

² Қуръони карим. 96-сура, 3,4,5-оятлар.

Оллоҳ таоло ояти каримасида: «Билгил, Оллоҳ яккаю ягонадир», — деган сўзни ҳам «бил» деган сўз билан бошлаган. «Кимки билим истаб қадам қўйса, Оллоҳ таоло унга жаннат йўлини осон қилгайдир», — дейилган ҳадисларда. Оллоҳ таоло ояти каримасида: «Оллоҳдан унинг олим бандалари ҳақиқатдан ҳам қўрқадилар», — дейилган. Иккинчи бир оятда: «Бу сўзларни фақат олимлар тушунгайдир», — дейилган бўлса, бошқасида: «Дўзахийлар: «Агар тинглаб, фикр юритганимизда эди, дўзах аҳлидан бўлмаган бўлур эдик», — дейдилар» деб қайд қилинган.

Юқорида билим эгаллашнинг аҳамияти ташкилий нуқтаи назардан таҳлил қилиб чиқилди. Энди билим эгаллаш жараёнини инсон онги, амалий ҳаракати ва руҳида содир қиладиган ўзгаришлар нуқтаи назаридан ўрганишга ҳаракат қиламиз.

Инсон мақсадга етиш учун қиладиган ҳаракатини мулоҳаза юритишдан бошлайди. Яъни, эҳтиёжни мақсадга айлантириш тўғрисида фикр юритади. Инсонда не-не эҳтиёжлар пайдо бўлмайди дейсиз. Уларнинг кўпи яхши ният, яъни эҳтиёж босқичида қолиб кетади. Аммо баъзи бир эҳтиёжлар одам руҳида ўзини тинмай намоён қилавериши натижасида киши бу эҳтиёжни қондириш ёки қондирмаслик устида ўйлаб қолади. Кейин бу эҳтиёжни қондириш шарт ёки шарт эмаслиги тўғрисида бир фикрга келади. Қондиришга қарор қилса, демак, эҳтиёж мақсадга айланди ва амалий ҳаракат томон силжиш пайдо бўлди. Қондирмасликка қарор қилинса, эҳтиёж эҳтиёж босқичида қолиб кетади.

Инсон фаолиятидаги мулоҳаза босқичи деб, тафаккурнинг киши руҳида пайдо бўладиган табиий ва ижтимоий эҳтиёжлар устида фикр юритиб, уларни қондириш ёки қондирмаслик тўғрисида ҳукм чиқариб, эҳтиёжни мақсадга айлантириб берадиган фаолиятга айтилади.

Эҳтиёж мақсадга айланганидан кейин киши бу мақсадга етиш йўллариини излайди ва тасавури ёрдамида буни ижро этишнинг тахминий режасини тузади.

Нарса ёки ҳодисага етишиш бўйича инсон томонидан мақсад қилиб қўйилган, аммо ҳали илмий асосланмаган бўлса-да, мантиқан боғлиқ чора ва тадбирларнинг хомаки режаси тахмин (*гипотеза*) дейилади.

Тахминий режа тузилганидан кейин, уни илмий асослашга ўтилади. Яъни мақсадга етишишда қўлланадиган ҳар бир чора ва тадбир шу соҳа илм-фани ва амалиётида мавжуд бўлган боқий қонуниятлар билан исботланади. Исботлаш жараёнида кўп тахминий тадбирлар исботланмай чиқариб юборилади, ўрнига янгилари киритилади ва ҳоказо. Тахминий режани илмий асослаш жараёнида барча қонуниятлар ва омиларни ҳисобга олиш зарур. Акс ҳолда киши мақсадига ета олмайди.

Мақсадга етишишнинг хомаки режаси мазкур соҳада мавжуд қонуниятлар билан асослаб берилган босқич концепция ёки илмий асосланган тахмин дейилади.

Тахмин илмий асосланиб, концепцияга айланаётганда ўз босқичида қолиб кетиши ёки хомаки тахминнинг баъзи ўринлари тасдиқ топиб, баъзи ўринлари инкор қилиниши йўли билан концепцияга айланади. Хомаки тахминнинг ҳамма ўринлари юз фоиз концепция босқичига ўтмайди.

Илмий асосланиб, маромига етказилган тахмин концепцияга айланди, дейлик. Ҳар қандай илмий асосланган тахмин тўғри эканини билиш учун уни амалда синаб кўриш талаб қилинади. Мақсадга етишнинг илмий асосланган тахминий режа(концепция)сининг амалда синаб кўрилиши *тажриба* дейилади.

Режа қанчалик илмий асосланган бўлмасин, тажрибадан ўтмаслиги мумкин. Бундай ҳолда ҳамма жараён бошидан қайтариледи. Яна бошқача тахмин қилинади ва ҳоказо. Кейинги фикрлар ҳам тажрибада ўз тасдиғини топмаса, жараён яна қайтариледи ёки мулоҳаза босқичига қайтиб, мақсаддан воз кечилади. Чунки тажриба ҳақиқат мезонидир. Фақат тажриба синовидан ўтган ва таърифи маромига етган билим ёки билимлар мажмуи тўғри деб ҳисобланади ва шу соҳа фани ёки амалиёти назариясини бойитадди.

Тафаккур юритишнинг барча босқичларидан ўтган ва амалиётда синаб кўрилиб, таърифлари маромига етган билимлар мажмуи назария дейилади.

Эгалланган билим инсон онги, амалий ҳаракати ва руҳида қиладиган ўзгаришлар босқичларини назарий жиҳатдан таҳлил қилиб чиқдик. Энди бу босқичларни ҳаётий мисолда кўриб чиқамиз.

Фараз қилайлик, сиз балоғатга етган ўғлингизни уйлантирмоқчисиз. Тўй бошламасдан олдин уйлантириш жараёни қуйидаги фикрий ва амалий босқичлардан ўтади.

Болангизнинг уйланиш ёшига етганини ҳис қилиб, сизда уни уйлантириш **эҳтиёжи** (нияти) пайдо бўлади. Бу ният мулоҳаза юритишни вужудга келтирувчи бошланғич омил ҳисобланиб, сизнинг бу масала устида фикр юритишингизга туртки бўлиб хизмат қилади.

Биринчи босқич — мулоҳаза. Бу босқичда сизда пайдо бўлган фикрий ният боланинг онаси (отаси)га, ҳаёт бўлса ота-онангизга маслаҳат солинади. Кўп фикр-мулоҳазалардан сўнг ўғлингизни уйлантиришга ёки бир неча йил сабр қилишга қарор қиласиз. Бола уйлантиришдаги бу босқич мулоҳаза юритиш босқичи дейилади.

Иккинчи босқич — гипотеза. Кўп мулоҳазалардан сўнг, болани албатта уйлантирадиган бўлдингиз, дейлик. Бу босқичда, болани уйлантириш устидаги ҳаракатлар мулоҳаза босқичидан тахмин(ги-

позега) босқичига, яъни бир поғона юқорироққа кўтарилади. Мулоҳаза тугаб, болани уйлантиришнинг хомаки режасини тузасиз. Энди бу қарорингизни, яъни ўғлингизни уйлантириш хомаки режангизни шу соҳада мавжуд қонуний омиллар билан асослаб беришингиз лозим.

Учинчи босқич — концепция, тўй қилиш тахминингизни илмий асослаш босқичи ҳисобланади. Илмий асослаш, муайян жамиятда қабул қилинган тўй маросимининг қонун-қоидалари, қилинадиган сарпо-суруғлар ва бошқа бир қатор урфлар ҳамда харажатлар мажмуи билан тахминингизни асослаш, деганидир.

Ўзбекистон шароитида ўғилни уйлантириш учун, аввало, унинг розилигини олиш керак. Иккинчидан, келин бўладиган қиз, хаёлда бўлса ҳам, тайин бўлиши жоиз. Учинчидан, бўлғуси оилага камида бир хона даҳлизи билан ёки алоҳида квартира зарур эканлиги ҳам инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат. Тўртинчидан, тўйни ўтказиш учун керакли сарпо-суруғлар билан зарур маблағ талаб қилинади. Булар ўғил уйлантиришдаги омиллар бўлиб, қонуният кучига эга, яъни оила қуриш жараёнининг ички заруриятидан келиб чиққан алоқадорликлардир. Буларни билиш тўй ўтказиш билимига эгалликни ифода этади. Бу қонуниятнинг биронтаси ишламаса, яъни уйлантириш жараёнида иштирок этувчи омилларнинг биронтаси бўлмаса, тўй бўлмайди. Чунки, «тўй» деган ижтимоий ҳодиса бир бутунликни ташкил қилувчи мажму бўлиб, ўзаро функционал алоқадорликда бўлган қисм(омил)лардан ташкил топган. Мисол учун, оилангиз кенгашида ўғлингизни уйлантиришга қарор қилинди. Бу ҳали тахмин (гипотеза). Гипотезани концепцияга, яъни илмий асосланган тахминга айлантириш учун, биринчидан, боланинг розилигини олиш керак. Фараз қилайлик, бола рози, эмас. Уйлантириш жараёни амалга ошмайди. Ёки бола рози дейлик, аммо мўлжалингиздаги қиз йўқ. Тўй тўхтаб туради. Ёинки ўғил уйланишга рози, қиз ҳам тайин, уй-жой ҳам бор, сўйиш учун қўй, сарполар ҳам тайёр, аммо тўйнинг бошқа харажатларига керакли маблағ етишмай турибди. Тўй тўхтади. Кўриб турганимиздек, болани уйлантиришга қарор қилганлик, ҳали бу хом хаёл — гипотеза. Уни концепцияга айлантириш учун уйланиш жараёнида ҳукм сурувчи бир қатор қонуниятлар билан ниятингизни асослашингиз зарур экан.

Ўғил уйлантириш қарорингизни шу соҳада мавжуд қонуниятлар билан ҳам асосладингиз, дейлик. Энди амалий ҳаракатни бошласангиз ҳам бўлади.

Тўртинчи босқич — амалиёт. Ўғлингиз уйланишга рози бўлганидан кейин, чамалаб қўйган қизга совчи бўлиб боришдан амалиёт бошланади. Мен билан қуда бўлишга албатта рози бўлади,

деган қатъий ишонч билан борган хонадонингизда: «Эй аттанг, сизга ўхшаш одам билан қуда бўлишни орзу қилган эдим, кункеча бошқа бир одам билан қуда бўлиб кўйдик», — деган жавобни эшитишингиз мумкин. Ана энди қиз қидиришга тушасиз. Топилган қиз ё сизларга, ёки ўғлингизга ёқмай, тўйга атаб олинган кўйлар озиб, туручига мита тушиб кетса ҳамки, қиз топилмай, бир неча йил ўтиб кетиши, ўғилни уйлантириш жараёни тўхтаб қолиши ҳам мумкин.

Шунга ўхшаб, «ўғил уйлантириш» деган бир бутунликнинг бирон-бир қисми: уй-жойми, маблағми ёки бошқасими бўлмаса, бу жараён амалга ошмайди. Амалга ошган тақдирда, тахмин қилиб, унинг илмий асосланган шаклини ўзгартирган ҳолда амалга оширишингиз мумкин. Масалан, бола рози, қиз рози, маблағ бор, бироқ яшаш учун жой йўқ. Келинни яшаб турган уйингизга тушуриб, кейинчалик ижарага квартира олиб беришга қарор қилишингиз мумкин. Ёки, ўғил уйланишга рози, ойлаб совчиликка юриб қизни ҳам тондингиз, уни кўндирдингиз, келин туширадиган жойингиз, сўйилладиган кўйингиз ҳам бору, бир оз маблағ етмай турибди. Қариндошлардан қарз олиб, тўйни ўтказасиз. Тўй ўтди, сиз мақсадингизга етдингиз. Бир ошнангизда, сизга ўхшаб, ўғил уйлантириш нияти пайдо бўлиб, сизнинг олдингизга маслаҳатга келди. Сиз унга: «Эҳе..., ўғил уйлантиришни ўзига яраша илми-ҳикмати бор», деб, уни ўғил уйлантириш жараёнида учрайдиган муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари билан таништирасиз. Унга сиз айтган **гаплар назарий асос** бўлиб хизмат қилади.

Энди ўйлаб кўринг, нисбатан оддий, кундалик ҳаётимизда кўриб, билиб юрган ўғил уйлантиришнинг ўзига яраша билими бор экан. Бу билимни билиб олиб ҳаракат қилиш керак экан. Бизга ҳали номаълум ва табиат ёки жамият тараққиётидаги анча мураккаб жараёнлар сирлари(билими)ни мустақил ўрганиб, уларни амалиётда қўллаш учун қанчадан-қанча билим эгаллаш керак бўлади.

Билим нима эканини билдик. Одамларнинг билим эгаллашдан мақсади — улардан фойдаланиб, ўз ҳаётий эҳтиёжларини тез қондиришдир.

Инсон ўзининг биологик ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш мақсадида билиб қиладиган ҳаракатлари фаолият дейилади. Олдинга кўйган мақсад ва унга етиш учун қилинадиган ҳаракатларнинг ўзига хослигига қараб, фаолият бир неча турга ажралди. Ҳар бир ҳаракат уч хил фаолият туридан ташкил топади. Булар — амалиёт, илм-фан ва таълим.

Амалиёт, бу — аниқ шахс, жамоа ёки бутун жамиятнинг муайян эҳтиёжидан ҳамда табиий унсур ёки ҳодисанинг объектив қонуниятларидан келиб чиқиб, уларни мақсадга бўйсундириш йўлида қилинадиган тартибли ҳаракат. Агар амалиётчи бу ҳаракат тартиби-

ни (билимини) ва табиий унсур ёки ҳодисанинг хусусият(билим)ларини ҳамда ички қонуният(билим)ларини билиб олган бўлса, у ўз амалиётини билиб ижро этади. Агар бу билимлардан хабардор бўлмаса, уни билувчи шахслардан ёки шу соҳа фанидан олиши мумкин бўлади. Шу соҳа фанидан ҳам топа олмаса, иш бажарилмай, муаммо бўлиб қолади.

Табиат, жамият ва онг фаолиятларидаги муаммоли масалаларни муайян соҳа илми тадқиқотлар олиб бориш орқали ечиб беради.

Объектив борлиқдаги ҳар қандай мажмуни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий алоқадорликларни тадқиқотлар олиб бориш йўли билан аниқлайдиган фаолият турига **илм** дейилади.

Соҳасидан қатъи назар, ҳар қандай илм ўз тадқиқотларини муайян бир бутунликка, яъни мажмуга қаратган бўлади.

Муайян бир илмнинг тадқиқот олиб борувчи мажмуини шу илмнинг тадқиқот объекти дейилади. Маълум бир илмнинг тадқиқот объекти деганда, мазкур илм ўз тадқиқотларини қайси мажмуга қаратганлигини тушунмоқ лозим. Мажму деганда, оламдаги истаган бир бутун нарсани тушунмоқ лозимлигини эслатиб ўтамиз. Аммо ҳар қандай мажму икки ёки уч қисмдан иборат бўлганда ҳам, унинг бир неча жабҳа ва хусусиятлари бўлади.

Жабҳа деб, мажмуни ташкил қилувчи қисмлар орасида мавжуд бўлган ва унинг ички хусусияти шаклида намоён бўлувчи узвий (функционал) боғлиқликка айтилади.

Мажмунинг ташқи хусусияти ўз табақасидаги мажмулар орасидаги алоқадорликларда намоён бўлади, дейилган эди мажмулар назариясида.

Ҳар бир жабҳа ва хусусиятни, яъни аниқ бир алоқадорликни алоҳида илм тармоғи ўрганади ва уни шу **илмнинг тадқиқот предмети, дейилади.**

Бир объектни бир неча соҳа илмлари ва уларнинг тармоқлари ўрганиши мумкин. Объект бир бўлгани билан, уларнинг тадқиқот предмети турлидир. Масалан: одам бир қатор илм соҳаларининг тадқиқот объекти ҳисобланади. Чунончи, медицина, социология, иқтисодиёт, эргономика, этика, эстетика ва ҳоказо. Бироқ уларнинг тадқиқот объекти бир бўлгани билан, тадқиқот предметлари турлидир. Жумладан, медицинанинг тадқиқот предмети — инсоннинг жисмоний саломатлиги, социологияники — одамларнинг ўзаро муносабати, иқтисодиётники — инсоннинг хўжалик юритиш фаолияти, эргономиканики — ишлаб чиқариш қуроллари билан инсон орасидаги муносабатлар ва ҳоказо.

Тадқиқот объекти муайян илм соҳаси ёки тармоғи нимани ўрганади, деган саволга жавоб берса, тадқиқот предмети шу ниманинг нимасини, яъни қайси жабҳасини ўрганади, деган саволга жавоб беради.

Илим соҳаларининг тадқиқотлар олиб боришдан қандай мақсадлари бўлади? Ҳар қандай илмнинг тадқиқот ўтказишдан ягона мақсади, ўрганилаётган объектда шу вақтгача аниқланмаган хусусият — фанга маълум бўлмаган зарурий алоқадорликни, яъни қонуниятни аниқлаш ва у жамиятнинг маълум бир эҳтиёжига хизмат қилишини кўрсатиб беришдир.

Бир бутун нарса — объектни, яъни мажмуни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий алоқадорликни билим дейилар экан, ҳар қандай илмнинг ягона мақсади — янги билимларни аниқлаш. Илм аниқлаган билимлар фанга мулк бўлиб қўшилаверади.

Фан муайян соҳа илми аниқлаган билимларни жамлаб, уларни саралаб, маълум бир тизимга солиб туриб, бошқаларга ўргатадиган фаолият туридир. Фанлар ўрганиш объектига қараб қуйидаги гуруҳларга ажратилади: табиий фанлар — табиат сирлари мажмуини; ижтимоий фанлар — жамият ҳаётидаги билимлар мажмуини; иқтисодий фанлар — жамиятнинг хўжалик юритиш сирлари мажмуини; сиёсий фанлар — бошқарувчи гуруҳларнинг уларга тобе халқ билан кечадиган муносабатлар қонуниятлари мажмуини; техник фанлар — инсон бунёд этган машина ва мосламалардаги билимлар мажмуини; гуманитар фанлар — инсоннинг руҳий ҳолатида кечадиган қонуний ҳодисалар мажмуини ташкил қилади.

Юқоридаги фалсафий тушунчалардан келиб чиқиб, ижтимоий фанлар илмининг тадқиқот объекти, предмети ва асосий мақсадини аниқлаймиз.

Ижтимоий фанлар илмининг умумий тадқиқот объекти жамиятдаги ижтимоий ҳаётдир. Ижтимоий деган тушунча шу кунда икки маънода — тор ва кенг маънода ишлатилмоқда.

Тор маънодаги ижтимоий ҳаёт деб, кишини биоижтимоий мавжудот сифатида шакллантирувчи ва унинг умри давомида эгаллаган ижобий сифат(фазилят)ларини ўз ихтиёрига биноан намоён этувчи ҳаёт жаҳҳасига айтилади. Буларга кишининг шахсий ҳамда оиладаги ҳаёти ҳамда меҳнат ва сиёсий фаолият билан боғлиқ бўлмаган барча фойдали ҳаракатлар киради. Бефойда ёки жамиятга зиён келтирувчи ҳаракатлар гайри ижтимоий ҳисобланиб, жамият томонидан қораланади.

Кенг маънодаги ижтимоий ҳаёт жамият томонидан яратиладиган воқелик бўлиб, инсоннинг барча онгли ҳаракати натижасида вужудга келган ҳодисалар мажмуидир. Бу мажму элементлари руҳий, тор маънодаги ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётда содир бўладиган ҳаракатлардир.

Бу тушунчаларни амалиётда қўллаганда ижтимоий деб, тор маънодаги ижтимоий ҳаётни кўзда тутиб гапирамиз. Кенг маънодаги «ижтимоий ҳаёт» тушунчаси устида сўз юритганда, ижтимоий-руҳий, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий деган сўз бирикмаларидан фойдаланилади.

Инсоннинг руҳий ҳаётини гуманитар фанлар, ижтимоий (тор маънода) ҳаётини ижтимоий фанлар, хўжалик юритиш билан боғлиқ бўлган ҳаётини иқтисодий фанлар, жамиятни бошқариш билан алоқадор ҳаётини сиёсий фанлар ўрганади.

Уларнинг тадқиқот объекти бир — кенг маънодаги ижтимоий ҳаёт бўлгани билан, тадқиқот предметлари турлидир. Одамнинг ички ҳиссиёти натижасида содир бўладиган шахслараро муносабатлар гуманитар фанлар илмининг тадқиқод предмети; жамиятдаги ижтимоий гуруҳлар орасидаги ўзаро муносабатлар социологик фан илмининг; хўжалик юритиш билан боғлиқлари иқтисодий фанлар ва ҳоким гуруҳларнинг ўз фуқаролари билан бўладиган муносабатлари сиёсий фан илмининг тадқиқод предмети ҳисобланади.

Бу илм соҳаларининг тадқиқотлар олиб боришдан мақсади:

— гуманитар фанлар илми — инсоннинг ички ҳиссиёти билан боғлиқ ҳолати натижасида содир бўладиган одамлар орасидаги муносабатларнинг кечиш қонуниятларини аниқлаш;

— социологик фанлар илми — одамларнинг меҳнат фаолияти ва жамоат ишларидан ташқаридаги ҳаёти мобайнида бўладиган ўзаро муносабатларни амалга ошириш қонуниятларини билиш;

— иқтисодий фанлар илмининг тадқиқот ўтказишдан мақсади — шахсий рўзгорини тебратиш ҳамда жамоа, туман, вилоят ва мамлакат хўжалигини юритишда иштирок этиш мақсадида кишилар орасида бўладиган иқтисодий муносабатларнинг кечиш қонуниятларини ўрганиш;

— сиёсий фан илми — бошқарув органлари, яъни ўз фаолиятини жамиятни бошқаришга йўналтирган кишилар гуруҳи билан уларга тобе одамлар орасида бўладиган муносабатларнинг амалга ошиши қонуниятларини аниқлаш.

Мана энди, «**билим**» нималигини, у ҳар қандай мажмуни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги зарурий алоқадорлик эканини билдик. Бу алоқадорлик зарурийми ёки нозарурми, уни аниқлаб берадиган инсон фаолияти «**илм**» экани ҳам бизга аён бўлди. Инсоният тарихида илм аниқлаган сон-саноксиз билимларни турига қараб саралаб, тартибга солиб, уларни бошқаларга бериш учун тайёрлаб берувчи инсон фаолияти соҳаси «**фан**» эканини ҳам билдик. Энди аниқланиши зарур бўлган навбатдаги тушунча — «**таълимот**».

Луғатларда «таълимот» тушунчасига қуйидаги таърифлар берилган:

— йирик мутафаккир ёки алломанинг муайян масала ёки воқеалик тўғрисидаги қарашлари, билимлар тизими;

— объектив борлиқдаги муайян ҳодиса тўғрисидаги назарий билимлар тизими;

— фан соҳалари, ижтимоий ҳаёт, жамият ва шу кабилар ҳақида-
ги илмий қарашлар, назарий хулосалар мажмуи;

— кўрсатма, йўл-йўриқ, ўргатув;

— муайян соҳадаги ҳаракатлар асосий тамойиллари йиғиндиси.

Келтирилган таърифларни таҳлил қиладиган бўлсак, биринчи-
дан, барча таърифларда таълимот муайян бир масала устидаги би-
лимлар мажмуи эканини аниқлаймиз. Иккинчидан, бу билимлар
илмий асосланган бўлиши ёки йирик алломанинг ботиний билим-
ларидан фойдаланиб қилган хулосавий қарашлари ҳам бўлиши мум-
кинлигини кўриб турибмиз. Учинчидан, маълум бир соҳада тўплан-
ган билимлар асосида қилинадиган ҳаракатларнинг тамойиллар йи-
гиндиси эканини, уларни кўрсатма, йўл-йўриқ сифатида қабул
қилиш лозимлигини ҳам англадик.

Хулоса қилиб, «таълимот» тушунчасига биз тузган қуйидаги
умумлашган таърифни бериш мумкин:

Таълимот, бу маълум бир масала ечими устидаги, пайғамбар,
авлиё ёки йирик мутафаккир олимларнинг ботиний билимларига
асосланган ёки муайян фандаги қонуниятлар билан исботланган,
аммо амалиётда синаб кўрилмаган, шу соҳада фаолият кўрсатув-
чиларга кўрсатма, йўл-йўриқ вазифасини ўтайдиган билимлар
мажмуидир. Бошқача айтганда, бир неча концептуал фикрларни
ўзаро мантиқан боғлаб туриб, маълум бир эзгу мақсадга йўналти-
рилган ғоялар мажмуи. Амалиётда синаб кўрилгач, у назария ма-
қомига эга бўлади.

Таълимотга мисол тариқасида, қадимда ўтган пайғамбарлар Су-
лаймон, Мусо, Исо ёки Муҳаммад (САВ)нинг айтган сўзларини
олсак бўлади. Улар ўзларининг ноёб иқтидорлари билан ғойибдан
келган хабарни ботиний билимларидан ўтказиб, ўз таълимотлари-
ни яратиб кетганлар. Улардан кейинги авлодлар, то шу кунгача, бу
таълимотларни ҳаётга татбиқ қилиб, уларни назарияга айлантириб
қелмоқдалар. Уларнинг таълимотидан озиқланиб қанчадан қанча
илмий-назарий оқимлар келиб чиқди. Шундайларга исломдаги
Имом Аъзам, Имом Шофеий, Имом Ғаззолий, Аҳмад Ясавий,
Баҳоуддин Нақшбанд ва бошқаларнинг илмий-назарий йўналиш-
ларини мисол келтирса бўлади. Илм-фан соҳасида ҳам бундай ми-
соллар жуда кўп.

Электр лампасини кашф қилган Эдисон вафот этганда, жавони-
дан «Нур» сурасининг оятлари топилган. Бу, Эдисон Исломни таъ-
лимот деб билиб, Куръони каримдан методологик асос сифатида
фойдаланганлигини кўрсатиб турибди.

Куръоннинг «Нур» сураси 35-оятида эса: «Оллоҳ осмонлар ва ер-
нинг нуридир (яъни уларнинг барчасини ёритиб, кўзга кўрсатиб —
йўқдан бор қилиб тургувчидир). У зот нурининг (мўмин банда қал-

бидаги) мисоли худди бир тоқча, унинг устида бир чироқ, бу чироқ бир шиша ичида, у шиша гўё дур юлдузга ўхшайди. У (чироқ) на шарқий ва на ғарбий бўлмаган (балки заминнинг қоқ марказидаги) муборак зайтун дарахтининг (мўйидан) ёқилур. Унинг мойи (тиник, мусаффолиги)дан гарчи унга олов тегмаса-да (атрофни) ёритиб юборгудек... Оллоҳ Ўзининг (бу нурига Ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур. Оллоҳ одамлар (ибрат олишлари) учун (мана шундай) мисоллар келтирур, Оллоҳ барча нарсани билгучидир», — дейилади.

4-Ф А С Л

МАЪНАВИЯТ, ҚАДРИЯТ, МАДАНИЯТ, САНЪАТ ВА МАЪРИФАТ

Инсон ўзига ирсий бирликлари орқали ўтган ва ҳаёти давомида орттирган фойдали билимларини амалда қўллаши натижасида унда ҳосил бўлган кўникма ва малакалар унинг ҳаёт тарзига айланганлик **даражаси маънавият деб**, юқорида айтилди.

Бинобарин, маънавиятга қуйидаги фалсафий таърифни берса бўлади. Маънавият — бу киши эгаллаган фойдали билимлар амалий ҳаётида синалиб, кўникма ва малака даражасидан ўтган ва руҳига сингиб, ҳаёт тарзида акс этадиган ижобий ижтимоий сифатлар мажмуидир.

Маънавиятга берилган ушбу таъриф объектив мавжуд бўлган мураккаб бир ижтимоий ҳодисани мушоҳада ва идрок қилиш, унинг энг муҳим хусусиятини ҳис қилиш ҳамда маънавият мавзuida чоп этилган қатор адабиётларни таҳлил қилиш натижаси ўлароқ вужудга келган.

Одамлар маънавият ҳақида айтилаётган қатор тушунчалар таъсирига берилмай, инсониятнинг мураккаб ҳодисаси бўлган бу объектив борлиқ тўғрисида тўғри тасаввурга эга бўлишлари учун қуйида бунга берилаётган қатор таърифлар орасидан китоб ва журнал саҳифаларида тез-тез учраб турадиганларидан бир нечтасини таҳлил қилиб чиқамиз.

1. «Маънавият — инсоннинг зот белгиси, унинг фаолиятининг таркибий қисми, онги, ақл-заковатининг маҳсули»¹.

2. «Маънавият инсон фаолиятининг руҳий мазмуни бўлиб, кишилар унинг воситасида ўзларини англайдилар, жамият, табиат, ўз турмуш тарзи, амалий фаолияти муаммоларини ҳал этадилар»².

3. «Маънавият — жамиятнинг, миллатнинг ва ёки айрим бир кишининг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қобилияти, идрокни мужассамлаштирувчи тушунча»³.

4. «Маънавият — ҳар бир инсоннинг ички руҳияти, ақл-заковати, уни ўзини ўзи англаш, яхшиликларга, эзгу ниятларга тўла қалби, олдинга қараб янги марралар сари онгли равишда фаоллик кўрсата билиш ва интилиш салоҳиятидир»⁴.

¹ А. Жалолов. Мустақиллик масъулияти. Т., «Ўзбекистон», 1996, 29-бет.

² Мулоқот. 1997, 5-сон, 15-бет.

³ А. Иброҳимов ва бошқалар. Ватан туйғуси. Т., «Ўзбекистон», 1996, 111-бет.

⁴ Маънавият ва маърифат асослари. Тузувчилар: С.О.Отамуродов ва бошқалар. Т., 1998, 8-бет.

5. «Маънавият кўп қиррали ҳодиса бўлиб, ахлоқий (одоб, бурч, масъудият туйғуси), илмий, ижодий, амалий малакалар (меҳнат, ижодкорлик, истеъдод, қобилият), диний, мафкуравий қарашларнинг яхлит бирлигидир»¹.

6. «Маънавият миллатнинг асрлар давомида шаклланган маданий ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлган ички (ақлий) интеллектуал ва собит ҳиссий дунёсидир»².

7. «Маънавият — инсон қалбида, кўнгил кўзгусида акс этган ҳақиқат нуридир»³.

Таъриф деб аталувчи бу аниқламалардаги баъзи тушунча ва ата-маларнинг ноўрин ишлатилганлиги ва тахририй ноўхшовликларини ҳисобга олмаганда, улар умуман нотўғри бўлмай, мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлган маънавиятнинг у ёки бу хусусиятларини ёхуд аҳамиятини ифодалайди, холос. Бу баҳолаш категорияси ҳисобланади. Биздан эса ҳодисага унинг моҳиятини очиб берувчи таъриф бериш талаб қилинади.

Юқорида келтирилган «таъриф»ларни ўқиб, беихтиёр булар ҳаммаси тўғрику-я, аммо маънавиятнинг ўзи нима, деб сўрагинг келади. Чунончи, «зот белгиси, фаолиятининг ажралмас қисми, ақл-заковатининг маҳсули», «ўз турмуш тарзлари, амалий фаолиятлари ва муаммоларни ҳал этадиган», «кишининг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қобилияти, идрокини мужассамлаштирувчи» нарса, «қарашларининг яхлит бирлиги» дегани ўзи нима? Булар биз таърифламоқчи бўлаётган нарсанинг тавсифлари-ку. Унинг (маънавиятнинг) таърифи қани?

Барча фикрларни бир четга суриб, энг жозибали еттинчи рақамли «ҳақиқат нури» деган таърифга эътиборимизни қаратайлик. Дарҳақиқат, маънавият — инсон қалбида (руҳида — *бизнинг изоҳ*), кўнгил кўзгусида акс этган ҳақиқат нуридир. Бу мутлақ тўғри. Аммо нурнинг ўзи нима? Бизнингча, «нур» — билим. Билим, яъни нур инсон қалбига ҳар қандай билим манбаи бўлган мутлақ Ҳақиқатдан, яъни Тангри таолодан келганидан кейин, киши қалбида униб-ўсади ва ўз тараққиётининг, юқорида айтилган, бир неча босқичларидан ўтганидан кейин киши руҳига сингиб, кўнгил кўзгусида шуъла тарқата бошлайди. Инсон руҳидаги Ҳақиқат нури ҳаракатининг ана шу, охириги босқичини, яъни нур шуъласини биз **маънавият**, деб атадик.

Нур, яъни билим мутлақ Ҳақиқатдан, яъни Ҳақ таолодан одамга келгани билан, у унда амалий фаолиятини топмай, яъни униб-

¹ М. Абдуллаев ва бошқалир. Маънавият. Фарғона. 1999, 22-бет.

² А. Эрқаев. Маънавият — устун йўналиш. «Иқтисод ва ҳисобот» журнали. 1996, 2-сон, 20—22-бетлар.

³ М. Имомназаров. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т., «Шарқ», 1998, 14-бет.

ўсмай, нобуд ҳам бўлиши мумкин. Тангридан олиб эгалланган билим ҳаётда қўлланавериб, киши қалбида ўз ривожини топса, бора-бора у руҳга сингиб, нур тарата бошлайди. Аммо бу нур мутлақ Ҳақиқат нурунинг шуъласидир. Кишидаги ана шу ҳақиқат нурунинг шуъласи маънавият дейилади. Қарабсизки, М. Имомназаровнинг таърифи ҳақиқатга яқин бўлиб чиқди.

Мутлақ Ҳақиқат нималигига ва бошқа бир қатор тушунчалар шарҳига китобимизнинг кейинги саҳифаларида тўхталамиз.

Маълум бўлдики, инсон бноижтимоий махлуқот бўлиб, унинг ижтимоий моҳияти унда жамланган билимлар ҳажми ва уларни амалиётда қанчалик кўп ишлатиб, кўникма ва малакалар ҳосил қилиб, маънавиятга айланиб улгурганлик даражаси билан белгиланар экан. Шунинг учун, ҳар бир инсон тинимсиз билим эгаллаб, уларни амалиётда узлуксиз қўллаб бориши зарур. Акс ҳолда киши жамият ривожидан орқада қолиб кетади. Билим эгаллангани билан уни амалиётда қўлламаса, эгаллаган билими унинг маънавиятига айланмай, билими кўп бўла туриб, маънавияти паст бўлиб қолаверади.

Менинг сизга насиҳатим, азиз китобхон, ўз билимингизни тинмай ошириб, уни амалиётда қўллаб боринг. Шунда ижтимоий моҳиятингиз юксак бўлиб, имонингиз ҳам бойиб, мустақкамланиб бораверади. Чунки, «Билими борнинг имони бор», — деган ҳадис бор. Имонингиз бой бўлсин, азизим!

Қариялар имонни мустақкамлаш учун кўпроқ диний билимларни эгаллаш керак, дейдилар. Отахонларнинг бу сўзларини маъқуллаган ҳолда, унга қўшимча қилиб айтамызки, фақат диний билимларнинг ўзини эмас, балки билим туридан қатъи назар, киши қанча кўп фойдали билим, шу жумладан динийларини ҳам, эгалласа, имони шунчалик мустақкам бўлади. Бу мутлақ ҳақиқат. «Билимни Чинда бўлса ҳам, бориб ўрганинлар» деган Муҳаммад пайғамбаримиз (САВ)нинг ҳадислари шуни тақозо этади. Чин эса Хитойдир. Хитойда ўша кезде Исломи дини бўлмаган.

Ушбу фаслнинг олдинги саҳифаларида маънавият тушунчасига берилган турли таърифларни кўриб чиқиб, маънавият — кишининг эгаллаган билимлари асосида бажарган ишлари, қайта-қайта такрорланавериб, унинг ҳаёт тарзига айланиб кетиш босқичидаги беихтиёр бажариладиган ҳаракатлар мажмуи эканлигини исботлаган эдик. Дарҳақиқат, инсон олдига қўйган мақсадига эришиш учун, унинг йўлини, яъни мақсадга етишиш жараёнидаги мавжуд қонуниятларини (билимларни) билиб олиши керак бўлади. Киши бўлгуси ҳаракатининг қонуниятини эгаллаб олган тақдирда ҳам, уни дарров амалга ошириши қийин бўлади. Чунки унда ҳали бу ҳаракатларга кўникма шаклланмаган, дейилган эди

аввалги фаслда. Эгалланган билим асосида қилинадиган ҳаракатларга кўникма ҳосил қилиш учун бундай ҳаракатларни ҳаётда бир неча бор, гоҳо ўнлаб маротаба синаб кўришга тўғри келади. **Кўп вақт ва куч сарф қилиб, эришган мақсаднинг кўрсаткичлари уни қаноатлантирмаса ҳам, киши мақсадга етдими, иш бажарилдими, демак, унда бу ҳаракатларга кўникма ҳосил бўлди.** Навбатдаги ҳаракат илдамроқ, ортиқча қийинчиликларсиз, мақсад кўрсаткичлари эса кўнгилдагидек бўлиб бораверади. Ниҳоят, бу ҳаракатлар малака тусини олиб, кишининг ҳаётида минглаб маротаба такрорланавериб, унинг ҳаёт тарзига ўтади ва кишида мавжуд маънавиятни бойитади. Бу жараён чексиз бўлиб, киши ҳаёт экан, унда турли-туман эҳтиёжлар ҳосил бўлаверади. Ҳар бир эҳтиёж устида киши маълум бир вақт мулоҳаза юритганидан кейин, уларнинг маълум бир қисми мақсадга айланади. Муайян мақсадга етиш йўллари изланиб, турли тахминлар тузилади. Уларнинг маълум бир қисми концепцияга айланади. Концепцияни тузиш учун, шу соҳа фанидан тахминни далилловчи қонуниятлар топилади. Концепцияни амалиётга айлантиришда уни ҳаётга татбиқ қилинади. У кўп маротаба ҳаётда такрорланавергач, кўникма ва малака босқичларидан ўтиб, маънавиятга айланади.

Хуллас, маънавият тушунчасини ва унинг шаклланиш босқичларини билдик. Энди «қадрият» нима, деган саволга жавоб излаймиз.

Ўзбекистонда чоп этилган изоҳли луғатлар тузувчилари «қадрият» тушунчасига таъриф беришдан ўзларини тийишган. Шунинг учун биз, жамият ичида мавжуд ва муҳим ижтимоий воқеалик ҳисобланган бу тушунчага фалсафий таъриф беришга ҳаракат қиламиз.

Кишини қуршаб турган чексиз кўп нарса ва ҳодисалар, шу жумладан миллий маънавият ичидан ҳам, муайян шахс ёки ижтимоий гуруҳ, ё конкрет бир миллат, ёхуд бутун инсоният учун алоҳида аҳамиятга, қадрга эга бўлганларини қадрият дейилади.

Қадриятлар моддий ва маънавий деган турларга ажраладилар.

Моддий қадриятлар деб, кишилар моддий эҳтиёжларини қондириб, ўзига хос хусусияти ва шаклларига кўра одамларда алоҳида ҳисуйғу уйғотувчи моддий нарсаларга айтилади. Уларга буюк иншоотлар, боғ ва хиёбонлар, антиқа уй-рўзгор буюмлари, тарихий қимматга эга бўлган уй анжомлари, қурол-яроғ, озиқ-овқат, шахсий буюмлар ва шунга ўхшаш нарсалар киради.

Маънавий қадриятлар кишилар маънавий фаолияти маҳсули, билишнинг мураккаб жараёни натижасида юзага келган билим, қараш, малакалар самарасидир. Бу қадриятларни таърифлаш, оқибат натижада, инсоннинг руҳий эҳтиёжлари, манфаатлари ва фаолият турларига боғлиқ бўлади. Маънавийлик бундай ҳолларда

моддийликка қарама-қарши қўйилмайди. Аксинча, улар ўзаро узвий боғлиқдирлар.

Маънавий қадрият инсон ҳаётининг фаолиятининг таркибий қисми, унинг меҳнати ва ижтимоий шароитлар туфайли яратилган қобилияти сифатида намоён бўлади. Буларга мисол қилиб турли-туман байрамлар, миллий урф-одат ва анъаналар, чиройли ахлоқ ва одоблар, мусиқа, мўйқалам устаси ижодининг маҳсули бўлган расмлар, бадиий адабиёт ва ҳоказоларни келтирса бўлади.

Ҳақиқий маънавийлик фақат инсоннинг онгида, тафаккуридадир. Нарсалар эса унинг фаолияти натижаси бўлиб, меҳнат маҳсулотларига, предметли шаклга кўчгандир. Масалан, китоб, рассомлик асари — шунчаки оддий предметлар эмас, уларда ёзувчи ва рассомнинг ижодий фаолият натижалари гавдаланган. Бу нарсаларнинг маънавий жиҳатлари уларнинг моддийлиги билан узвий боғланган. Буларда муайян одам — ижодкор маънавий қадрияти онг фаолияти орқали моддийлашади. Жамият тараққиёти жараёнида тўпланган қадриятлар ўтмиш аждодлар қўлга киритган билим-тажрибаларнинг, маънавий маҳсулотларнинг ташувчисидир.

Кўрамизки, маънавий қадриятлардаги асосий нарса предметлик эмас, балки моддий шаклга кирган маънавий мазмундир. Масалан, китоб, мўйқаламда чизилган расм, мусиқа асари ташқи кўриниши билан эмас, балки, энг аввало, уларда қандай маъно ифодаланганлиги билан бизни қизиқтиради. Бундай ҳолат маънавий қадриятлар, улардаги ахборотли фазилатлар моҳиятини тушуниб етишни билдиради. Бунга эса белгилар ва образлар тизимини аниқлаш, уларнинг ўзига хос маъно ташувчи хусусиятларини фаҳмлаш орқали эришилади. Маънавий қадриятни фаҳмлаб, унинг қадрига етиш учун, кишининг шунга яраша маънавий бойлиги бўлиши шарт эканини ҳам унутмаслигимиз керак.

Маънавий қадриятларнинг хусусиятларидан бири тафаккур ва ҳиссиётнинг энг умумий шаклда намоён бўлишидир. Маънавий қадриятларни яратишдан кўзланган бош маъно — бу моддийликни идеалликка «бўйсундириш». Масалан, рассом оламни бошқаларга ўхшаб мушоҳада этади, унга ўз муносабатини билдиради. Бироқ «кўргани»ни, кечирганини, кузатишларини ҳамма ҳам моддийлаштира олмайди, бунинг учун, яъни ранглар билан ижод қилиш учун алоҳида қобилият бўлиши лозим ва ҳоказо.

Томошабин, ўқувчи, мусиқа тингловчиларда адабиёт, санъат ва фан арбоблари даражасида билим ва малака бўлмайди. Шу сабабли улар асарнинг сиртқи кўриниши ортида маънавийликнинг энг умумий жиҳатларини кўра олишларида қийинчиликларга дуч келиши мумкин. Буни бартараф этиш учун улар ижоднинг барча

сирларини билишлари керак; ижодкор асарининг сиртқи-предметли пардасига барҳам бериб, ижодкор билан маънавий алоқага кира олиши зарур. Бироқ бунинг учун улар маънавиятли киши бўлишлари керак. Фан, санъат асарларининг моҳиятини тушуниш учун унинг қонуният(билим)ларини идрок эта олиш зарур. Мактабларда олиб бориладиган таълим-тарбиянинг маъноси ҳам маънавий қадриятларни идрок этиш маънавиятини тарбиялашга йўналтирилган бўлиши лозим.

Яна қадриятлар умуминсоний, миллий, жамоавий, оилавий ва шахсий бўлиши мумкин. Бу қадриятлар орасида ўзаро узвийлик бўлса ҳам, улар бир-биридан фарқ қиладилар.

Умуминсоний қадриятлар, бу — ер юзидаги барча халқлар учун бирдай қадрли бўлган: ҳаёт кечириш, билим олиш, меҳнат қилиш, севиш-севилиш, завқланиш, хоҳлаган фаолият билан шуғулланиш, ўз ҳуқуқларига эга бўлиш ва ҳоказо ҳаётий зарур ижтимоий воқеликлар.

Энди, умуминсоний қадрият нима учун барча одамлар учун қадрли, деган саволга келсак. Умуминсоний қадрият шунинг учун ҳам ҳамма одамлар орасида алоҳида аҳамиятга эгаки, у инсонларнинг моддий, ижтимоий ва иқтисодий эҳтиёжлари билан баробар, руҳий эҳтиёжларини ҳам қаноатлантиради. Масалан, ҳамма учун қадрли ҳисобланган биронта байрамни, жумладан, янги йилни олайлик. Бу байрамда киши хоҳласа — хоҳламаса ўзига ўзи яшаб ўтган йилнинг ҳисоботини беради ва кейинги йил учун бошқаларга айтилмайдиган режаларини тузади. Одамлар кўп орзу ва умидларини янги йил билан боғлайдилар. Бу эса руҳ билан, унинг озуқаси билан боғлиқ нарсадир, шунинг учун ҳам бу байрам ҳамма учун қадрли.

Ёки билим эгаллаш жараёнини олайлик. Бу жараён киши маънавиятининг такомил, руҳининг дам олиши, роҳатланиши ва киши кўнглининг таскин топиши билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам у инсон зотига манзур, ҳамма учун қадрлидир. Ёки қимматбаҳо бриллиант, олтин, кумуш ва ҳоказо нарсаларни олсак, уларнинг кишига иқтисодий фойдаси, уни тақиб юрганда ижтимоий нафи тегиши баробарида, одамга эстетик завқ ҳам беради. Бу эса руҳ озуқаси билан боғлиқ нарса. Ер юзида ҳаёт кечириш, яъни яшаш одамларнинг ирқи, жинси, ёши, келиб чиқиши ва бошқа хусусиятларидан қатъи назар, ҳамма учун қадрлидир. Ота-она кишининг жинси, миллати, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, фарзанд деб аталувчи барча учун қадрлидир. Булар ҳаммаси умуминсоний қадриятлардир.

Миллий қадриятлар деб, муайян халқнинг расм-русми, анъанаси, фазилятлари, ахлоқ ва одоби, яшаш тарзи, байрамлари, шу

халқнинг аксарият қисми томонидан эъзозланишга лойиқ бўлган иншоотлар, миллий кийимлар, уй-рўзғор буюмлари, рўзғор тутишлар ва ҳоказоларга айтилади. Масалан, ўзбекларнинг меҳнатсеварлиги, меҳмондўстлиги, хушхулқлиги ва мулойимлиги, ғайратли ва итоатгўйлиги, турли тоифадаги одамлар билан ўзаро иноқлашиб кетаолиши, кечиримлилиги, мулоҳаза ва тафаккур билан иш кўриши, тинчликсеварлиги уларнинг миллий қадриятлари ҳисобланади. Буларнинг ҳаммаси «ўзбекчилик», деган сўз билан ифодаланиб, ўзбекларнинг фазилатлари саналади. Бу қадриятларни эгаллаган киши миллий фазилатга эга одам дейилади. Энг муҳими, иссиқда ҳам, совуқда ҳам, яхши ва ёмон кунларда ҳам маслаҳатлашиш, кенгашиш, кичикларнинг катталар олдида, кенг аҳолининг оқсоқоллар, раҳбарлар олдида тавозеда бўлиши, ўзини мулойим ва камтар тутиши, донолар ҳамда донишмандларнинг насиҳат ва ҳикматларига қулоқ солиши ҳамда уларни кундалик ҳаётига татбиқ қилиши ва шу каби урф-одат ҳамда анъаналар Марказий Осиё туб аҳолиси қадриятларидир. Митингбозлик, сиёсатбозлик, гуруҳбозлик баъзи Ғарб мамлакатларида қадрият ҳисобланса, бизнинг халқ томонидан тубанлик деб баҳоланади. Манманлик, бетга чопарлик, мақтанчоқлик, ёлғончилик, мансабпарастлик, шуҳратпарастлик ва шу каби ярамас қилиқлар халқимизнинг руҳиятига, маънавиятига, урф-одат ва анъаналарига тўғри келмайди. Юқорида санаб ўтилган ғайриижтимоий одатлар баъзиларда намоен бўладиган бўлса, уни ўзбек фарзанди дейилмайди. Тўғрисўзлик, гапининг устидан чиқиш, аҳдига вафо қилиш, собитқадамлик, омадни оқибат билан ўлчаш бутун вужудига сингиб кетиши — эл-юртимиз фарзандларининг қадимқадимий сифатлари, миллий қадриятларидир.

Ҳар бир халқнинг қадрияти нафақат ўзининг миллий омиллари, шу билан бирга умуминсонийларининг таъсири остида ҳам шаклланади. Ўзбекнинг миллий қадриятлар сарчашмалари бошқа халқларнинг энг юксак қадриятларини ижобий ўзлаштириш анъаналари билан боғлиқ. Агар маънавиятимиз ва қадриятларимиз тарихига шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, ўзбек миллий санъати, шеърияти, илм-фани ўтмишда форс, араб, рус, ҳатто юнон маънавияти ва қадриятларидан ҳам баҳра олганлигига гувоҳ бўламиз.

Демак, миллий ва умуминсоний қадриятларнинг муштараклиги тўғрисида гапириш учун етарли асослар мавжуд. Миллий ва умуминсоний қадриятлар ўртасидаги муносабат масаласи мазкур воқеликни фалсафий мушоҳада қилишга ёрдам беради.

Бу масала алоҳидалик ва умумийликка хос белгилар ифодаланишининг алоҳида бир соҳаси ҳисобланади. Умумийлик нарса ва

ҳодисанинг энг муҳим, муштарак алоқаларини акс эттиради ва фақат алоҳидалик орқали намоён бўлади, хусусийлик шаклига киради. Бошқа томондан, алоҳидалик маълум маънода умумийликдир.

Миллий ва умуминсоний қадрият ҳақида сўз борганда ҳам ана шу жиҳатлар борлигини кўраимиз. Миллий қадрият муайян эл, элат, халқ ва миллатга даҳлдордир.

Жамоа қадрияти. Ҳар бир маҳалла, қишлоқ, меҳнат жамоаси ё ўқув муассасасида маълум бир ижтимоий ҳодиса (тўйларни ўтказиш, жамоа бўлиб сайилга чиқиш, хашарлар ўтказиш ва ҳоказо) урф бўлган. Улар ўша одатни анъана қилиб олишган, уни асраб-авайлайдилар. Улар учун у қадрли. У ўша жамоанинг маънавий қадрияти ҳисобланади. Ёки бир оила учун маълум бир маънавият (ҳаёт тарзи) тури, чунончи, туғилган кунни нишонлаш жуда эътиборли нарса. Бу ўша оиланинг маънавий қадрияти. Бошқа бир оила бу тантанани билса ҳам, уни ўтказса ҳам, эътиборга сазовор тантана деб билмайди. Улар учун у қадрият эмас. Жамоанинг моддий қадриятлари маҳалласидаги, қишлоғидаги, шаҳридаги алоҳида бир иншоот, хиёбон, сайилгоҳ, ҳайкал ёки боғ бўлиши мумкин.

Шунга ўхшаш, ҳар бир инсоннинг **шахсий қадрияти** ҳам бўлади. Жумладан: ота-бобосидан қолган буюмлар, кишининг шу кундаги ҳаётига жавоб бермаса ҳам-ки, баъзилар отамни эслатади ёки бувимни кўргандек бўламан деб, уларни асраб-авайлайдилар, улар учун у қадрли. Ўша буюм ёки бирон-бир одат муайян шахснинг шахсий қадрияти ҳисобланади. Мазкур уйга келин бўлиб тушганга у қадрли эмас. Уй йиғиштирганда бу буюмларни, кераксиз нарса деб ҳисоблаб, олиб чиқиб ташлаши ҳам мумкин.

Ҳар бир инсон ўз ижтимоий ҳаётининг кўринишларидан бири бўлган «маънавият», «қадрият» деган тушунчалар билан бир қаторда, «**маданият**» деган нафис бир ижтимоий ҳодисанинг ҳам том маъносини билиши керак. Қуйида ана шу атамага таъриф беришга ўтаимиз.

Луғатларда, маданият — жамиятнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий ҳаётида қўлга киритилган ютуқлари мажмуи; бирор ижтимоий гуруҳ, синф ёки халқнинг маълум даврда қўлга киритган шундай ютуқлари даражаси, дейилган. Бу таъриф рус тилидаги «культура» тушунчасининг луғавий мазмунига мос, латин тилидаги «култура», яъни етиштириш, тарбиялаш, ривожлантириш маъносидан олинган бўлиб, конкрет жамиятнинг муайян даврда эришган ишлаб чиқариш кучлари ва маънавиятини, қисқаси, ҳаёт тарзини ифодалайди. Бошқача айтганда, русчадаги «культура» — муайян жамиятнинг маълум даврдаги ҳаёт тарзини кўрсатувчи ту-

шунча. Қўлингиздаги китобда бу ижтимоий воқеликни маънавий, деб аниқладик. Демак, мустанлакачилик асорати остида бўлган даврдаги ўзбек атамашунослари ва луғатшунослари ўзбек тилидаги тушунчаларга рус тилида ёзилган луғатлардан унинг айниятини топиб туриб изоҳ берганлар. Ваҳоланки, рус тилидаги кўп тушунчаларни ўзбек тилидан, ўзбек ҳаётини ифода этувчи баъзи тушунчаларни эса рус тилидан топиб бўлмайди. Бизнинг фикримизча, ўзбек тилидаги «маданият» тушунчаси рус тилидаги «культура» тушунчасининг мазмунини бермайди. Рус тилидаги «культура» атамаси биздаги ҳаёт тарзи, яъни «маънавий» деган тушунчани кўпроқ ифода этади.

Маънавийят — одамларнинг ҳаёт тарзига айланиб кетган билимлари, **қадрият** — шахс, оила, жамоа, маълум бир миллат ёки бутун инсоният қалбида алоҳида эътибор қозона олган маънавийят ва моддий нарсаларнинг бир тури бўлса, **маданият** — инсоннинг эгаллаган билимлари ва ҳосил қилган тажрибаларига асосланган малакали ҳаракатлари ёки меҳнат фаолиятининг маҳсулидан бунёд бўлган нарсалар бошқаларда завқ уйғота оладиган ижтимоий ҳодисадир.

Кишининг ҳар бир ҳаракати ёки фаолиятининг маҳсули маданият даражасига кўтарилиши мумкин. Мисол учун, одамнинг юриш-туриши, сўзлаши ёки рўзғор юритиши бошқаларни завқлантирса, бу унинг шу юмушларни маданият даражасига кўтарганлигини билдиради. Ёки, тикувчи ўз маҳсулоти билан одамларда завқ уйғота олса, демак, у ўз ишини маданиятли ижро этган бўлади. Бир замонда Навоий театри, Марказий универсал магазин ва Тошкент меҳмонхонаси орасидаги чорраҳада бир милиционер кўча ҳаракатини тартибга солиб турар эди. У ҳуштагидан шундай овозлар чиқариб, қўлидаги ола таёғи билан шунақа ҳаракатлар қилар эди-ки, ўтган-кетганлар албатта бир тўхтаб, томоша қилишар эди. Томоша қилганда ҳам, ажабланиб, ҳайратланиб эмас, балки мамнуният билан жилмайиб томоша қилар эдилар. Чунки милиционернинг ҳаракатлари уларни завқлантирар эди. Бу милиционер кўча ҳаракатини тартибга солиш билимини эгаллаб, уни машқ қилавериб, малакали бўлган ва ўз ҳаракатлари билан бошқаларни завқлантира олган. Бу эса маданият. Бу — меҳнат фаолиятини маданият даражасига кўтариш. Шу милиционер билан биргаликда минг-минглаб милиционерлар кўча ҳаракатини малакали тартибга солиб турганлар. Аммо уларнинг ҳаракатлари қанчалик малакали бўлмасин, одамларда завқ уйғота олмаган. Демак, завқ уйғотиш учун ҳаракатда жозоба бўлиши керак. Жозоба пайдо қилиш учун ҳаракат қилувчида ўта фидойилик ва табиат инъом этган иқтидор бўлиши шарт.

Шунинг учун маданият — ноёб ҳодиса. Ундан ташқари, ноёблик, яъни маданиятчилик нисбийдир. Бир замонлар автомашинани ҳайдаш юқори маданият ҳисобланган. Чунки унинг юришидан ҳамма завқланар эди. Шу кунда у ҳеч кимни завқлантирмайдиган касбга айланиб қолган.

Маданият тушунчасига берилган ушбу таърифнинг яратилиш тарихи ҳамда бу тушунчанинг тўғри эканини тасдиқловчи бир воқеани айтиб бериш жоиз бўлиб қолди. Аммо, китобхондан ўтиниб сўрайманки, менинг бошимдан ўтган ушбу воқеа баёини нокамтарликка йўйилмасин. Бу фақат жонли мисолдир.

Бир вақтлар мени Ўзбекистон Миллий университети қошидаги Олий педагогика институтига маъруза ўқиб бериш учун таклиф қилишган эди. Мен, одатдагидек, маъруза бошланмасдан 15—20 минут илгари институтга кириб бораётган эдим. Эшик олдида менинг эски танишим, учраб қолди У ўша институтда директор муовини лавозимида ишлаётган экан. Мени кўриб:

— Э-э-э, Бўриной, хуш келибсиз, қайси шамол учирди, — дедилар.

— Маъруза ўқиб беришга таклиф қилишган экан, келаяпман, — дедим.

— Нима фандан маъруза ўқияпсиз? — деб сўрадилар.

— Маънавият асосларидан, — дедим.

— Шу маънавият жуда «мода» бўлди-да, — дедилару, — Бўриной, маънавият ўзи нима? — деб менга савол бердилар. Соагимга қарасам, ҳали вақт бор, фалсафа фанлари доктори, олим одамга маънавиятни 15 минутда тушунтириб улгурсам керак дедиму, тушунтиришни бошладим.

— Домла, инсон биоижтимоий мавжудот эканини биласиза? — Ҳа, дедилар. — Шундай экан, киши биологик моҳиятини қўятурайлик, унинг ижтимоий моҳиятини нима ташкил қилади? — дедим.

— Билим, — дедилар.

— Баракалла, — дедим. — Шундай экан, яна бир савол, инсон билимини нима учун эгаллайди? — деган эдим:

— Ҳаётда қўллаш учун-да, — дедилар.

— Тўғри, аммо, киши эгаллаган билимини дарров ҳаётда қўллай оладими?

— Албатта, йўқ, — дедилар.

— Нега? — десам:

— Ҳа, энди, ҳаётда қўллаш учун бир оз машқ қилиш керак, — дедилар.

— Бир оз машқ қилиб, амал-тақал билан иш бажарилди, дейлик, шунда кишида нима содир бўлади? — десам, жавобига бир оз қийналиб:

— Бошимни қотирмай, айтавер, нима бўлади? — дедилар. У ёғи педагогика назариясига тааллуқли бўлгани учун, жавобини ўзим беришга киришиб кетдим.

— Киши эгаллаган билимларини ҳаётда бир неча бор такрорлаши натижасида, унда шу ҳаракатларга кўникма ҳосил бўлади, бу ҳаракатлар бир неча юз маротаба такрорланиши натижасида эса, ўша кишида малака ҳосил бўлади, тўғрими? — дедим.

— Айтавер, тўғри, — дедилар.

— Ана шу ҳаракатлар бир неча йил мобайнида минглаб маротаба такрорланаверса, бу ҳаракатлар киши руҳига сингиб, ҳаёт тарзига айланиб кетадими? — десам, кўзларини катта очиб, ҳайрат билан:

— Ҳа, — дедилар.

— Ана шу ҳолатни маънавият дейилмоқда, — дедим.

— Мени ўлдирдингку, Бўривой, бу менинг докторлик диссертациямку, — дедилар.

— Докторлик диссертациянгиз бўлса нима бўбти? — деб, мен ҳам ажабланиб сўрадим.

— Ахир, мен сен айтаётган нарсани маданият деб таърифлаганман, — дедилар. Мен бир оз ўзимни йўқотиб қўйдиму, ҳозиржавоблигим билан:

— Сиз маданият деган бўлсангиз, биз маънавият демоқдамиз, қайси биримиз ҳақ эканимизни вақт кўрсатади, — деган эдим:

— Йўқ-йўқ, маънавият деганинг тўғри, аммо унда маданият тушунчаси қанақа бўлади, — дедилар. Мен, кўп ҳам ўйлаб ўтирмай:

— Сиз маданият тушунчаси устида тадқиқот олиб борган экансиз, таърифини сиз аниқлайсиз-да, — дедим.

— Йўқ, Бўривой, мен қариб қолдим, бу тушунчага ўзинг таъриф тузиб бер, — дедилар.

Мен қурмагур, маънавият тушунчасига таъриф бериш билан овора бўлиб кетиб, шунга ўхшаш бир воқелик маданият деб ҳам юритилишини унутиб қўйган эканман. Энди, унинг эвазига маданият деган тушунчага таъриф тузиб беришим керак бўлди.

Бир ҳафта ўйлаб, қанчадан-қанча китобларни кўриб, юқоридаги таърифни туздим. Бир ҳафтадан кейин Олий педагогика институтига маъруза ўқишга яна борганимда, Домла бу таъриф жуда маъқул тушди.

Юриш-туриш маданияти, муомала маданияти, нутқ маданияти, касбий маданият ва ҳоказолардан ташқари, одамларда завқ уйғотиш билан шуғулланувчи махсус фаолият турлари ҳам мавжуд. Уларга **адабиёт ва санъат** киради. Адабиётнинг бир қанча жанрлари бўлгани каби, санъатнинг ҳам бир қатор турлари мавжуд. Улар кишининг дил торларига таъсир этиб, уни руҳлантира-

ди. Бу билан кишиларга рухий озуқа бериб, кўнгилли дам олишларига хизмат қилади.

Бадий адабиёт тил (сўз) воситасида бадий образлар яратувчи соҳа бўлиб, шу соҳада яратилган асарлар шеър, наср ва драма, деган турларга ажралади.

Лев Николаевич Толстойнинг таърифи бўйича, одамларни қачонлардир завқлантирган ва ўтиб кетган воқеа ҳамда нарсаларни шу кунда сунъий тиклаб туриб, бугун яшаётган кишиларни завқлантирувчи фаолият турига санъат, деб айтилади. Санъат турларига театр санъати, тасвирий санъат, наққошлик санъати, ҳофизлик санъати ва бошқалар киради.

Маънавият, маданият ва санъатга тааллуқли яна бир тушунча борки, уни ҳам билиб қўйиш фойдадан холи эмас. Бу **маънавий ва маданий мерос тушунчаларидир**.

Маънавият — кишиларнинг эгаллаган билимлари ва бу билимларнинг ҳаёт тарзига айланганлик даражаси; қадрият — маълум бир шахс ёки кишилар гуруҳида алоҳида аҳамиятга эга бўлган нарса ё ҳодиса, ёки маънавият тури; маданият — инсон олган билимларини ҳаётда қўллаётганида бошқаларни завқлантира олиш ҳолати; санъат — аввал бўлиб ўтган маданият турларидан бирини шу кунда сунъий равишда тиклаб, одамларда завқ уйғотувчи фаолият тури бўлса, **маданий ва маънавий мерос — аجدодлар авлодларга қолдирган маънавият ва маданият ичидан миллатнинг шу кунига асқотиб турган қисми**.

Ота-боболаримизнинг уммондай маънавий ва маданий хазинасидан бизга фақат бир қисмигина етиб келган. Уларнинг кўшлари тарих саҳифаларида қолиб кетган. Сабаби, улар ўз вақтида хизматини бажариб бўлган, бугунги кунга ярамай қолган. Улар фақат **маънавий ва маданий ёдгорлик** сифатида хотирланади. Мисол учун, миллатимизнинг кўрки бўлган паранжи (ёпинчиқ) ўз даврида зўр қадрият бўлган. Баъзилар паранжи ёпинишни маданият даражасига ҳам олиб чиққанлар. Аммо бу бизга мерос бўлиб қолмади. У миллатимизнинг маънавий ёдгорлиги. Яна қайтадан айтаминки, **маънавий ва маданий мерос деган тушунчани, фақат ота-боболаримиздан бизга етиб келиб, бугунги эҳтиёжимизга яраб турган маънавият ва маданият тури бўлган тарихий бойликка нисбатан қўлласа бўлади**.

Бу, бой маънавий ва маданий хазинамизни титкилашнинг ҳожати йўқ, аجدодларнинг маънавий хазинасидан кераклилари тарих элагидан ўтиб, бизга етиб келган, бошқалари керак бўлмагани учун қолиб кетган, деган сўз эмас. Аксинча, **маънавий ва маданий хазинани албатта ўрганиш керак, ўрганганда ҳам яхшилаб, қайта-қайта ўрганиш зарур. Сабаби, биринчидан, бунда ота-**

боболаримизнинг унутилиб кетган ва эсламай қўйилган маҳнати-ни эъзозлаган ва тарихий ҳақиқатни тиклаган бўламиз. Бу эса, адолатдан. **Иккинчидан**, бу йўл билан аждодларимиз яратгану, ўша даврда уни амалга ошириш имкони бўлмаган, ёки фойдалангану кейин тарих қаърида қолиб кетган баъзи билимларни янгидан кашф қилиб ўтирмай, уларни топиб, амалий ҳаётимизда фойдаланишимиз мумкин. Шу билан маънавий бойлигимиздан унумли фойдаланган бўламиз.

Бунга мисоллар жуда кўп. Педагогика фанлари номзоди Тошпўлат Усмоновнинг ўз китобчасига ёзган сўз бошисини эътиборингизга ҳавола қиламиз.

«Жаҳон фани ва маданиятининг яратилишида бошқа халқлар қатори Яқин Шарқ ва Марказий Осиё халқларининг ҳам қўшган ҳиссаларини ва буюк алломаларининг номларини санаб адоғига етиб бўлмайди.

Ўтмишдаги босқинчилик юришлар ва ўзаро урушлар оқибатида халқимизнинг билимдан маҳрум қилиниши, бунинг оқибатида юзага келган жоҳил оқимларнинг хуружлари каби кўпгина сабабларга кўра, халқимиз аждодларимиз томонидан яратилган ана шу маънавий ва маданий бойликларимиздан бебаҳра бўлиб келди. Ўтмишдаги маънавий бойликларимизнинг жуда озгина қисмигина бизгача етиб келди.

Ҳозир Тошкентда сақланаётган, ҳали варақлари ҳам очилиб улгурмаган қирқ мингдан ортиқ қўлёзмалар, бошқа мамлакат ва шаҳарлардаги қўлёзмаларимизни мустасно қилганда ҳам, Марказий Осиё халқларининг жаҳон илму фани хазинасидаги буюк ҳиссаларидан нишонадур. Тасаввур қилиб кўрайлик, 40000 қўлёзмадан ҳар йили 40 тасини таржима қилиб нашрдан чиқариб борсак, камида минг йил керак бўлади. Ачинарлиси шундаки, ўтмиши ана шундай бой бўлган Марказий Осиё халқлари гўё маданиятсиз, қолақ халқлар деб камситиб келинди».

Учинчидан, ҳар қандай нарса ёки ҳодиса вақт ўтиши билан ўз қадрини йўқотади, моладан қолади, дейлик. Бироқ, маълум бир вақтдан кейин қайтиб қадрли бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун, миллий маънавиятимиз хазинасини тинмай ўрганишимиз, шу кунимизга ярайдиганларини қайта тиклашимиз керак. Бу урф-одатми, кийим-кечакми ёки қандайдир маросимми, уй-рўзғор буюмими, барибир, уларни ўрганиб, таҳлил қилиб, керагини ҳаётга татбиқ қилиш лозим. Шунда биз ўзлигимизни йўқотмай, жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрнимизни эгаллаймиз.

Маънавият, қадрият, маданият, санъат, маънавий ва маданий мерос, маънавий ва маданий ёдгорлик деган тушунчаларнинг том маъносини тушуниб етдик. Шу тушунчалар тизимига кирувчи ва шу

тушунчалар билан узвий боғлиқ бўлган яна битта тушунча борки, у ҳам бўлса «**маърифат**». Қуйида шу тушунчани таърифлашга ўтамиз.

Ўрта асрлар ижтимоий-фалсафий фикри тараққиёти мутафаккир Абу Наср Форобий номи билан боғлиқ бўлиб, унинг инсон камолоти ҳақидаги таълимоти таълим-тарбия соҳасида катта аҳамиятга эга. Машҳур юнон файласуфи Арастудан кейин Шарқда ўз билими, фикр доираси кенглиги билан ном чиқарган йирик мутафаккир Форобийни «муаллим ус-соний» (иккинчи муаллим) деб атайдилар. Биринчи муаллим Арасту ҳисобланади. Форобий ўз асрларида таълим-тарбиянинг муҳимлиги, унда нималарга эътибор бериш зарурлиги, таълим-тарбиянинг махсус тушунча ва атамалари, билим бериш усуллари ҳақида фикр юритади.

Форобий таълим-тарбиянинг асосий вазифаси жамият талабларига жавоб бера оладиган ва шу жамият учун хизмат қиладиган етук инсонни тарбиялашдан иборат, деб билади. У таълим-тарбияга биринчи бўлиб таъриф берган аллома.

Таълим — инсонга ўқитиш, тушунтириш асосида назарий билимлар бериш.

Тарбия — таълимнинг назарий фазилатларини, маълум ҳунарни эгаллаш учун зарур бўлган хулқ (ҳаракат) нормаларини ва амалий малакаларни ўргатишдир, дейди олим. Демак, таълим ақл фаолияти натижасида сўз ёрдамида амалга оширилса, тарбия таълим орқали эгалланган билимлар асосида мақсадга етишда жисмоний ҳаракатлар ёрдамида амалга оширилади.

Кўриб турганимиздек, бундан минг йил аввал бизнинг заминда таълим ва тарбия деган тушунчаларга илмий нуқтаи назардан тўлиқ таъриф берилган экан. Ундан чамаси 600 йил кейин Чехияда Ян Амос Коменский ҳам шунга яқин фикрни айтган. Аммо ХХI аср олимлари тарбияни тор маънода тушуниб, уни фақат ахлоқ ва одобга ўргатиш, деб ўқтириб келмоқдалар.

Форобий фикрича, ер юзида фақат инсон билиш қобилиятига эга. Ҳақиқатни билиш эса, инсоннинг табиий ривожланиш ҳолатидан биридир. Инсон зотига икки хусусият мансуб, — дейди аллома. Бири — табиатдан берилган хусусиятлар, иккинчиси — киши хоҳиши ва ихтиёри билан таълим ва тарбия орқали орттирилган хусусиятлардир.

Таълим-тарбия жараёнини, яъни таълим ва тарбия берувчилар (устоз-муаллимлар) ҳамда билим олувчилар ва ўрганувчилар (талабалар) орасидаги билим бериш — билим олиш майлида кечадиган муносабатларни аллома маърифат жараёни, деб таърифлаган. **Маърифат**, — деган эди Абу Наср Форобий, — тарбияланувчининг хоҳиши ва иродасини керакли йўналишда бошқариш санъатидир. Бугунги кунда бунини педагогика дейилмоқда. Педагогика атамаси туркий тилда маърифат дейилишини билиб қўйиш керак.

Ўзбекистонда чоп этилган изоҳли луғатда ҳам, «маърифат — кишиларнинг онг-билимини, маданиятини (маънавиятини — *бизнинг изоҳ*) оширишга қаратилган таълим-тарбия», дейилган. Шу билан биргаликда маърифатни «билим» деб талқин қилувчилар ҳам оз эмас. Масалан, суфийлар маърифатни билим маъносида тушунишган. Баҳоуддин Нақшбанд: «Руҳий камолотнинг асосий мақсади маърифатли (билимли — *бизнинг изоҳ*) бўлишдир», — дейди.

Форобий фикрича, инсоннинг энг юксак хусусияти унинг бахтга эришганлигидадир. Бахтга эса, дейди аллома, фақат фойдали билимларни ўзида жамлаш орқали эришиш мумкин. Чунки инсон дил роҳатининг энг юқори чўққиси билим олиш жараёнидир.

Форобий хоҳиш-истак эркинлиги билан танлов эркинлиги орасидаги фарқни англаб, уни ўзининг маърифий таълимотига асос қилиб олди. Унинг фикрича, сезги ва тасаввурдан келиб чиққан хоҳиш-истаклар барча жонзотларга хос, бироқ бу хоҳиш-истакларни тафаккур элагидан ўтказиб, ўз ҳаракатини аниқ бир мақсад сари йўналтириш фақат инсонга хосдир. Оддий қилиб айтганда, сезги органлари ва марказий нерв системаси (мия) га эга бўлган барча жонзотларда турли-туман истақлар пайдо бўлиши мумкин. Уни амалга ошириш механизми қуйидагича. Жонзот кўз, қулоқ, тери ва таъм билиш органлари орқали нарсани сезади, сезгилардан нерв толачалари орқали марказий нерв системасига сигналлар боради. Марказий нерв системасида маълум бир ҳаракатни қилиш хоҳиш-истаги пайдо бўлади. Тафаккури йўқ жонзотлар тўғридан-тўғри ҳаракатга киришиб кетади. Тафаккурга эга жонзот — одам эса қиладиган ҳаракатини, эришмоқчи бўлган мақсадининг бир неча вариантини кўз олдида келтиради, яъни тасаввур қилади ва улар ичидан яшаб турган жамиятда қабул қилинган ахлоқ нормалари, урф-одатлари ҳамда табиат қонунларига тўғри келадиганларини танлаб, ҳаракатга киришади.

Аввалги фаслларда бу жараёни мулоҳаза юритиш, тахмин қилиш, тахминни илмий асослаш, деб айтган эдик. Ҳайвонда ҳаракатларнинг бу босқичлари йўқ.

Азиз китобхон! Мулоҳазали чин инсон бўлиш учун, ҳар қандай ҳаракатни бошлашдан олдин, унинг устида бир оз мулоҳаза юритиб, ҳаракатдан ҳосил бўладиган натижаларни тахмин қилиб кўриб, уларни маълум қонуният(билим)лар билан асослаб, сўнг ҳаракатга киришинг. Шунда қиладиган ҳаракатингизнинг самараси бўлади ва қийинчиликларсиз мақсадингизга етасиз. Эзгу мақсад йўлида қиладиган барча ҳаракатингизга куч-қувват ва омад тилайман!

Испаниялик файласуф **Балтасар Грасианнинг**: «Доимо янгила-ниш сари одимла! Энг аъло нарса ҳам эскиради, шу билан бир қаторда шон-шуҳрат ҳам. **Одат — ҳайратнинг кушандаси**. Бас, шундай экан, ҳар жабҳада — имконият, ғалаба, мардлик бобида ўзингни янгитдан кўрсат. Худди қуёш янглиғ янгидан бетақрор жилва қилиб, ўзингни намоён қил»¹, — деган сўзларини унутманг.

¹ Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. 260-бет.

5-ФАСЛ

ИМОН, БАХТ, МУҲАББАТ, ИҚТИСОДИЁТ ВА СИЁСАТ

Кишининг тани сиҳатлиги ва фаровон ҳаёти ҳамда узоқ умр кўриши, маълум даражада у яшаб турган руҳий (ички ижтимоий) ва ижтимоий (ташқи ижтимоий) муҳит ҳолати билан боғлиқдир.

Инсоннинг нияти, қилган яхши ёки ёмон амаллари таъсирида унинг ички руҳий ҳолати, ахлоқ ва одоби шаклланса, одамлар билан муомаласи, меҳнат ва бошқа фаолиятлари натижасида жамиятдаги ташқи руҳий ва ижтимоий муҳит таркиб топади.

Пок ниятли, ахлоқ ва одоби юқори, билими кўп, муомаласи яхши ва мулоҳазали киши ўз руҳияти ва атрофида яхши ижтимоий муҳит яратади. Нияти бузуқ, одоб ва ахлоқи паст, қўпол муомалали ҳамда жоҳил одамлардан бузуқ ички ва носоғ ташқи ижтимоий муҳит келиб чиқади.

Демак, одамнинг руҳий ва ижтимоий ҳаёти унинг ижтимоий сифати билан руҳиятининг ҳолатига боғлиқ экан. Ўз навбатида, жамият аъзоларининг руҳий ҳолати ва ижтимоий сифатлари даражаси, яъни уларнинг имон ва маънавияти шу жамиятда таркиб топган ижтимоий муҳит билан белгиланади.

Инсон учун энг зарур ва асосий хислат имондир. Ўзбекистонда чоп этилган изоҳли луғат ва бошқа адабиётларда «имон» тушунчаси Худога бўлган ишонч, эътиқод, деб таърифланган. Масалан, кўп йил одоб ва ахлоқ муаммолари билан шуғулланган педагог — олим Улфат Маҳкамов ўзининг «Ахлоқ-одоб сабоқлари» деган китобида имонни қуйидагича таърифлаган. «Имон бу Аллоҳнинг борлигига, унинг сифатларига, қиёмат кунига, яхшилик ва ёмонлик Оллоҳ субҳонаху ва таолонинг ўзидан бўлишига ва динда кўрсатилган нарсаларнинг мажмуига ишониниш демакдир»¹. Бизнинг фикримизча, имонга берилган ушбу таъриф шарият аҳлининг имон тўғрисидаги унча тўлиқ бўлмаган тушунчаси бўлиб, динга киришнинг калитигина ҳисобланади.

Аслида, инсондаги энг зарур бу хислатни тор нуқтаи назардан шарҳламасдан, кенгроқ тушунтирилса яхши бўлур эди. Сабаби,

¹ У. Маҳкамов. Ахлоқ-одоб сабоқлари. Т.: Фан. 1994. 49-бет.

имонни юқоридаги маънода тушунтирилса, одамлар Худога ишониб, динни ҳурматлаб, дин талабларини бажариб, бўлди, энди имонлиман, жаннатга тушишим аниқ, майда гуноҳларимни Худо кечиради, Унинг карами кенг, У кечиримли деб, исломда гуноҳи азимлардан ҳисобланган ёлғонни гапириб, судхўр бўлиб, ифво билан шуғулланиб, фирромлик қилиб юраверадилар. Биздаги ижтимоий аҳвол, афсуски, айнан шундай. Кўп йиллик тадқиқодларимиз бунни тасдиқлади.

Сўзимизнинг исботи учун иккита мисол келтириб кўрайлик. Фараз қилайлик, бир инсон диннинг ихлосманди эмас, у намоз ўқимайди, рўза тутмайди. Чунки етмиш йилдан ортиқ расмий тарбия шундай бўлган. Лекин истиқболга, яхшилик ғалаба қозонишига, одамларга, ҳақиқат борлигига ишонади, ўзи меҳнаткаш, адолатпарвар, тўғри сўз, ҳалол ва дили пок одам. Унинг чеҳраси очиқ ва истараси иссиқ. Юқоридаги таърифга қараганда, бу одам аниқ имонсиз бўлиб чиқади. Чунки у дин талабларини бажармайди. Бу мисолнинг аксини олиб кўрайлик. Бошқа бир киши намоз ўқийди, рўза тутади, ҳаж амалини ҳам бажарган, лекин истиқболга, инсон ақлининг куч-қудратига, жамиятда ҳақиқат борлигига ишонмайди. У ёлғонни кўп ишлатиб, ҳаммадан гумонсирайди, ялқов ва фирром одам. Бу кишининг фақат худо борлигига ишонганлиги, рўза тутиб, намоз ўқиганлиги ва ҳаж амалини бажарганлиги туфайли имонли деб бўладими? Шундай деб ҳисобланса, бизнингча, катта адолатсизликка йўл қўйилган бўлур эди. Тангри таоло эса адолатсизликни севмайди. Қисқа қилиб айтганда, имонга биринчи қадам қўйган киши билан имони бут одамнинг фарқига бориш керак. Диндор бўла туриб, имони суст бўлиш ва динга кирмай имон эгаси бўлиш мумкин¹.

Ушбу фикримизнинг далили сифатида, Абдулҳай Абдурахмоновнинг «Саодатга элтувчи билим» номли китобидан кўчирма келтирамиз:

«Биз биламизки, «Имон» сўзи арабча бўлиб, Худога бўлган ишонч, ихлос, эътиқод ва садоқат деган маъноларга эга. Яъни, масалан, Ислом динида имоннинг етти талабини тан олган, уларга қалбан ишонган ва амалда астойдил эътиқод қилган одам мўмин мусулмон дейилади.

Бундай диний маънодаги имондан ташқари яна истеъмолда «умуминсоний маънавий имон» тушунчаси ҳам борки, унда — кишилик жамиятида, кўпчилик (мусулмон ва мусулмон бўлмаганлар) эътироф этган инсоннинг ижобий фазилатлари, ахлоқи, маънавияти ва маданияти ҳам акс этади.

¹ Б. Зиёмуҳаммадов. Экология ва маънавият. Т.: Меҳнат. 1997. 25-бет.

Файласуфлар диний ва умуминсоний маънавий имонни бир-биридан фарқлаганлар. Диний имон талаби — тавҳид, Аллоҳнинг фаришталарига, илоҳий китобларига, қиёмат қойимдан кейин қайта тирилишга ишониш, уларни эътироф этиш ва ихлос қўйиш бўлса, фалсафий маънодаги имон — чин инсонийликнинг намоён бўлишидир, деб таълим берганлар.

Умуминсоний маънавий имон диний имонни ҳам ўз ичига олган ҳолда яна инсоннинг эзгу нияти, сўзи ва амаллар бирлиги, умумжамият эътироф этган инсоннинг сифати, эзгу хислатлари — меҳроқибат, мурувват, саховат, инсоф, диёнат, виждон, адолат, ростгўйлик, ҳалоллик, камтарлик, ваъдага вафо, софлик, поклик, ҳаё, орномус, ишчанлик, мардлик, ватанпарварлик, эътиқоднинг чин ва самимийлиги, гўзал маънавиятга интилиш каби этика категорияларини ўзида мужассамлаштирган, ҳавои нафсини тия оладиган, Фидойи, ички гўзал маънавий оламга эга бўлган сифатларини ҳам ўз ичига олади.

Пайғамбаримиз (САВ) ҳадисларида ҳам диний ибодатгина эмас, балки яхши хулқ, феъл-атвор, амалларга эга бўлган кишиларгина чинакам имонли саналиши айтилади. Диний ибодат, қабул қилинган урф-одат, расм-русум ва маросимларни ўз вақтида бекаму-кўст адо этиб, имонли бўлишга интилиш рағбатлантирарли ва қувончли ҳол, албатта»¹.

Бизнинг фикримизча, имони мукаммал одам деганда, энг аввало, оламнинг ижодкори бўлган ягона Худога ишониб, ёруғ дунёга келганидан мамнун ҳолатда, ўз камолоти устида тинмай ишлайдиган, келажакка, одамларга ишонч билан қарайдиган, уларга ихлос қўя олиш қобилиятига эга, шариат талабини иложи борица бажарувчи, уйининг эшиги ва кўнгли ҳамма учун очиқ, ростгўй, мард, диёнатли, ҳақгўй, ширин сўз, сабр ва қаноатли, саховатли ва меҳнаткаш, жасур ва шижоатли ҳамда дили пок одамни тушуниш керак.

Бизнинг бу фикримизни туркиялик онколог олим, тиббиёт фанлар доктори, профессор Холуқ Нурбоқий ҳам тасдиқлайди. Жумладан: «Имон нақадар кучли бўлса, Қуръоннинг юрак орқали тушунилиши, ундаги маъноларнинг қамраб олиниши ҳам шунчалик тўқис бўлади, яъни идеал маънодаги мўминларда Қуръонни ҳис қилиш ва англаш кучли бўлади, **идеал мўмин деганда, ҳеч бир Қуръон ва дин таълими бўлмаса ҳам, хатти-ҳаракатлари ва ахлоқи тамомила Қуръон оятлари йўналишида бўлган кишиларни назарда тутамиз**»², — деб ёзади у.

Юқориди биз берган аниқламадаги «шариат талабини иложи борица бажарувчи» деган сатрларни «Худога ишониш ва унинг талаб-

¹ А. Абдурахмонов. Саодатга элтувчи билим. Т.: Мовароунаҳр. 2002. 615—616-бетлар.

² Х. Нурбоқий. Қуръони каримнинг илмий мўъжизалари. Т.: Адолат. 1999. 153-бет.

ларини бажариш фойдадан холи эмас», деган маънода тушуниш керак. Ҳақиқатдан ҳам, бутун борлиқни яратган Қудрат мавжуд. Уни ҳеч ким инкор қилиб, буни исботлай олмаган, исбот қила олмайди ҳам. Чунки у мавжуд, у ўзи нима ва унинг мавжуд эканлигини китобимизнинг кейинги саҳифаларида илмий нуқтаи назардан исботлаб берамиз. Бор нарсани кўр-кўрона инкор қилгандан кўра, унга қизиқиб, уни ўрганиш кўпроқ фойда беради. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, дин (туридан қатъи назар) талабларини бажариш инсон руҳи, маънавияти ва жисмоний саломатлигини мустаҳкамлайди. Бинобарин, Авесто, Таврот, Забур, Инжил ва Қуръони қаримда ёлгон гапирманглар, ялқов бўлманглар, манманликка, қиморбозликка ҳамда нафсга берилманглар. Разолат деб ҳисобланган ғийбат, ҳасад, очкўзлик, судхўрлик, зино, шунга ўхшаш гуноҳ ишлардан йироқ бўлинглар, дейилган.

Бу Илоҳий китобларнинг одамларга буюрган амалларидан — тавба, ибодат, дуо, нажот, умидворлик, ахлоқ, сабр, қаноат, эҳсон, афв, садоқат, ўзаро ёрдам, олижаноблик, ширинсўзлик ва бошқа яхши амаллардир. Булар умуминсоний қадриятлар бўлиб, шахс ва жамият ривожига ҳамда ижтимоий муҳит мусаффолигига, шунингдек, шу муҳитда яшовчи инсон руҳи ва маънавиятига ижобий таъсир кўрсатади.

Ҳадиси шарифда имони мукаммал бўлмоқликнинг қуйидаги шарти келтирилган: бу — тўғри эътиқодли бўлиш, кишилар билан яхши муносабатда бўлиб юриш ҳамда киши ўз устида ишламоғи, ўзини ибодат ва итоатда чиниқтирмақлигидир. Шу ерда «ибодат» тушунчасига шарҳ бериб ўтиш жоиз бўлиб қолди.

Ибодат, имон тушунчаси каби, баъзиларнинг, айниқса, шариат аҳлининг тушунтириши бўйича, фақат намоз ўқиш деб, уни тор маънода шарҳлаш нотўғри. Билинг, **намоз — ибодатнинг бир тури, холос**. Намоз, ибодатнинг оммабоп ва энг осон тури бўлгани учун, ҳадисларда «намоз ибодатнинг аълоси» дейилган. Шариат аҳли бу иборани мутлақлаштириб, ибодатда бўлиш учун намоз ўқиш шарт деб, ибодатнинг бошқа турларини айтмайдилар. Бу билан ибодатда бўлиш учун намоз ўқиса, рўза тутиб, закот тўлаб юрса, шунинг ўзи кифоя, деган мазмунга келтириб қўйишади. Бу ўта хатодир. Пайғамбаримиз (САВ): «Ибодатнинг афзали билим олишлиқдир», — деб бизга таълим берадилар. Энди бир ўйлаб кўринг — дўконда яхшидан юқори нав ун, яъни биринчи навли ун турибди, ёнида олий навлиси ҳам бор, уларнинг қайси бири афзал? Албатта, олий навлиси бўлади. Қурби келса, албатта, олий навлисини олади киши, қурби келмаса биринчи навлиси билан қаноатланади, у ҳам аъло ун, албатта. Бу қиёсий таҳлилни ибодатга кўчирсак, намоз ўқиш аъло хулққа киради, аммо билим эгаллаш ундан афзал хулқдир. Бироқ билим эгаллашга ҳамманинг ҳам қурби келавермайди.

Билим эгалладими, ибодатнинг аълосини қилган бўлади. Олий навли унни олган биринчи навлисини олмаса ҳам бўлади. Аммо олий навлисини ҳам, биринчи навлисини ҳам олиб, уларни омухта қилиб ишлатса ҳам бўлаверади. Унда, афзал уннинг сифати бир оз пасаяди, холос.

Ибодатнинг янада яхши турлари ҳам бор. Уларга — меҳнат, садақа, бировларга яхшилик қилиш, Аллоҳ исмларини ёки Қуръон оятларини зикр қилиб юриш ва бошқа яхши амаллар киради. Шунинг учун Исломни фақат шариат деб тушунмай, уни таълимот сифатида қабул қилишнинг маънавиятингизга, инчунин, имонингизга кўпроқ нафи тегади. Бу масалага кейинги фаслда батафсилроқ тўхталамиз.

Эндиликда ўтмишга айланиб қолган социалистик жамият қурилишидаги қатор камчиликлардан бири — шариат қондаларини давлат ишларидан четлаштирамиз деб, динни, яъни Зардушт, Будда, Мусо, Исо ва Муҳаммад (САВ) таълимотларини ижтимоий ҳаётдан четлатишдек катта хатога йўл қўйилганлигидир. Сўзимизнинг исботи учун жаҳоний динларидан бири Ислом динининг мусулмонларга қўядиган асосий талабларини таҳлил қилиб кўрайлик.

Ислом дини таъкидлаганидек, мусулмон бўлиш учун, энг аввало, Оллоҳнинг яккалиги ва қудратини тан олиш зарур. Инсонга маълум бўлган ер юзидаги кучлардан юқори турувчи, бутун мавжудоту махлуқот ҳамда инсонни яратган ва унинг тақдирини белгилаб қўйган, шунингдек, уларни бошқариб турувчи буюк бир Куч-қудрат мавжуд эканлигига ишониш, майли у Оллоҳнинг қудрати бўлсин ёки инсониятга ҳали маълум бўлмаган табиат, коинот кучи ёки қандайдир бошқа бир куч бўлсин, кундалик юмушлар билан машғул авомий фикр юритувчи аҳолига, унинг қилган яхши ёки ёмон амаллари учун қачондир, кимгадир албатта жавоб бериш масъулиятини сездиради. Бу эса одамни ёмон ишлар қилишдан сақлайди.

Иккинчиси, намоз ўқиш шarti. Намоз ўқишдан олдин таҳорат қилишнинг саломатликка фойдаси катта эканлиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмаса керак. Маълумки, ҳар қандай одамнинг кундалик, ойлик, йиллик ва бир неча йилга мўлжалланган мақсади бўлади. Мақсадлар сари қиладиган ҳаракатларини у ҳар куни эрта туриб, руҳи ва танасини поклашдан, тартибга солишдан бошласа, бизнингча, ёмон бўлмаса керак. Чунки поклик ва тартиб барча ишлар ривожининг боши, дейди доно халқимиз. Намоз ўқиш билан айнан шу вазифа бажарилади. Саҳар туриб намоз ўқиш инсон руҳини майда-чуйда ғамлардан, фисқу фасод ўйлардан озод этиб, хаёлини олий нарса — Тангрига қаратиш йўли билан тозалайди. Намоз киши руҳи ва танасини поклаш билан бир қаторда, иродасини чиниқтириб, вужудини тартибга солади. Чунки намозхон киши саҳар туриш одобига эга. Намоз ўқиганда, маълум бир маромда нафас олиб, ҳаракат қилади.

Буларнинг ҳаммаси инсоннинг жисмоний, руҳий ва ижтимоий саломатлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Рўза тутиб, ошқозон ва бошқа ички аъзоларга бир йилда бир ойгина дам беришнинг фойдаси тўғрисида тўхталиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бугунги кунда бу нарса ҳаммага маълум. Бу исломнинг мўминларга буюрган учинчи фарзидир.

Сиз, бир одам бошқа бир кишига яхшилик қилиб, маблағ ёки бир пиёла чой бергани учун ўзини чин қалбдан койиганини кўрган-мисиз? Кўрмаган бўлсангиз керак. Чунки бу ғайритабиий ҳол бўлиб, ҳаётда деярли учрамайдиган нарса. Тарбия олмаган ва молу дунёга муккасидан кетган ҳар қандай хасис одам ҳам, умрида лоақал бир маротаба бошқа кишига бир коса овқат олиб берган бўлса, мен бошқаларга яхшилик қила оламан, қилганман ҳам деб, ўзича мағрурланиб юради. Бунинг боиси — ҳар қандай инсон қалбида одамларга ёрдам бериш, яхшилик қилиш эҳтиёжининг мавжудлигидадир. Лекин бу хусусият бировларда кучли, бошқа бировларда суст бўлади. Бу ҳис-туйғу кишининг инсоний табиатидан келиб чиқади. Аммо инсоният узоқ йиллар давомида ўзаро бир-бирига ёв бўлиб яшаганлиги туфайли, одамлар бу хислатни ичларига ютиб юборганлар ва чиқаргилари келмайди. Тўғрироғи, чиқаришга хавфсирайдилар. Дин томонидан закот ва эҳсон тарзида бир-бирингизга ёрдам беринг, дейилгани, ана шу яхши хислатни инсоннинг ичидан чиқаришга ва уни ривожлантиришга ҳамда шу инсонга яхшилик қилиш лаззатини тотиб кўришга ёрдам беради. Бировга ё қўлинг билан, ёки тилинг билан ёрдам берганингдан кейин, ёқимли бир туйғуни ҳис этишга не етсин. Одамлардан яхши сўз ёки тўғри маслаҳатни аямаслик ҳам ибодат ҳисобланади. Инсон учун билим катта мулк. Одамларга билим бериш эҳсоннинг энг аълоси, дейилган ҳадисларда. Закот ва эҳсон дини исломнинг тўртинчи шарти бўлиб, суннат ҳисобланади. Бу иш имкониятга қараб, баҳоли қудрат қилинади.

Саёҳатнинг инсон маънавий ва жисмоний саломатлигига фойдаси жуда катта. Киши дунёни кезиб, саёҳат қилганда кўпни кўради, фикр доираси ўсиб, дунёқараши кенгайди, кўнгли ёзилиб, умри узаяди, яхши-ёмонни ажратадиган бўлади. Куръони каримнинг бир неча оятларида ҳамда Муҳаммад пайғамбаримиз (САВ) ҳадисларида саёҳат қилиш тавсия этилган. Шу жумладан, имконият бўлса, умрида лоақал бир маротаба Маккага бориш мусулмонлар учун фарз ҳисобланади. У ҳам суннат. Мана, кўриб турибсизки, ислом динининг талаблари кишини фақат яхши йўлга бошлайди. Бунинг нимаси ёмон?

Киши шу яхши амалларни диннинг мажбурлашисиз, ихтиёрий бажарса, ёмон амаллардан четланса, ўз устида ишласа, руҳи ва танасининг саломатлигини сақласа, нур устига аъло нур бўлиб, бундай одам имони бут ва юқори маънавиятли ҳисобланади. **Маънавияти юқори ва имони бутун бўлган инсоннинг умри узоқ ва бахтли бўлади.**

«Бахт» тушунчасига келадиган бўлсак, у жуда мураккаб ва кишилар ҳаётида муҳим аҳамиятга эга ижтимоий ҳодиса бўлиб, фақат инсон зотиغا хос руҳий ҳолатдир. Изоҳли луғатда «бахт — ҳаётдан тўла хурсандлик, мамнунлик, беармонлик ҳолати», деб тушунтирилган. Россиянинг энциклопедик луғатида эса «бахт» — ахлоққа оид тушунча бўлиб, кишининг ўз ҳаёт тарзи ва унинг мазмундорлигини ич-ичидан тушуниб етган ҳолда, ундан мамнунлик ҳолати, дейилган. 1991 йилда дунё юзини кўрган Фалсафа луғатида «бахт — ҳаёти юзасидан руҳий қониқиш шаклида намоён бўлган мавжуд манфаатлар мажмуи», —деб талқин қилинган.

Ўтмишнинг буюк мутафаккирларининг бахт тўғрисидаги фикрларини кўриб чиқайлик. Қадимги юнон файласуфи Пирон (м. авв. 365—275 йиллар) бахтни вазминлик, безовталанмаслик, руҳий осойишталикда деб билган. Қадимги Рим файласуфи Марк Тулий Цицерон (м. авв. 106—43 йиллар) эса, бахтнинг манбаи олий эзгулик, олий фазилат эгаси бўлиш, ахлоқий бурч талабларини бажариш ва шахсий фойданинг зиддиятли эканлигини тўла англаб етишдадир, деган. Қадимги юнон файласуфи Эпикур (м. авв. 341—270 йиллар) фикрича, билишдан мақсад бахтга эришишдир. Бунинг учун киши жаҳолат ва хурофотдан ҳамда ўлим кўрқувидан халос бўлмоғи керак. Француз файласуфи Пьер Гессенди (1592—1655) ҳам Эпикур сингари ҳар қандай мамнуният ўз-ўзича саодатдир, ҳар қандай фазилат қанчалик «ҳузур-ҳаловат» бахш этса, шунчалик саодатлидир, деб уқтирган. Немис файласуфи Людвиг Фейербах (1804—1872) инсоннинг бахтга интилишини азалдан инсонга хос бўлган табиий интилиш ва ҳар бир киши ўз эҳтиёжларини оқилона чеклаб, бошқа кишиларга меҳр-муҳаббат билан қарагандагина киши ҳақиқий бахтга эришиши мумкин, деган. Бошқа бир немис файласуфи Эдуард Гартман (1842—1906)нинг фикрича, барча истак ва тилаклардан воз кечиш машаққатсизликка, бахтнинг ягона турига ва ягона замирига эришиш йўлидир. Абу Райҳон Беруний (973—1048) мамлакат ободончилиги илм-фаннинг гуллаб яшнашига боғлиқ, кишининг бахти эса унинг билим ва маърифатида, деб билган. Абдулла Қаҳҳор бахт ҳақида бундай деган: «Бахтни бировнинг остонасидан қидиришнинг ўзи бахтсизликнинг боши»; «Уй-жой (оила) бахт бўлса, иссиқ оғилда кавш қайтариб ётган сигирдан бахтлироқ ҳеч ким бўлмаса керак».

Юқорида келтирилган фикрларнинг таҳлили шуни кўрсатиб турибдики, «бахт» тушунчасининг негизида ҳаётдан қониқиш, мамнунлик ётар экан. Одамнинг бошқа махлуқотдан фарқи у ўз олдига мақсад қўйиб яшашида, деб аввал айтган эдик. Киши мақсадига эришса ўзини бахтли ҳис қилади. Аммо ҳар қандай мақсад заминидан ё биологик, ёки ижтимоий эҳтиёж ётганлиги учун, бахт ҳам шунга мос равишда бўлади.

Киши канчалик ижтимоий тараққий этган бўлса, унинг ижтимоий эҳтиёж ва олдига қўйган мақсадлари шунчалик юқори бўлади. Ижтимоий моҳияти тараққий этмаган одамнинг маърифат ва маданиятга бўлган эҳтиёжи чекланган бўлиб, фақат биологик эҳтиёж ҳисобланган еб-ичиш, иссиқ жойда ётиш, шаҳвоний эҳтиёжини қондиришга интилиш ва буларга эришса, ўзини бахтли ҳис қилишдан иборат бўлиб, бу, Абдулла Қаҳҳор айтганидек, иссиқ оғилхонада қорни тўйиб ётган қорамолдан кўп ҳам фарқ қилмайди.

Билим даражаси юқори одамнинг ижтимоий эҳтиёжи ҳам ривожланган бўлиб, у фақат емоқ-ичмоқ, тўкин-сочинликни ҳаёт учун зарур нарса деб билмай, ўз такомили устида ишлайди. Бунинг учун у ўқийди, билмаганини ўрганайди, фикр доирасини ўстиради. Дунёқараши кенг одамнинг ижтимоий эҳтиёжи ҳам турли-туман бўлади. Ижтимоий эҳтиёж деганда, биринчи навбатда, билимга интилиш тушунилади. Чунки Тангри таоло инсонга билиш неъматини ато этиб, уни бошқа махлуқотлардан улуғлаб қўйган. Ушбу жойда Эпикурнинг «билишдан мақсад бахтга эришишдир» ёки Берунийнинг «кишининг бахти унинг билими ва маърифатида», деган сўзларини эслаш ўринлидир.

Тани сихатлиги бўлмаган одамнинг бахти тўғрисида сўз юритиб бўлмайди. Тани сихатлик катта бахт ҳисобланади. Қадимда бир донишманддан: «Одамни нима бахтли қилади, бойликми ё шон-шухратми?» — деб сўраганида: «Бойлик ҳам, шон-шухрат ҳам одамни бахтли қила олмайди. Тани-жони соғ гадо ҳар қандай бой одамдан бахтлироқдир», — деб жавоб берибди.

Бахтнинг тури хилма-хилдир. Мақсад қанчалик кўп ва турли-туман бўлса, бахт ҳам шунга яраша турли-туман бўлади. Чунки бахт, бу инсоннинг ўз орзу-истакларига, яъни мақсадига етишганлигидан мамнунлик ҳолатидир.

Киши ўзи орзу қилган касбни эгаллаши ёки севгилисига эришиши, озод ва эркин бўлиши ҳам катта бахт. Ҳамма нарса бўла туриб, обрў бўлмаса, инсон бахтли бўла олмайди. Оиланинг тинч-тотувлиги, фарзандларнинг камоли жуда катта бахт. Фаровон турмуш, тинч ва осойишта ҳаёт, ўғил-қизларнинг роҳатини кўриш ҳамма учун улкан бахт. Чунки у кўпчиликнинг орзуси.

Кўриб турганимиздек, бахтнинг тури кўп бўлиб, у табақаланар экан. Кимгадир қорни тўйиб, эгни бут, бошпанаси бўлиши катта бахт ҳисобланса, кимгадир ҳеч нарса керак бўлмай, фақат севгилисига етишиш катта бахт. Чунки унинг муайян вақтдаги эҳтиёжи шу. Ким учундир юқори амалга эришиш бахт бўлса, ким учундир пули кўп бўлиши бахт бўлади ва ҳоказо.

Бахтнинг энг аълоси, сўзсиз, кўп билимга ва юқори ахлоққа эга бўлишдир. Зеро, ахлоқли ва билими юқори одамни ҳамма ҳурматлайди ва севади. Бировнинг муҳаббатига сазовор бўлишдан юқори

бахт бўлмайди. Ундан ташқари, билими кўп одам яхши яшаш учун маблағни ҳам осон топади, ундай кишиларни юрт бошлиғи қилиб ҳам сайлайдилар.

Кишининг молу дунёси кўп бўлса, одамларда ҳасад ва ўзига нисбатан нафрат уйғотади. Молу дунёси кўп одамни фақат ўзига ўхшаган молу дунёга муккасидан кетган одамларгина ҳурматлаши мумкин, аммо, улар ҳам севмайди.

Молу дунёга ўч одам албатта бой бўлади, деган фикр нотўғри бўлгани каби, бутун дунё бойликларини заррага олмайдиган киши қашшоқ бўлади, деган гап ҳам ноўрин. Молу дунёга қаттиқ берилган одамларнинг ҳаммаси ҳам бой бўлавермаганидек, молу дунёни писта пўчоқчалик кўрмайдиган одамлар ичида ҳам ўзига тўқ ва бадавлат бўлганлар оз эмас. Аввало, бу Тангри таоло томонидан ўлчаб берилган ризқ. Қолаверса, бойлик, биринчидан, кишининг меҳнат самарадорлигига, иккинчидан, унинг тежамкорлигига ва, учинчидан, ишбилармонлигига боғлиқ. Ақлли кишига бой мерос қолган бўлиши ҳам мумкин. Киши жойи келганда дунёни аямай сарфлаши лозим. Чунки молу дунё сарфлаш учун топилади. Ўта ҳасис одам бир мунча дунё орттиргани билан, ҳеч қачон бой бўлмайди. Чунки унинг бойлигидан на ўзига, на бошқаларга наф бор. Асл бой одам дунёни йиғиб қўймай, ҳаммага фойдаси тегиши учун, қўлига тушган маблағни керакли жойга қўрқмай ишлатади. Қўлига тушган маблағни ҳаммага фойдаси тегиб, яна ўзига қайтиб келиши йўлида ишлатиш учун кишининг билими юқори ва ахлоқи яхши бўлиши керак.

Бахтнинг энг юқориси ва абадийси, сўзсиз, Яратганга бўлган муҳаббатдир. Бунинг исботига китобимизнинг кейинги саҳифаларида ўрин берилган. Кўриб турганимиздек, асл, ҳақиқий бахт кичик-кичик хурсандчиликлар бўлмай, одамнинг билими кўп ва ахлоқи юқори бўлиши баробарида, Олгоҳ таоло жамолини кўришга эришишдир.

Ахлоқ ижтимоий онг шаклларида бири ҳисобланиб, ҳар бир кишининг жамият ва оиладаги юриш-туриши, меҳнат ва бошқа фаолиятининг тартиб-қоидалари мажмуи сифатида гавдаланади. «Ахлоқ» тушунчаси ҳам одамлар томонидан турлича талқин қилиниб, гоҳида тор мазмунга — хушфёъл ва одобли бўлишга келтириб қўйилган. Гарчи, муайян жамиятда мавжуд қонун ва қоидаларга ҳамда урф-одатларга бўйсунуш ва уларни бажариш, шунингдек, одамлар билан муомалада хушфёъл ва босиқ бўлиш ахлоқ элементи бўлган одоб ҳисобланса ҳам, тўлиқ ахлоқийликни ифода этмайди. Ахлоқийлик анча кенг маънони билдиради.

Абу Наср Форобий инсон ахлоқи ҳақида сўз юритар экан, унинг хислатларини қуйидагича таърифлайди:

«1. Бундай одамнинг барча аъзолари шу даражада мукамал тараққий этган бўлиши зарурки, у бу аъзолари билан бажармоқчи бўлган барча ишларни осонлик билан амалга ошира олсин.

2. Барча масалани, муҳокама ва мулоҳазани тездан ва тўғри тушуна оладиган, унинг маъносини англай оладиган, сўзловчининг мақсади, айтган фикрининг чинлигини тезда пайқай оладиган бўлсин.

3. Хотираси жуда бақувват бўлсин, кўрган-эшитган, сезган нарсаларининг биронтасини ҳам эсидан чиқармай, ёдида сақлаб қоладиган бўлсин.

4. Зеҳни шу даражада тез ва ўткир бўлсинки, бирор нарсанинг аломатини сезиши билан бу аломат нимани билдиришини тездан билиб олсин.

5. Сўзлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини раво ва равшан баён эта олсин.

6. Билиш ва ўқишга муҳаббати бўлсин, ўрганмоқчи бўлган билимини чарчашни сезмасдан, осонлик билан ўзлаштира олсин.

7. Овқатланишда, ичимлик истеъмол этишда очкўз бўлмасин, табиати турли ўйинлардан узоқ бўлсин ва улар келтирадиган хурсандчиликдан жирканадиган бўлсин.

8. Ҳақиқатни ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган бўлсин, ёлгон ва ёлгончиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин.

9. Руҳининг гурури ва виждонини қадрлайдиган бўлсин, унинг руҳи ўз табиати билан паст ишлардан юқори ва олижаноб ишларга йўналтирилган бўлсин.

10. Дирҳам, динор ва шу каби турмуш буюмларига жирканиш билан қарасин.

11. Ўз табиати билан адолатни севадиган ва адолат учун курашувчиларга, адолатсизликка, жабр-зулм ўтказувчиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин, ўз одамлари ва бошқаларга адолатли бўлсин, гўзал ва яхши ҳисобланган нарсаларни барчага тақдим этган ҳолда одамларни адолатга тарғиб этадиган, адолатсизлик оқибатларини йўқотадиган, уларга йўл қўймайдиган бўлсин.

12. Адолатли бўлсин, аммо қайсар бўлмасин, адолат олдида қайсарлик қилиб, ўзбилармонликка берилмасин, лекин ҳар қандай адолатсизлик, пасткашлик олдида лафзи бўлсин, ўзи зарур деб билган нарсасини амалга оширишда қатъийлик кўрсатсин, қўрқмас, жасур бўлсин, қўрқиш ва ожизликни билмасин»¹.

Кўриб турганимиздек, Форобийнинг ахлоққа қўйган талаблари киши руҳида ўз аксини топса, яъни маънавиятига айланган бўлса, сўзсиз, у бахтга эришади. Демак, ахлоқ ва бахт эгизак тушунчалардир. Ахлоқсиз одам ҳеч қачон бахтли бўла олмайди. Бу ижтимоий қонуниятдир.

Ҳолбуки, бахтли бўлиш учун ахлоқли бўлиш зарур экан, ахлоқ тўғрисида яна бир неча сўз айтайлик. «Хусайн Воиз Кошифий иж-

¹ *Абу Наср Форобий*. Фозил одамлар шахри. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993. 186–187-бетлар.

тимой ахлоқий идеалини юзага чиқаришнинг асосий воситаси деб илм-маърифат билан ахлоқий тарбияни тушунади. У ном олишни, айниқса, Қуръондан, Ҳадисдан, нужум, ал-химия, математика, мусиқадан огоҳ бўлиш, дунёни билиш, оламни таниш яхши-ёмонни тўғри англашдир деса, ахлоқ, инсонийликни эса ҳаёт кечиришдаги энг зарур, ҳаво каби керакли восита деб тушунади. Воиз қошифий инсоннинг қадр-қиммати, унинг мол-мулки ёки ижтимоий келиб чиқиши билан эмас, балки унинг маънавий қиёфаси, ахлоқий сифатлари билан ўлчанади, — дейди»¹.

Абдулла Авлоний ахлоқни шундай таърифлайди: «Инсонларни яхшиликка чақирувчи, ёмонликлардан қайтарувчи бир илмдур. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далоил ва мисоллар ила баён қиладурган китобни ахлоқ дейилур.

Ахлоқ илмини ўқиб, билиб амал қилган кишилар ўзининг ким эканин, жаноби Ҳақ на учун халқ қилганин, ер юзида нима иш қилмоқ учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмни, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини, қимматини қилмас, ўз айбини билуб, иқрор қилуб, тузатмакга саъй ва кўшиш қилган киши чин баҳодир ва паҳлавон кишидур». Демак, ахлоқ кишининг хулқ-атворида, эътиқод-имонида, юриш-туришида, кундалик турмушида, фикр-мулоҳазасида, мушоҳада ва мулоқотида намоён бўлади. Ахлоқ шахс маънавиятини ривожлантиришнинг етакчи омили ҳисобланади. Шунинг учун ҳам халқимизда «Бахт йўлда эмас, қўлда», «Бахтли одамни излама, бахт йўлини изла», деган нақллар бор. Бахтли бўлай десангиз, ахлоқингизни оширинг ва билимингизни кўпайтиринг. Бахтга эришишнинг ягона йўли шу.

Севги-муҳаббат ҳақида. Севгига, инсон табиаи завқланган нарсага майл қўйишидир, деб қисқача таъриф берса бўлади. Инсоннинг муҳаббати дунёдаги ҳар қандай нарсага тушиши мумкин. У табиаи гўшаси, маълум бир ўсимлик тури ёки жонивор, ё сув ҳавзаси, тоғ, дала, боғ ёки мусиқа, расм, иншоот ё бирон-бир ишлаб чиқарилган буюм ёки инсоннинг ўзи бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. **Киши ўз назари тушган бирон-бир нарса ёки ҳодисани беихтиёр яна кўргиси, уни ҳис қилгиси келиб, унга илҳақ бўлиб интилса, демак унинг шу нарса ёки ҳодисага меҳри тушган.**

Муҳаббатнинг энг олийси Тангри таолога бўлган муҳаббатдир. Аммо у ҳаммага ҳам насиб этавермайди, ҳамма ҳам унга эришавермайди. Чунки, кўрган нарсасини яна кўришга интилиш учун, аввал уни бир кўриш керак бўлади. Аммо Оллоҳ кўзга кўринмайди. Уни ақл билан билиш ва дил кўзи билан кўриш лозим.

¹Р. Маҳмудов. Дегонимни улусқа марғуб эт. Т.: «Ўзбекистон», 1992, 35-бет.

Тангридан кейин севгининг энг кучлиси одамнинг бошқа кишига бўлган меҳридир. Бундай муҳаббат ота-онага, оға-инига ёки оила аъзоларига, қариндошларига, дўстига, устозига ёки бошқа жинсдаги кишига нисбатан бўлиши мумкин.

Табиат гўшалари ва унинг унсурлари бўлган дарахт, ўтлоқ, ҳайвоннинг бир тури ёки инсон яратган чиройли нарсалар ҳамда инсоннинг ҳусни одамда фақат эстетик завқ пайдо қилади, холос.

Инсоннинг одамга бўлган муҳаббати эстетик севгига қўшимча равишда, руҳий ёки шаҳвоний бўлиши мумкин. Бир кишининг руҳи бошқа бир кишининг руҳи билан мос тушса, улар бир-бирларига беихтиёр интиладилар. Руҳ бирлиги кўпроқ яқин кишилар орасида бўлгани туфайли, оила аъзолари ва қариндош-уруғлар бир-бирини кўпроқ руҳий яхши кўрадилар.

Қарама-қарши жинсдаги одамга, яъни маҳбубига бўлган эстетик ва руҳий муҳаббатга яна шаҳвоний муҳаббат ҳам кўшилиши мумкин. Одатда, қарама-қарши жинсдаги одамга бўлган ҳис-туйғу кишида якка-якка ёки ҳар турли уйғунликда учрайди. Масалан, бола қизни (ёки, аксинча) чиройига учган бўлиши мумкин, Ёки қизнинг унча чиройи йўқ, боланинг унга шаҳвоний интилиши ҳам йўқ, аммо руҳий бирлиги туфайли унга беихтиёр тортилиши мумкин. Одам ўзида бу туйғуларнинг қайси тури ё улар қандай уйғунликда мавжуд эканини билавермайди. Шаҳвоний туйғу билан бир қаторда, эстетик ва руҳий туйғулар ҳам киши дилини ҳаяжонга солиб, жасорат кўрсатишга даъват этади.

Севги-муҳаббатнинг Тангрига бўлганидан кейинги даражадаги энг кучлиси, қарама-қарши жинсдаги одамга бўлган уч турдаги муҳаббатнинг уйғунлигидир. Балки Афлотун муҳаббатни таърифлаётганида айнан шу севгини кўзда тутгандир. Афлотун муҳаббат ҳақида шундай деганди: «Менимча, одамлар муҳаббатнинг асл қудратини англаб етмаганлар. Агар улар буни тушунганларида эди, севгига атаб улуғвор ибодатхоналар ва меҳроблар қуриб, қурбонлик келтирган бўлардилар. Лекин биринчи галда бажарилиши лозим бўлган бу вазифани ҳозиргача ҳеч ким адо этмади. Ахир, Эрос — энг инсонпарвар маъбуд. У одамларга ёрдам беради, шунингдек, инсониятни дарду аламлардан фориг этиб, буюк саодатга нойил этади»¹.

Оила қурмоқчи бўлган киши бировни яхши кўриб, уни ўзига умр йўлдошиликка мўлжаллаган бўлса, аввало, ундаги қайси сифатлар унинг туйғусини уйғотганлигини аниқлаб олиши керак. Бундай кучли ҳис-туйғуни кишининг иффат ва гўзаллиги, одоб ва идроки, соғлиғи ва қадди-қоматининг келишганлиги уйғота олади. Муҳаббатни уйғотувчи ҳамма омиллар йиллар ўтиши билан сўниши ёки мустаҳкамланиши мумкин.

¹ Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. 8-бет.

Илмий нуқтаи назардан қараганда, табиатда икки қарама-қарши жинслар орасидаги севги қарама-қарши томонлар бирлиги ва кураши қонунининг кишилик жамиятида намоён бўлишидир. Одатдаги нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, бундай қарама-қарши жинсларни яратишдан мақсад ҳаётни, авлодни давом эттиришни таъминлашдир. Шунинг учун Яратган инсонга, эр-хотин иккаласига шаҳвоний майл, қувват — олий лаззат инъом этган. Бу икки жинс ўзаро қўшилганда бир бутун бўлиб бирлашиб, сингиб кетгандек бўладилар. Балки бу ана шу лаззат орқали бир-бирига зид икки жинсни доим бирга ушлаб туриш учундир. Эр ва хотин бир-бирига шу жисмоний қизиқиш, талаб туфайли бир неча йил бирга яшайдилар, кейин эса улар ўртасида руҳий яқинлик пайдо бўлиб, муҳаббатлари мустаҳкамланади. Унинг устига ораларида фарзандлар пайдо бўлади.

Ана шулар ва яна бошқа кўзга кўринмас «занжирлар» туфайли эр-хотин бир неча ўн йиллаб бирга яшаганларидан кейин бир-бирига ўрганиб, суяниб қоладилар. Баъзан, ҳатто ташқи суратлари ҳам бир-бирларига ўхшаб кетади.

Севган киши рафиқасини рашк қилади, деган гап бор. Бу гапда жон бор, албатта.

Куръони карим ва Ҳадиси шарифларда Худо яккаю ягона ва абадий бўлганлигидан, танҳо кибр эгаси ва рашкчи деб таърифланган. Имом ал-Бухорий жамлаган саҳиҳ ҳадисларда саҳоба Муғайра шундай ривоят қилади: «Саъд, агар мен бир бегона кишини хотиним билан кўриб қолсам, уни қиличим билан чопиб ташлайман!» — деди. Жаноб Расулуллоҳ: «Саъднинг рашкидан ажабланингизми? Мен Саъддан, Оллоҳ таоло эса мендан ҳам кўпроқ рашклидир!» дедилар¹. Буни қандоқ тушунмоқ керак? Биз буни қуйидагича талқин қилдик.

Киши ўз рафиқасини жуда кучли севгани туфайли уни бегона кўздан, яъни бировнинг нопок назаридан асраш ҳамда жуфти ҳалолнинг покиза шаънини сақлаш мақсадида бегона одамлар билан кўп ҳам мулоқотда бўлишини истамаса, уни ҳақиқий севги рашки дейиш керак. Аммо киши умр йўлдошини асоссиз ҳаммадан қизганиб, ҳаммага рашк қилиб, бўлар-бўлмасга гумонсираб юрса, бу гуноҳ ҳисобланади. Бундай рашк заминиди, кишининг ўзига ёки рафиқасига ишонмаслиги ётади. Бу эса — гумон. Гумонсираш катта гуноҳдир. Шу билан биргаликда «ишончи сустнинг имони паст», деган гап ҳам бор.

Оила асоси ҳисобланган эр-хотин ўртасидаги муносабатларнинг самимий, меҳрибонлик, ёлғон гапларсиз, гумонсиз, очиқ чеҳра ва ширин сўз воситасида кечиши оила бахтини белгилайди.

¹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 3-жилд. Т.: Қомуслар бош таҳририяти. 1997. 433-бет.

Ёшлар ўртасидаги дастлабки севги, ишқ бир-бирлари билан қовушганларидан кейин сусайиб, унинг ўрнини ўзаро бир-бирига ҳурмат, меҳрибонлик олса, айна муддаодирки, бу кейинчалик икки ёшнинг оилавий бахтига сабаб бўлади.

Севги, муҳаббат бор нарса, албатта, аммо у оламнинг «олтин ўрталик» — меъёр қонуни бўйича ривожланиши мақсадга мувофиқдир. Кучли, шиддатли севги икки қарама-қарши томонлар тортилиш қувватининг меъеридан ортиб кетишидир. Бу қувватни жиловлаб турилмаса, у сусайиб, тугаб қолиши муқаррар. Ана шунда оилавий маш-машалар бошланади. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, ҳаётда ҳеч кимга, ҳеч нарсага қаттиқ кўнгил қўйиб бўлмайди.

Ҳақиқий ошиқ-маъшуқларнинг асл табиий мақсади бир тан, бир жон, яъни бир бутун бўлиб, бир-бирига сингиб кетишга уриниш бўлиб, бу ҳақда қадимги замоннинг буюк юнон файласуфи Афлотун: «Севги — бир бутунликка эришишга ташналик ва унга эҳтирос билан интилишдир», — деб таъриф берган.

Шунинг учун ҳам Инжили шариф ва Куръони каримга кўра, Тангри таоло дастлаб Одам Атони яратиб, унинг чап қобирғасидан Момо Ҳавони яратган. Бинобарин, у Одам Атонинг бир қисмидир. Шундан бери одамзод ўзининг дастлабки ҳолатига эришишга, яъни бир бутунликка, бир-бирига қўшилиб, сингиб кетишга талпинади, дейилган. Кўчма маънодаги бу фикр шу кунда илмий нуқтаи назардан ҳам тасдиқланмоқда. Бахт ва муҳаббат бир-бирини тақозо этувчи руҳий ҳодисалар экан, ишқи йўқ одам тўлиқ бахтли бўла олмагани каби, муҳаббат эгасини мутлақ бахтсиз, деб бўлмайди. Менинг қатъий фикрим бўйича, бахтли бўлиш учун, киши ишқи тушган одами ёки нарсасига албатта эришиши шарт эмас. Одамда муҳаббат пайдо бўлишининг ўзи катта бахт. Бир нарсага интилганнинг интилиш жараёнининг ўзи, бу жараёнда бир қатор руҳий азоблар бўлгани билан, киши руҳини тозалаб, дилга роҳат бахш этади. Муҳаббатнинг азоби ҳам роҳат. Ушбу ўринда, камина қулингиз яратган бир тўртлик ўринли бўлиб қолди:

Қанчалан-қанча қийнадинг мени,
Шунда ҳам буткул, севаман сени.
Келақол жоним, кел менга тезроқ,
Хаста бу кўнгул, истайди қийноқ.

Шунинг учун ҳам муҳаббат, дунёдаги барча нарса ва ҳодисалар сингари поёнига етганда, эсда қоладигани, ишқи тушган объектга интилган пайтларда тортган азобларидир.

Интилганига эришганлик ҳолати бахтнинг чўққиси бўлгани билан, унинг кетидан интилиш кучининг пасайиши, бинобарин, бахтнинг ҳам йўқола бориш жараёни бошланади. Етишган бахтидан айрилмаслик учун киши ўзидаги ишқи тушган объектига бўлган ин-

тилтирувчи кучни сусайтирмаслиги лозим. Интилтирувчи кучни камайтирадиган асосий омил кишининг тўйинганлик ҳолатидир. Шунинг учун киши интилган нарсасига эришганида, унинг истеъмол тизгинини қўлдан чиқармаслиги лозим. Шу билан биргаликда, интилаётган нарсасига ўзидаги интилтирувчи кучни қўзғатиб туриши керак. Демак, муҳаббатни, яъни бахли жараёни тарбиялаш ва бошқариш мумкин экан.

Муҳаббат мавзусини ёритар эканмиз, одамлар орасида доимий тортишувларга сабаб бўлиб келаётган яна бир масалага эътиборингизни қаратмоқчиман. Бу ҳам бўлса, муҳаббат боқийми, ёки тадрижий тараққиёти(эволюцияси) борми, деган масаладир. Бу саволга мутахассис сифатида қатъий жавоб беришим мумкин.

Муҳаббат ҳам, дунёдаги барча нарса ва ҳодисалар сингари, ўзининг тадрижий тараққиётига эга. Яъни, аввал кишининг муҳаббати муайян бир нарса ёки ҳодисага тушади, сўнг, ҳар турли тезликда кучая бориб, муҳаббатнинг кульминацион нуқтаси бўлган интилганга эришади, ундан сўнг эса, интилиш кучи камайиб бориши баробарида муҳаббат ҳам сусайиб боради ва, охир оқибатда, уни тарбияламаса, тугайди. Бу ҳол дунёдаги ҳар бир нарса ва ҳодисаларда бўладиган тадрижий жараёндир. Бу қонуният, уни инкор қилиб бўлмайди.

Баъзилар бу гапимга эътироз билдириб, бир умрга севиб қолганлар ҳам бор-ку, дейишлари мумкин. Бор, жуда кам бўлса ҳам-ки бор, аммо уларнинг сабаблари мавжуд.

Биринчидан, севган киши ўз севгилисига етолмай, яъни тўйинганлик ҳолатига эришмай, ундан ажраб қолган бўлса, унинг муҳаббати интилиш ҳолатида тўхтаб қолган бўлади. У армон ҳолатида бўлиб, интилиш жараёнининг ўзи унга бахт келтиргани учун, у шундан ажралгиси келмай, етолмаган нарсасини доимо эслаб, интилиш кучини сусайтирмайди. Натижада бир умрга севиб қолган, деб ҳисобланади. У севгилисига эришганида эди, муҳаббат жараёни юқорида айтилган қонуният бўйича кечар эди.

Иккинчидан, севишганлар бир-бирига етишиб, муҳаббатнинг кучи камая бошлаганда, улар унга йўл қўймайдилар. Яъни ҳар турли усуллар билан муҳаббатини тарбиялаб, парваришлаб турадилар.

Ундан ташқари, бир севган одам қайтиб бошқасини сева олмайди ёки севмаслиги керак, деган гап ҳам бор. Бу мутлақ нотўғри. Аксинча, бир севган одам муҳаббат деган энг олий туйғуни тушуниб етади, сўнг шу севги нашъасига муштоқ бўлиб, яна ва яна севгиси келиб, севиб қолаверади. Киши севишдан тўхтадими, демак, ҳаёт билан вилолашиш вақти яқинлашган бўлади. Бизда кўпинча, бир умрга севиб, севгилисига садоқатли бўлиб қолишнинг рамзи сифатида Алишер Навоийнинг Гулига бўлган севгисини мисол қиладилар. «Навоий» романидаги Алишер Навоийнинг муҳаббати бадиий образ бўлиб,

ҳақиқатдан йироқдир. Шу масала бўйича француз адиби, файласуф ва инсоний эҳтирослар назариётчиси Стендалнинг фикри эътиборга сазовордир: «Умри давомида фақат бир марта севганларни енгил-елпи одамлар деб ҳисоблайман. Уларнинг садоқати, доимийлиги шунчаки одат ёки тасаввурнинг йўқлиги белгиси, холос»¹.

Ушбу ерда мазкур китоб муаллифининг муҳаббат тўғрисидаги икки шеърини эътиборингизга ҳавола қиламиз.

Азизлар, айтайин сизларга ҳикоят,
Ҳар мисрасида келтириб бир «тобан» оят.
Дилидаги инжусини айтмоқчи бўлган,
Гоҳила тақлидларга қилар мурожаат.

Тоғларга бир боқинг-а, қанча кўп боғлар,
Ер юзида, нисбатан, жуда кам тоғлар.
Қанча баланд экан тоғ, шунча кўп бўлибди боғ.
Йигит мисли тоғ эрур, қиз-аёллар боғ эрур.

Қанча буюк бўлса тоғ, шунча кўп бўлади боғ.
Қирлар эса, тоғ эмас, бағрида боғ асрамас,
Эй тоғлар, улкан тоғлар, бағрида чаман боғлар.
Сиз доим баланд бўлинг, доим боғлар ўстиринг.

Чин йигит омон бўлсин, доимо севиб юрсин.
Чунки севги нур эрур, нурдан борлиқ бошланур.
Эй тоғлар, улкан тоғлар, бағрида кўп-кўп боғлар
Бўривой ҳам бор бўлсин, доим севгида юрсин.

Сўз айтай, қулоқ солингиз бир пас.
Менга ҳеч ҳам, молу дунё керакмас.
Мени севган, битта инсон бўлса бас.
Севги, шундай аслиятки муқаддас.
Ҳаммадек ҳам, мени яратган Оллоҳ,
Вазифали инсон қилиб яратган, эвоҳ.
Вазифам оғирдир, аммо шарафли,
Қилар ишим, маърифатга қарашли.
Инчунин ҳам молу дунё керакмас,
Бир одамча мени севса бўлди, бас,
Севги шундай аслиятки муқаддас.
Севгидан танага жон пайдо бўлур,
Имонсиз одамга имон жойланур.
Паришон қалблар хотиржам бўлиб,
Яхшилик қилишга инсон отланур.
Севилганга зебу зийнат керакмас,
Севги шундай аслиятки муқаддас.
Мени севган битта инсон бўлса бас.
Севгига бердимки шундайин маъно,
Борлиқни яратган севги, мутлақо.
Севги бўстонига қилинг марҳабо,
Севиб севилингу қилмангиз хато.

¹ Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. 351-бет.

Муҳаббатга илмий нуқтаи назардан тушунча берар эканмиз, эстетик, руҳий ва шахвоний муҳаббат билан бирга, комилликка яқинлашган баркамол одамларда сўз билан таърифлаб бўлмайдиган, Олий муҳаббат пайдо бўлишини қайд этиш жоиз. Бу бутун борлиққа, уни вужудга келтирган Худога бўлган муҳаббатдир. Ана шунда инсон мутлақ бахтга эришади. Қолган муҳаббату бахтлар ўткинчи бўлиб, Олий муҳаббат боқийдир. Бундай муҳаббатга, инчунин, абадий бахтга эришиш учун киши ўз устида тинмай ишлаши лозим. Ўз устида ишлаб комилликка эришиш йўллари ушбу асарнинг иккинчи қисмида берилган.

Муҳаббат мавзусини давом эттирадиган бўлсак, америкалик дил табиби, доктор **Вернон Вульф** муҳаббатни олти босқичдан иборат, деб таъкидлашини кўриб чиқмай бўлмайди.

Биринчи босқичда муҳаббат соф жисмоний қониқишни ифода этади холос, дейди Вульф.

Муҳаббатнинг **иккинчи босқичида** киши фақат ўзини севади, у ҳали бировларни севишга ўрганган эмас, фақат одамларнинг унга бўлган муҳаббатини тан олади, холос.

Учинчи босқичда киши бошқа одамни ҳам сева олади, унга ўзига бўлган каби муносабатда бўла олади. У ўзининг ёруғ дунёда эканини ҳис қилгани ҳолда, севганини ҳам ёнида ҳис қилади.

Тўртинчи босқичда киши ўз мактабини, ижтимоий гуруҳи, миллати, ватанини севади.

Бешинчи босқичда муҳаббат тамойиллар муҳаббати бўлади. Бу турдаги муҳаббат билан таниша бошлаган киши ўзи муҳаббат манбаи эканини, муҳаббат ўзини у орқали намоён қилишини ҳис этади.

Олтинчи босқичда ҳар бир инсон ўзи умумбашарий муҳаббатнинг бир қисми эканини тушуниб этади. У бутун инсоният ва бутун ҳаёт билан бир бутунликни ташкил қилишини англаб этади. У бутун Коинотга муҳаббат тарқата бошлайди.

Биринчидан бешинчигача бўлган босқичдаги муҳаббат ҳожатмандлик муҳаббати бўлса, бешинчи босқичдан эътиборан киши ўзи муҳаббат эканини тушуниб этади. Киши шуни англаб етганидан кейин унга муҳаббатнинг кераги бўлмай қолади, чунки ўзи муҳаббатга айланади. У дунёга муҳаббат бера олади. У дунёвий муҳаббатнинг бир қисми бўлиб, Коинотга муҳаббат тарқата бошлайди¹.

Яна «иқтисодиёт», «сиёсат» деган тушунчалар борки, уларни шарҳлаб бермасдан, жамият ривожини ва инсон камолоти устида сўз юритиб бўлмайди.

Бахт кишининг мақсадга етганидаги мамнунлик ҳолати экан, ҳар қандай мақсад негизида эҳтиёж ётишини унутмаган бўлсак, инсон ўзининг турли-туман эҳтиёжларини қондириши учун табиат унсур-

¹ *Холодинамика*. Как развивать и управлять своей внутренней личностной силой. Д-р Вернон Вульф. Ташкент, 1994.

ларидан тўғридан-тўғри фойдалана олмайди. Бу унинг бошқа махлуқотлардан, иккиламчи бўлса ҳамки, ажратиб турувчи хусусиятларидан биридир. Шундай экан, у ёғоч, пахта, ҳайвон, маъданлар ва бошқа табиий унсурларни эҳтиёжига мослаб қайта ишлашга мажбур. Табиат унсурларини инсон эҳтиёжига мослаштиришни **ишлаб чиқариш** дейилади.

Табиат унсурлари ишлаб чиқариш жараёнидан ўтиб, истеъмол қийматига эга нарсаларга айланади. Маҳсулотлар истеъмол мақсадларига кўра бир неча турга ажралади: озиқ-овқат; кийим-кечак; рўзгор буюмлари; ишлаб чиқариш қуроллари — ускуна, мослама, машина, станок; уруш ва мудоофаа қуроллари ва ҳоказо.

Муайян маҳсулотни ишлаб чиқариш учун, албатта, табиат унсурлари — **хом ашё**, унга таъсир қиладиган **меҳнат қуроллари**, меҳнат қуроллари билан **ишлайдиган мутахассислар**, ишлаб чиқариш жараёнини **бошқарувчи — менежерлар** ва бошқа бир қанча ёрдамчи нарсалар керак. Ишлаб чиқаришда иштирок этувчи бундай унсурлар ўзаро муносабатга киришиб, бир бутунликни, яъни ишлаб чиқариш мажмуини, оддий қилиб айтганда, ишлаб чиқариш жараёнини ҳосил қилади. Уларнинг биргаликдаги ҳаракати натижасида маҳсулот чиқа бошлайди.

Ҳар қандай ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш учун бу жараённинг кечиш қонуниятлари тизимини, яъни технологиясини эгаллаб олиш лозим.

Ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этувчи қонуниятлар ҳажми ва мураккаблигига қараб оддий, мураккаб ва ўта мураккаб турларга ажралади. Ортиқча билим талаб қилмайдиган юмушлар — овқат тайёрлаш, кетмон чопиш, тикиш, компьютерда ишлаш ва ҳоказолар **оддий** ишлаб чиқаришга киради. Дарс бериш, китоб ёзиш, мусиқа яратиш ва шунга ўхшашлар — **мураккабларга** ва илмий тадқиқотлар орқали янги билимлар аниқлаш, компьютерга дастур тайёрлаш, янги машина ихтиро қилиш, космик кемаларни яратиш ва бошқалар **ўта мураккаб** ишлаб чиқариш турларига киради.

Ишлаб чиқариш жараёни орқали яратилган маҳсулотларни истеъмолчига етказиб бериш учун, уларни сақловчи омборлар, ташиш учун транспорт воситалари, сотиб берувчи савдо тармоқлари, пулни йиғиб ишлаб чиқаришга қайтарувчи банклар ва бошқа бир қатор маҳсус корхона ва муассасалар талаб қилинади. Бу ҳар қандай маҳсулотнинг ҳаракат йўлидир. Бу йўлни қисқартирса ёки узайтирса бўлади, аммо ўзгартириб бўлмайди. Бу — қонуният. **Бу қонуниятни иқтисодиёт фани ўрганadi.**

Маҳсулотни ишлаб чиқаришдан бошлаб, унга сарфланган ҳарajatлар фойда билан қайтиб келишигача бўлган жараёнда бир неча — сақлаш, ташиш, сотиш ва ҳоказо халқалар мавжуд эканлигини

кўрдик. Бу жараёнда ҳар бир халқа ўз бошига хўжалик ҳисобланади, уни **жамоа хўжалиги**, деб юритилади.

Инсон ҳаёти тўлақонли ўтиши учун, жуда кўн турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш талаб этилади. Ҳар бир нарсани ишлаб чиқариш, сақлаш, ташиш, сотиш, пулини йиғиб, қайтариш жараёнларининг йиғиндиси **тармоқ хўжалиги**, дейилади.

Муайян бир ҳудудда бир қатор тармоқ хўжаликлари бўлиб, уларни баб-баробар ривожлантириб, самарадорлигини ошириб борувчи ижтимоий ҳодисага **ҳудуд хўжалиги**, дейилади. У туман, шаҳар, вилоят ёки давлат хўжалиги бўлиши мумкин. Бу гаплар мактабдан ҳаммага маълум. Аммо бу хўжаликларни юритиш сирларини ким билиши керак? Бу саволга ҳамма ҳам жавоб беравермайди.

Хўжаликларни юритиш сирларини билувчи ва шу билимлардан тўғри фойдаланиб, хўжаликларни самарали, яъни фойда келтирувчи йўлдан олиб борувчи **фаолиятни иқтисод дейилади**. Бу билимларни аниқлаб, уларни иқтисодчи бўламан деганларга ўргатадиган илм-фан соҳасини **иқтисодиёт фани** дейилади.

Тармоқ ва ҳудуд хўжаликлари асосини ишлаб чиқариш ташкил қилади. Чунки маҳсулотни омборларда бузмасдан, исроф қилмасдан сақлаш ва уни ташиб, савдо тармоқларига етказиб бериб, сотиш учун, уни аввал ишлаб чиқариш керак бўлади.

Хўжаликларнинг ҳар бир турида ўзининг иқтисодчилари бўлиб, улар хўжалик иқтисодини самарали йўл билан олиб бориш фаолиятини амалга оширадилар. Бу босқичдаги иқтисоднинг ўз қонуниятлари бўлиб, уни **микроиқтисодиёт** дейилади.

Ҳудудий хўжаликлар **макроиқтисодиёт** дейилиб, уни тўғри, самарали йўлдан олиб бориш фаолияти — туман иқтисоди, шаҳар иқтисоди, вилоят иқтисоди ва давлат иқтисоди, деб юритилади. Ҳудудлардаги иқтисодий жараёни амалга оширувчи мутасадди шахслар туман иқтисодчиси, шаҳар иқтисодчиси, вилоят иқтисодчиси ва давлат иқтисодчиси деб юритилади. Улар, ўз навбатида, бош иқтисодчи, тармоқ иқтисодчиси, етакчи иқтисодчи ва иқтисодчи деган поғоналардан ташкил топади.

Жамият аҳолисини бир бутун деб оладиган бўлсак, у горизонтал ва вертикал жойлашган ҳамда ўзаро узвий боғлиқ бўлган бир неча қисмлардан ташкил топганлигини кўрамиз. Фалсафа тилида булар **ижтимоий гуруҳлар** дейилади.

Горизонтал бўйлаб ёнма-ён жойлашган ва бир-биридан ирқи, жинси, ёши, миллати, касб-кори, яшаш жойи ва бошқа белгиларига қараб ажралувчи, шу билан биргаликда ўзаро алоқадорликда турувчи ижтимоий гуруҳлар мавжуд. Бунга негрлар, оқ танлилар, жигарранглилар, аёллар, эркаклар, ёшлар, қариялар, ўзбеклар, татарлар, руслар, немислар, косиблар, деҳқонлар, аравакашлар, уламолар, далачилар, шаҳарликлар, тоғликлар ва шунга ўхшаш ижтимоий гуруҳ-

лар мисол бўла олади. Улар, ҳажми ва эгаллаган майдонига қараб, чексиз турли-туманликни ва ўзаро қоришиб, жамият деган ижтимоий ҳодисани ташкил қиладилар.

Бу ижтимоий гуруҳлар орасида тинимсиз ижтимоий муносабатлар кечади. Бу муносабатларнинг кечиш қонуниятларини ўрганувчи ва уларни бошқаларга ўргатувчи илм-фан тармоғи **социология** дейилади.

Ирқидан, жинси, ёши, миллати, касб-кори ва бошқа ижтимоий белгиларидан қатъи назар, жамиятда тутган ўрни, эгаллаган мавқеи, лавозими, билим даражаси ва бошқа ақлий ва руҳий салоҳиятига қараб ажралувчи гуруҳлар мавжуд, Улар бир-бирига нисбатан вертикал жойлашган бўлиб, асосан пирамидасимон шаклга эга. Бу гуруҳлар орасида ҳам тинимсиз муносабатлар мавжуд бўлиб, улар аввалги айтилган ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабатлардан фарқ қилади, инчинун, уларнинг кечиш қонуниятлари ҳам ўзгача. **Бу қонуниятларни тармоқ социологияси, яъни касб социологияси, педагогик социология ва ҳоказолар ўрганеди.** Тармоқ социологиясидан ажралиб чиқиб, алоҳида ном билан юритилувчи илм-фан тармоқлари ҳам мавжуд. **Сиёсатшунослик фани** шулар жумласига киради.

Сиёсат. Жамиятда вертикал жойлашган гуруҳлар қаторига кирувчи ва энг умумий белгиларга қараб, икки гуруҳга ажралувчи йирик табақалар мавжуд. Улар бошқарувчи — ҳоким гуруҳлар билан бошқарилувчи — фуқаролардир. Фуқароларга горизонтал ва вертикал жойлашган ижтимоий гуруҳларнинг деярли барчаси киради.

Бошқарувчи, яъни ҳоким гуруҳлар деб, жамиятни бошқаришга қурби етадиган, шунга уларда табиатан мойиллик бўлган, бошқарув назарияси билимларини пухта эгаллаб, уларни ҳаёт тажрибасида синайвериб, ўз маънавиятига айлантириб улгурган, шу билан биргалликда, бошқариладиган жамиятни яхши билувчи ҳамда ўз манфаатларини бошқараётган кишилар манфаатидан пастроқ қўювчи, шунингдек, бошқа алоҳида сифатларга, яъни ташқи қиёфаси, хушмуомаласи, руҳининг поклиги, тўғрисўзлиги, адолатлилиги, ҳалоллиги, нутқи ва бошқаларга эга бўлган фидойи одамларга айтилади.

Ушбу китоб муаллифи жамиятни бошқаришга даъвогар кишиларини қуйидагича огоҳлантиришни ўзининг олимлик, қолаверса, фуқаролик бурчи деб билади.

Бутун жамиятни ёки унинг қандайдир бир қисмини бошқаришга кучим етади, деган кишилар, бошқарувчининг юқорида санаб ўтилган сифатлари ва махсус билимларга эга бўлганлик мезонлари билан ўзидаги мавжуд сифат ва билимларни таққослаб кўрсинлар. Улар бир-бирига мос тушса, нур устига аъло нур, даъвосини амалга ошираверсин. Мос тушмаса, мослаштирсин. Мос тушмаса ҳам, бир гап бўлар деб, бошқаришга уринса, сарсон-саргардон бўлиб, бошқарилувчиларни ҳам, ўзини ҳам қийнаб қўяди. Охир-оқибатда, унинг

амалдорлиги шармандалик билан тугайди. Бу ижтимоий қонуният. Қонуниятга эса бўйсуниб керак, уни айланиб ўтиб бўлмайди.

Бошқарув пирамидасининг энг юқори босқичини **давлат** деб номланган ва сиёсий устқурмани шакллантирувчи табақалар гуруҳи ташкил қилади. Бошқарувчи табақа вакиллари жамиятни сиёсат орқали бошқарадилар. Бу ерда «сиёсат» деган тушунчага таъриф бериб ўтиш ўринлидир. **«Сиёсат — бу ижтимоий жараён бўлиб, ҳоким гуруҳларнинг уларга қарам бўлган ижтимоий гуруҳлар орасидаги, халқни тинчлик ва фаровонликка бошлаш мақсадида қилинган муносабатдир».** Демак, сиёсат, бу аввалам бор, муносабат ва фақат бошқарув ҳамда тинчлик билан фаровонликка етаклаш мақсадида қилинадиган муносабат экан.

Энди бошқа адабиётларда «сиёсат» тушунчасига берилган таърифларни таҳлил қилиб чиқайлик. «Қисқача сиёсатшунослик луғати»да: *«Сиёсат йирик ижтимоий гуруҳлар, биринчи навбатда синфлар, миллатлар ва давлатлар орасидаги муносабатларга оид фаолиятдир»*, — дейилган. Бу ерда сиёсатнинг ўзаги бўлган «муносабат» деган сўз иштирок этмоқда ва, аксинча, сиёсатнинг иккинчи, энг муҳим сўзи — «бошқарув» ишлатилмаган. Фалсафа луғатида *«сиёсат — бу синфлар, миллатларо ва бошқа ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабатлар билан боғлиқ бўлган фаолиятдир»*, — дейилган. Бу ерда ҳам бошқарув сўзи ишлатилмаган. Мустақил давлатлар ҳамдўстлигига кирувчи мамлакатлар орасида энг нуфузли луғат ҳисобланган «Советский энциклопедический словарь»да ҳам «сиёсат» тушунчасига фалсафа луғатидаги таъриф берилган. Кўп луғатларда бу тушунчага умуман таъриф бермасликка ҳаракат қилинган. Юқорида келтирилган таърифлар 1983 йилдан кейин чиққан луғатлардаги тушунчалар бўлиб, сиёсат деган ижтимоий жараёни тўлиқ ифода этмасида, унинг у ёки бу хусусиятларини кўрсата олган. Ундан олдин, жумладан, 60—70-йилларда чиққан луғатларда «сиёсат» тушунчасига берилган таърифларга назар солсак, улар ўта мафкуралаштирилган бўлиб, сиёсат тушунчасининг том маъносидан жуда йироқ. Уларда фақат ўша замондаги СССР сиёсати ифода этилган, холос. Ваҳоланки, у пайтда сиёсат сиёсат бўлмай, тазйиқ ўтказиш бўлган. Мисол учун, 1963 йилда чоп этилган Энциклопедик луғатда, *«сиёсат — ижтимоий кураш жараёнида синфларнинг ўз манфаатларини муҳофаза қилиш мақсад, вазифа ва усуллари»* деган таъриф берилган. Дунёда бундан ҳам бемаъни ва ғализ тушунча бўлмаса керак.

1983 йилдан кейин чиққан луғатлардаги «сиёсат» тушунчасининг «муносабат» атамаси билан боғланганлиги тўғри. Аммо қайси ижтимоий гуруҳ орасидаги муносабат эканлиги ноаниқ. У ерда синфларо, ижтимоий гуруҳларо, миллатларо муносабатлар, дейилган. Бироқ бундай муносабатларни ижтимоий фан тармоғи — социология ўрганиши ҳаммага маълум.

Сиёсат муносабат билан боғлиқ эканлигини билдик. Энди бу муносабатлар оддий ижтимоий муносабатлар эмаслигини, яъни бир даражадаги ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабатмаслигини англасак, ҳақиқий сиёсат тушунчасига яқинлашган бўламиз. Бизнинг таърифдан келиб чиқадиган бўлсак, сиёсат — бу жамиятда ҳар турли мартабага эга бўлган ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабат эканлиги маълум бўлади. Энди, қандай даражадаги гуруҳлар орасидаги муносабат ҳақида гап бормоқда, деган савол туғилади. Бу саволга жавоб бериш учун, сиёсат нима мақсаддаги муносабат эканлигини англаб олишимиз керак. Маълумки, ҳар қандай сиёсатнинг мақсади бошқаришдир. Шундан келиб чиқиб, **сиёсат — бошқаришга қурби етадиган, яъни ҳокимлик қилиш қўлидан келадиган шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг бошқа ижтимоий гуруҳлар билан, уларни бошқариш мақсадида қиладиган муносабатларидир**, десак хато қилмаган бўламиз. Аммо бу ерда, қаяққа бошқариш мақсадида, деган яна бир савол туғилади? Ҳар бир инсон, ҳар қандай ижтимоий гуруҳ, бутун жамият, агар улар ижтимоий соғлом бўлсалар, сўзсиз, тинч ва фаровон ҳаётга интиладилар. Ижтимоий носоғ одамлар уруш-тўпалон талаб бўладилар. Шундай қилиб, «сиёсат» тушунчасининг учинчи элементи — «тинч ва фаровон ҳаёт» келиб чиқади. Жамият аъзолари, ўзларининг фаровон ва тинч ҳаётини ташкил қилиб бериш вазифасини тарихан «давлат» деб номланган ижтимоий қурилмага ихтиёрий равишда топширганлар. Шу йўл билан сиёсий устқурма пайдо бўлган. Давлатнинг қиладиган иши жамиятни бошқариш бўлганлиги туфайли, уни «бошқарув органлари» ёки жамиятнинг «ҳоким гуруҳи» деб юритилади. Бошқарув органлари устма-уст жойлашган бир неча табақалашган босқичлардан иборат бўлиб, **иқтисодий, ижтимоий ва маъмурий деган бошқарув мурват(ричаг)ларига эгадирлар**. Бошқарувни амалга оширишнинг бир неча тамойиллари бўлиб, етакчи тамойилга қараб давлатлар бир неча турга бўлинадилар.

Давлат арбоблари ва мансабдор шахслар ўз мартабаларига ҳақиқий танлов ва сайлов йўли билан эришган бўлсалар, улар жамиятга оид барча масалаларни ва ҳаракатларни асосан халқ билан бамаслаҳат, халқ билдирган хоҳиш-истак ва фикрдан келиб чиқиб амалга оширадилар. Бу энг тўғри бошқарув усули бўлиб, бундай давлат турига **демократик давлат**, дейилади.

Агар давлатни бошқариб турганлар мартабага зўрлик ёки тарих тақозоси туфайли тасодифан эришган бўлсалар, улар ҳокимиятни сақлаб қолиш мақсадида бир ёки бир неча ижтимоий гуруҳлар манфаатидан келиб чиқиб, бошқаришнинг асосий тамойили қилиб ўша гуруҳнинг ғоя ва манфаатларини олган бўладилар. Бундай давлат тоталитар давлат, дейилади. Унда, гарчи оммавий аҳо-

рот воситаларида сохта демократия тарғиб қилинса ҳам, оддий халқ манфаатлари инобатга олинмай, инсон ҳуқуқлари кўпол равишда инкор қилинади.

Гоҳо, бугун давлат ишлари воқеликнинг оқими натижасида бир кишининг қўлида марказлашган бўлади ва бошқарув ишлари фақат унинг фикридан келиб чиқиб амалга оширилади. Бундай давлат авторитар типдаги давлат, дейилади. У ҳолда, давлат ишлари биринчи шахс маънавий сифатларидан келиб чиқиб амалга оширилади. Агар у халқни ўйлайдиган шахс бўлса, халқ билан бамааслаҳат иш юритса, мамлакатда тинчлик ва фаровонлик ҳукм суради. Ундай давлат тури авторитар-демократик дейилади. Агар у фақат ўз обрўи ва ўз ижтимоий гуруҳининг манфаатини кўзласа, ундай давлатни авторитар-тоталитар тузумдаги давлат дейилиб, халқ жабрланади.

Давлатга уни бошқариш усулига қараб ном берилганлиги туфайли, давлат аралаш усулда бошқарилса, ҳар турли қўшма номлар билан аталади. Масалан: авторитар-демократик, авторитар-диктатура, демократик-монархия ва ҳоказо.

Давлат тузумининг энг аълоси демократик тузумдир. Марказий Осиё шароитида демократия шарқона мазмунда тушунилишини ҳам ҳисобга олиш зарур.

Шарқона демократия асосларини Авестонинг «Гоҳ», «Ясна», «Ҳот» ва «Яшт»лари ҳамда Қуръони карим оятлари ташкил қилади. «Шоядки, Комил Ақл — Ормаитий партави остида солиҳ, нек кирдор ва донишманд ҳукмдорлар бошимизда ҳукмдорлик қилса.

Бадкирдор ва золим ҳукмдорлардан Яратгувчининг Ўзи асра-син!»¹. Қуръоннинг «Нисо» сурасининг 59-оятиси: «Эй мўминлар, Оллоҳга итоат қилингиз, ва пайғамбарга ҳамда ўзларингиздан (яъни, демократик асосда сайланган — *бизнинг шарҳ*) бўлган, (яъни мусулмон) ҳокимларга бўйинсунингиз», — дейилган. Ҳадисларда: «Подшоҳ Оллоҳнинг ердаги халифаси», — деб айтилган. Суқрот (м.авв. 469—399 йиллар), «Салтанат ҳассасини кўлида тутган ҳар қандай киши ҳам ҳукмдор бўлавермайди. Шунингдек, эътиборли амалдорлар томонидан сайланган, қуръа ташлаб ёки зўравонлик, ёинки алдов йўли билан давлат тепасига келиб қолган кимса ҳам ҳақиқий ҳукмдор бўлолмагай, фақатгина салтанатни бошқариш уқуви бўлган зотларгина подшоҳлик ва ҳукмдорликка лойиқдирлар»², — деган. Хитойлик файласуф Лаоцзи (м.авв. 579—499 йиллар): «Буюк донишмандлар ҳукмронлик қилган юртда фуқаролар уларнинг борлигини сезишмайди. Қаердаки буюк бўлмаган донишмандлар ҳоким бўлса, омма уларга қаттиқ

¹ Авесто. 26-бет.

² Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. 62-бет.

боғланган бўлади ва уларни шарафлайди. Қаердаки пастроқ донишмандлар ҳукмронлик қилишса, халқ улардан қўрқади. Янада заифроқ донишлар ҳоким бўлган жойда эса халқ улардан ҳазар қилади»¹, — деган. Афлотун (м.авв. 428—347 йиллар) эса ҳеч қачон эскирмайдиган мана бу ўғитни келгуси авлодга мерос қолдирган:

«Ҳақиқий ва тўғри фикрлай олувчи файласуфлар давлат тепасига келмагунча ёхуд ҳукмдорлар илоҳий иқтидорлари ила том маънодаги файласуфлик мақомига кўтарилмагунларича инсоният ёвузликдан кутулолмайди». Бу гапларга изоҳнинг ҳожати йўқ.

¹ Ўша жойда. 23-бет.

6-ФАСЛ

УСУЛ, УСЛУБ ВА МЕТОДОЛОГИЯ КАТЕГОРИЯЛАРИ

Инсоннинг бошқа махлуқотлардан фарқи унинг маълум бир мақсад сари ҳаракат қилишида экан, мақсадга етишиш жараёнида у бир қатор табиий ва сунъий тўсиқларни енгиб ўтади. Бу тўсиқларни бартараф қилишда ҳар бир тўсиққа ўзига яраша тадбир ва чоралар қўлланилади. Энг оддий мисол: хонада ўтирибсиз, хона ҳавоси димиқиб кетиб, сизда хона ҳавосини тозалаш эҳтиёжи пайдо бўлди. Бунинг учун, қисқа муддатли мулоҳаза юритгандан кейин, сизда дераза табақасини очиб қўйиш мақсади ҳосил бўлади. Бу мақсадни рўёбга чиқариш учун, аввалам бор, ўрнингиздан турасиз. Ўрнингиздан туриш жараёнида устингиздан босиб турган вертикал ҳаво босимини енгишингиз шарт. Бу табиий тўсиқ. Маълум миқдорда куч сарфлаб, ўрнингиздан турдингиз дейлик, энди йўлингизда қарши турган горизонтал ҳаво тўсиғини енгиб, дераза томон юришингиз керак. Бу ҳам табиий тўсиқ. Уни ҳам енгиб, дераза ёнига бордингиз. Очаман, деб дераза тутқичига қўл узатсангиз, қўлингиз етмади. Сабоби, сиз билан дераза орасида турган стол халақит бермоқда. Бу — сунъий тўсиқ. Бу тўсиқни бартараф қилиш учун ҳам қандайдир чора қўллашингиз шарт. Столни «олиб қўйиш» чораси билан тўсиқни бартараф этдингиз ва дераза тутқичидан ушлаб, тортиб, табақасини очиб қўйдингиз. Хонага тоза ҳаво кириб, мақсадингизга етдингиз. Тоза ҳавога бўлган эҳтиёжингизни қаноатлантирдингиз.

Энг оддий мақсад — хонага тоза ҳаво киритиш учун «туриш», «юриш», «олиб қўйиш», «ушлаш» ва «тортиш» деган чоралардан фойдаландингиз. Энди фараз қилингки, хонтахта яшашни мақсад қилиб олдингиз. Унинг учун тахтани олиб бичасиз, қирқасиз, тиласиз, рандалайсиз, жипс рандадан чиқарасиз, тешиқлар ўринларини белгилайсиз, ўясиз, яна арралайсиз, елимлайсиз ва ҳоказо дурадгорчиликда қўлланиладиган бир қатор тадбир ва чоралардан фойдаланасиз. Юқорида келтирилган мисоллар жуда оддий амалий мақсадларга етишиш учун қўлланиладиган тадбир ва чоралардир. Ўқув ёки илмий мақсадларга етишишда юзлаб тадбир ва чоралар қўлланилади.

Мақсадга етишишда муайян тўсиқни енгиш учун қўлланиладиган тадбир ёки чорани усул дейилади.

Дераза очишда оддий усуллардан, хонтахта яшашда касбий усуллардан фойдаланилган бўлса, тадқиқотлар олиб боришда илмий усуллардан, билим беришда педагогик (маърифий) усуллардан, жамиятни бошқаришда эса сиёсий усуллардан фойдаланилади.

Кўриб турганимиздек, мақсадга етишда қўлланиладиган усуллар маълум бир кетма-кетликда ижро этилмоқда. Дераза табақасини очиш мисолида — ўрнингиздан турмасдан юриш амалини бажара олмайсиз, дераза ёнига бормасдан, унинг тутқичидан ушлай олмайсиз ва ҳоказо. Хонтахта тайёрлашда ҳам бичиб олмасдан туриб, қир-қолмайсиз. Ахир, қаеридан қирқишни билиш керак-ку. Тахтадан керакли узунликда қирқиб олмасдан туриб, уни керакли ўлчамда тила олмайсиз ва қирқиб тилмасдан туриб уни рандалай олмайсиз ва ҳоказо. Демак, мақсадга етиш учун тадбир ва чора(усул)лар маълум бир кетма-кетликда қўлланилиши шарт экан. Бу — қонуният. Буни ҳам билиб олиш жоиз.

Мақсадга етишиш жарёнида бир неча, гоҳо ўнлаб-юзлаб тўсиқларни енгишга тўғри келади. Бу тўсиқларни енгиш учун тегишли усуллар тизими қўлланилади.

Мақсадга етишда қўлланиладиган усуллар тизимини услуб (йўл), дейилади. Мақсадга етишдаги қўлланиладиган усуллар тизими турли фаолият соҳаларида турлича атамалар билан номланади. Таълим-тарбия жараёнидаги мақсадга етишдаги усуллар тизими — «услуб» ёки «методика», саноат ишлаб чиқаришида — «технология», қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида — «агротехнология», ўсимликшуносликда «биотехнология», тасаввуфда — «тариқат», яшаш йўлини ифода этганда «шариат», мусиқада — «йўл» деган тушунчалар билан ифодаланади.

Мақсадга етишда учрайдиган тўсиқларни бартараф қилиш усулларини маълум бир услубда қўлланиш жараёнида, кишининг ҳар бир ҳаракати мақсад кўрсаткичларига бўйсундирилади. Яъни мақсад кўрсаткичлари унга қай йўналишда ҳаракат қилишни белгилаб беради. Шу билан биргаликда, ҳаракат жараёнида бизнинг ихтиёри-миздан ташқари ишлайдиган қонуниятларга ҳам амал қилиб ҳаракат ижро қилиниши шарт. Акс ҳолда кўзланган мақсадга етиб бўлмайди. **Мақсадга етиш жараёнидаги мақсад кўрсаткичлари билан шу жараёнда ҳукм сурувчи қонуниятлар шу ҳаракатнинг тамойиллари, дейилади.**

Киши мақсад сари қиладиган ҳаракатда унинг учун тамойил ва-зифасини бажарувчи мақсад кўрсаткичлари билан шу ҳаракат давомида амал қилиниши шарт бўлган қонуниятлар мажмуи методологик асос, дейилади.

Бу таърифларни бир неча мисоллар орқали батафсилроқ тушунтириб берамиз. Юқориде келтирилган дераза табақасини очиш ва хонтахта яшаш мисолларини олиб кўрайлик. Деразани очишда тоза

ҳаво кўрсаткичлари билан дераза томон юрганимизда амал қилинган қонуниятлар бизга тамойил (методологик асос) бўлиб хизмат қилди. Тоза ҳаво кўрсаткичлари деганда — чанги йўқ, ҳар турли газлар(ислар)сиз, салқин ҳаво тушунилади. Дераза томонга юрганда амал қилиниши лозим бўлган қонуниятларга «хушёрлик», «эҳтиёткорлик» қоидалари тамойил бўлиб хизмат қилиши мумкин. Фараз қилайлик, тоза ҳавога эришиш мақсадида деразани очдингиз, очсангиз ташқаридан қандайдир ёмон ис ёки чанг кириб келмоқда. Методологик асосингизга тўғри келмагани учун, деразани дарров ёшиб қўясиз. Дераза томон юрганингизда «эҳтиёткорлик» тамойилига, яъни методологик асоснинг иккинчи қисмига риоя қилмасангиз, қош қўяман деб, кўз чиқаришингиз мумкин. Яъни хонага арзимаган тоза ҳаво киритаман деб, эҳтиётсизлик натижасида бирон-бир нарсани синдириб ёки ағдариб юборишингиз мумкин. Хонтахта яшаш мисолини олиб кўрганда ҳам, унинг ясалиши жараёнида қўлланиладиган ҳар бир тадбир ёки чора (усул) хонтахтанинг ўлчамларидан, фасонидан келиб чиқиб амалга оширилади. Хонтахтани ясаётганингизда маҳсулотингизнинг умумий шакли ва бошқа ўлчамлари, яъни кўрсаткичлари кўз олдингизда намоён бўлиб туради. У сизнинг ҳаракатингиз учун йўлчи юлдуз, яъни методологик асос вазифасини ўтайди. Ундан ташқари, хонтахта ясаётганида дурадгорчиликда мавжуд қонун-қоидаларга амал қилмай бўлмайди. Масалан, тахтани бўйидан қирқиб олишда албатта кўндаланг арра, уни рейка қилиб тилишда бўйлама арра билан аралайсиз. Бу — дурадгорчиликнинг қоидаси. Ундан ташқари, дурадгорчиликда касбий қонун-қоидалар жуда кўп. Хонтахта дурадгор маҳсулоти бўлгани учун, уни ишлаб чиқаришда дурадгорчиликда мавжуд қонун ва қоидаларга тамойил сифатида амал қилишингиз шарт. Бу унинг методологик асосларидан бири ҳисобланади.

Ҳар қандай жамият ва унинг аъзоларининг энг умумий мақсади бўлади. Шу билан биргалликда ҳар қандай ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос умумий мақсадлари ҳам мавжуд. Масалан, тиббиёт ходимларининг умумий мақсади одамлар соғлиғини сақлаш, дурадгорлар деган ижтимоий гуруҳнинг умумий мақсади одамларнинг ёғоч буюмларига бўлган эҳтиёжини қондириш ва ҳоказо. Ундан ташқари, ҳар бир шахсда ўзига яраша шахсий мақсадлар ҳам мавжуд.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир шахснинг, ҳар бир ижтимоий гуруҳнинг ва ҳар бир миллатнинг ўзига яраша мақсадлар мажмуи бўлади. Миллат олдига қўйилган мақсадлар ҳар бир ижтимоий гуруҳ ва ҳар бир шахс учун **энг умумий** методологик асос вазифасини ўтайди. Ижтимоий гуруҳ олдига қўйилган умумий мақсад шу ижтимоий гуруҳ вакилларига **умумий** методологик асос ва ҳар бир кишининг ўз олдига қўйган мақсади унинг учун **хусусий** методологик асосдир.

Юқоридаги гаплардан кўриниб турибдики, ҳар бир киши бир вақтнинг ўзида энг умумий, умумий ва хусусий методологик асослардан бирдай келиб чиқиб, ҳаракатини амалга ошириши лозим экан. Ундан ташқари, ҳар қандай методологик асос икки қисмдан ташкил топган бўлиб, бири — мақсад кўрсаткичлари, иккинчиси — муайян мақсадга етишда объектив мавжуд қонуниятларга тамойил сифатида суяниш.

Жамият олдига қўйилган мақсаднинг асосий кўрсаткичлари ва фалсафанинг умумий қонунлари бутун жамият, унинг ижтимоий гуруҳлари ва ҳар бир аъзоси учун энг умумий методологик асосдир.

Ҳар бир соҳада мавжуд мақсад ва уларнинг кўрсаткичлари ҳамда шу соҳада ҳукм сурувчи қонуниятлар шу соҳа билан шуғулланувчилар учун умумий методологик асосдир.

Муайян фаолиятнинг энг умумий ва умумий мақсадлари ҳамда қонуниятлари билан бирга, шу фаолиятнинг ичида қисқа муддатли мақсад ва унинг кўрсаткичлари ҳамда тармоқ қонуниятлари ҳам бўлади.

Кишилар ўз фаолиятида қисқа муддатли мақсад кўрсаткичлари ва тор соҳадаги қонуниятларга амал қилишларини хусусий методология дейилади.

Одамлар ҳар қандай фаолият билан шуғулланаётганда ўз ишларини энг умумий, умумий ва хусусий методологиялардан бирдай келиб чиққан ҳолда амалга оширишлари шарт. Акс ҳолда қилган ҳаракатлари зое кетади. Дарҳақиқат, киши қилаётган ҳаракатининг якунида нимага эришишини ва ушбу ҳаракат жараёнида мавжуд объектив қонуниятларни билмаса ва улардан келиб чиқмаса, у бу ҳаракатни амалга ошира олмайди ҳам, ҳаракат бўлгани билан ҳеч нарсага эриша олмайди ҳам. Чунки мақсад кўрсаткичлари ноаниқ. Ноаниқ нарсага интилиб ҳаракат қилган одам ноаниқ нарсага эришади. Тасодифлар бундан мустасно, албатта.

Ҳар қандай ҳаракат замирида мақсадга интилиш, мақсад негизидан эса, кишининг қандайдир эҳтиёжи ётади. Инсон эҳтиёжларини икки турга ажратиш мумкин. Бири биологик, иккинчиси ижтимоий эҳтиёждир.

Биологик эҳтиёж кишининг биологик табиатидан келиб чиқиб, унга тирик мавжудот сифатида ҳаётини сақлаб қолиш учун талаб этиладиган — иссиқ-совуқдан, хавф-хатардан сақланиш, қорнини тўйдириш, насл қолдириш кабилар киреди.

Ижтимоий эҳтиёжлар кишининг ижтимоий камол топиш ва фикрлаш фаолияти талабларидан келиб чиқади. Бунга, жумладан, фикр юритиш, фикр алмашиш (сўзлашиш), ўқиш, ўрганиш, завқланиш, меҳнат қилиш, севиш, севилиш ва шунга ўхшаш талаблар киреди. Киши ижтимоий эҳтиёжларининг ранг-баранглиги унинг ижтимоий моҳияти, яъни шахс сифатида тараққий этганлигидан келиб

чиқади. Ижтимоий эҳтиёжнинг энг олийси ҳаётни, бутун Коинотни, яъни Оллоҳни англашга бўлган интилишдир.

Ижтимоий эҳтиёжнинг баъзилари биологик эҳтиёж билан омукта бўлиб кетиб, гоҳида уларни ажратиш ҳам қийин. Масалан, инсоннинг қарама-қарши жинсга бўлган интилиши баъзан соф биологик бўлса, баъзида соф руҳий ёки эстетик интилиш бўлиши мумкин. Гоҳи улар бирдай пайдо бўлиб, маҳбубга интилиш сабабларини интилаётганнинг ўзи ҳам ажратиб олиши қийин бўлади. Ёки кийим-кечакни олайлик. Иссиқ кийимга эҳтиёж — бу биологик эҳтиёж. Шу билан бирга кийим танлаётганингизда унинг чиройлилигига, дид билан тикилганлигига эътиборингизни қаратасиз. Бу эса ижтимоий эҳтиёж.

Одамда биологик ва ижтимоий эҳтиёжларнинг бир неча гуруҳлари мавжуд. Айниқса, ижтимоий эҳтиёж чексиз бўлиб, ҳаммасини қаноатлантириш иложиси доим ҳам бўлавермайди. Чунки ҳар қандай эҳтиёжни қондириш учун маълум бир табиий, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий шарт-шароит бўлиши керак.

Эҳтиёжни қаноатлантириш шарт-шароити мавжуд бўлса, у талабга айланади.

Бутун жамиятга тааллуқли эҳтиёж — ижтимоий буюртма, дейилади. Жамият эҳтиёжларини қаноатлантириш шарт-шароитларини яратиш давлат деган сиёсий устқурмага юклатилган.

Жамиятнинг ижтимоий буюртмасини қондириш шарт-шароитлари давлат томонидан яратилганидан сўнг, бундай эҳтиёж давлат буюртмасига айланади.

Шу соҳанинг мугасаддилари давлат буюртмасининг турига қараб, буюртмани бажариш учун масъул бўладилар.

Ҳар қандай киши жамиятнинг умумий мақсадидан келиб чиқувчи энг умумий мақсадга эришиши учун ўз фаолиятини ижтимоий буюртма натижасида шакилланган давлат талабидан келиб чиқиб амалга ошириши лозим.

Шу кунда жамиятимиз олдига қўйилган энг умумий мақсад Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини яратиш ва шунга мос бўлган ҳуқуқий ва демократик давлатни барпо этишдир.

Фуқаролик жамияти ва демократик давлат тушунчаларининг ўз кўрсаткичлари бўлиб, улар жамият аъзоларининг барча фаолиятларида энг умумий методологик асоснинг биринчи қисмини ташкил қилади.

Фуқаролик жамияти тушунчаси иқтисодий, сиёсий, маънавий, маърифий, маданий, руҳий, муҳофаа, экологик ва бошқа муаммоларни ўз ичига олади.

Демократик давлатнинг асосий кўрсаткичлари куйидагилардир: аҳолининг ҳамма табақалари талаб ва эҳтиёжларини тўлиқ аниқлай олиш, аҳолининг кўп йиллик эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда миллий мафқурани шакллантириш, мамлакатнинг иқтисодий ва

ижтимоий истиқбол режаларини тўғри белгилаб олиш, раҳбар ходимларнинг халққа астойдил хизмат қилиш фаолияти ва бошқаларни ўз ичига олади.

Ҳуқуқий давлат кўрсаткичларига: барча қонунлар объектив ижтимоий қонуниятлардан келиб чиқиб тузилганлиги, улар жамият эҳтиёжларини тўлиқ қондиришга йўналтирилганлиги, жамият аъзоларининг ҳуқуқий саводхонлиги, қонуннинг барча учун баробарлиги, қонунни муҳофаза қилувчиларнинг ўз ишига фидойилиги ва бошқалар кирази.

Бу кўрсаткичлар Ўзбекистон аҳолисининг барчаси учун умумий мақсад кўрсаткичлари бўлиб, **энг умумий методологик асоснинг** биринчи қисмини ташкил қилади.

Бугунги кунда диалектиканинг уч асосий қонуни бутун дунё халқлари томонидан тан олинди, ҳар қандай фаолиятда энг умумий методологик асоснинг иккинчи қисми сифатида қабул қилинган. Биз ҳам шунга амал қилишимиз жоиз. Шунда энг умумий методологияга тўғри риоя қилган бўламиз. Қуйида маърифат жараёни асосида энг умумий, умумий ва хусусий методологияларга амал қилишни жонли мисоллар орқали кўриб чиқамиз.

Маърифатнинг энг умумий методологик асоси миллий ғоя тамойиллари билан фалсафанинг умумий қонунлари ҳисобланади. Методологиянинг бу қисмини таълим-тарбия жараёнини амалга ошириш тамойиллари тўғрисидаги фаслда кенгроқ ёритиб берамиз.

Маърифатнинг умумий методологияси — соҳа олдига қўйилган мақсад кўрсаткичлари ва дидактика (таълим назарияси)нинг умумий қонуниятларидир.

Маърифатнинг умумий мақсади жамиятнинг энг умумий мақсадидан келиб чиқади. Яъни маърифат соҳасининг умумий мақсади фуқаролик жамияти ҳамда ҳуқуқий демократик давлат талабларига жавоб берувчи кишиларни тарбиялаб етиштиришдан иборатдир.

Бундай кишиларнинг ижтимоий сифатлари маърифат соҳаси умумий методологиясининг биринчи қисми учун тамойил бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистонда олиб борилган кўп йиллик тадқиқотлар фуқаролик жамияти ва демократик давлат аъзолари қуйидаги ижтимоий сифатларга эга бўлишлари кераклигини кўрсатди.

1. **Ақлли** — мустақил фикр юрита оладиган.

2. **Одобли** — миллатимиз тўплаган барча фазилатларга эга.

3. **Меҳнатсевар** — меҳнат кишининг эҳтиёжига айланганлик ҳолати.

4. **Билимли** — ахлоқий, касбий, сиёсий, иқтисодий, диний ва бошқа билимларни тугал эгаллаб, уларни ҳаётда қўллай олиш даражаси.

5. **Соғлом** — жисмоний, руҳий ва ижтимоий саломатлик.

6. **Миллий ғурурга эга** — аждодларимизнинг моддий ва маънавий меросини эгаллаб, улар билан фахрланувчи ва уларни бойитишда фаол қатнашувчи.

7. Ватанпарвар — Ватани учун, халқи учун фидокорона меҳнат қилувчи ва зарур бўлганда улар учун жонини ҳам қурбон қилувчи.

8. Байналмилал — бошқа миллатларни ўзининг миллати қаторида кўрувчи ва ҳурматловчи.

9. Инсонпарвар — инсон зотини севиб, унга фақат яхшиликлар қилувчи.

10. Жасур — довюррак, ҳар бир ишга қўрқмасдан киришиб, охиригача етказувчи.

11. Шиддатли — ҳар қандай ҳаракатни ўта берилиб, шиддат билан ижро этувчи¹.

12. Сабр-қаноатли — камига қаноат қилиб, бошига оғир кун тушганда сабр қилиш.

13. Саховатли — ўзи йиққан ахлоқ ва одоб, касб-ҳунар ва бошқа билимларни ҳамда мол-мулкни бошқаларга аямасдан улашувчи.

Бу ўн уч сифат жамиятнинг ижтимоий буюртмаси бўлиб, муаллифнинг йигирма йилдан ортиқ вақт ичида, юзлаб китоблар ўқиб, аҳолининг деярли барча ижтимоий гуруҳлари орасида олиб борган социологик тадқиқотлари натижасидир. **Уларнинг умумий йиғиндиси шу замоннинг ахлоқ кодекси ҳисобланиб, имони мукамал кишини ифодалайди.** Маориф ходимлари учун бу кўрсаткичлар уларнинг умумий методологиясининг биринчи қисми тамойили бўлиб хизмат қилади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, инсоннинг бошқа кўпгина ижобий ижтимоий сифатлари шу ўн уч сифатнинг қисмлари ҳисобланади. Қуйида бу сифатларнинг ички тизимини кўриб чиқиб, ҳар бирига қисқача шарҳ берамиз.

Ақллилик тушунчасига кўра, киши ўз тафаккурини мустақил ишлата олади ва ундан фақат эзгу мақсадларида фойдаланади. Агар ақлини етарли ишлата олмаса ёхуд ёвуз ниятларда ишлатса, ундай одам ақлсиз ҳисобланади. Чунки киши қилган гуноҳ ишлар тез кунда ўзига қайтади. Буни билмаган одам ақлсиз, албатта.

Адабиётларда «ақли» тушунчаси — ақли расо, мияли, ақл билан вужудга келган билимдонлик, деб эътироф этилган жойлар ҳам бор.

Одобли фазилати — ўз тани сиҳатлиги ва билим олиш тўғрисида қайғуриш, тўғрисиўзлик, хушмуомалалик, озодалик, дид-фаросатлилик, жамоат тартибига риоя қилиш, миллий фазилат ҳисобланган катталарга ҳурмат, кичикларга иззатда бўлиш, ота-онани севиш ва ардоқлаш, аждодларни хотирлаш, меҳмондўстлик ва шунга ўхшаш ижобий ижтимоий сифатларни ўз ичига олади.

Меҳнатсеварлик, меҳнат туридан қатъи назар, уни севиб, унга садоқатли бўлган, уни малакали бажарувчи кишининг фазилати.

¹ Б. Зиёмуҳаммадов, Ш. Абдуллаева. Педагогика. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2000.

Бундай одамларда меҳнатсеварлик ҳаёт тарзига айланиб кетган, яъни маънавиятида акс этган бўлади. Улар меҳнатни турларга ажратмай, ҳар қандай шаръий ишни шижоат билан бажаришга киришадилар.

Билимли деганда, кундалик ҳаётда зарур бўлган ахлоқ-одоб, касб-ҳунар, табиат, жамият, иқтисодиёт, сиёсат ва бошқа кўпгина фанлар ҳамда Тангри таолонинг каломлари ҳисобланган Авесто, Таврот, Забур, Инжили шариф ва Қуръони карим билимларини кераклигича эгаллаган ва улардан ҳаётда фойдалана оладиган одамлар кўзда тутилади.

Соғлом деган тушунчага жаҳон тиббиёт уюшмаси қуйидаги таърифни берган: **«Соғлиқ — бу инсоннинг руҳий, ижтимоий ва жисмоний муваффақиятидир».**

Руҳий саломатлик. Инсон руҳини тарбияловчи ва чиниқтирувчи бирдан-бир восита бу илоҳий қонунларни ўзида мужассамлаштирган Авесто, Таврот, Забур, Инжили шариф ва Қуръони каримдаги билимларни эгаллаш ҳамда уларга амал қилиш билан баробар «дунёвий» деб ном олган бошқа китобларни, айниқса, мумтоз бадиий адабиётларни тинмай мутолаа қилиб юришдир. Чунки бу китоблар сатрларига уларнинг муаллифлари руҳи тўкилган.

Ижтимоий саломатлик кишининг олдига қўйган мақсадлари, яъни ниятлари билан белгиланади. Инсон ўз олдига оиласи, ёру биродарлари ва миллат фаровонлигини оширишни, одамларга яхшилик қилишдек эзгу ниятларни қўйган бўлса, сўзсиз у ижтимоий саломатдир. Ижтимоий саломатлик яна фаолликни ҳам тақозо этади. Киши яхшиликни фақат ният қилиб қўймай, амалда уни рўёбга чиқариши ҳам керак.

Жисмоний саломатлик деганда жисмонан бақувват ва тани-жони соғ киши тушунилади. Бунинг учун одам **танаси ва вужудини** пок тутиши ҳамда шамоллашдан ўзини сақлаши керак. Кўп жисмоний касалликларнинг бош сабабчиси ифлослик билан шамоллашдир. Анъанавий бу сабабларга ХХ асрда асаб ҳам қўшилди. Руҳий ва юрак-қон томир касаллари мажмуининг бош сабабчиси асабдир.

Миллий гурур — ҳар қандай одамда инсоний гурур бўлади. Бу киши ўзини онгли мавжудот сифатида ҳис қилишидан келиб чиқиб, ҳар бир мустақил бажарган ҳаракатидан, ишидан, фаолиятдан мамнун бўлиши орқали намоён бўлади. Буни инсоний гурур дейилса, ўзининг маълум бир халққа, миллатга тааллуқли эканлигидан қониқиш ҳис қилиб, мамнун бўлиши миллий гурур дейилади.

Бу ижтимоий сифат киши фаоллигини оширувчи асосий омил бўлиб, инсонни эзгуликка, яхшиликлар қилишга ундайди. Шунинг учун ҳам, ҳар бир кишида унинг инсоний гурури асосида миллий гурурни шакллантириш буюк келажак сари интиштирувчи асосий кучлардан тўғри фойдаланиш ҳисобланади.

Ватанпарварлик хислати миллий гурур ва бошқа ижобий хислатлар замирида миллати, ватанининг шу кундаги ҳолатини чуқур ҳис қилиш ва уни такомиллаштириш туйғуси натижасида рўёбга чиқади.

Баданида инсоний гурури бор одам миллати тарихини, маданияти ва маънавиятини яхши билса, унда даставвал миллий гурур пайдо бўлади. Миллий гурур такомиллаша бориб, юқори нуқтасига етганда, кишида ватанини севиш туйғуси таркиб топади. **Ватанини севган ва ватанининг шу кундаги ҳолатини яхши тушуниб етган одамда ватани равнақи учун жон фидо қилиш туйғуси шаклланади. Уни ватанпарварлик ҳисси дейилади.** Бу жуда ноёб ҳис-туйғу бўлиб, ўта виждонли ва ўта имонли ҳамда меҳнатни яхши кўрадиган, умуман барча яхши хислатларга эга одамда вужудга келади. **Бундай хислатга эга кишилар инсоний камолотга етган ҳисобланадилар.** Яқин ўтмишимизда ҳаммани бирдай ватанпарвар қилиб тарбиялашдаги уринишлар зое кетганлигининг сабаби одамларни миллийлигидан айирганликдир.

Байналмилаллик фазилати, ватанпарварликка ўхшаб, юқори ижтимоий сифатлардан бири бўлган, умуминсоний маънавий қадриятдир. Бунда киши бошқа халқ ва миллатнинг ўзига хос маънавиятига, урф-одат ва маданиятига кўнгил қўйиб, уни ҳурматлаши тушунилади. Бошқа миллатнинг маънавияти ва маданиятига бефарқ бўлган кишида, эҳтимол ўз миллатини жуда кучли севганлиги туйғуландир, байналмилаллик туйғуси бўлмайди.

Бу фазилат жаҳонда тинчлик ва тотувлик ўрнатилишига, ижтимоий ва иқтисодий тараққиётга ҳамда сиёсий барқарорликка ижобий таъсир этади. Пировардида Ер юзида тинчлик ва фаровон ҳаёт ўрнатилишининг асосий омили ва гарови ҳисобланади.

Инсонпарвар деганда, ирқидан, миллатидан, жинси ва ёшидан ҳамда ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, инсон зотига доимо ғамхўрлик қилувчи ва ҳаммани чин кўнгилдан севувчи одам тушунилади. Бу хислат жамиятда тотувликни таъминлаб, жамият аъзоларини бир-бирига жипслаштириб, бахтли ижтимоий муҳитни яратиб беради. Фараз қилинг, сиз яшаб турган жамиятдаги одамларнинг, ҳаммаси бўлмаса ҳам, кўпчилиги сизнинг устингизда ғамхўрлик қилса, сиз учун бундан ортиқ бахт бўлмаса керак. Ёки, сиз бошқалар ғамини еб, уларга имкон қадар ёрдам бериб, илтифот кўрсатганингизда, дилингизда пайдо бўладиган ёқимли туйғуни сезишдан ҳам бахтлироқ он бўлмайди. Чунки инсон фақат бировнинг ғамини еб, унга ғамхўрлик қилганидагина ўзини чин инсон деб ҳис қилади. Чин инсонликни ҳис қилишнинг ўзи бахт. Бу ижтимоий қонуният. Буни билиш ва унга амал қилиш кишини бахт сари етаклайди. Инсонпарварлик, байналмилалликка ўхшаб, юқори ижтимоий сифатлар қаторига киради.

Жасурлик. Ҳар қандай фаолият жараёнида, майли, у меҳнат жараёни, жангу жадал ёки бошқа эзгу ниятларни амалга ошириш жараёни бўлсин, киши бир қатор қийинчиликлар, тўсиқлар, гоҳо хавф-хатарларга учрайди. Шунда, улардан қўрқмай, ўз йўлида мақсади томон мардонавор ҳаракат қилувчи одам жасур ҳисобланади. Бу фазилат бошқаларда завқ уйғотиши билан биргаликда, ҳар қандай фаолиятни якунига етказишнинг асосий омили ҳамдир. Ва, энг асосийси, кишида жасурлик бўлмаса, бошқа барча фазилатлар деярли иш бермайди ва ижтимоий муҳит ҳолатига ижобий таъсир кўрсатмайди.

Шиддатлилик тушунчаси жасурлик тушунчаси билан ҳамоҳанг ва узвий боғлиқ бўлгани билан, ўзининг алоҳида хусусиятларига ҳам эга. Шижоатли деб, аввалам бор, ҳар бир ишга қўрқмасдан, тезкорлик билан киришиб, ҳаракат суръатини мақсадига етгунга қадар сақлаб қолишга айтилади. Кишида юқорида кўриб чиқилган барча фазилатлар, шу жумладан жасурлик ҳам бўлсаю, шиддатлилик бўлмаса, киши қилаётган ҳаракат якунига етиб бормаслиги, шижоат етмасдан, йўлда қолиб кетиши мумкин. Етиб борганда ҳам, сусткашлик натижасида кўзлаган мақсади унга керак бўлмай қолганда етиб бориши мумкин.

Сабр-қаноатлилик юқори ижтимоий сифатлардан ҳисобланиб, бориға барақа қилиб, энг оз миқдордаги нарсаларга қаноат қилиб юрувчи кишига нисбатан қўлланилади. Шу билан бирга, бундай одам ёйиш-ичиш, кийиниш ва бошқа зарурий эҳтиёжларни қаноатлантирувчи нарсалар бўлмаганда сабр қилади. Яъни тушкунликка тушмайди. Бундай одам, бошига мусибат тушганда ҳам, матонат билан сабр қилади ва уни енгади.

Саховатлилик деган ижтимоий сифат кишиларнинг аввалги барча ижтимоий сифатларининг якуни, уларнинг ҳосиласи бўлиб, одам комилликка эришганини билдиради. Саховатлилик негизида, одамнинг ўзида бўлган билим, ахлоқ ҳамда моддий бойликларни тинмай улашиш амалиёти ётади.

Бу ижтимоий сифатлар ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бир бутунликни, яъни комил инсон шахсини (мажмуини) ташкил қилади.

Маърифат соҳаси умумий методологиясининг иккинчи қисми дидактика, яъни таълим назариясининг асосий тамойиллари ҳисобланади. Буларга: талабаларга берилаётган ҳар бир билимни илмий асослаб бериш, билим беришда ўқувчининг имконияти ва ёш хусусиятидан келиб чиқиш, кўрғазмали воситалардан имкон қадар кўпроқ фойдаланиш, билим беришда мунтазамлик ва давомийликни сақлаш, таълим-тарбияни ҳаёт билан боғлаш, таълим жараёнини амалиёт билан қўшиб олиб бориш, таълим-тарбия жараёнида талаба-ўқувчиларнинг фаоллиги ва онглилигини таъминлаш, таълим-тарбиянинг тизимли ва изчил бўлиши ҳамда унинг бирлиги қонуниятлари киради.

Таълим-тарбия жараёнини амалга оширишда умумий тамойиллар сифатида амал қилиниши шарт бўлган дидактиканинг асосий принципларини берар эканмиз, дарс беришда буларнинг ҳаммасига бирдай амал қилиниши шарт эканлигини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз (бу тамойилларга қандай амал қилиш йўллари китобимизнинг иккинчи қисмида ёритиб берамиз). Чунки бу тамойилларнинг биронтасига амал қилинмаса, таълим-тарбия жараёнининг умумий методологиясига тўлиқ амал қилинмаган бўлиб, таълим-тарбия берувчи кўзлаган мақсадига ета олмайди. Фараз қилинганки, машинанинг барча қисмлари ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни ташкил қилади. Унинг бир қисми бўлмаса, машина ўз фаолиятини тўхтатади, яъни ишламайди. Чунки унинг функционал боғлиқликдаги бир қисми йўқ. Бизнинг мисолда ҳам шундай, юқорида қайд қилинган дидактика принциплари ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни ташкил қилади. Уларнинг биронтаси бўлмаса, «таълим-тарбия» деб аталувчи бир бутунлик ишламайди.

Ҳар бир фан мавзуини ўтишда, дидактиканинг бу тамойилларидан ташқари, муайян дарсдан кўзланган мақсад кўрсаткичлари ва шу фаннинг хусусиятларидан келиб чиқилади. Бу дарс ўтишнинг **хусусий методологиясини** ташкил қилади. Ҳақиқатдан ҳам, жисмоний тарбия билан физика, химия фанларидан дарс ўтишда, дидактиканинг умумий принципларидан ташқари, шу фанларнинг ўзига хос хусусиятларидан ҳам келиб чиқиш керак. Аммо жисмоний тарбия дарсини физика дарсига ўхшатиб ўтмайсиз, уларнинг ҳар бирининг ўз хусусиятлари бор. Ана шу хусусиятларидан келиб чиқиб дарс ўтиш хусусий методологияга амал қилиш дейилади.

Юқорида инсон фаолиятининг мураккаб жиҳати ҳисобланган таълим-тарбия соҳасининг методологик асосларига амал қилиш кўриб чиқилди. Инсон фаолиятининг бошқа соҳаларида ҳам методологик асослар уч турининг иккила қисмини белгилаб олиб, фаолиятда уларга амал қилинса, киши кўзлаган мақсадига тез ва янглишмай етиб боради.

7-ФАСЛ

РУҲ, ДИН ВА ДУНЁҚАРАШЛАР ҲАҚИДА

Руҳ тўғрисида. Куръони каримнинг «Ал-Исро» сураси 85-оят: «**Эй Муҳаммад), сиздан руҳ-жон ҳақида сўрайдилар. Айтинг: «Руҳ ёлғиз Парвардигорим биладиган ишлардандир».** Бу ояти каримадан руҳ одам ақл-тафаккури ва бошқа имкониятлари билан тушуниб ҳам, тушунтириб ҳам бўлмайдиган нарса эканини англаш мумкин. Зеро, руҳнинг субстанцияси, яъни бирламчи асоси инсон билган нарсаларга ўхшамаган бўлиб, унинг қиёси йўқ. Маълумки, инсон бирон-бир нарсани билиши, унинг мазмун ва моҳиятига етиши учун уни сезиб, ақлини ишлатиб, маъносига тушуниб, сўнгра тасаввурига келтириб, тахайюлидан ўтказиши (баҳолаши), ундан кейин ҳофиза (хотира)сида тутиб туриб, аввал билган нарсалари билан қиёслаши шарт. Бу билиш жараёнининг боқий қонуниятидир.

Руҳни сезиб, тафаккуримиз ёрдамида унинг маъносига етганимиз билан, уни на тасаввур эта оламиз, на тахайюлдан ўтказа оламиз ва на қиёслай оламиз. Чунки унинг қиёси йўқ, у кўринмас. Шунинг учун ҳам баъзилар руҳ йўқ нарса, афсона, тўқима гап, деб уқтирмоқчи бўладилар. Унинг киши кўзига кўринмаслиги, ташқи сезги аъзолари билан ҳис қила олинмаслиги у мавжуд эмас, деган сўз эмас, албатта. Дунёда кўзга кўринмайдиган ва бизга маълум бўлмаган нарсаларнинг сон-санови йўқ. Масалан, микроорганизмлар кўзга кўринмайди. Бу, улар мавжуд эмас, деган гап эмас, албатта. Бир микробиолог дўстимдан, биология ҳаёт тўғрисидаги илмфан эканини биламиз, аммо микробиология нимани ўрганади, деб сўрасам, микроўсимликлар ва микрожониворларни ўрганади, деб жавоб берган. Микроўсимликлар қаерда ўсади, деган саволимга: ҳамма ерда, масалан, топ-тоза қилиб артилган дераза ойнасида 30 дан ортиқ ўсимлик бемалол ўсаверади, деб жавоб берган. Энг оддийси, муҳаббатни бошидан кечирмай, унинг дарду аламлари билан биргаликда дил шодлигини ҳис қилмай, муҳаббат йўқ нарса, дейдиганлар ҳам оз эмас-да. Бундан муҳаббат мавжуд эмас, деб хулоса қилмаймиз-ку. Тўғри, у моддий эмас, у руҳий нарса. Аниқроғи, руҳ фаолиятининг бир кўриниши. Аслида йўқ нарсанинг номи ҳам бўлмайди. Тарихда мавжуд бўлмаган нарса ва ҳодисалар тўғрисидаги тушунчани ҳам, атамани ҳам вақт ўтиши муомаладан чиқариб

ташлайди. Тарихда бунга мисоллар жуда кўп. Руҳ тушунчаси, Оллоҳ ёки муҳаббат тушунчалари каби, кишилиқ жамияти пайдо бўлганидан буён бор бўлиб, инсонлар унинг туб моҳиятига етиш учун тинмай ҳаракат қиладилар. Инсоният руҳнинг сирини очиш арафасида турибди. Америка олимлари махсус аппаратлар ёрдамида уни суратга олиб, вазнини ҳам тортиб кўришган.

Худованд инсонга руҳ тўғрисида ўй юритишни тавсия қилмаса ҳам, унга ақл-заковат инъом этган экан, у тинмай изланади, билмаганини билгиси келади. Ўз вақтида шундай инсонлардан бири Шайх Азизиддин Насафий бўлган. У XIII аср бошларида туғилиб, XIV аср бошларида вафот этган, деб тахмин қилинади.

Азизиддин Насафий ўзининг «Зубдат ул-ҳақойиқ», яъни «Ҳақиқатлар қаймоғи» асарида руҳ тўғрисида қуйидагиларни баён этади: «Олам ўзининг аввалида икки қисмдан иборат: биринчи қисмини — олами шуҳуд (кўринадиган олам), иккинчи қисмини олами ғойиб (яширин олам) деб атайдилар. Бу ҳар икки оламини миқдорий (жузвий) ва кулий (умумий) маъноларда турли номлар билан тилга оладилар. Масалан, холиқият олами ва амр олами, мулк олами ва малакут олами, жисм олами ва руҳ олами, ҳислар олами ва шуур олами, нур олами ва зулмат олами ва шу кабилар. Бу номлар ҳар икки олам — олами шуҳуд ва олами ғойибга ишорадир»¹.

Бу сатрлардан руҳ амр, яъни малакут оламидан, олами ғойибдан эканлиги кўриниб турибди.

Ўша замонларда бирон-бир нарса ёки ҳодисани таърифламоқ учун олиму уламолар уч тоифадаги одамлар фикрини бирдай келтириб, эшитувчи ёки ўқувчига бу уч хил аниқламалар устида фикр юритиб, мустақил равишда тушунча ҳосил қилиши учун имкон яратганлар. Бу ҳол нарса ва ҳодисалар сир-асрорини тушунтиришдаги ҳақиқий демократик ёндашувдир.

Азизиддин Насафий юқорида эслатилган асарида руҳга батафсил таъриф беришда уч тоифадаги кишилар, яъни шариат аҳли (диндорлар), ҳикмат аҳли (файласуфлар) ва ваҳдат аҳли (мутасаввифлар) фикрларини бирдай келтиради.

Руҳ тўғрисида XIII асрдаги шариат аҳлининг фикрлари қуйидагича: «Руҳ жавҳардир, у жисмни ҳаракатга келтиради ва такомиллаштиради. Соддароқ айтганда, руҳ латиф жавҳар, у майдаланмайди ва аъзоларга бўлинмайди. Чунки руҳ амр оламидандир ва ҳатто ўзи амрдир. Руҳлар бу оламга келадилар, (аммо) ўз сўзлари ва ишларида ўзгаришсиз қоладилар. Уларнинг ҳар бирида аввалдан маълум меъёр бор, бу дунёга келган ҳар бир руҳ муайян чегарага эга бўлади ва аввалги маълум мақоми бўйича унинг жисм ичида қанча бўлиши,

¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-ҳақойиқ. Т.: Камалак. 1995. 5-бет.

қанча нафас олиши, қанча еб-ичиши, қанча сўзлаши, нималарни ўрганиши ва ўйлаши ва ҳоказолар олдиндан белгилни бўлади»¹.

Азизиддин Насафий бу фикрни иштибоҳли билиб, унга муқобил тариқасида ҳикмат аҳли фикрларини ёзиб қолдирган: «Аҳли ҳикмат, яъни файласуфлар фикрига кўра, билим маълумига (билиб олганга) бўйсунди. Бинобарин, одамларнинг сўзлари ва фаолияти — ишлари учун олдиндан белгиланган ўлчовлар йўқ. Билим ва бойликка эга бўлиш одамнинг саъй-ҳаракатига боғлиқ: одам қанча кўп гайрат қилса, билими ва даражаси шунча ортади. Яхшилик ёки ёмонлик қилиш, кам ейиш ёки кўп ейиш — инсон ихтиёридаги иш, у қанча меҳнат ва куч сарфласа, шунча имкон тонади...»².

Ҳикмат аҳлининг руҳ тўғрисидаги фикрлари: «Ҳикмат аҳли фикрича, Тангри таоло — Халлоқи Оламдан фақат ақли аввал пайдо бўлган, қолганлар ақли аввал маҳсули. Ақли аввал Худонинг олами, қолган барчаси — ақли аввал оламидир. Бошқача айтганда, ақли аввал Тангри таолодан — натижа сифатида ажралиб чиққан, қолган жамиъ нарсалар ақли аввалдан натижа сифатидир. Ақли аввалнинг муаллими — Тангри таоло, ақли аввал Тангри таолодан олганларини бошқа махлуқотга беради. Ҳар бир ақл ўзидан баланд ақдан олиб, ўзидан пастга узатади»³.

Азизиддин Насафий фикрини давом эттириб: «Билгилки, ақли аввал — воҳид бир жавҳардир, бироқ миқдорий ва сифатий маъноларда ул жавҳарни турли исмлар ила зикр этадилар. У ҳамма нарсани идрок этувчидир. Ушбу жавҳарни тирик ва тирилтирувчи руҳ деб номладилар, зеро, у тирик ва ҳаёт бағишловчидир..., демоқчиманки, ғойиб оламининг ақллари ва жонлари латиф ва олийҳиммат, билимли ва софдирлар. Қай бир киши қанчалик билимда баланд, у шунчалик ақли аввалга яқиндир, ҳам фазилатли ва қимматли, латиф, билими ва мусаффолиги ҳам юқоридир»⁴. Фикрининг давомида Насафий: «Билгилки, шариат аҳли жузь ва кулни идрок этадиган, ўзини ва Парвардигорини танийдиган, биладиган инсоний ҳақиқатни инсон руҳи дейдилар. Ҳикмат аҳли эса бу ҳақиқатни жон деб атайдилар»⁵.

Ваҳдат аҳлининг руҳ тўғрисидаги фикрлари: «Билгилки, ваҳдат аҳли фикрига кўра вужуд (борлиқ) фақат битта ва Субҳонаҳу ва таоло вужудидан бошқа вужуд йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, Яна улар дейдиларки, гарчи вужуд битта бўлса ҳам, лекин бу вужуд ўз-ўзича зоҳирий ва ботиний борлиққа эга.

Буни билдинг, энди билгилки, ваҳдат аҳли фикрига кўра, ботиний вужуд нурдир ва бу нур ўша олам жонидир, олам бу нур

¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-ҳақоийқ. 7—8-бетлар.

² Ўша жойда. 11-бет.

³ Ўша жойда. 15-бет.

⁴ Ўша жойда. 16-бет.

⁵ Ўша жойда. 17-бет.

билан тўлиқдир, бу нурнинг ҳудуди ва адоғи йўқ. Унинг ҳудуди беноён денгизга ўхшайди. Ҳаёт, билим, ҳаракат ва ашёлар қудрати ҳамда табиат, ашёларнинг хоссаси ва ҳаракати шу нурдан, кўриш, эшитиш, гапириш ва юриш қуввати шу нурда жам. Гарчи нарсаларнинг сифати, фаолияти ва номлари шу нурдан бўлсада, бироқ бу нурдан ташқарида ўзга нарса йўқдир. Оламдаги бирлик- (мажму — *бизнинг изоҳ*)ларнинг ҳаммаси ушбу нур кўринишининг моҳиятидир»¹.

Бу ерда ваҳдат аҳли руҳни нурга қиёслаб, бутун борлиқнинг ботиний асосини нур(руҳ) ташкил қилади, деган фикрни билдирмоқдалар. Бу фикрни ҳозирги замон олимлари ҳам илмий асослаб берганлар (*уни китобимизнинг кейинги фаслларида кўрсатиб берамиз*). Азизиддин Насафий уларга қўшимча қилиб: «Улар тўғри мушоҳада этадилар, аммо улар борлиқнинг асл асосларини, қайсиким, соф ваҳдатдир, идрок этмаганлар. Ва уларнинг нигоҳи нарсалар ҳақиқатига етмайди, яъни улар мулк ва малакутни илғаб, лекин жабарутни илғамаганлар. Ҳолбуки, мулк билан малакут жабарут олдида уммондан қатра мисолдир. **Жабарут — бу мусаффо ваҳдат, жисм ва руҳнинг манбаи, китоб ва каломнинг боши, мулк ва малакутнинг асоси, борлиқ ва одамнинг манбаидир**»², — деган. «...Жабарут оламининг исмлари ва аломатлари йўқ, у шакл ва суратга ҳам эга эмас, чегараси ва тизим тартиби ҳам кўринмайди. Уни ҳис билан идрок эта олмайсан, ақл уни билишга қодир эмас, идроклар унинг олдида ҳайрон, тасаввур ва хаёллар қошида лол»³.

Бу уч тоифа одамларнинг руҳ тўғрисидаги фикрларининг таҳлили шуни кўрсатиб турибдики, учала тоифадаги кишилар бир овоздан руҳни бор, аммо у кўзга кўринмайдиган латиф бир жавҳар, демоқдалар. Яна улар руҳ яширин, яъни амр — малакут оламиданлигини ҳам қайд қилмоқдалар. Шу билан бирга руҳни жон билан тенглаштириб, моддий оламнинг ажралмас қисми эканини уқтирмоқдалар. Шунингдек, улар руҳ оламнинг Яратувчиси билан мулк — жисм оламини боғлаб турган нарса эканини ҳам айтмоқдалар. Ундан ташқари, шариат аҳли руҳ амр оламидан, ҳатто амрни ўзи дейишса, ҳикмат аҳли руҳни ақли аввал сифатида кўриб, уни Тангри таолонинг биринчи маҳсули, бошқа бутун борлиқ ақли аввалнинг маҳсули, деб билмоқдалар. Ваҳдат аҳли руҳни нур деб билиб, уни Субҳоноҳу ва таолонинг ботиний вужуди, дейдилар.

Шариат, ҳикмат ва ваҳдат аҳларининг руҳ тўғрисидаги фикрларида зиддиятли томонлар ҳам бор. Масалан, шариат аҳли, руҳлар бу

¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул ҳақойиқ. 24-бет.

² Ўша жойда. 26-бет.

³ Ўша жойда. 28-бет.

оламга келганларидан кейин ўзгаришсиз қоладилар, дейишса, ҳикмат ва ваҳдат аҳли бунга эътироз билдириб, руҳ танага кирганидан кейин такомиллашади. Руҳнинг қайси мақомга, қайси даражага эга бўлиши руҳ жойлашган тананинг саъй-ҳаракатига боғлиқ: одам қанча кўп ғайрат қилса, руҳ даражаси шунча ортади, у қанча куч сарфлаб меҳнат қилса, шунча имкон топади, дейдилар. Ҳикмат ва ваҳдат аҳлининг бу гапларида жон бор.

Бу уч тоифа одамлар фикрини келтирганидан кейин Азизиддин Насафий одам руҳи тўғрисида ўз фикрини айтади: «Инсон руҳи тирикдир, билгувчи, ҳирели, истеъдодлидир, эшитувчи, кўрувчи ва сўзловчидир. Бошқаларга у кўринмайди ва эшитилмайди ва нутқи билинмайди. Жисм бўлақларга бўлиниб, майдалангани, руҳ эса бўлақларга бўлинмай, майдаланмаганидай, инсон руҳи билишда — яхлит билагон, кўришда — яхлит кўрувчи, эшитишда — яхлит гапирувчи.

Билгилки, баъзиларнинг фикрича, айрим одамларда тўртта руҳ мавжуд, яъни: ўсимлик руҳи, ҳайвон руҳи, жон(қалб) руҳи ва инсон руҳи. Яна бошқа бир хил одамлар инсонда бешта руҳ бор, дейдилар, яъни: ўсимлик руҳи, ҳайвон руҳи, қалб руҳи, инсон руҳи ва муқаддас руҳ. Ва яна дейдиларки, инсон руҳи ва муқаддас руҳ юқори оламдандир, яъни ғайб оламидан — осмоний фаришталар жинсидандир. Ўсимлик руҳи, ҳайвон руҳи ва қалб руҳи — қуйи оламдан. Ушбу беш руҳнинг ҳар бири бир жавҳардир. Улар бир-биридан ажратилган ва ўзаро фарқланади. Тана гўё шамъ бўлиб, ўсимлик руҳи мисли шамдон, ҳайвон руҳи гўё пилик, қалб руҳи бамисоли ёғ бўлса, инсон руҳини нурга қиёслаш мумкин. Муқаддас руҳ эса — «Нуран аъло нур» — нур устига нурдир.

Бошқа баъзилар ҳар бир одамда фақат битта руҳ бор, дейдилар, аммо бу руҳнинг даражалари бор ва ҳар бир даражанинг номи мавжуд. Номлар кўп бўлганлиги сабабли одамлар руҳ кўп деб ўйлайдилар. Бироқ бундай эмас. Руҳ битта ва жисм ҳам биттадир, лекин жисмнинг даражалари бор ва ҳар бир даражанинг қандайдир номи бор. Руҳнинг ҳам даражалари бор ва даражалар номларга эга. Жисм руҳга мувофиқдир ва руҳ жисмга мувофиқдир. Мулк малакутсиз ва малакут мулксиз бўлмайди, уларнинг ҳар иккаласи биргаликда (мавжуд) бўлиб, бир-биридан ажралмайдилар. Жисм ҳам, руҳ ҳам иккаласи бирга ривожланади ва комилликка эришгунча камолот зинапояларидан кўтарилиб бораверадилар ва даражаларни эгаллайдилар. Уларнинг зуваласини ҳар қанча кўпроқ пишитилса, тарбияланса, улар моҳиятида яширинган сифатлар кўрина бошлайди. Бу жараён ўз нуқтасига етгунча давом этади»¹.

¹ *Азизиддин Насафий*. Зубдат ул-ҳақойиқ. 40-бет.

Айтилганлардан маълум бўладики, руҳ ва жисм алоҳида-алоҳида нарсалар эмас, балки инсон вужудининг барча белги ва сифатлари нутфа — уруғда яширингандир. Ҳомиллада жон ва руҳ бирга ўсиб, инсон қиёфасига киради, инсон туғилганидан кейин улар биргаликда тараққий этади. Ул зот шу тариқа инсон фарзандининг она қорнидаёқ бир талай ҳолат — босқичлар, хусусан, оддий жисмдан — ўсимлик ҳолатига, ўсимлик ҳолатидан — ҳайвонлик ҳолатига, ҳайвонлик ҳолатидан — инсонлик ҳолатига ўсиб боришини исботлайди. Ҳозирги замон олимлари ҳам бу фикрнинг тўғри эканини тасдиқлашган. Она ҳомиласида, балки ота уруғида инсоннинг кейинги тараққиётига асос бўладиган жамики зарур имкониятлар бор, дейди Насафий. Зотан, ул зотнинг уқтиришича, олами кубро ва олами суғро (катта олам ва кичик олам) таълимоти шуни тақозо этади. Негаки, кичик олам — инсон катта оламнинг кичрайтирилган нусхаси (бу фикрни XX аср олимлари илмий нуқтан назардан исботлаганларини қуйида кўриб чиқамиз), катта оламнинг хусусиятлари унинг яна ҳам кичрайтирилган нусхаси — нутфада мавжуд. Одам — илоҳий оламнинг ажралмас қисми бўлиши билан бирга, унинг кичрайтирилган нусхаси. Илоҳий оламдаги билимлар унда ҳам бор. Инсонни Илоҳ олами билан боғлайдиган жавҳар руҳдир. Агар Илоҳ оламини билмоқчи бўлсанг, инсонни, яъни ўзингни ўрган, ўзингни тани. Тангри тало сифатларини мўъжиза — кароматлари, билими ва ҳатто зотини ҳам таниш мумкин. **«Кимки ўзини таниса, Раббини танийди»**, деган ҳадиснинг маъноси ҳам шу.

Аммо ўзликни англаш, ўзини танишга, руҳ ва қалбни поклаш, ақл-шуурни тоблаш, тавба ва тақво йўли орқали борилади. Фақат шу тариқа руҳ аслига қайтади, яъни покланиб, юқорига уруж этади. Зотан, инсон руҳи Илоҳий оламдан нузул этиб (пастга тушиб), инсонга келар экан, шу нуқтадан яна юқорига қайтиш учун кураш бошланади. Руҳ жисм билан олишиб, охир уни тарк этади ва ўз мақомига қайтади.

Туркиялик мутафаккир олим, онколог врач ўзининг «Қуръони каримнинг илмий мўъжизалари» китобида руҳ тўғрисида қуйидаги фикрларни айтган: «Яна, руҳ тўғрисида офоқда ёзилган, яъни масаланинг устки томонини кўрсатувчи кўндан-кўн ғариб таърифлар, китоблар, мақолалар бор. Қуръон руҳнинг сирларини билдираркан: **«Оллоҳдан эди — Оллоҳга қайтди»** деган таърифни берганки, руҳга оид барча ғавғоли тушунчалар тинди-қўйди, руҳ ўз билинмаслигида қолиб ҳақиқатга етишди»¹.

¹ Х. Нурбоқий. Қуръони каримнинг илмий мўъжизалари. Т.: Адолат. 1999. 155-бет.

Бу мулоҳазалар шуни маълум қиладики, инсон ўз камолотида чексиз имкониятга эга. Ва ҳар бир кишининг камолоти унинг ўзига боғлиқ. Аммо бу фикрлардан Азизиддин Насафий ва унинг маслакдошлари тақдири азални тан олмаган экан, деган хулосани чиқармаслик керак. Ул зот тақдири азални тан олган. Аммо бу масалани шариат аҳли каби тор маънода эмас, балки валий сифатида теран таҳлил этган. Шайхнинг талқинига кўра, тақдир билан бирга тадбир ҳам бор.

Тақдир — Худодан, тадбир — инсондан. Худованд тақдирни белгилаб қўйган бўлса-да, инсонга ривожланиш, билим ва маърифат эгаси бўлиш имконини ҳам берган. Агар шундай бўлмаса эди, Худони таниш ва севиш ҳамда ҳаёт кечиришнинг иложи ҳам, маъноси ҳам бўлмаган бўлур эди.

Шундай қилиб, руҳ такомилининг охири йўқ, чунки Парвардигорнинг билими чегарасиздир. «Агар қобилиятли одамнинг умри минг йил бўлса ва минг йил умрининг барчасини тақво ва тоатда ўтказса, у ҳар куни илгари билмаган бирон нарсани билиб олади», — дейди Азизиддин Насафий. Насафий қарашларининг яна бир жиҳати диққатни тортади: унинг фикрига кўра, фақат руҳ такомиллашув хислатига эга бўлиб қолмай, балки руҳ ва жисм бирга тараққий этади, мукаммаллашади.

Юқорида биз, инсоннинг биологик моҳияти билан бир қаторда ижтимоий моҳияти ривожланиш, такомиллашиш ва наст поғонадан юқори поғонага кўтарилиш имконига эга, деган фикрни илмий асослаб берган эдик. Насафий бу фикрни 700 йил аввал башорат қилиб айтиб кетган экан.

Алломанинг замондошлари Ибн Арабий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ибн Сино ва бошқалар асосан ва фақат руҳ тараққиёти ҳақида гапириб ўтганлар. Насафий эса бундай ёзди: «Жисм ҳам, руҳ ҳам бирга ривожланади ҳамда комилликка эришгунча, зинаоялардан бирга кўтарилиб бораверади ва даражаларни эгаллайди». Руҳ — жавҳар, Жавҳари Зотнинг бўлаги, у жисмни ҳаракатга келтиради ва такомиллаштиради ҳамда ўзи у билан бирга такомиллашади. Жонсиз моддаларнинг жонли шаклларга кириши, ҳаёт, тириклик оламининг вужудга келиши, унинг беҳисоб кўринишлари — буларнинг барчаси руҳ мўъжизаси, унинг қуввати ва қудратининг намоишидир.

Минг йиллар муқаддам идрок этилган бундай тадрижий ривожланиш назарияси, бир томондан, одам боласи билан оламнинг, одам билан Мутлақ руҳнинг боғлиқлиги, Мутлақ руҳнинг бирламчи асос эканлигини англатса, иккинчи томондан, буюк оламнинг кичик нусхаси бўлмиш одамнинг тараққиёт диалектикасини ҳам англатиб туради.

Азизиддин Насафий айтидики: «Инсоннинг вазифаси — узлуксиз маърифат (*билим — бизнинг изоҳ*)га интилиш ва нур билан тўлишиш ва билим топиб, мусаффолик сари талпинишдир». Яна айтидики: «Одам нақадар маърифат (*билим — бизнинг изоҳ*)ли ва покиза бўлса, унинг жаннатдаги жойи ҳам шунча юксак бўлади». Азизиддин Насафий фикрини давом эттириб, ўқувчига мурожаат қилади: «Лекин сен жисмнинг манбаи нима, у нимадан пайдо бўлганини ва руҳнинг манбаи нима, у нимадан пайдо бўлганини билганингдагина бу сўзлар сенга равшан бўлади.

Билгилки, тупроқ, сув, ҳаво ва олов, моддалар, уларнинг ҳар бири сурат (*шакл ва маъно*) га эга. Тупроқнинг суратини унсур дейдилар. Қолганлари ҳақида ҳам шунини айтиш мумкин.... , бу тўрт унсур бир-бири билан аралаштирилса (*бу зарурий ҳолдир*) албатта муташобихул ажзо, яъни ўзаро ўхшаш қисмлар ҳосил бўлади. Бу табъ ёки мижоздир, табъ — мижоз унсурларнинг аралашидан келиб чиқади.... бу тўрт унсурни бир-бири билан аралаштирилганда, уларнинг суратлари аралашиб кетади. Уларнинг суратларидан қандайдир ўхшаш аъзолар ҳосил бўлади. Буни жисм деб атайдилар. Уларнинг маъносидан ҳам қандайдир ўхшаш аъзолар ҳосил бўладики, у руҳ деб атадилар. Демак, тўрт унсур (модда) алоҳида-алоҳида мавжуд бўлганга қадар уларни унсурлар ва табиатлар деб, улар ўзаро аралашиб, мижоз ҳосил бўлганда эса улар руҳ ва вужуд деб аталадилар»¹.

«Руҳ (жон) Худованди оламдан келади ва у мақсад қилинган ишларни амалга оширгач, яна қайтиб, Худованди олам ҳузурига йўл олади «**Ундан бошланади ва Унга қайтади**», дейилишнинг маъноси шу»².

Инсон руҳи тўғрисида тасаввуфнинг машҳур шайхларидан бири, кубравия тариқатининг асосчиси Нажмиддин Кубро (1145 — 1221) фикрлари ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз: «Нажмиддин Кубро руҳий кечинмалар, нозик ҳолатларни пухта билганидан, шунга мувофиқ «латоиф» назариясини ишлаб чиқади. Бу назарияга биноан, инсон руҳи кўзга кўринмас бир латиф марказлардан иборат. Бу онг ва туйғу ҳамда жисм орасидаги бир нарса. У шундай нозикки, уни илғаб олиш ҳам мушкул. Аммо инсон ҳаётида бу «латиф» марказларнинг аҳамияти катта»³.

Ибн Синонинг фикрича, руҳ инсон танасида томир ва асаблар орқали айланиб юрувчи эфирсимон бир жисм. Ибн Сино назарида руҳ, ақл, ишқ каби тушунчалар яхлит фалсафий таълимотнинг турли мавҳумлари ўлароқ, ўзаро вобастадирлар. Шунинг учун

¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-ҳақойиқ. 41—42-бетлар.

² Ўша жойда. 48-бет.

³ Нажмиддин Комилов. Нажмиддин Кубро. Т.: Мерос. 1995. 20—21-бетлар.

Шарқ мутафаккирлари бу тушунчаларнинг бири ҳақида гапира туриб, албатта, иккинчисини ҳам тилга олиб ўтганлар. Сабаби, ақл руҳнинг интилиши, ҳаракатлантиришини англатувчи қувватдир.

«Бизнинг руҳимиз, — деб ёзади Ибн Сино «Китоб уш-шифо» рисоласида, — гўёки, икки юзlidir. У бир юзи билан пастга жасада қараган бўлиб, жисмоний табиатига кўра, жинсий ҳаракатдан ўзгани қабул этмайди; юқорига — олий сабабиятга қараган иккинчи юз эса ана шу олий сабабиятга хос ва унинг таъсиридаги фазилатларнигина қабул қилади.

Руҳ шу икки олам билан алоқадорликдадир. Юқори оламга уни соф **идрокий ақл боғласа, қуйи оламга фаол ақл боғлаб туради**». Мазкур фикрлар алломанинг «Рисола фи-ишқ» асарида янада кенгроқ ҳамда ёрқинроқ баён этилган. Ибн Сино ёзадики, агар руҳ ўзининг моддий жисмларга йўналтирилган томони таъсирига берилса, кишини маънавий қашшоқлик, бахтсизлик сари етаклайди. Руҳнинг фароғати ҳам чинакам камол — ёвузликдан қутулиб, моддий оламдан ажралиши, уни ато этган ақллар олами томон парвози билан амалга ошади».

Ибн Сино айтадики, барча жонли ва жонсиз мавжудотда ишқ мавжуд, уларнинг ҳар бири, ўз даражаларига кўра ўзгаришда, кўпайиш ва янгиланишда, яъни камолотга томон интилишдадирлар. Чунки кулли ашё (бўлак) табиий равишда Биринчи сабабиятга қараб интилади. Унинг рисоласи қуйидаги сўзлар билан бошланади: «Бошқариладиган ҳар бир алоҳида жавҳар табиатига кўра, соф хайрнинг ягона жавҳаридан яралган жузъий хайр ҳисобланиши баробарида ўз такомилга интилади... барча мавжуд ашёлар табиий истакка — туғма ишққа эгадирлар. Бундан чиқадиган мантиқий зарурият, **ишқ ашёларнинг яшаш сабабидир**. (Бу фикрни, одамзот мисолида, америкалик мутафаккир олим Зигмунд Фрейд илмий асослаб берган).

Ибн Сино муҳаббатни умумжаҳоний ҳодиса, оламий (космик) қувват деб билади. Унинг наздида инсонни камолотга етиштирувчи бирдан-бир куч ана шу муҳаббатдир. У инсон руҳини маҳлиё этиб, эзгуликка, мусаффо хайрга етаклайди. Эзгулик эса Ибн Сино асарларида жуда кўп маъноларда қўлланилади: Эзгулик бу — Мутлақ ҳақиқат; бу — Ақли кул; бу — коинот, табиат ва инсон ҳақидаги билим; бу — маънавий етуклик; олижаноб ҳиссиётлар тантанаси; ниҳоят, бу — инсоний бурч, яхшилик, хайрият, доимий руҳий покликдир.

Модомики, ишқ-муҳаббат кишининг истак-хоҳиши, интилишини ифодалар экан, бу ҳаракат пастга йўналса, ҳирсий, ҳайвоний қувватлар голиб келиб, руҳ емирилади. Натижада инсон бахтсизликка учраб, тубанлашади. Бунга йўл қўймаслик учун ҳайвоний қув-

ватларни инсоний қувватларга бўйсундириб, нафси оқилага тўла итоат эттириш лозим. Шундагина ақл ва ишқ ривож топиб, руҳ мусаффолашади.

Ўтган алломаларнинг руҳ тўғрисидаги фикрларини чексиз давом эттириш мумкин. Бундай фикрлар деярли барча тасаввуф олимлари ва пирлари, шу жумладан Умар Хайём, Алишер Навоий, Бедил, Машраб ва бошқалар ижодида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Уларнинг фикрларини умумий маҳражга келтирадиган бўлсак, у тахминан юқорида руҳ тўғрисида айтилган фикрларни тасдиқлайди.

Ҳинд мутафаккирларининг фикрига кўра эса, руҳ кўзга кўринмайдиган борлиқ бўлиб, у ўзининг манбаи Тангри таоло сингари, абадийдир. Уларнинг таълимоти бўйича, руҳ бир танадан бошқасига кўчиб юради. Ҳатто, одам руҳи, бу дунёда тарбия кўриб такомиллашмаса, дунёга кейинги келишида ҳайвон жисмига ва, ҳатто, ўсимликка ўтиши мумкин. Ва, аксинча, бир гал ўсимлик ёки ҳайвон руҳи бўлиб келган бўлса, кейинги гал одам руҳи бўлиб дунёга келиши мумкин, дейишади.

Энди америкалик психотерапевт олим Вернон Вульфнинг руҳ — жон тўғрисидаги фикрларини кўрайлик: «Тана ва жоннинг бошқа-бошқа экани тўғрисидаги гоа афсонадан бўлак нарса эмас. Бундай фикр хом ва исботланмаган ва инсон тафаккурининг олти босқичининг бошланғич, паст босқичига тегишли бўлиб, иложсизликдан келиб чиққан. Бундай тасаввур, одамларни тана ҳаётидан руҳий ҳаётни ажратиб туриб, алоҳида руҳий ҳаёт кечиришни излаши натижасида келиб чиққан. Бундай изланишни тўхтатиш керак, — дейди Вернон Вульф. — Сизнинг танангиз ва руҳингиз бир бутунликни ташкил қилиб, бир-биридан ажралмасдир. Руҳ тана фаолиятининг маҳсулидир. Жисмоний танангиз эса, яъни бўй-бастингиз, қўл-оёғингизнинг шакл-шамойили ва бошқа жисмоний кўрсаткичларингиз сизни ташкил қилувчи фикр шакллари дир. Ўз жисмоний такомилингиз устида қандай фикр юритсангиз, танангиз шу шаклга аста-секин киради. Тана ва фикр, яъни руҳ ўзаро узвий боғлиқ бўлган бир бутунлик дир.

Сизнинг жисмоний шаклингиз сиздаги устун фикрлардан келиб чиққани каби, руҳингиз такомил сизнинг танангиз такомил орқали амалга ошади.

Сизнинг жисмоний такомилингиз ва руҳий камолотингиз, ичингизда яшириниб ётган «Мен»ингиз нутфа — уруғга боғлиқ. «Мен»ингиз сиз яратилмасингиздан олдин тузилган сизнинг дастурингиз дир. Она қорнидан бошлаб, сўнг бу ёруғ дунёдаги тараққиётингиз сиз учун тузилган ана шу дастурга боғлиқ. Дастурга қўшимча киритмоқчи бўлсангиз, ўз «Мен»ингизни танинг»¹. Вернон Вульф, шу та-

¹ Холодинамика. Как развивать и управлять своей внутренней личностной силой. Д-р Вернон Вульф. Ташкент. 1994. С. 119.

риқа, киши ўзининг «Мен»ини топиб, таниши ва уни такомиллаштиришининг йўл-йўриқларини тузиб берган.

Аммо, руҳнинг борлигини ва параллел олам мавжудлигини исботламоқчи бўлган ва улар (руҳлар) билан доимо мулоқотда бўлиб турган одамлар ҳам бор. Ушбу сатрлар муаллифи уларнинг кўзга кўринган икки олими билан ҳамсуҳбат бўлган. Қуйида шу суҳбатлар баёнини келтирамиз.

1986 йили Ашхабод шаҳрида Бутуниттифоқ экологлар анжумани бўлиб ўтаётган кезде, анжуманда новосибирсклик академик В. П. Казначеев қатнашётганидан хабар топдим ва у билан бир соатлик суҳбатга муяссар бўлдим. В. П. Казначеев медик-файласуф деб ном олган аллома. У инсоннинг табиий муҳитдаги муносабатлари баробарида, одамнинг уни ўраб турган параллел олам махлуқотлари билан алоқадорлигини ўрганишни тадқиқот предмети қилиб олган олимлардан бири.

Одамни, унинг параллел дунё вакиллари, шу жумладан руҳлар билан бўладиган муносабатини ўргана бошлаган олим фикрича, биз кўриб, сезиб турган оламдан ташқари, шу дунё билан параллел ҳолда, бизнинг кўзимизга кўринмайдиган олам мавжуд экан. Ундаги махлуқотлар газсимон моддалардан ташкил топган бўлиб, бизга ўхшаб фикр юритар, сўзлар эканлар, муҳаббати, шафқати ва ғазаби бўлиб, деярли биз каби умр кечирар эканлар. Аммо уларнинг ўзи бизга кўринмайди, сўзларини биз эшитмаймиз. Олимнинг айтишича, баъзи одамлар, шу жумладан Казначеевнинг ўзи ҳам, бу махлуқотларни кўра олар, улар билан мулоқотда бўлар эканлар. Бу одам билан биринчи мартаба учрашиб турганим учун, ростини айтганда, ўзимни бир оз йўқотиб қўйдим. Ундан ташқари, ундан қандайдир, одамни қамраб оладиган даражада кучли энергия уфуриб турар эди. Шунинг учун ҳам Казначеевдан кўп маълумот ололмадим.

Кўзга кўринмас параллел дунёни ўрганувчи илм-фан соҳасини «уфология», у билан шуғулланувчи кишиларни уфологлар дейилади. Ўзбекистонда ҳам уфологлар уюшмаси мавжуд бўлиб, уларнинг махсус журнали ҳам бор.

Ўзбекистон уфологларининг фаолларидан бири, Тибет — Помир — Ҳимолай Катта учбурчагининг Олий руҳи мақомига эга Евгений билан ҳам 1992 йили ҳамсуҳбат бўлганман. Унинг айтишича ва китобларида ёзишича¹, у мутлақ руҳ (Худованд) ҳузурда бўлиб, учинчи минг йилликда бўладиган воқеалар тўғрисида маълумот олган. Евгений параллел дунё махлуқотларини кўриб, улар билан бемалол мулоқотда бўла олар экан. Менинг: «Бунга қандай

¹ Евгений. Третье тысячелетие — магический прогноз. Т.: Приложение к журналу «Шарқ машғали». 1992.

эришдингиз?» — деган саволимга: «Помирда 40 кун чилла сақладим», — деди. «Чилла сақлаш гоёсини сизга ким айтди? — деб сўрасам, «Фаришталар», — деди. «Уларни кўрасизми?» — деган саволимга: «Аввал кўрмас эдим, энди кўраман», — деб жавоб қайтарди. «Уларни қандай қилиб кўрасиз?» — деб сўрадим. «Сени кўргандай кўраман», — деб, уёқ-буёққа аланглаб, — мана, ҳозир атрофимизда олтитаси айланиб юрибди, — деди. «Улар қандай кўринишдалар?» — деган саволимга: «Китобларимни ўқигандирсан ва чизган расмларимни кўргандирсан? «Улар истаган шаклга кираверадилар, чунки улар газсимон моддалардан ташкил топгандирлар», — деди. Шу ерда ёшликдаги ўртоғимнинг онасининг гаплари эсимга тушиб кетди. У аёл отин бўлиб, инс-жинлар билан сўзлашади, дейишар эди. Мана-мана, иккитаси юрибди, учтаси айланиб юрибди, деган гапларни кўп маротаба эшитганман. Ўша вақтда бу ҳолни отинийнинг мияси айнаганга йўяр эдик. Аслида, унинг айтганлари тўғри экан. Бу инс-жин ёки парилар деганимиз параллел дунёдаги махлуқотлар бўлиб, руҳий олам вакиллари экан. Ўша кезде, уларни жуда кўргим келиб, отинийдан, улар кимга кўринади, деб сўраганимда: «Улар ҳам жисмонан, ҳам руҳан пок одамларга кўринади», — деганлари эсимда.

Руҳ тўғрисидаги фикрларни якунлаб, шуни ўқиб олишимиз жоизки, руҳ ўзи бор нарса, аммо уни кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмайди, у малакут оламидан. Ахир қадимги замонлардан бошлаб, шу кундаги минг-минг алломаю олимлар бу масала билан шуғулланиб, ўз фикрларини айтмоқдалар. Шундай экан, кундалик ҳаётимизда ўрганиб қолган жузъий нарсалардан юқорироққа, авомий тафаккурдан фалсафий тафаккурга кўтарилиб туриб, бир фикр юритайлик. Астойдил ҳаракат қилган киши, руҳ ва параллел олам вакиллари кўрмаган тақдирда ҳам, уларнинг мавжудлигини ҳар дақиқада сезиши, улар билан мулоқотда бўлиши мумкин. Аммо бунинг учун киши, ўртоғимнинг онаси айтганидек, ҳам жисмонан, ҳам маънан пок бўлиши керак. Руҳ покиза ва латиф нарса. Дарвоқе, менинг одамларим бор деб, улар билан мулоқотда бўлувчи ва уларга маълум бир кўрсатмалар берувчи одамлар жуда кўп.

Ундан ташқари, ҳар қандай одам умрида лоақал бир маротаба қаттиқ уялиб, изтироб чеккан. Ана шунда одамнинг қалби ёниб, ўзини қўярга жой тополмай қолганда, қандай азоб чекаётганини бир ўйлаб кўринг-а. Бу жисмоний азоб эмас, албатта. У руҳ эканини англаймиз. Руҳ бор, Фарб олимлари унинг таркибини кашф қилиш арафасида турибдилар.

Руҳ масаласига шунчалик тўхталиб, у тўғрида етарли даражада тушунча ва тасаввурга эга бўлишга интилишдан мақсад — инсон ўзаро узвий боғлиқ бўлган учта борлиқ — жисм, ақл ва руҳ мажмуи-

дан ташкил топганлигини пухта ўзлаштириб олишдир. Чунки киши ўз такомили устида ишлашга жазм қилган экан, ўзлигини таниши, жисмини ривожлантириши баробарида ақл ва руҳини ҳам тарбия қилиб такомиллаштириши шарт эканини англаши лозим. Акс ҳолда қилган ҳаракатлари зое кетади. Ундан ташқари, рух тўғрисидаги маълумотлар кўп диний масалаларни тушуниб олишга ҳам ёрдам беради.

Дин тўғрисида фикр юритар эканмиз, аввалам бор, дин негизида муайян бир дунёқараш ётишини эслатиб ўтишимиз жоиз. Диний дунёқараш ёлғиз дунёқараш бўлмай, ундан илгари мифологик дунёқараш ҳукм сурган. Жамиятнинг табиий тараққиёти натижасида одамлар дунёни кенгроқ ва чуқурроқ идрок эта бориб, уни бошқачароқ англай бошлаганларидан ҳамда табиат ва жамиятдаги киши ихтиёридан ташқари мавжуд қонунларни ҳис қила бошлаганларидан кейин, мифологик дунёқараш кишилиқ жамиятининг талабларига жавоб бермай қўйди. Одамлардаги мифологик дунёқараш секин-аста диний дунёқараш билан алмашиб, у билан кетма-кет ва унга муқобил тариқасида фалсафий, сўнг тасаввуфий ва, XIX асрга келиб, илмий дунёқарашлар шаклланди.

Одамни бошқа жонзотлардан айириб турадиган хусусиятлар анчагина, дейилган эди китобимизнинг аввалги саҳифаларида. Шундай фарқлардан бири инсонда дунёқараш мавжудлигидир. Ҳайвонда ундай ҳодиса шаклланмаган. Чунки у ўзини табиат таркибида, унинг ажралмас қисми сифатида ҳис қилади. Шунинг учун ҳам улар табиий шароитга мослашадилар. Ҳайвонлар организмда, табиат талабидан келиб чиқиб, вужудни ўзгартиришга йўналтирилган махсус мосламалар мавжуд. Бизда у йўқ, бўлса ҳам фаолияти ниҳоятда сусайиб, йўқ даражага келиб қолган.

Табиий шароитнинг маълум бир сабабларга кўра кескин ўзгариши ва тирик организм ўзгарган шароитга мослашиб улгура олмаганлиги туфайли, ҳаёт учун кураш асносида кечган ҳаракатларининг натижаси сифатида, махлуқот табиатни ўзгартира бошлади ва ўзига сунъий яшаш шароитини яратди. Бу ҳаракатлар тошларни ёки шох-шаббани йиғиб, ўзи учун бошпана яшаш, қаттиқ совуққа чидайолмай, ўзи гўштини истеъмол қилган ҳайвонлар терисини ёпиниб олиш ва, тарих китобидан ҳаммага маълум бўлган ҳоказо амалларни бажаришга киришди. Шу билан у оддий махлуқотдан одамсимон махлуқотга ўта бошлади. Сўнг, тараққий эта бориб, ҳозирги замон одами пайдо бўлди. Тангри таолонинг бундай азалий мақсади амалга ошиши учун бир неча миллион йиллар керак бўлди. Бизнинг бир миллион йил, Худонинг бир кунига тенг бўлиши мумкинлигини ҳам унутмаслигимиз лозим. Одам ўзининг мақсадга йўналтирилган ҳаракатлари билан бошқа махлуқотлардан ажраладиган бўлди.

Инсоннинг мақсадга йўналтирилган ҳаракатлари унда табиатга ташқаридан туриб қараш туйғусини найдо қилди. Шунда инсон табиатнинг бир қисми бўла туриб, ундан ажрала бошлади. У ўзини табиатдан айри ҳис қилиб, табиат сирларини, шу жумладан ушбу ёруғ дунёдаги ҳамда ўлганидан кейинги ҳаёти устида фикр юрита бошлади. Натижада унда маълум бир дунёқараш пайдо бўлди. Аввал айтганимиздек, **дунёқараш деганда — кишининг объектив борлиққа, яъни дунёга ва инсоннинг ундаги ўрнига, кишиларнинг ўз атрофидаги воқеликларга ва ўз-ўзига бўлган муносабатларининг умумий қарашлари мажмуи тушунилади.**

Дунёқараш кишининг ёши, ҳаётини тажрибаси, билими ва менталитетига боғлиқ. Дунёқараш инсоннинг ўзини ва дунёни беихтиёр англаши ҳамда ўз нуқтаи назаридан баҳолаши асосида шаклланади. Айрим олинган киши билан боғлиқ **шахсий дунёқараш**, муайян ижтимоий гуруҳ, қатлам, миллат ва жамият миқёсидаги **ижтимоий дунёқарашлар** мавжуд. Булар бир-бирини тўлдирди, бир-бирига таъсир қилади, бир-бирини ривожлантиради. Дастлаб киши дунёни ҳиссий сезади, кейин воқелик ҳақида тўпланган билимлари асосида шахсий дунёқараш пайдо бўлади. Бу дунёни англаш дейилади. Кишининг дунёни англаши орқали унинг ўз-ўзини англаши ҳам шаклланиб боради. Шу тариқа дунё ҳақидаги барча билимлар юксак даражада умумлашиб, яхлит бир дунёқараш шаклланади. Дунёқараш инсониятнинг тарихий тараққиёти мобайнида ривожланиб, такомиллашиб борган.

Мифологик ёки афсоналарга таянувчи **дунёқараш**. У жамият тараққиётининг ваҳшийлик, бадавийлик даврига тўғри келиб, ўша давр одамлари табиатни кузатиб, мушоҳада қилиб, ўзини табиат билан уйғун равишда ҳис қилганлар. Бу дунёқараш дунёни англаш эмас, ҳис қилишга асосланган бўлиб, реал воқеликлар ҳақидаги ҳаёлий билимлар тўплами тизимга солинган бир даврда вужудга келган. Борлиқ инсон тафаккуридаги афсоналар сифатида қадимги давр кишилари учун хос бўлган дунёқарашдир. Улар воқеликни турли уйдирма образлар тарзида билишган. Табиатдаги жонсиз жисмларни жонлантириб, олов, сув, ҳаво, табиат унсурлари ва ҳодисаларни ҳам муайян жонли образларнинг намоён бўлиши, деб ҳисоблашган ва уларга сифинишган.

Диний дунёқараш. Бу дунёқараш табиатни ҳиссий тушуниши билан эмас, балки уни тушунчалар ёрдамида англаб етиши билан мифологик дунёқарашдан фарқланади. Аммо табиат сирларининг туб моҳиятини тушуниб етмай, оламдаги воқеа ва ҳодисаларнинг сабабларини илоҳий, ғайритабиий куч билан боғлаб тушунтиради. Диний дунёқараш мифологик дунёқарашдан бир поғона юқоридаги дунёқараш бўлиб, заминида оламни иккига бўлиб тушунтириш ётади.

Бири — инсон ақли етаолмайдиган Мутлақ Ҳақиқат, Яратувчи Куч, Худованд ва унга қарашли нарса ва ҳодисалар. Иккинчиси — яратилган дунё — Осмон, Ой, Қуёш ва Ердаги барча мавжудоту махлуқотлар.

Диний тамойилларнинг асосийларидан бири Ер ва ердаги нарса ва ҳодисаларни билиш билан чегараланиб, Тангри таоло ҳукмидаги нарсалар сирини билишга интилмай, ўзини Унинг ҳукмига бўйсундиришидир.

Дунёнинг диний манзарасини тасаввур қилиш бўйича учта йирик жаҳон динлари мавжуд. Буларга Будда дини — буддавийлик, Исо-Масиҳ дини — христианлик ва Ислом дини — мусулмонлик қиради. Қуйида улар ҳақида қисқача гапириб ўтамыз.

Буддавийлик. Бу дин, бутун борлиқ бир турдан иккинчисига ўтиб турадиган чексиз айланиш жараёнига бўйсунди, деган ғоя асосига қурилган. Бу жараён инсон учун бир азобдан бошқасига, бир ўлимдан бошқа ўлимга алмашиб туриш жараёнидан иборат, деб таъкидланади.

Будда таълимоти бўйича, Худованд олами ҳам, инсон олами ҳам боқий эмас, улар ўзгаришда. Дунёда фақат ҳаракат мавжуд. Нарса ва ҳодисалар тинмас ҳаракат сабабларидир, холос. Сабаб эса боқий бўлмай, йўқ бўлишга маҳкуmdir.

Дунёда мавжуд бўлган барча нарсалар негизда йўқ бўлиш ётади, дейилган буддавийликда. Унда сабабиятга қаттиқ эътиқод қилинади. Бўлиб ўтган нарса ва воқеалар шу замон нарса ва воқеаларини белгилайди. Буддавийликда бутун Коинотни сабаб ва оқибатларнинг ўзаро алмашинув ғилдираги деб фараз қилинади. Бу ғилдиракнинг боши ҳам, охири ҳам бўлмай, унинг яратувчиси ҳам йўқ, дейилади. У ҳеч қачон йўқ бўлмайди, у боқийдир. Бу тамойилдан буддавий динидагиларнинг бу ўткинчи дунёга бўлган бефарқлиги келиб чиқади. Улар учун ҳеч нарсанинг қадри йўқ.

Дунё азобларидан қутулиш йўлини буддавийлар «нирвана»да деб биладилар. «Нирвана» ҳолат бўлиб, луғавий мазмуни «ўчганлик», «сокинлик», «ўлганлик» маъноларини билдиради. Киши нирвана ҳолатига нафсидан воз кечиш йўли билан кириши мумкин, дейилади. Кишининг энг етуклик, бахтли ҳолати нирванада, деб тушунилади.

Ушбу тамойиллардан келиб чиқиб, буддавийлик динининг барча қонун-қоидалари ва расм-русмлари яратилган.

Христианлик. Бу муқаддас китоблар ҳисобланган Забур ва Инжилни ўз ичига олиб, трансцендент, яъни тажриба орқали билиб бўлмайдиган, фақат ақл-идрок билан англаш мумкин бўлган нарса ва ҳодисалар ғоясига асосланган таълимотдир. Якка худоликнинг ёрқин кўриниши ҳисобланади.

Христианликда Худони қудрат ва ирода эгаси ҳисоблаб, бутун Олам Худо табиатидан келиб чиқмай, ёлғиз унинг хоҳиш-истаги ва иродасининг маҳсулидир, дейилади.

Оламни яратган Худо ҳар бир яратилганнинг вазифа ва тақдирини олдиндан ўзи билиб белгиллаган. Уни ўзгартириб ҳам, унга норозилик билдириб ҳам бўлмайди. Уни ишонч билан қабул қилиш лозимлиги уқтирилади христианликда. Акс ҳолда Худога қарши чиққан ҳисобланади. Ҳар бир нарсани яратишда гоё бирламчи вазифасини бажариб, уларнинг шакл-шамойиллари, қиладиган ишлари ва барча хусусиятлари аввалдан сўз сифатида Худода мавжуд бўлган, дейилади. Худо ўз гоёсидан келиб чиқиб, «бўл» дейди, нарса ва воқеалар ўз-ўзидан, унинг иродаси билан бўлаверади.

Христианликда бутун борлиқ муайян бир тизимга эга бўлиб, пастдан юқорига қараб яратилганлиги таъкидланади. Сезувчилар сезмайдиганлардан юқори, жонлилар улардан ҳам юқори. Жонлилар ичида ақл юритувчилар юқорироқда ҳисобланиб, ақл юритувчилар ичида имонлилар имонсизлардан анча юқори туриши қайд қилинган. Фаришталар одамлардан ҳам юқори экани айтилади.

Осмонлар одамларнинг асл ватани ҳисобланиб, Ер унинг қувилган жойи, дейилади. Киши ўлганидан кейин ҳақиқий ҳаётга эришганлиги учун, бу дунё унинг мазоридир, дейилади христианликда. Жон танадан чиққанидан кейин эркинликка эришади, тана унинг қамоғидир. Шунинг учун ердаги ҳаёт нафратга сазовор дейилади.

Ер юзидаги, инсонга адолатсиз бўлиб туюлган нарса ва ҳодисалар, аслида Худонинг адолати бўлиб, гоёсининг бир қисмидир. Бутун борлиқни яратган Худо, уни ўзи бошқаради. Шунинг учун Худованд бошқарувига аралашмай, уни борича қабул қилиш, унга кўниш катта бахт ҳисобланиб, киши тақводорлигининг белгисидир, дейилади христианликда.

Христиан динининг асосчиси Исо-Масиҳ бу дунёда ҳеч қандай кўзга кўринадиган муваффақиятга эришмай, азобу уқубатда оламдан ўтди. Унинг мардонавор ўлими асосий муваффақиятидир. Христианликда, «кўзга кўринувчи муваффақият қанча оз бўлса, кўринмайдиган муваффақият шунча кўп бўлади», — дейилади. **Исонинг ўлим устидан ғалабаси одамзод гуноҳини ювиб, унга эргашганларга абадий ҳаёт бағишлайди, дейилади христиан динида.**

Христианликнинг якка худолилиги, унинг асосчиси Исо ҳочга миҳланганидан кейин, учликни кашф этди. Яъни, Худо ота, Худо ўғил, Муқаддас Рух. Бу ерда якка худоликка зид фикрлар бўлиб, христианликда инсон ақли етмайдиган нарса ҳисобланиб, унга фақат имон келтириш(ишониш) билан кифояланиш тавсия қилинади.

Христианликда Худо одамни ўзига қиёслаб, унга ўзининг сифатларини ато этиб яратган, дейилади. Аммо Одам ато жаннатда дастлабки гуноҳни қилгани учун, инсон табиатига зиён етиб, уни ўлимга маҳкум этган. Бу ҳолни оқлаш учун Худонинг ўғли Исонинг қурбон бўлиши керак бўлган, дейилади.

Ислом христианликнинг якка худолик ғоясини қабул қилиб, унга ижодий ёндашган ҳолда, ундаги тамойилларни Арабистон шариоитига мослаштириб, қайта ишлаган.

Ислом якка Худо трансцендентални тан олади. Худо олам ва одамни яратиб, ваҳий орқали инсонга дунё неъматлари билан ўзининг қисматларига эгалик қилишни топширган.

Исломда Муҳаммад (САВ) кўп қатори инсон бўлиб, бошқалардан Оллоҳ билан одамлар орасида воситачи-пайғамбарлиги билан ажралиб туриши айтилган. Исломдаги якка худолик христианликдаги зиддиятли фикрлардан ҳоли бўлиб, соф якка худолик тарғиб қилинади.

Исломда инсон тўғрисидаги тасаввур ҳам христианликдан ўзгача. Инсонни, — дейилади исломда, — Тангри таоло яратаётганида, ўзига қиёслаб эмас, балки уни ёрдамга муҳтож, ожиз қилиб яратган. Шу сабабли Худонинг етовига эҳтиёж сезади. Шунинг учун ҳам Илоҳий китобларнинг охиригиси ҳисобланган Қуръонни унга йўлчи юлдуз бўлсин учун нозил қилган.

Христианликдаги асосий тамойиллардан бири Худони севиш орқали унинг меҳрини қозониш бўлса, Исломда Худога итоат қилиш, Қуръондаги буйруқларни бажариш орқали унинг шафқатига эришиш асосий тамойил ҳисобланади. Қуръонда берилган шаръий ва ахлоқий нормалар ҳар ким ҳам бажара оладиган амаллар бўлиб, Оллоҳ бандаларини уларнинг кучи етмайдиган нарсаларга буюрмайди, дейилади Қуръони каримда.

Ер юзидаги барча мавжудоту махлуқотлар, шу жумладан ҳар бир кишининг ҳаракатлари Худо томонидан аввалдан белгилаб берилган, дейилади Исломнинг ҳанафия мазҳабида. Аммо, шу билан бирга, инсонга ҳаракат эркинлиги, яъни тақдир билан бир қаторда тадбир ҳам берилган. Кишининг қилган амаллари натижаси сифатида, тақдирни яхши ёки ёмон томонга ўзгартирса бўлади, дейилган Исломда.

Ислом динида шахс ва жамият муносабати, бизнинг фикримизча, мукамал ва адолатли тарзда ҳал қилинган. Ҳар бир инсоннинг эрки, ҳуррияти ва ҳуқуқи қонунлар билан кафолатланган. Энг муҳими, бу динда тенглик, биродарлик шиори мавжуд. Адолат, инсон манфаати деган ғоя, мақсад ислом фикри, шариат қонунлари мажмуидан мустақкам ўрин олган. **Киши билимли ва маърифатли бўлмас экан, Исло**мнинг моҳиятидан, адолатидан хабардор бўлмайди ва натижада ногўгри хулосалар чиқариши мумкин.

Ислом динининг фикҳ илми беш буюк ғояни илгари суради. Шариат ҳукмлари текширилганда ва уларнинг ҳикматлари, сабаблари, ғоялари тарозусига солинганда шу нарса маълум бўладики, Ислом бу ҳукмлар негизида инсоният учун беш буюк фойдани кўзлаган:

1. Ислом — эътиқод ва руҳиятни ҳимоя қилишга асосланган бўлиб, куфр, ширк ва ботил эътиқодларни тақиқлайди.

2. Ислом — инсон вужудини муҳофаза этишга асосланиб, ўзининг жонига қасд қилиш ва бошқаларни қатл этишни қатъиян ман этади. Баданга зиён етказадиган моддаларни истеъмол қилиш ҳам Ислом томонидан ҳаром қилинган.

3. Ислом — наслу насабнинг кўпайишига асосланади: оила қуришни ташвиқ этади, абортни ман этади, болалар ўлимига кескин қарши чиқади.

4. Ислом — мол-мулкнинг муҳофаза этилишига асосланади. Исломда мол-мулкка зиён етказиш деган ҳуқуқий ҳодиса йўқ, мабодо зарар етгудек бўлса, зарар бериш орқали жавоб қайтариш ҳам ман этилади.

5. Ислом — ақлни муҳофаза этади: ичкилик, гиёҳвандлик ва ақлни кетказадиган нарсалар истеъмол қилиш тақиқланган.

Исломга кўра, барча инсонлар бир-бирлари билан тенг ҳуқуқлидирлар: подшоҳ билан қул, бой билан камбағал бир сафда туради. Мусулмон билан ғайридин инсон сифатида адолат ҳузурида тенгдирлар.

Инсон ўз баданининг бирон аъзосини кесиб ололмайди. Урушда ҳам инсонларга уларнинг бирор аъзоларини кесиб олиш шаклида жазо бериш ман қилинган. Тирик инсонга бўлганидек, унинг жасадига, қабрига ҳам ҳурмат кўрсатилади. Инсоннинг тиши, тирноғи, сочи ёки бошқа узилиб қолган бир қисми ахлатга ташланмай, тупроққа кўмилиши буюрилади. Жанозада тик туриб, марҳумга ҳурмат кўрсатилади.

Юқорида қисқача тавсифлари келтирилган учта жаҳон динлари билан бир қаторда, Забурдан келиб чиққан Тавротга асосланувчи, унча кенг тарқалмаган **Яҳудийлар дини** шу кунда ер юзида фаолият кўрсатиб келмоқда. Албатта, бу динлар, аввалги кўринишини йўқотиб, замонга мослашган ҳолда ўз ишини давом эттирмоқда.

Улардан ташқари, қадимда Европада бутпарастлик, Ўрта Осиё, Эрон ва Афғонистонда оташпарастлик, Хитойда Дао таълимоти билан конфуцийлик ва Ҳиндистонда бир қатор динлар ҳукм сурган. Улар ўз вазифаларини бажариб, тарих саҳифаларида қолиб кетишган. Уларнинг кўпгина тамойиллари, қонун ва қоидалари бошқа динларга сингиб, уларни бойитган. Масалан, таҳорат ва намознинг қонун-қоидалари Зардушт динидан ўтиб, исломга сингиб кетган. Фақат уларда намоз беш вақт бўлмай, тўрт маҳал ўқилган. Намоз тўғрисида мавлоно Жалолоддин Румий қуйидаги сўзларни

айтган: «Бу намозни набийлар топган ва уни майдонга келтирган»¹.

Инсоният тараққиётининг улуғ бурилишлар даври мафкурасини белгилаган жаҳон динлари муайян босқичдаги янги маънавий-руҳий зарурият, фикрий ва ҳиссий изланишлар эҳтиёжига жавоб тариқасида пайдо бўлганлиги сабабли, маънавий ҳаётнинг ҳамма соҳасини қамраб олиб, ижтимоий кўтарилиш, тахайюл ва тасаввурлар олами, ақлий фаолият тарзига таъсир этиб келди. Айни вақтда инсоннинг тўхтовсиз ижодий фаолияти динларнинг ўзига таъсир ўтказиб, қарашлар тизимини вужудга келтирди. Исломот оламида буни илми калом (мутазилия, ашъария, «ихвонус сафо» оқимлари), шунингдек, исломия, қарматия, имомия мисолида кўриш мумкин.

Шу билан бир қаторда диний дунёқарашга муқобил бўлиб, фалсафий дунёқараш ҳам ривожланиб келган. XIX асрга келиб эса илмий дунёқараш таркиб топиб, XX аср охирига келиб у ўзининг такомил босқичига етди. Улар тўғрисида кейинги фаслларда сўз юритилади.

Ундан ташқари, Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ ҳудудида Исломот таълимот деб билиб, унинг бағрида тасаввуф таълимоти, бинобарин, тасаввуфий дунёқараш ривожланиб, XII—XIII асрларда кенг қулоч ёйди.

Тасаввуф Қуръон ва ҳадислар ҳикматидан озиқланиб, кўп ҳолларда шариат аҳкомларига суянган бўлса-да, у расмий диний ақида-парастилик ва мутаассибликка ҳамда ҳоким табақаларнинг айшу ишратга фарқ турмуш тарзи, талончилик ва манфаатпарастиликка зид ўлароқ, меҳнаткаш халқ норозилигини ифодалаган. Унинг эл орасида кенг ёйилиб, фикрий янгилинишга қанот бергани, одамлар юрагини ром этганининг сабаби ҳам шу.

Бу ўринда тасаввуфнинг футувват билан қўшилиб кетиши ҳодисасини ҳам қайд этиб ўтмоқ жоиз. Футувват (жавонмардлик) аҳли ўз ҳаётларини дўст-биродарлари, яқин кишиларининг ҳожатини чиқариш, муҳтожларга моддий ва маънавий ёрдам беришга бахшида этган одамлар бўлиб, аксар оддий халқ ичидан етишиб чиққан ҳунармандлар, олим ва санъаткорлар эдилар.

Тасаввуф соҳасининг машҳур ва маъруф сиймоларидан бири бўлган Насрободийнинг (м. 978/979 йили вафот этган) тасаввуфнинг асли ва асосларига оид сўзларини кўрайлик:

«Тасаввуфнинг асли Қуръони каримга амал қилиш ва Расулulloҳ (САС)нинг суннатларини маҳкам тутмоқдир. Нафсоний орзуларни ва бидъатларни тарк этмоқдир. Муршид (шогирд) ва мураббий шахсларга ҳурмат бажо келтирмоқ (бу севги ва эҳтиромнинг маънавий юксалишдаги аҳамиятини фаҳхламоқ, одобсизлик қилиб, файз

¹ *Мавлоно Жалолиддин Румий*. Ичингдаги ичингдадир. Т.: «Ёзувчи». 1997. 19-бет.

ва маънан юксалишдан бебаҳра қолмасликка интилмоқ). Халқнинг жоҳиллигини маъзур кўриб, айбу нуқсонларига эътибор бермаслик (хатоларини кечириш, уларга хушмуомала бўлиш), дўстлар, биродарларнинг хизматини қилиш, уларга ҳар соҳада: ҳам моддий, ҳам маънавий ёрдам бериш. Гўзал феъл-атвор ва ҳусни хулққа амал қилиш (феълени тузатиб, ёмон одатларни тарк этиш ва яхши хислат эгаси бўлиш). Тариқат (йўл) нинг кундалик вирдларини ўқиб юриш (вирд, зикр ва тасбеҳларни айтишда лоқайдлик ва танбалликдан қочиш). Шариатдаги баъзи рухсат берилган қулайликлардан воз кечиб, амалларнинг аслини — қандай буюрилган бўлса ўша ҳолда бажариш. Чунки шариатдаги баъзи осонликлар заиф мусулмонлар учун хос, олий ҳимматли бўлишни ўзига шарт қилиб олган дарвешлар учун ундай қулайликларга амал қилиш ярашмайди. Шариатнинг ҳукмларини сабр ва таваккул ила адо этмоқ ҳикматли ва ғайратли кишиларнинг шиоридир»¹.

Хориждаги ватандошимиз, профессор, нақшбандий шайхи марҳум Маҳмуд Асъад Жўшон ҳазратлари тасаввуф тўғрисида қуйидаги фикрларни айтиб кетганлар:

«Қарангки, Исломда тасаввуф деган муҳим бир шаръий илм ҳам бор экан, бу илмга амал қилмай туриб имоний завқни топиб яшаш, Исломнинг моҳиятини, руҳиятини, назокатини, асрорини фаҳмлаш ҳар даврнинг, жумладан, бугунги кунимизнинг инсонини учун ҳам имконсиздир. Чунки тасаввуф Куръон ахлоқи, Расулulloҳ (САС) нинг ҳаёт тарзи, шариатнинг нозик одобидир. Тасаввуф худбинлик эмас, инсониятга ғамхўрлик, раҳмдиллик, муҳаббат ва хизматдир. Сўзамоллик эмас, самимият, ихлос ва ҳикматдир. Кўнгил поклиги, маърифат юксаклиги ва амали солиҳ ишлаб чиқариш корхонасидир. Разил эмас, гўзал ҳолдир, тошга гул, заҳарга асал, кўзларга нур, кўнгилга сурурдир.

Тасаввуф девонани валий қилар, ярамасни юввош қилар, тошбағирни меҳригиё қилар, раҳмсизни меҳрибон қилар, ғофилни зулматдан нурга чиқарар, дарёда чўкаётганни саломатлик соҳилига элтар, жоҳилни тарбиялар, чўлу биёбонларни ирфон сойлари ила жўштирар, яшартирар, инсонни халққа марғубу мақбул қилар, Ҳаққа ҳам маҳбуб қилар, оқибат тушроқдан пайдо бўлган инсонни малак даражасига кўтарар, Раҳмоннинг ҳузурига лаёқатли қилар...

Тасаввуф соясида банда ғафлатдан халос бўлур, мўминларнинг басират кўзи очилгай. Дунё севгиси туфайли хароб бўлган қалблар Оллоҳ севгиси билан тирилгай. Маънавий зулматлар тарқалиб, инсон ботини ва зоҳири нурга тўлгай. Мўминга зиндон ҳукмидаги бу

¹ Маҳмуд Асъад Жўшон. Тасаввуф ва нафс тарбияси. Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси. 2001. 30—31-бетлар.

кўхна дунё ҳақиқий гулистонга айланади. Тасаввуф динимизнинг ўзаги, негизи ва ҳақиқий маъноси, комил инсон бўлиш йўлидир»¹.

Тасаввуф мусулмон Шарқи мамлакатлари ижтимоий ва маънавий ҳаётига чуқур кириб бориб, илм-фан, маданият ва адабиёт ривожига катта таъсир этди. XI—XIII асрлар барча нуфузли шоир ва ёзувчилари, мутафаккир ва олимлари тасаввуфдан озиқланиб, унинг инсонпарварлик ва ҳақсеварлик ғояларидан руҳланганлар.

Мавлоно Нажмиддин Комилов ёзишича, тасаввуф тадрижий тараққиётга эга бир таълимот бўлиб, ислом оламида VIII асрнинг ўрталарида пайдо бўла бошлаган. Дастлаб у зоҳидлик ҳаракати кўринишида куртак ёйган. Гап шундаки, Муҳаммад Мустафо (САС) вафотларидан кейин мусулмонлар жамоаси бўлина бошлади. Айниқса, халифа Усмон замонида бойликка ружу қўйиш, қимматбаҳо тухфалар билан қариндош-уруғлар, яқин дўст-биродарларни сийлаш расм бўлди. Уммавия халифалиги даврига келиб эса, сарой ҳашаматлари, дабдабали безаклар, олтин-кумушга берилиш, хазина тўплаш авж олди². Яъни Қуръони карим тамойиллари ва Муҳаммад пайғамбар насиҳатлари бузила бошлади. Бу ҳол мусулмончиликни чуқур билиб, унинг қонунларига тўла амал қилишга интилган эътиқодли кишиларнинг норозилигига сабаб бўлди. Улар орасида муҳаддислар, илгаридан камбағалликда кун кечириб, уй-жой, мол-мулкка эътибор қилмаган саҳобалар ҳам бор эди. Буларнинг бир қисми исломни ҳимоя қилиб, очиқ курашга отланган бўлса, иккинчи қисми қаноат ва зуҳдни, яъни зоҳидликни асосий мақсад қилиб олиб, сарой аҳли ва сарватдорлар, бойлар ахлоқига қарши норозилик белгиси сифатида таркидунёчилик ғоясини тарғиб этиб, ижтимоий фаолиятдан бутунлай четлашганлар.

Зоҳидлар узлат ва тақвони қойил қилиб бажаришларига қарамай, ишқ ва ирфон, яъни илоҳий маърифатдан беҳабар эдилар. Улар фалсафий мушоҳадакорлик, жаҳду ирода билан маънавий камолот сари интилиш, валийлик, каромат-мўъжизалар кўрсатиш каби хислатларга эга эмасдилар. Зоҳидларнинг нияти ибодат билан охират мағфиратини қозониш. Қуръонда ваъда қилинган жаннатнинг ҳузур-ҳаловатига етишиш эди. **Тасаввуфчи суфийлар назарида эса жаннат умидида тоат-ибодат қилиш ҳам таманинг бир туридир.** Суфий учун на дунёдан ва на охиратдан тама бўлмаслиги керак. Ягона истак бу — Худонинг дийдоридир, холос.

Машҳур суфий Робия Адвия (714—801) Тангри таолога мурожатларида нола қилиб айтар экан: «Эй Парвардигорим, эй Ёри азиз,

¹ *Маҳмуд Асвад Жўшон.* Тасаввуф ва нафс тарбияси. 28-бет.

² *Нажмиддин Комилов.* Тасаввуф. (Биринчи китоб). Т.: Ёзувчи. 1996. 5-бет.

агар жаннатинг тамаъида тоат қиладиган бўлсам, жаннатингдан бе-
насиб эт, агар дўзахдан қўрқиб ибодат қиладиган бўлсам, мени дўзах
ўтида куйдир — минг-минг розиман! Аммо агар Сенинг жамолингни
деб тунларни бедор ўтказар эканман, ёлвораман, мени жамолингдан
махрум этма!»

Тангри таолога қуруқ, кўр-кўрона мутеъликнинг ҳожати йўқ.
Худо ғазабидан қўрқибгина амри маъруфни бажариш садоқат белги-
си эмас, балки риёдир. Шунинг учун суфийлар: Аллоҳни жон-дили-
дан севиш, Унинг зоти ва сифатини таниш, кўнгилни нафсу ҳирс
ғуборидан поклаб, ботиний мусаффо бир ҳолатда Илоҳ васлига ети-
шиш ва бундан лаззатланиш ғоясини кенг тарғиб қилдилар. Инсон
руҳи илоҳийдир, демак, асосий мақсад — илоҳий оламга бориб
қўшилмоқдир.

Шу тариқа, дунёдан кўнгил узган, аммо зоҳидларга ўхшамаган,
зеҳну заковат, ақлу фаросатда тенгсиз, аммо мутафаккир ва файла-
суфлардан ажралиб турадиган, шариатни сув қилиб ичган, тоат ва
ибодатда мустаҳкам (бу ерда тоату ибодат деганда фақат намозни
тушунмаслик керак), лекин шариат аҳлидан анча фарқланадиган
ажойиб хислатли одамлар тоифаси пайдо бўлдики, улар руҳ киши-
лари деб аталганлар. Уларни аҳлуллоҳ, авлиё, аҳли ҳол, аҳли ботин,
арбоби тариқат, дарвеш, қаландар, фақир деган номлар билан тилга
олардилар. Аммо буларга кўпроқ «суфий» номи қўлланилган, ушбу
сўзнинг маъноси анча кенг бўлиб, бошқа атамаларни ўз ичига сиг-
диради.

Шуни таъкидлаш жоизки, суфийман деб юрганлар бир неча та-
бақага бўлинадилар. Жумладан, ночорликдан ўзини суфийларга
ўхшатиб, уларга тақлид қилиб юрадиган, аммо асл мақсади амал-
мансаб, молу мулкка интилишдан иборат бўлган кишиларни **мус-
тасуфлар** дейилади. Қалбан суфиёна ғояларга мойил, тариқатда му-
айян манзилларни эгаллаган, аммо суфий даражасига кўтарилма-
ганларни **мутассуфлар** деб юритилган. Суфийларнинг ўзини ҳам
Ҳусайн Воиз Кошифий «Футувватномаи султоний» асарида уч гу-
руҳга ажратади.

Суфийлар, тасаввуф ҳамда ваҳдат аҳли тўғрисида кенгроқ маъ-
лумотга эга бўламан деганларга Нажмиддин Комиловнинг «Та-
саввуф» номли икки жилдли асарини ўқиб чиқишни тавсия эта-
миз. Юқорида келтирилган маълумотлар асосан ўша китоблардан
олинган.

Диний дунёқарашлар тўғрисида умумлашган қисқача маълумотга
эга бўлганингиздан кейин мазкур китоб муаллифи тасаввурида
шаклланиб етилган «вахий», «худо», «савоб», «гуноҳ», «жаннат»,
«дўзах», «ибодат», «тақво» деган диний-фалсафий тушунча (кате-
гория)лар тўғрисидаги фикрлар баёнига ўтсак.

Кўриб турганимиздек, динлар жамият тараққиётининг муайян босқичида ижтимоий заруриятдан келиб чиқиб пайдо бўлган. Ҳар қандай дин заминида ўзига хос дунёқараш ёғишини ҳам англадик. Диний дунёқарашлар турли-туман бўлиб, улар дунё манзарасини, иложи борича табиат ҳамда жамият тараққиётининг боқий қонуниятларидан келиб чиқиб яратганлиги билан мифологик дунёқарашдан фарқланадилар. Бироқ, айтилган маҳалда, диний дунёқараш таркибида мифологик дунёқараш элементлари анчагина сақланиб қолганлигидан ҳам кўз юмолмаймиз. Бу тушунарли, албатта, диний дунёқараш соф жойда бунёд бўлмай, мифология қаърида униб ўсган.

«Ваҳий» тушунчаси. Диний дунёқараш пайдо бўла бошлаган даврга келиб, инсоният табиат ва жамият тараққиётининг баъзи қонуниятларини ҳис қила бошлаган бир пайтда, тарихда пайғамбарлар деб ном олган, алоҳида истеъдод ва иқтидорга эга шахслар ғайритабиий руҳий ва интеллектуал қувватлари билан бу қонуниятларни ҳис қила бошлаганлар, уларни қандай қилиб англаётганликларини ўзлари ҳам тушунмай, кенг аҳолига осмондан келаётган ваҳий сифатида тушунтириб келганлар, деб ўйланса, ҳақиқатга яқин бўлади, деган фикрдаман. Ҳақиқатдан ҳам, илҳом орқали ўзини намоён қилаётган, қонуниятлар уларга қаёқдан келаётганини ўзлари ҳам билмай, **Худодан «хабар», «ваҳий»** келди, деб талқин қилганлар, деб ўйлайман. Аслида бу гапда жон бор. Кишига илҳом келиши учун у муайян бир масала устида жуда кўп фикр юритиб, бир неча ойлаб, гоҳида йиллаб уйқусиз тунларни ўтказиши кераклигини ҳам унутмаслигимиз лозим. Инсон онгининг юқори даражадаги фаолияти натижасида, айрим истеъдодли ва пок кишиларга, улар бир муаммо устида кўп вақт мобайнида бош қотираверганларидан кейин, табиат ёки жамиятдаги қонуният(билим)лар илҳом орқали ўзини намоён қила бошлайди. Махсус билимга эга бўлмаган ва маълумотсиз кишилар бу ҳодисани ғойибдан хабар, дейиши табиий. Умуман олганда, «ваҳий», «илҳом» масаласи қадимдан олиму мутафаккирларнинг мунозара предмети бўлиб келган. Жумладан, мавлоно Жалолиддин Румий ваҳий тўғрисида қуйидаги фикрни айтган: «Мустафодан кейин ҳеч кимга ваҳий келмайди, дейишади. Нега келмасин? Келади. Бироқ бунга ваҳий демайдилар. Унинг маъноси «Мўмин Оллоҳнинг нури билан боқади», — деган ҳадиснинг маъноси билан бирдир. Оллоҳнинг нури билан назар солган зот ҳамма нарсани, аввал ва охирини, уларда бўлган ва бўлмаганни кўра олади. Чунки Оллоҳ нуридан пинҳон қолмас. Агар пинҳон қолса, демак у илоҳий нур эмас. Шунинг учун ҳам унга ваҳий демасалар-да, у ваҳийнинг маъносидир»¹.

¹ Мавлоно Жалолиддин Румий. Ичингдаги ичингдадир. Т.: Ёзувчи. 1997. 113-бет.

Кўриб турганимиздек, ҳам руҳан, ҳам жисмонан покиза, ўз такомили устида ишлайдиган, тақводор кишилар муайян муаммо устида тинмай фикр юритаверишлари натижасида, уларга нарса ва ҳодисалар ўз сирини очар экан. Ҳозирги замонда буни илҳом дейилса, пайғамбаримиз даврида уни ваҳий дейилган. Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (САС)нинг ҳурмати юзасидан ҳамда У зотнинг айтганларини бўлажак бошқа олим ва валийлар фикридан фарқлаш учун, Мустафодан кейин бошқага ваҳий келмайди, дейилган бўлиши мумкин. Демак, «ваҳий», «илҳом» бир-бирига яқин тушунчалар бўлиб, **нарса ва ҳодисаларга Оллоҳ нури билан боқиш экан.**

Навбатдаги сатрларда **Тангри таоло ўзи нима?** — деган саволни ечишга ўтамиз. Чунки Худони танимай, уни билмай туриб, унга ишониш, унга ихлос қўйиш ва уни севиш мантиққа зид бўлиб, амалда мумкин бўлмаган нарсадир. Шу билан баробар, Худога ишонмаган ва унга чин дилдан ихлос қўйиб, уни севмаган одамнинг имони шубҳалидир. Шунинг учун киши ўзида ҳақиқий имон пайдо қилиб, худога ишониши, уни чин дилидан севиши ва унга интилиши, унга таваккул қилиши лозим. Шундай экан, аввалам бор, Худони таниш ва билиш керак бўлади.

Худони танимай, уни ақл, вужуд ва руҳ орқали ҳис қилмай туриб, Худога ишонаман ва уни севаман дейиш, яхши ният қилишдан ўзга ҳол эмас. Худога ишонаман ва уни севаман, унга суяниб, унга таваккул қиламан дейдиганлар шуни орзу қиладилар, холос, Аслида, Худони ҳис қилмай, унга ишониб ҳам, уни севиб ҳам бўлмайди. Чунки, ақли расо инсон кўрмаган ёки дили билан ҳис қилмаган нарсага ишоналмайди.

Кўп йиллик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, мусулмон аҳлининг кўпчилигини Худони ўзи кўрмай ва ҳис қилмай туриб, ота-онаси, қариндош-уруғи, дин вакиллари ва бошқа ёру биродарларининг, Худо бор деб, кўп йиллар мобайнида айтганларига руҳий кўникма ҳосил қилиб, Худога ишониб, унга таваккул қилишга, уни севишга интиладиганлар ташкил қилар экан. Улар, дилида Худога ишонсалар ҳам, тили билан шуни тасдиқласалар ҳам, амалда Худо буюрган амалларни қилиб юрсалар ҳам-ки, бу ишларни Худони севиб эмас, ундан кўрқиб бажарадилар. Чунки улар Худони ҳис қилмаган ва, бинобарин, танимаганлар. Кўрқиб қилинган амаллар эса, имон белгиси эмас, риё эканлигини юқорида кўрдик.

Ҳақиқий имонли деб, яхши амалларни чин дилдан, Худони астойдил севиб бажарган кишига айтилади. Қолгани эса риёдир.

Кўрмаган ва ҳис қилмаган нарсадан кўрқиб, мўмин бўлиб юрган кишининг имони мустаҳкам бўлмайди. Унга, ҳақиқий кўрқиш қандай бўлишини ҳис қилдириб, руҳига қаттиқроқ таъсир ўтказилса, у,

олдинги ишонч-эътиқодидан қайтиб, ҳар қандай ёмон ишлар қилиши аниқ. Бу тажрибада кўп бор тасдиқланган. Имони мустаҳкам одам ҳеч қачон эътиқодидан қайтмайди. Имонни мустаҳкамлаш учун эса Худони ақл билан таниб, дили билан ҳис қилиш лозим. Чунки Худони кўз билан кўриб бўлмайди.

Барча дунёвий динларнинг асосий манбалари билан танишиб чиқилганда, уларда Худони кўриб бўлмайди, у кўринмас, у яккаю ягона, у туғилмаган, туғмайди ҳам, у бир вақтнинг ўзида ҳамма ёқда мавжуд, у ухламайди ва мудрамайди ҳам, у доимо сергак, у бутун борлиқни вужудга келтирган зот ва ҳоказо таърифларни кўрдик.

Куръони каримнинг «Ихлос» сурасининг 3—4-оятларида Оллоҳнинг таъриф-тавсифи берилган: «У туғмаган ва туғилмагандир, яъни, Оллоҳнинг ўғил-қизи ҳам, ота-онаси ҳам йўқдир. У азалий ва абдий зотдир. Ва ҳеч ким У зотга тенг эмасдир». Яхшиси, «Ихлос» сурасининг сирларини Холуқ Нурбоқийнинг китобидан келтирайлик. «Ихлос» сураси Оллоҳнинг ўзини бандаларига танитиш фармони дир.

Кўринадики, Оллоҳ ўзини бандаларига таърифларкан, 4 унсурини:

а) Оллоҳ Аҳаддир;

б) Оллоҳ Сомаддир;

в) У бировни туғмаган ва бировдан туғилмаган;

г) Унинг терси ва ўхшаши йўқ, деб уқтиради.

Аҳад сири:

Оллоҳнинг зотига оид ўта ўзига хослик, яъни тоқлик ҳикматини тушуниб етмоқ учун ваҳдоният ва аҳадият маъноларини тушуниб олмоқ керак. Чунки илмий жиҳатдан ҳам бу маънолар фавқулудда аҳамиятлидир.

Ваҳдоният биз билган тоқлик (бирлик) унсури демакдир. Бу тоқлик маълум сифатлар жиҳатидан бўлиши мумкин.

Лекин, унутмаслик керакки, Қудрати илоҳий бир сифатнинг акс этишидир ва Оллоҳнинг зотига оид бўлган Аҳадиятдан фарқланувчи тоқликдир. Янада очиқроғи, бу бирлик ашёда, зид жуфтлар низомига кўра, истаганча кўплик шаклида кўрина олади. Бу — ваҳдониятдан туғилган тоқликнинг сиридир.

Ваҳдониятга келинса, у физик ва математик хусусиятлардан ташқаридаги бирликдир.

Шундай бўлгач, Аҳадият, бу — ёлғиз Оллоҳга, унинг зотига хос мутлақ тоқликдир.

Сомад сири:

Сомад — шонли, улуғ, барча ғоялар манбаи, нуқсонсиз, ҳар нарсадан тўқ (ҳеч нарсага муҳтож эмас) маъноларини билдиради. Лекин энг асосий маъноси: ҳар қандай борлиқ унга муҳтож, ундан мадад олмай туролмайди, у олий қудрат демакдир.

Коинотда ҳар борлиқ, коинотнинг ҳар нуқтаси сомад сирига муҳтождир.

Шундай қилиб «Ихлос» сураси аҳад сири орқали Оллоҳни билиб бўлмасликни таъкидласа, сомад сири орқали ҳар ҳодиса, ҳар қурилма Оллоҳга нақадар боғлиқлигини тушунтиради.

«**Туғмади**» ҳукми ҳам илмий томондан жуда муҳимдир. Оллоҳ бирон нарсадан вужудга келмади, зеро, бор бўлган, борлиги хаёл қилиниши мумкин бўлган ҳар нарса ни у яратди. Илмни, ақллардаги тушунчани ва тасаввурни у яратди»¹.

Ҳадис ва ислом динининг бошқа китобларида бу оятларнинг кенгайтирилган тафсири бор. Исломда, Худонинг борлиги ва бирлигини исботловчи алоҳида **илм соҳаси** — **тавҳид** мавжуд, У ердаги фикрларни жамлаб, Оллоҳнинг умумий таърифини берадиган бўлсак, Оллоҳ, яъни Худо бор, унга шак-шубҳа йўқ. Аммо бор бўлгани билан ҳеч кимнинг кўзига кўринмайди, У аёл ҳам эмас, эркак ҳам эмас, У моддий эмас, У туғилмаган, ўлмайди ҳам, У одамга ўхшаб ухламайди, У доимо сергак, У азалдан мавжуд ва абдий бор, унинг шакл-шамойили ҳам йўқ.

Худованднинг таъриф-тавсифини келтирдик, энди унинг моҳиятини, яъни унинг ўзи нима эканини англашга ҳаракат қиламиз.

Бизнинг фикримизча, мажмулар назариясидан келиб чиқадиган бўлсак, Худованд бутун борлиқни — Ер, Осмон, Коинот, Галактика, Метагалактика, Метаметагалактикаларни ўзида функционал равишда бирлаштирувчи, уларни ҳаракатга солиб, бошқариб турувчи, аммо бизнинг тасаввуримизга сиғмайдиган Супер мажму бир Қудратдир.

Мажмулар назариясидан келиб чиқилса, бутун борлиқ қандайдир катта-кичик, жонли-жонсиз, моддий ва номоддий, табиий ва ғайри табиий ва ҳоказо хусусиятларга эга бўлган мажмулардан ташкил топган. Бу гапнинг исботини юқоридаги фаслларда кўрган эдик. Шундай экан, таърифни моддий оламдаги энг кичик мажму — квантдан бошлаймиз. Квант фотоннинг бир қисми, фотон электроннинг бир қисми, электрон атомнинг бир қисми, атом молекуланинг бир қисми ва ҳоказо, то галактикагача етиб борадиган бўлсак, Галактика ўзи мажму бўла туриб, Метагалактикага элемент бўлиб киради. Метагалактика, ўз навбатида, Метаметагалактиканинг бир қисми ва ҳоказо. Худди шундай мажмулар тизими номоддий ва ғайритабиий оламда ҳам мавжуд. **Чексиз кўп бу мажмуларнинг ҳар бирини мажму қилиб турган уларнинг орасидаги зарурий**, яъни функционал алоқадорликлардир. Улар мажму тадрижининг ички зарурия-

¹ *Х. Нурбоқий*. Қуръони каримнинг илмий мўъжизалари. Т.: Адолат, 1999. 134–141-бетлар.

тидан келиб чиқиб, ўзи мавжуддир. Буни мажмулар назариясидан яхши биламиз.

Ушбу концепциядан келиб чиқадиган бўлсак, Худонинг бир сифати **Аҳад** — **яккалиги** бўлса, У бутун борлиқнинг мажмуи, яъни бутун моддий ва номоддий, биз ҳис қиладиган ва ҳис қилолмайди-ган борлиқларни бир бутунлик сифатида тутиб турган куч — **Қудратдир**. Яна бир сифати, У **доимо сергак**, Унинг назаридан ҳеч нарса четлаб ўтолмайди. У бутун борлиқни ўз кучи билан бошқариб туради. Чунки ҳар қандай куч, шу жумладан ғайри табиийси ҳам, ҳеч қачон ўз кучини йўқотмайди, йўқ ҳам бўлиб кетмайди. У **супер мажмуининг супер қонуниятидир**. Ҳар қандай қонуниятни (*баъзида бу тушунча қонун деб юритилишини ҳам унутманг*) эса билиш ва унга бўйсунуш тавсия қилинади. Қонуниятга бўйсунмаганлар жазоланади. Фараз қилинг-ки, киши тўққиз қаватли иморатнинг тепасида туриб, Ер тортилиш қонунига бўйсунмай, ҳеч қандай мосламаларсиз ҳаводан юриб кетди. Шунда нима бўлишини биларсиз. Ернинг тортиш кучи таъсирида ерга тушади ва ўлади, яъни жазосини олади. Худо қонун(қонуният)ларини бажармаганда ҳам худди шу воқеа юқори даражада аниқлик билан содир бўлади. Чунки **Худо — Коинотдаги қонунларнинг ўзаро функционал боғлиқликда бўлган ҳолатидир**. Худо қонунлари Муқаддас китоблар деб номланган Авесто, Забур, Таврот, Инжил ва Қуръоннинг яшт ва оятларида ўз ифодасини топган.

Динда «вахий», «Худованд» деган тушунчалардан ташқари, «савоб» ва «гуноҳ» деган тушунчалар ҳам мавжуд. Диний мазмундаги савоб — худонинг марҳаматига лойиқ иш ва шундай иш учун худонинг марҳамати. Савоб ислом динининг ахлоқ категорияларидан бири бўлиб, кишининг ёруғ дунё ва охирада эришадиган юқори даражалари, роҳат ва фароғатда бахтли ҳаёт кечириши унинг топган савоб ишлари миқдорига боғлиқдир.

Ёвуз ният ёки ёвуз кучлар таъсирида ҳамда инсоннинг билим-сизлиги натижасида ўз хоҳишига кўра, билиб ёки билмай қилинган Худонинг амрларига ва шариатга зид ишлар гуноҳ деб аталади. Инсоннинг гуноҳлари савобидан ортиб кетиши бу дунё ва охира азобларига маҳкум бўлишига олиб келади. Тангри таолонинг кўзга кўринмас, илоҳий тарозиси (қонуният) инсоннинг ҳар бир қилган савоб ва гуноҳ ишларини беҳато ўлчаб боради ва ҳар ким ўзининг қилмишига яраша мукофот ёки жазосини муқаррар олади. Савоб ва гуноҳ тушунчаларининг диний мазмуни заминидан боқий қонуниятлар ётади.

Диний мазмундаги бу тушунчалардан ташқари, яхшилик, эзгулик, хайрли, ҳаммага фойдаси тегадиган ишлар қилиш, одамлар дилини оғритмаслик, камтаринлик, камсукумлилик ва ҳаммага маъқул ҳоказо ишлар ва яхши ахлоқий ҳаракатлар ҳам савоб ҳисобланади.

Аксинча, қилган иши, қилиқ ва ҳаракатларидан одамларга зиён тегадиган, кўнглини огритадиган, асабини ва кайфиятини бузадиган амаллар гуноҳдир.

Ҳозирги илм нуқтаи назардан қараганда, киши ёмон ният ва гуноҳ ишлар қилиши жараёнида, ўзидан манфий, яъни қора энергия (қувват) ажратар экан. Бу қувват бировга ёки нарсага йўналтирилган бўлса, йўналтирилган одам ва нарсани зарарлантириб, унинг ривожини сусайтириб, нуратиб, нобуд бўлишигача олиб борар экан. Бу қувват маконсиз бўлса, у шу қувватни чиқараётганининг ўзига қайтиб келиб тегиб, унга ўзининг салбий таъсирини ўтказди, дейдилар шу замон мутафаккир олимлари. Бундай ҳолат, асосан, ўз ижтимоий моҳиятини оширмаган, яъни ўқиб, маънавиятини бойитмаган ва жаҳолат ботқоғига ботган одамларда содир бўлади.

Мусбат, яъни, фойдали энергия тарқатувчи одам билан ҳам шу воқеа содир бўлади. Киши кўп ўқиб, билим тўшлаб, ижтимоий моҳиятини ошириб борган бўлса, жаҳолат ботқоғидан қутулиб, руҳи тозаланади. Ундай одам яхши ният ва фойдали ишлар қилиши жараёнида ундан мусбат кўрсаткичга эга қувват ажралиб, атрофдагиларнинг ҳам, ўзининг ҳам тараққиётига ижобий таъсир ўтказди. Бу минглаб маротаба исботланган ҳақиқат бўлиб, деярли ҳаммага маълум. Аммо кўпчилик бунга амал қилмайди. **Комилликка эришмоқчи бўлсангиз, фақат савоб ишлар қилинг, азиз китобхон!** Ҳаётингизда юзлаб маротаба ана у кишининг истараси иссиқ экан, бу одамдан нур ёғилиб турибди ёки, аксинча, жуда турқи совуқ одам экан, руҳи йўқ киши экан, деган гапларни эшитгансиз, албатта. Истараси иссиқ деганимиз, ўзига маълум миқдорда билим тўплаб, атрофга мусбат қувват тарқатувчи, турқи совуқ дегани, билимсиз бўлиб, ўзидан манфий қувват ажратувчилардир. Сиздан фақат мусбат қувват ажралиб, юзингиздан доимо нур ёғилиб турсин. Шунда ўзингиз ҳам бахтли бўлиб, атрофдагиларга ҳам ижобий таъсир ўтказасиз.

Диний тушунчаларнинг яна бир тури «жаннат» ва «дўзах»дир. Жаннат — кишининг бу дунёда қилган яхши амаллари, савоб ишлари қилган гуноҳ ишларидан кўп, яъни жами савоб ишлари ёмон ишларидан ортиқ бўлганларнинг охиратда абадий роҳат-фароғатда яшайдиган жойи. Дўзах унинг акси, бу дунёда қилган ёмон амаллари яхшиларидан ортиб кетганларга охиратда ўтда куйдирилиб, азоб бериладиган жой. Бу — жаннат ва дўзахнинг диний талқини. Азизиддин Насафийнинг ибораси бўйича, бу — шарият аҳлининг фикрлари, рамзий тушунчалар. Ҳақиқатда жаннат ва дўзах нима? Уни қандай тушунса бўлади? Бу саволга ҳикмат аҳли, яъни файласуфларнинг, жумладан, менинг жавобим куйидагича: киши ҳаёти давомида кўп яхши амаллар қилиб, шу жумладан билим тўшлаб,

гуноҳ ишлардан ўзини четда олиб юрса, унинг ўз оиласи, меҳнат жамоси ва эл-юрт ичида ҳурмати баланд бўлиб, обрўи юқори бўлади. Жамият ичида обрў-эътибори ва ҳурмати баланд одам саодат эгаси бўлиб, бу дунёда ҳам, охирабда ҳам жаннатийдир. Гуноҳи оз ва савоби кўп одамнинг руҳи тинч бўлиб, ўзи хотиржам бўлади, атрофдаги ижтимоий муҳитга ижобий таъсир ўтказади. Ундай одамга касаллик ҳам ёпишмайди. Чунки уни ўзидан чиқараётган мусбат қуввати муҳофаза қилади. Ундай одамнинг руҳи бу дунёдан видолашганидан кейин ҳам роҳат ва фароғатда бўлади. Зеро, бу дунёда у охирабда ўз руҳига азоб берувчи гуноҳлар қилмаган. **Бу жаннатийдир.**

Унинг аксини олиб кўрадиган бўлсак, гуноҳ, яъни номатлуб ишлар қилиб, бировлар дилини оғритиб, ёлғонни кўп ишлатиб, ўғирликлар қилиб юрган кишини бу дунёда ҳам руҳ тинчлиги бўлмай, эзилиб юради. Шунинг натижасида, ундай одамда турли-туман касалликлар пайдо бўлади. Чунки у чиқараётган манфий қувват, аввалам бор, ўзининг соғлиғига акс таъсир этади. Ўлимидан олдин гуноҳларини англаб етиб, уларни оқлашга имкони бўлмай, виждон азобига ҳам тушади. Ўлганидан кейин эса унинг руҳи доимий азобда қолади. **Бу эса дўзахийдир.**

Айтилган гапларни жонли мисоллар билан тасдиқлаш учун, ўлим манзарасини кўз олдимизга келтириб кўрайлик. Шахсан мен, жаннатийларнинг ҳам, гуноҳга ботганларнинг ҳам ўлимини ўнлаб маротаба кузатиб, таҳлил қилганман. Қуйида айтиладиган гаплар кўп йиллик тажриба ва синовлар натижасидир. Ўлим жараёни осон кечиши учун, яъни бу дунёдан видолашув азоб эмас, роҳат бўлиши учун, унинг ғамини ёшлиқдан ея бошлаш лозим. Ўлим жараёни, баъзилар ўйлаганидек, бир неча дақиқа эмас. Тўғри, жаннатийлар учун у бир неча дақиқа. Ўлим асосан, бир неча йиллаб, ойлаб, осон кечганда бир неча ҳафталаб давом этади.

Киши ўлим тўшагида ётганида қилган гуноҳу савоб ишлари кино тасмасидек хаёлидан ўтаверади. Кўп савоб ишлар қилиб, орқасида фақат яхши амаллар, солиҳ фарзандлар қолдираётган бўлса, ўлим даҳшат эмас, роҳат бўлиб туюлади. Бу жаннатдир. Гишюкратнинг айтишича, аслида, кароҳатларсиз кечган ўлим, чарчаб кетган одамнинг уйқу босиб, ухлаб қолаётганига ўхшайди. Тани-жони роҳатланиб, абадий уйқуга кетади. Кароҳатлар қилинган гуноҳларнинг тўловидир.

Кўп гуноҳ қилиб, бу дунёда ўзидан норизо бўлганларни ва ахлоқсиз фарзандларни қолдираётган бўлса, унинг учун ўлим чидаб бўлмас даражадаги азобга айланади. Буни кўп маротаба кузатганман. Ўшанда, бу дунёдан тезроқ кетақолай, жоним узилақолсин, дейди, бироқ жони ҳа деганда чиқақолмайди. Жони-тани бир неча кунлаб, ойлаб, йиллаб азобу уқубатда қолиб кетади. Мана шу —

дўзах. Фақат уни тан олгимиз келмайди. Чуқур ўйлаб кўринг-чи, киши нафснинг етовига юриб, вақтинчалик роҳатга берилиб, охиروقибатда бу дунёдан танасини ҳам, жонини ҳам ўт азобига солиб, ўлганидан кейин эса, руҳини абадий азобга гирифтор қилгани яхшими, ёки нафс балоси ва дангасалик касалини енгиб, бу дунёда ҳам, охирадда ҳам жон ва руҳининг фароғатда яшашини таъминлагани яхшими? Китобхон бу гаплардан тегишли хулоса чиқаради, деган умиддаман.

Ғуноҳ ишлар қилмасликнинг ягона йўли **тақводир**. Тақво, Илоҳий китоблардаги буйруқларни бажариш, яъни Авесто, Забур, Таврот, Инжил, Қуръон рухсат берган ишларни қилиб, ҳаром қилган ишларни қилмасликдир. Таҳсиллар шуни кўрсатадики, барча илоҳий китобларнинг кишилар ахлоқига қўядиган талаби асосан бирдир. Ўзини тақвода тутиб туриш учун киши **донмо ибодатда бўлиши керак**. Ибодат, аввалги саҳифаларда таъкидлаганимиздек, баъзиларнинг тор тушунчаси бўйича фақат намоз ўқиш, рўза тутиш эмас. Ибодатнинг энг юқориси, яъни афзали, бу билим эгаллашдир, дейилган ҳадисларда. Эҳсон ҳам ибодатнинг турларидан бири. Эҳсоннинг энг аълоси эса бошқаларга билим беришдир. Бошқаларга тўғри йўл кўрсатиш ҳам эҳсон, бинобарин, ибодатдир.

Ибодатнинг энг юқориси бўлган билим олишда ва эҳсоннинг энг аълоси бўлган бошқаларга билим беришда сизга куч-қувват ва омад тилайман, азиз китобхон!

8-ФАСЛ

ИСЛОМ ДИН ВА ТАЪЛИМОТ СИФАТИДА

Азиз китобхон, ижтимоий ҳаётда муаммо сифатида пишиб етилган, аммо олимлар орасида ҳали мунозара мавзуига айланмаган янги бир масалага фикрингизни қаратмоқчиман. Бу ҳам бўлса, Исломни нима деб қабул қилишимиз мақсадга мувофиқ бўлади — динми ёки таълимотми?

Бизга маълум бўлишича, «дин» арабча сўз бўлиб, ўзбекчада «ишонмоқ, танимоқ», деган маънони англатади. Дин инсоннинг муқаддас, илоҳий куч — Худо мавжудлигига асосланган дунёқароши, ҳиссиёти, эътиқод қилиши ва хатти-ҳаракатлари қоидалари мажмуидир. **Динларнинг мақсади нарсалар табиатини билиш эмас, балки кишиларни фақат инсонга муносиб ахлоқий ҳаёт тарзида яшашга ундашдир.** Шариат аҳлининг қатъий фикри бўйича, дин ақидалари ва ундаги ахлоқ ҳамда одоб мезонлари Худо марҳамати ила туширилган бўлиб, одамлар томонидан уларнинг муҳокама қилиниши, мазмуни бойитилиши ёки камайтирилиши мумкин эмас, уларга фақат юз фоиз бўйсунуш ва риоя қилиш шарт. Бироқ диний китоблардаги калималарнинг кўпчилиги рамзий маънога эга бўлиб, уларни шарҳлаш зарурияти мавжуд. Бу сўзимизга, шариат аҳллари, илоҳий китоблардаги калималар шарҳини фақат пайғамбарлар ва уларга тенглаштирилган шахслар бериши мумкин, дейдилар. Қуйида шу масала устида фикр юритамиз.

Дунёвий динларнинг методологик (методология тўғрисида ушбу китобнинг 6-фаслига қаранг) асосини, диндорлар ибораси билан айтганда, ҳужжатини, маълум бир вақт ва муайян макондаги халқ учун Худо томонидан туширилган муқаддас китоблар ташкил қилади. Масалан, яҳудо динидагиларнинг муқаддас китоби Забур асосида ёзилган Таврот бўлса, христианларники Инжил; Ислом динида асосий ҳужжат, инчинун, методологик асос бўлиб Қуръони карим хизмат қилади. Қуръонда Ислом динини қабул қилганларнинг асосий мақсадлари, уларнинг маънавий кўрсаткичлари ҳамда шу мақсадларга эришишда ва мусулмон сифатида қиладиган ҳар бир ҳаракати давомида амал қилиши шарт бўлган қонун-қоидалар тизими Оллоҳнинг буйруғи сифатида ифода этилган.

Бизнинг таҳлил шуни кўрсатдики, Забур, Инжил ва Қуръондаги ўзининг сирини бизга очиб берган кўрсатмалар, яъни буйруқлар

табиатда мавжуд ва жамиятда бўлиши муқаррар бўлган боқий қонуниятларга асосланган бўлиб, уларни шубҳа остига олишнинг ҳожати йўқ. Улар объектив борлиқдаги билимлардан — табиат ва жамиятдаги нарса ва ҳодисалар тадрижининг ички заруриятидан келиб чиққан алоқадорликлардан, яъни қонуниятлардан келиб чиққандир. Бу қонуниятлар бизнинг ихтиёримиздан ташқарида мавжуд бўлгани учун, улар негизда шаклланган оятларга амал қилмасдан иложимиз йўқ. Аммо, Қуръонда умумий тарзда берилган ва рамзий маъноларга эга калималар ҳам кўп. Шунинг учун, **оятлар мазмунини тўлалигича шарҳлаш Қуръон нозил бўлгандан буён муаммо бўлиб келмоқда.** Бир қисм оятлар мазмунини Муҳаммад пайғамбаримиз (САВ) ўзлари шарҳлаб кетган бўлсалар, бошқа бир қисм оятларни уларнинг саҳобалари ва тобеинлар тафсирлаган. Эътиборингизга Қодиров Зоҳидхон Отахон ўғли тузган «Имом Аъзам» номли китобчадан намуналарни ҳавола этамиз: «Аллоҳ таоло шариат аҳкомларининг баъзиларини муфассал ва баъзиларини умумий тарзда зикр қилган. Шариат аҳкомларидан умумий тарзда зикр қилганларини батафсил баён қилишни ўзининг расули пайғамбаримиз Муҳаммадга (САВ) топширган. Бу ҳақда Аллоҳ таоло айтадики: «Сизга (эй Муҳаммад) одамларга нозил қилган нарсаларни (яъни, шариат аҳкомларини) баён қилиб беришингиз учун ва, улар шояд тафаккур қилсалар, деб бу эслатмани — Қуръонни нозил қилдик» (Наҳл-44). Расулуллоҳ (САВ) Парвардигорнинг амри билан бу улкан масъулиятли, яъни, умумий тарзда келган аҳкомларнинг тафсилотини баён қилиш вазифасини саҳобаи киромлар кўз ўнгида тўла адо эта олдилар. Сўнгра Аллоҳ таоло расулига амр этиб, саҳобаи киромларни ва барча мўминларни баъзи зарур масалалар юзасидан ҳукм чиқаришда ва бу борада **ижтиҳод** қилишда ҳамкорлик қилишга буюрдилар. Бу ҳол Бадр жангида асир тушган мушриклар борасида ва бошқа баъзи воқеаларда Расулуллоҳнинг саҳобаи киромлар билан маслаҳат қилганлари ва уларнинг фикрларига асосан қарор қилганларидан яққол кўринади. Бундан кўзланган мақсад Расулуллоҳдан (САВ) кейин саҳобаи киромлар ва уларнинг кетидан келадиган мўминлар ҳаётларида учрайдиган турли муаммо ва масалаларни қандай ҳал этишлари лозимлигини ўргатиш эди. Ҳақиқатдан ҳам Расулуллоҳ (САВ) вафот этиб, Ҳазрати Абу Бакр (р.а.) халифа бўлишлари биланоқ саҳобаи киромлар жуда бир нозик ва қийин муаммога — диндан қайтганлар ва закот беришдан бош тортганлар муаммосига дуч келишди ва саҳобаи киромлар бу борада ҳукм чиқариш учун Қуръони каримга ва Расулуллоҳнинг (САВ) суннатларига мурожаат қилиб, ижтиҳод этишди. Қуръон ва суннат таълимотларини диққат билан ўрганиб, ушбу муаммони бартараф этишда тегишли ҳукм чиқаришга муваффақ бўлишди. Бундайин ҳодиса Ҳазрати Умар (р.а) халифалиги

даврида ҳам содир бўлди. Яъни Ироқ ва Мовароуннаҳр ерлари қўлга киритилгач, Ҳазрати Умар, одатга кўра, бу ерларни мужоҳид-аскарларга тақсимлаши керак эди. Лекин Ҳазрати Умар омма мусулмонлар манфаатини кўзлаб, бу ерларни мужоҳидларга тақсим қилмади. Қуръони каримда закот олишга ҳақли бўлган саккиз хил одамлар орасида муаллифати қулуб (яъни, қалбини Исломга мойил қилиш учун закотдан улуш бериладиган кишилар) ҳам бўлишига қарамай, Ҳазрати Умар халифалик даврида Аллоҳ Исломининг шон-шавкати кўтариб, Ислом олами кенгайгач, Ҳазрати Умар уларга закот беришни ман этди (*эътибор беринг, бу ишларни Ҳазрати Умар Аллоҳнинг буйруқларига зид равишда адо этди — бизнинг шарҳ*).

Расулудлоҳдан (САВ) сўнг бундай ҳодисалар тез-тез бўлиб турди ва саҳобаи киромлар ижтиҳод қилишиб, у масалаларнинг ечимини топа олдилар. Саҳобалардан сўнг тобеинлар даври келди. Тобеинлар саҳобаи киромлардан таълим олдилар ва баъзилари Қуръон, ҳадис таълимотларини чуқур эгаллаб, илмда, ҳукм олишда, ижтиҳод бобида пешволик даражасига етдилар. Улар Қуръон ва ҳадисни ва саҳобаларнинг ижтиҳодларини яхши ўрганиб, маъноларини чуқур англаб етишди, улардан керакли фикҳий (*ислом ҳуқуқшунослиги*) ҳукмлар олиш мартабасига эришишди ва бу борада чин ихлос ила ижтиҳод этишди.

Оллоҳ таоло Қуръони каримда илм билан фикҳ маъно жиҳатидан фарқ қилишига ишора қилиб, бундай дейди: «Ҳолбуки, осмонлар ва ер хазиналари ёлғиз Оллоҳникидир. Лекин мунофиқлар буни англамаслар» (Мунофиқун, 7). Бу оятда Оллоҳ таоло хазина сирларини билишни «фикҳ» (англаш) сўзи билан ифодалади. Маълумки, хазинада нима борлигини ва унда яшириб қўйилган нарсаларни унинг сиридан хабардор бўлган кимсагина билди.

Илм тўғрисида ушбу оятнинг давомида айтадики: «Куч-қудрат Оллоҳники, Унинг пайғамбариники ва мўминларникидир. Лекин мунофиқлар буни билмаслар» (Мунофиқун, 8). Бу оятда куч-қудратни, улуғлигини билишни «илм» сўзи билан ифодалайди».¹

Шунда ҳам, Қуръон оятларининг баъзи бирларининг мазмуни шу кунгача шарҳланмасдан ёки тўлиқ шарҳланмасдан келмоқда.

Бошқа илоҳий китоблардагидек, Қуръондаги ҳар бир оятни ҳам, ҳозирги замон илми нуқтаи назаридан тушунтириб, асл мазмунини очиб, унинг нақадар тўғри эканини кўрсатиб бериш мумкин. Бу ишни туркиялик онколог олим Холуқ Нурбоқий «Қуръони каримнинг илмий мўъжизалари» деган ва бошқа китобларида маълум даражада ижро қилишга ҳаракат қилган. Қуръон оятлари тур-

¹ Қодиров Зоҳидхон Отахон ўғли Имом Абзам. Ҳаёт йўли ва фикҳ усуллари. Т.: Мовароуннаҳр. 1999. 8–10-бетлар.

ли-туман ва мазмун жиҳатидан жуда бой бўлиб, мағзида жуда кўп фикрлар ётади. Шунинг учун уларнинг ҳаммасига бир вақтнинг ўзида батафсил жавоб беришнинг иложи йўқ. Шу туфайли, вақт ўтиши билан Қуръон оятларига қайта ва қайта шарҳлар тузилган. Қуръонда ҳозирги илм нуқтаи назаридан ҳали тушунтириб беришнинг имкони бўлмаган оятлар ҳам кўп. Уларнинг жавоби жамият тараққий этиши ва илм-фан ривожланиши жараёнида чиқаверади. Кишилиқ жамиятининг бир неча минг йиллик ижтимоий ҳаёт тажрибалари муқаддас китоблардаги оятларнинг турли даврларда бири-бирига зид бўлмаган ҳолда турлича, яъни чуқурроқ талқин қилиниши тўғри эканини исботлади. **Ҳаёт Қуръон оятларининг асл моҳиятини ўзгартирмаган ҳолда мазмунини бойитиб бораверишни тўғри деб тушунмоқ лозим эканини тасдиқлади. Бу эса, Исломи таълимот деб тушунишни тақозо этади.**

Шариат аҳли, оятлар моҳияти ўзгариб кетишининг олдини олиш мақсадида, тадқиқотлар орқали уларнинг мазмунини бойитишга доимо қарши туриб келганлар. Ваҳоланки, пайғамбаримизнинг ўзлари ҳам муайян бир оятни, ҳар хил табақадаги кишиларга турлича талқин қилиб келганлари маълум. Уламолар буни жуда яхши билишади. Пайғамбаримиз ўз умматларига ижтиҳод қилинлар, деб буюрганлар. **Умматимнинг ижтиҳоди неъматдур**, деган ҳадис бор. Ижтиҳод, бу муайян бир оят талқини устида изланиб, уни чуқурроқ ўрганиш — тадқиқотлар олиб бориб, барча чигал масалаларни бамаслаҳат ҳал қилиш демакдир. **Шариат аҳқомлари, диний ақидалару шаръий қонун-қоидалар тизими замон ўзгаришининг тазйиқига дош беролмаганини вақтнинг ўзи кўрсатиб берди.** Уламолар айтишича, илм бу дунёдаги табиат ва жамият сирларини очишга ёрдам берса, илм ёрдамида аниқлаб бўлмайдиган ҳодисаларни бизга дин амр ёки тақиқлар орқали билдиради. Уларнинг айтишича, бу билимларни Тангри таоло ўзи хоҳлаган азиз бандалари — пайғамбарларга тегишли усуллар билан билдириб турган. Ҳаёт шариат аҳлининг бу фикрлари янглиш эканини кўрсатиб берди. Бизнинг фикримизча, Худованд ўз билимларини истаган бандасига, фақат у шунга лойиқ бўлса, беришга тайёр. Мусо, Исо, Муҳаммад (САВ)лар шунга лойиқ бўлиб, уларга ваҳий келган, шунинг учун уларни пайғамбар деймиз. Қуръони каримдаги кўпгина мавҳум оятлар ҳозирги замон илми нуқтаи назардан ўрганилиб, уларнинг мазмуни очиб берилмоқда. Ахир, **жаҳон тараққиётининг асл мақсади Худо билан инсоният орасида муносабат ўрнатишдир.**

Ҳақ таоло томонидан инсонларга вақти-вақти билан туширилган амрларни методологик асос, яъни асосий тамойил — йўлчи юлдуз сифатида қабул қилиб, уларни замон ва макондан келиб

чиқиб шарҳлаш лозимлигини тўғри деб билувчилар исломда қадимдан **ислоҳчилар** деб номлаб келинган. Жумладан, Имом Аъзам, Имом Шофейй, Имом Молик раҳматуллоҳи алайҳлар ва бошқалар масалага айнан шундай ёндашишган. Буни **Ислом таълимоти деса бўлади**. Оллоҳ томонидан, туширилган оятлар талқинини фақат Муҳаммад мустафо (САВ) ва унинг саҳобаларидан бўлган уламолар бериши мумкин деб, Қуръон оятларига Пайғамбаримиз ва чаҳорёлар берган шарҳдан бошқа шарҳни тан олмайдиганлар азалдан **қадимчилар** деб номлаб келинган. Исломдаги бу оқимни қотиб қолган **«ортодоксал дин»** деса бўлади. Чунки у ўзгаришни тан олмайди. Диний олимларнинг ўзлари ҳам шу кунда ҳеч нарса боқий эмас, ҳамма нарса тинмай ўзгаришда эканини қайд қилиб турибдилар. Масалан, Абдулазиз Мансур ва Баҳманёр Шокирнинг «Мусулмончиликдан илк сабоқлар» деган рисоласида қуйидаги сўзлар битилган: «Расулulloҳ алайҳиссалом вафотларидан кейин саҳобалар бирор оятни тафсир қилмоқчи бўлган чоғларида, аввало Қуръони каримнинг ўзидан истифода қилиб, бир-бирини шарҳ қиладиган оятлардан фойдаланар эдилар. Агар Қуръондан далил топмасалар, Расулulloҳнинг ҳадисларида келган тафсир ва баёнлардан фойдаланар эдилар. Бу икки асосий манбадан ҳам изоҳат топа олмаган кезларида, ўзларининг ижтиҳодлари ва раъйлари ила тафсиру-таъвил қилишга ўтар эдилар»¹. Бизнинг фикримизча, улар жуда тўғри йўл тутганлар. Зеро, жамиятнинг маълум бир тараққиёт босқичига мос равишда шарҳланган Қуръон оятларию шаръий қоидалар, жамият ўзгариши билан ўзгармаса, муқаддас китоблар жамиятга хизмат қилолмай қолади. **Шунинг учун, бизнинг қатъий фикримиз бўйича, Қуръон оятларини ҳар томонлама ўрганиб, уларнинг мазмунига чуқурроқ кириб боришни ҳамда уларнинг янги ва янги талқинларини тузишни тўғри деб ҳисобланса, жамият мақсадига мувофиқ бўлади. Шундагина Қуръони карим шу кунимизга хизмат қила олади, биз эса маънавий меросимиздан унумли фойдаланган бўламиз. Бу ҳолда Ислом таълимот деб ҳисобланади.**

Ҳар қандай таълимотнинг мақсади, илмий тадқиқотлар орқали дунё сирларини ўргана бориб, Тангрига яқинлашишдир. Чунки ҳамма билимлар манбаи ва энг олий — Супер билим — ақли аввалнинг ўзи Худованддир. Диний таълимот ҳам бундан мустасно бўлмаслиги керак.

Бошқа диний таълимотлар сингари, Исломнинг ҳам мақсади инсонларни ваҳдониятга, тавҳидга — яккаю ягона Тангрига ишонтириш, эътиқод қилдириш, фақат унгагина ибодат қилишга,

¹ Абдулазиз Мансур, Баҳманиёр Шокир. Мусулмончиликдан илк сабоқлар. Т.: Камалак. 1992. 21-бет.

фақат ундан мадад ва нажот тилашга даъват этишдир. Шундай экан, Ислоннинг асосий манбаи Куръони карим ғиж-ғиж билим эканлигини инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат деб билиш зарур. Бу билимларни қанчалик кўн ва мукамал эгаллаб борсак, Оллоҳга шунчалик яқинлашиб бораверишимиз аниқ. Куръон ўз сирларини бизга ҳали тўлиқ очиб бергани йўқ. Ижтиҳод йўли билан унинг сирларини тинимсиз очиб бораверамиз. Бу ҳам аини ҳақиқат бўлмоғи лозим.

Дунёдаги энг йирик қадимий диний таълимотлар, юқорида қисман айтиб ўтган эдик, милоддан аввалги учинчи минг йиллик охирларида вужудга кела бошлаган зардуштийлик, ундан кейин милоддан аввалги иккинчи минг йиллик бошларида шаклланган яҳудийлик, милоддан аввалги X асрда яратилган Ведалар ва Брахманлар диний таълимотлари, милоддан аввалги VI асрда таркиб топган Буддавий диний таълимот, милодий I—II асрларда яҳудийлик динидан ажралиб чиққан насронийлик ва, ниҳоят, милодий 610 йили зуҳур топган охириги диний таълимот — Ислондир.

Аммо Ислондан бошқа барча динлар даставвал таълимот сифатида юзага келиб, сўнг шу таълимот фидойилари уларни динга, яъни ўзгармайдиган қонун ва қоидалар тизимига айлантириб юборишган. Ислон эса (*Куръонда ёзилишича*) дин, яъни қатъий қонун-қоидалар тизими сифатида вужудга келиб, сўнг, Пайғамбаримиз ва буюк имомлар — Имом Аъзам, Имом Шофеий, Имом Ҳанбал, Имом Молик ибн Анас ва бошқалар томонидан оятлар мазмуни кенгайтирилиб бойитилган, яъни таълимотга айлантирилган. **Демак, бу ҳаёт тақозоси экан.** Бугунги кунда 254 мамлакатнинг 2 миллиард аҳолиси Христиан (насроний) динига, 172 мамлакатнинг 1,3 миллиард аҳолиси Ислон динига, 86 мамлакатнинг 700 милион аҳолиси Буддавийлик динига эътиқод қилади.

Марказий Осиё халқларининг маънавияти, яъни ҳаёт тарзи, ахлоқ ва одоби, қолаверса, ирсий бирликларидаги дастури Зардушт ва Ислон таълимоти қонун-қоидалари асосида шаклланган. Чунки Ислон Марказий Осиёга кириб келганида, бу ҳудудда бир неча минг йиллар мобайнида ҳукм сурган зардуштийлик дини билан омухта бўлиб, маълум даражада такомиллашган. Шунинг ўзига ҳам деярли бир минг икки юз йил бўлибди. Энди бу маънавиятни ташқаридан туриб зўрлаб ўзгартириб бўлмайди. Ўзгартиришга қилинган барча ҳаракатлар, охир-оқибатда, зое кетади. Бунинг ёрқин мисоли сифатида яқин ўтмишимизни олсак бўлади. Барчани бирдай коммунизм ғоясига бўйсундираман деб, турли дин ва менталитетга эга халқларни неча минг йиллик ҳаёт тарзидан, яъни маънавиятидан айирмоқчи бўлдилар. Айиролмадилар, чун-

ки бу гайри табиийдир. Шахсан мен, Москвада ўқиб юрганимда, у ерга бир замонлар бориб қолган ўзбек, ammo ўзбек тили ва удумларини унутиб юборган, кўриниши ҳам ўзгариб кетган одамлар уйда меҳмонда бўлдим. Шунда улар балкониغا сўри ўрнатиб, унга кўринача солиб, палов дамлаб, еб ўтирганларини кўрдим. Уларнинг бундай усулда ўтиришларига қандай зарурият бор? — дерсиз. Бу, уларнинг ирсий бирликларидаги хотиранинг намоён бўлишидир. Буни бошқа ҳеч нарса билан тушунтириб бўлмайди. Америка, Англия ва бошқа хорижий мамлакатларга бориб, у ердаги ватандошларимиз билан мулоқотда бўлганлар ҳам шундай ҳолни кўришганини айтишади. Бундай ҳолни бошқа халқлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Масалан, биздаги корейслар, келганига эллик йилдан ошган бўлса ҳам-ки, ўз урф-одатларини қўймайдилар ва ҳоказо. Демак, кишининг ирсий бирликларидаги хотирани ўчириб бўлмас экан. Асрлар мобайнида шакланган маънавиятни ўзгартиришга ҳаракат қилгандан кўра, муқаддас китоблардаги оятларни ўрганиб, уларда яшириниб ётган билимларни аниқлаб, уларни илмий асослаб бериб, кенг аҳолига сингдиришнинг жамиятга фойдаси кўпроқ. **Бунинг учун эса, Исломни таълимот деб қабул қилмоқ лозим.** Қуръондаги билимларни қайта ва қайта таҳлил қилиб, уларни Қуръоннинг асл мақсадидан келиб чиқиб, илмий асослаб бериш зарурлиги, яна Исломда бидъат, яъни чала муллалар томонидан ижтиҳод қиламан деб, ҳар бир замонга мослаштирилган, баъзида Қуръон мақсадларига зид бўлган фатволарнинг кўнаиб кетганлигидан ҳамдир.

Исломнинг асосий манбаи Муҳаммад мустафога (САВ) ваҳий орқали келган Қуръони каримдир, деб айтилди. Ундан кейинги манба Пайғамбаримизнинг суннатлари, яъни қилган амаллари, айтган сўзлари ва бошқалар амалга оширган, пайғамбаримиз маъқуллаган ишлар ва ҳаракатлар мажмуидир.

Қуръоннинг қандай китоб эканлигидан бир оз хабардор бўлмоқчи бўлсак, Холуқ Нурбоқийнинг «Қуръони каримнинг илмий мўъжизалари» деган китобини синчиклаб ўқиб чиқишимиз лозим. Жумладан, ушбу китобда Нурбоқий жаноблари қуйидаги фикрларни айтадилар: «Қуръонни ўқиб тушуниш учун яхши ният билан ўрганишга киришувчилар Қуръоннинг ҳақиқий сирларини мутлақо билишлари шарт. Акс ҳолда унинг илоҳий калом эканлигини ҳис қила олмайдилар.

Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи ва саллам «Қуръон билан чин инсон — эгиз ака-ука», деб амр қилганлар, бу — айна чоғда ул Зотнинг Қуръонга берган таърифларидир. Инсон ақлни ҳайратга солувчи илоҳий санъат асари сифатида коинотнинг барча сирларини қай

даражада тамсил этса, Куръон ҳам коинотнинг барча ҳақиқатларини шу даражада тамсил этади.

Куръон илоҳий амрларнинг каломга, каломдан овозга, овоздан қалбга ўтишидир. Унинг барча бошқа ёзув ва сўзлардан фарқи ҳам шунда. Инсон тил билмаса ҳам, уни тинглаганда, қалб йўли билан илоҳий ҳикматларни сезади, эшитади ва руҳан Куръон дунёсида яшайди. Уни ўрганган киши эса, ақл дарчасидан коинотни бемалол томоша қилади, инсон ҳақиқатини яхшироқ англайди.

Яна шуни ҳам унутмангки, Куръоннинг сирлари уни мунтазам ўқиб ва тинглаб турилгандагина бизнинг ботинимизда, яъни руҳий оламимизда яшайди. Агар ундан узилган ҳолда яшасак, кўнгил сатҳимиз ҳосил бермайдиган тупроқдай қотиб қолиши ҳеч гап эмас ва у ҳолда биз ҳақиқатларни кўрмайдиган ва сезмайдиган бўлиб қоламиз»¹.

«Куръон коинотнинг бутун сирларини қамраб олган ишоралар китобидир. Яъни илмий маънода жамики маълумотларни бир ерга тўплаган билим хазинасидир. Бу билим хазинасидаги ҳикматларни шартли (рамзий) ҳарфларнинг ифодасидан ҳам англай олишимиз мумкин бўлган тарзда қамрашимиз осон иш эмас; фақат Ҳақ таоло бу ҳикматлар ва билимлар китобини англай олишимиз учун кенг имконли араб тилида юборган.

Рамзий ҳарфлар аниқ оятлар эканлиги билдирилган. Бу ҳарфий ишоралар коинотнинг бирор қонун-қоидаси васфига эгаллиги ҳам аниқ ва равшандир. Иккинчидан, Куръоннинг Лавҳи Маҳфуз (Муҳофазали Лавҳа, яъни Куръон Қўлёзмаси) бўлгани ҳам бир неча оят орқали маълум қилинган. Лавҳи Маҳфуз — коинот ҳақиқатлари ёзилган компьютер тизими (системаси)дир. Хуллас, Куръон коинот ҳақиқатлари, қонун ва қоидаларининг математик тизим ичида арабчага туширилиши ҳодисасидир...

Шундай бўлгач, Куръоннинг бир талай илмий сирларни ўзида мужассам этгани табиийдир. Унинг ҳарфларида ва калималарида жуда эҳтиёткорлик билан ҳисобга олинган ҳикматлар бор. Бу ҳақиқатларни билиб, ҳатто кўриб яшаётганлар учун Куръонни таржима қилиш бениҳоя қийинлиги аёндыр, қилинган бир қатор ўғирмалар эса, балки қўпол хатолар билан бўлса-да, маънога яқинлашиш учун қилинган ҳаракатдир. **Яна шу нарса ҳам аёнки, Куръондаги араб тили — мустақил, ҳозирги арабчадан фарқ қилувчи араб тилидир.** Биронта араб шеvasида, ҳатто энг бой ва энг рангин арабча адабиётда Куръондаги араб тилига дуч келинмайди. Шунинг учун ҳам айрим кишилар Куръон арабчасини халқ тили (умум араб тили) сифатида тавсифлашга интиладилар.

¹ *Х. Нурбоқий.* Куръони каримнинг илмий мўъжизалари. 3—4-бетлар.

Ҳолбуки, Қуръон тили жуда ўзига хос арабчадир. Ҳам лирик, майин оқувчи услуби бор, ҳам ўта илмийдир. Ҳам овоз чиқариб ўқилганда осон тушунилади, ҳам ўқиш жараёнида янги маънолари очилади.

Ундан ташқари, Қуръон арабчасининг жуда муҳим бир томони, Қуръонда учраган жуда кўп арабча калималар илгари ҳеч ишлатилмаганлигидир. Арабчада учраган, лекин маълум мақсад учун бир мартагина ишлатилган калималар ҳам Қуръонда илмийлаштирилгандир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкин:

Қуръон Оллоҳ илмининг арабча тарзда берилишидир. Лекин унинг тили классик арабчадан оҳанг жиҳатидан фарқлидир... Унинг калималари маълум бир оҳангда тушадиган бичимда танланган, айни чоғда, ҳар бир калиманинг таржимаси маънога кўп яширин сирлар юклагандир»¹.

«Қуръоннинг ҳар бир оятида офоқ тафсири нақадар аён, очиқ бир амрни кўрсатган бўлсада, унинг мутлақо бир анфус сири ҳам бўлади»² (*Бу ерда муаллиф «офоқ» деганда нарса ва ҳодисаларнинг ташқи кўринишини, «анфус» деганда ички моҳиятини тушунади-бизнинг изоҳ*).

Қуръони карим, сўзсиз, Таврот, Забур ва Инжил сингари муқаддас китоблардан бири бўлиб, уни тинмай ўрганиш, таҳлил қилиш ва мазмунини тушунтириб бориш зарур. Такрор айтамикки, бу оятлар моҳиятини ўзгартириш дегани эмас. Бу оятларнинг асл мақсадини ўзгартирмаган ҳолда, уларнинг мазмунини замон талабидан келиб чиқиб, тўлдириб, бойитиб бориш лозим, деганидир. Чунки ҳаёт шуни тақозо этмоқда. Сўзимни яхшироқ тушунишингиз учун бир неча мисоллар келтираман.

Биринчи мисол. Ёшликда мен отам билан бир оз қассобчилик қилганман. Отам, ҳайвонни сўйганда, сўйиш сирларини менга ўргата борган. Шулардан бири, қўй ёки молни сўйганда авайлаб, ҳайвоннинг ўзига билдирмай туриб сўйиш жоиз, дер эдилар раҳматли отам. Мен ёшлигим ва нодонлигим туфайли, ахир бу ҳайвон бўлса, унда эс-ҳуш бўлмаса, ўлаётганини билармиди? Билган тақдирда ҳам, уч дақиқада ўлади-кетди. Ўлаётганини билдинима, билмади нима, дер эдим. Вақтлар ўтиб, улғайиб, мактабни, сўнг университетни битириб, Москвага аспирантурага кетдим. У ерда мен, жамиятнинг ижтимоий ҳаёти устида тадқиқотлар олиб бордим. Ҳар доимгидек, ижтимоий фан олимлари зиммасига жамиятдаги глобал масалаларни ечиш юклатилган эди. Глобал масалалар жуда кўп бўлиб, улардан биттаси — жамият аъзоларининг

¹ Х. Нурбоғий. Қуръони каримнинг илмий мўъжизалари. 13—14-бетлар.

² Ўша жойда. 156-бет.

руҳиятида асоссиз қўрқув мавжудлигини тушунтириб бериш муаммоси турган эди. Бу муаммони ечишга дунёдаги барча ижтимоий фан олимлари киришиб кетиб, бу муаммо сабаблари ҳақидаги фикрлар махсус жаридалар саҳифаларида чоп этила бошлади. Диндорлар бунинг сабаби одамларнинг Худога ишонмай қўйганлигидан дейишса, урбанологлар (*шаҳарлашиш жараёнини ўрганувчи олимлар*) бунинг сабаби, XX асрда шаҳарлашиш жараёнининг кескин кучайишида, деб билдилар. Жумладан, XX аср бошларида ер юзининг Европа қисмида фақат 15 фоиз аҳоли шаҳарда яшаб, 85 фоизи қишлоқ жойларда яшаган бўлса, XX аср охирига келиб, бу рақамларнинг жойлари алмашган. Чунончи, Европа аҳолисининг 85 фоизи шаҳарларда яшай бошлаган. Миллион йиллаб табиатдан ажралмаган ҳолда яшаб келган одамнинг вужуди ташқи табиий муҳитга ҳамоҳанг бўлиб, шаҳар шароитида табиий муҳитдан маълум даражада ажраб қолиб, ўзини нохуш ҳис қилаётганини, яъни ўзи билмайдиган, ички хавотирда яшаётганини таъкидлар эдилар. Бошқа фикрлар ҳам бор эди. Жумладан, спиртли ичимликнинг кўп миқдорда истеъмол қилиниши, жамият ҳаётининг ўта жадаллашиши ва ҳоказо. Бироқ ўша кезде, жаҳон олимлари бу фикр бўйича бир тўхтама келмаган эдилар. Йиллар ўтиб, мен номзодликни ёқлаб, Тошкентга қайтиб келиб, бола-чақали бўлиб юрганимда телевизордан Москва орқали берилаётган бир кўрсатувда шу масала кўтарилиб, унинг ечими топилди, деган хабарни эшитиб қолдим. Италияда Рим клуби деган илмий уюшма бор. Шу Рим клуби аъзолари бу масала устида 25 йил тадқиқот олиб бориб, ҳозирги замон кишиларининг қалбида асоссиз қўрқув борлигининг сабабини аниқлаганлар. Унинг сабаби, одамларнинг кушхонада сўйилган ҳайвон гўштини ейиши экан. Кушхонада сўйилган ҳайвон қўрқиб ўлиб, гўштнинг хужайралари қўрқув ферменти билан тўлиб қолар экан. У гўшни еган одамни асоссиз қўрқув босар экан. Демак, ейиш учун сўйиладиган ҳайвонни авайлаб, ўзига билдирмасдан туриб сўйиш тамойилига амал қилиш жоиз экан. Ахир бу тамойилни менга отам қирқ йил аввал айтган эдилар-ку. Отам бу тамойилни қаёқдан билган? — деган саволга жавоб шуки, улар асл мусулмон бўлганликлари туфайли, Қуръони карим ва ҳадисларни билганлар. Буни мен Қуръони карим, Ҳадис шариф ва «Мухтасар» китобларини ўқиганимдан кейин тушундим.

Қуръон ҳикмат тўла китоб эканини тўлароқ англашимиз учун яна Холуқ Нурбоқийнинг китобига мурожаат қиламиз: «Турли китобларимизда бир қанча оятларни шарҳлаш пайтида физикавий таҳлилларга тўхталинган. Бу ерда эса, фақат китоб мавзуси доирасида асосий физик қонунларни баён этган 4 оятни шарҳламақчиман, холос.

Ҳозирги даврда модерн физиканинг энг машҳур олимларидан:
— Коинотдаги энг муҳим физик қонунлар қайси қонунлар? —
деб сўрасангиз, оладиган жавобингиз:

1. Парите (зид жуфтлар) ҳақиқати;
2. Гравитация (жозиб) ва гироскопик ҳаракат;
3. Благ ҳолес (қора туйнуклар) ҳодисаси;
4. Вақт тушунчаси ва tachyonлар(шуълалар), — бўлади.

Шундай бўлгач, биз ҳам бу 4 муҳим ҳодисани шарҳловчи 4 оят тафсирини берамиз.

А) Парите ҳақиқати ва Қуръон.

Модерн физиканинг тамал ҳақиқатларидан бири «Парите» (французча) ёки «Парити»(инглизча)дир. Жамики борлиқлар зид жуфтлар ҳолида яхлит яратилишини ифода этган бу қонун барча физик қонунларнинг негизида ётган бир ҳақиқатдир.

Кундалик ҳаётимизда «Парите»ни қўпол равишда электрнинг мусбат-манфийсида, магнитнинг шимол-жануб қутбларида деб тушунамиз.

Ҳозирги физика олимлари Карл Давид Андерсоннинг позитрон (мусбат электрон)ни кашф этганини физика тараққиётининг энг юксак нуқтаси деб ҳисоблайдилар. Зеро, шу кашфиёт туфайли давримизнинг энг буюк беш физик олимларидан бири Дирак парите ҳақиқатини топган. У дейдики: Бир квант қувват маълум бир йўналишда макон билан алоқага киришади, бир спин ҳаракати, яъни йўлдош ҳаракат юз берса, зид йўналишда худди шу сифатга эга бўлган бошқа бир квант туғилади.

Яъни ҳар борлиқ зид эгизи билан бирга туғилади. Бу жуфт бўлишнинг энг таниқли намуналари:

Электроннинг зид эгизи — позитрон,
Протоннинг зид эгизи — антипротон,
Нейтроннинг зид эгизи — антинейтрон,
Нейтрончанинг зид негизи — антинейтронча...

Энди шу тамал билимга асосланиб, «Ёсин» сурасининг бир ояти-ни ўқийлик(36-сура, 36-оят):

Субҳоналаззий халақал азвожа куллаҳо миммо тинбитул арзу ва мин анфусихим ва миммо ло йаъламуна.

Яъни:

Ердан чиққан нарсалардан, ўз авлодларидан ва улар билмайдиган нарсалардан жуфтларни яратган Оллоҳ пок зотдир.

...Ердан чиққан нарсалар дейилганда фақат ўсимликлар назарда тутилмаганлиги ҳам ошкорадир. Агар ўсимликлар назарда тутилган бўлса, «ўсимлик» дейилар ёки бошқа бир аниқ таъбир қўлланилар эди. Демак, оят парите ҳақиқатига чинакам илмий бир таъриф олиб кирган. Бу таърифга кўра, зид жуфтларни уч гуруҳга бўлиб назардан ўтказамиз:

а) нафсларга оид зид жуфтлар (эркак-аёл, эркак-урғочи). Бу барча жонлиларга тааллуқли парителардир;

б) ердаги биз фаҳмлаган зид жуфтлар: ионлар, электрик муносабатлар, магнит қутблашмалари: яъни модданинг специфик қурилмасидаги жамики жуфтлик (зид эшлик) ҳодисалари;

в) биз билмайдиган ва ерга хос бўлмаган парите муносабатлари.

Булар орасида бугунгача биз билганларимиз қуйидагиларидир:

1) квантнинг магнитик ўқ(меҳвар)ларга нисбатан жуфт ёнда спин алоқалари;

2) энергиянинг сўрилиш ва қуйилиш ҳодисалари. Бу ҳолни биз ҳали лабораторияларга келтира олган эмасмиз: фақат фазода квазар (юлдузсимон объект) ва блак ҳолесларда кўра оламиз;

3) жозиба (тортишув кучи) билан унга қарши келган гироскопик айланма кучи;

4) ўлчовлараро жуфтлашишлар: айниқса вақт ўлчови ила бошқа ўлчовлардаги зид жуфтликлар (Козирев ва Эйнштейн назариялари) ва яна неча-неча биз билмайдиган жуфтларнинг сири...

Б) Гравитация ва гироскопик ҳаракат.

Коинотдаги жамики моддий борлиқлар ўзларида мавжуд жозиба кучи (ўзаро тортишув кучи) билан оёқда туради. Аҳвол шундайки, агар бир бошқа таъсир бўлмаса эди, жамики моддалар бир зумда бир-бирига ёпишиб, коинот тоқ бир жисм ҳолига келар эди. Моддалардан ташкил топган коинотнинг тарқоқ ҳолдаги мувозанати гироскопик ҳаракатнинг силтаниш(итариш) кучи билан сақланади. Бу жиҳатдан барча моддий борлиқлар тинимсиз айланма ҳаракатини давом эттириб туради.

Электрон — атом мағзи(ядроси) атрофида, Қуёш — Сомон йўли ўқи атрофида бетанаффус айланмоқда, шу тариқа гравитация жозибага қаршилиқ қилиб, ҳаётини давом эттирмоқда. Агар жозиба бўлмасайди, ҳаракатдаги бир жисм коинот сўнгсизлигига учиб тушиб, ғойиб бўларди. Гироскопик итариш кучи бўлмасайди, бир жисм бошқа жисмга ёпишиб, йўқ бўларди.

Қуръонда жозиба итариш кучининг зиддидир..., деган маънода бир таъриф келтирилган. Бундан ҳам гўзалроқ физик тушунча беришнинг иложи йўқ.

«Таквир» сураси (81), 15-оят:

Фало уқсиму биъл хуннас...

Яъни:

У ҳолда хуннасга қасамки...

Арабчада «хуннас» нинг икки маъноси бор: бири «хуннас» — «бир бурчакка тортилган»дир. Лекин изоҳли луғатда айтилишича, «хуннас» калимаси ҳаракатга қиёсан қўлланилса, терс ҳаракат қилиб ичига тортилиш маъносида келади.

Буни қарангки, бу оятдан кейинги оят, очикдан-очик оқиб турган орбитал ҳаракатдан баҳс этаётир (81-сура, 16-оят):

Ал — жаворил куннас...

Арабчада «куннас» — бир ҳаракатнинг мақсади, ўтиш йўли, орбитаси, йўналиши, макон чизгиси маъноларини билдиради. Оятнинг маъноси «орбитада ҳаракат қилаётганга...» демакдир; яъни том маъноси билан гироскопик ҳаракат кучини таърифлаётир...

Шундай қилиб, қимматли ўқувчиларим, Қуръоннинг энг муҳим мўъжизавий ҳикматларидан бири, жилд-жилд китоблар айтолмаган ҳақиқатларни ўз системаси ичида бир неча калима билан англата олганлигидадир. Қуръоннинг илоҳий бўлишидаги ҳикмат шундай аниқдир.

Қуръон оятлари орасида шундай ҳукмлар борки, уларни ҳаётга татбиқ қилиш қийин, деб ўйлаймиз. Ҳолбуки, шундай кунлар келадикки, бу ҳукмлар башариятни боши берк кўчалардан олиб чиқажакдир. Бу оят билан арабча иборалар орасидаги боғланишга яна диққатингизни тортайин.

16-оятда «ал-жаворил» калимаси ҳам муҳим тафсир моддасидир: зеро, «ал-жаворил» мутлақо тайинли бир ўтиш йўлида (трассада, йўналишда) такрорланадиган ҳаракатни билдиради. «Куннас» — бу, ҳаракатни ишга соладиган муаллифдир. Узил-кесил гироскопик ҳаракатни билдиради. 15-оятдаги «хуннас» калимаси «ал-жаворил» калимасига имоли ҳаракатнинг терси, ўз ичида яширин, терс ҳаракат демакдир. Бу эса тўла-тўқис маънода гравитацияни билдиради.

Фало уқсиму биъл хуннас,

Ал-жаворил куннас.

Шундай қилиб, бу ҳайратли физик қонунлар мужмуаси шу иккигина «хуннас» ва «куннас» калимаси замирида яширингандир.

В) Коинотдаги қора туйнуклар (Моддий оламнинг энг катта сирлари)

«Воқеа» сураси (56-сура) 75-оят:

Фало уқсуму би мавоқиъ ун-нужум, - деб бошланади. Юқорида кўрганимиздай, бу ерда ҳам Оллоҳ катта коинот сирларини кўрсатаётир, яъни:

Ботган юлдузларнинг жойларига қасамки...

Сўнг оят жуда қизиқ жумла билан давом эттирилади:

Ва иннаҳу ло қасаму лав таъламуна аъзим (76-оят).

Яъни:

Ва бу, нақадар улуғ қасамлигини билсайдинглар...

Бу оят келтирилган сура «воқеа»нинг маъноси «мудҳиш ҳодиса»-дир. Энди ер юзининг ман-ман деган физикларидан: «Коинотда энг мудҳиш ҳодиса нима?» — деб сўранг, оладиган жавобингиз битта: «бу — қора туйнуклар», — бўлади. Қора туйнуклар — бу, қазоси етиб, ботиб кетган, ғойиб бўлган, йўқолган юлдузларнинг жойлари,

мавқеларидир. Куръон мўъжизасини, бу ақл бовар қилмас мўъжизани кўрмаётирсизми?

Энди аввал бир юлдузнинг қазоси етиб, қайларгадир ботиб кетиши, ғойиб бўлиши воқеасини физика илмининг энг янги кашфиётлари асосида тадқиқ қилайлик.

Хўш, юлдуз қандай ўлади? Физика ва астро-физиканинг космик тадқиқодлари масалани бугун катта миқёсларда изоҳлаб берди. У ёки бу юлдузнинг энергияси тамом бўлган пайтда, аввало, унинг молекулалари ҳаракатдан қолади ва усти-устига йиқилади. Шунинг орқасида (шу туфайли) юлдуз бузилиб, кичрая бошлайди, маълум бир вақтдан кейин эса, электронлар атом мағизларининг марказига йиқилади. Шу тариқа юлдуз атом мағизлари уюми ҳолига келади. Бу асно юлдуз миллион-миллион бора кичрайган бўлса-да, унинг жозибаси ва тикинлиги ўзгармаган бўлади. Электронларнинг мағизига йиқилиши, яъни мағизга тушганлиги боисидан, мағиздан квантлар, нур тўлқинлари таралади, бу таралиш ритмик ҳолдадир ва бир томирга ўхшаб уради. Бу, ўлаётган юлдузларнинг қалбидаги сўнги зарбалардирки, ҳар 0,01—0,02 сония сайин тўлқин-тўлқин чиқаётган бу нурлар томир уриши манзарасини эслатгани учун, улар пульсар («пульс» сўзидан) деб аталади.

Кўёшимиз каби бениҳоя кичик ҳисобланувчи бир юлдузнинг ўлими шундай оқибат билан тугайди.

Агар юлдуз кўёшдан каттароқ бўлса, у бузилган вақтда майдонга келган нейтрон уюмидаги гравитация шу қадар кучли бўладики, бошқа барча нейтронлар унга тоб беролмай эрийди, шиддатли бир жозоба уюми ташкил топади. Бу асно моддий кўриним, квант сифатида ҳам, модданинг атом мағзи сифатида ҳам йўқ бўлган, коинотда кўп жойларда қора туйнуклар қолган бўлади. Воқеа рўй берган нуқтани рус олимлари «юлдуз жойлари», америкаликлар «қора туйнук» деб атайдилар. Хўш, бу туйнукни қандай кўриш мумкин, у бошқа жойлардан қандай фарқланади? Биз даставвал бу туйнукни унинг яқинидан ўтган ҳар жисми ютиб юборишидан, ҳар нарсани сўриб олишидан билдик.

Бостон университетининг профессори Реймо Ровини бун пайқади, доктор Жон Уиллер эса уни «қора туйнук» деб атади.

Бу воқеа физик маънода бир гравитацион шок (жозоба туфайли ўпирилиш)дир. Аини чоғда Эйнштейннинг талабаларидан Аубен Хельмер ва Шнейдер коинотдаги мувозанатни ўзаро бир-бирига боғлиқ икки ҳодисага боғлайдилар:

1. Термоядровий кенгайиш. 2. Қора туйнуклар.

Бу туйнуклар атрофидан (яқинидан) ўтган ҳар қандай моддий борлиқ — юлдуз, нур — йўқ бўлмоқда, ақл бовар қилмас жозоба томонидан ютилмоқда. Ҳатто вақт ҳам бу нуқта яқинида тезлашади, унда сурьатланиш юз беради, сўнгра у ҳам ютилиб, йўқ бўлади.

Хуллас, «Воқеа» сурасида Оллоҳ бир неча ояти каримада бу ҳақиқатни намунага келтириб, далил қилиб (қасам) маҳшарни таърифлайди:

Ботган юлдузларнинг мавқеъларига қасамки,

Ва бу, нақадар улуғ қасамлигини билсайдинглар...

Қуръоннинг бу қадар аниқ мўъжизаси олдида ҳар қандай одам ҳам жамики шубҳа-гумонлардан покланиб, унга қўшилиши муқаррардир, чунки бу илм амридир. «Юлдуз жойлари» («би мавоқиъ ун-нужум»), яъни «қора туйнуклар» борасида машҳур физикларнинг (юқорида номлари келтирилган илм аҳлларининг) ғоят қизиқарли тахминлари бор. Баъзилари: «бу туйнуклар моддий борлиқларни шиддат билан сўриб олиб, оламнинг (коинотнинг) жуда узоқ-узоқларига зарб билан ирғитади», — дейдилар. Баъзилари: «Бу туйнуклар сатҳига келиб қолган моддий борлиқлар бошқа ўлчовларнинг, бошқа маконларнинг ичида ғайримоддий сифатга ўтадилар», — дейишади. Бу сўнгги нуқтаи назар Қуръонда амр этилган баъзи оламлар ҳақиқатига яқинроқдир.

Ояти кариманинг бошқа ҳикматларига келинса:

а) қиёмат куни, худди «юлдуз жойлари»нинг ақл бовар қилмас сирлари каби, сизларни бошқа маконга ўтказаман, дейилган;

б) ўлим, биз айтганимиздек, йўқ бўлиш эмас: қаранг, йўқ бўлган-дек кўринган бир юлдузнинг жойида ҳам қанчадан-қанча ҳикмат тўла бошқа бир ҳаёт сирлари бор. Сиз ҳам ўлдик деганингизда янада қувватлироқ бир ҳаётга юзма-юз келажаксиз;

в) хилқатнинг, яратилишнинг муҳим бир сири воқеаларнинг бошланган йўналишидан орқага қайтиш ҳикматидир»¹.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Қуръоннинг ҳар бир ояти, ҳар бир калимаси(сўзи)да бир қанча билим, яъни кўпдан-кўп маъно ётар экан. Ўзингиз ўйлаб кўринг, маъноси бой бир калимага, қачонлардир берилган тор мазмундаги шарҳдан бошқа шарҳ бўлиши мумкин эмас, дейиш Қуръон моҳиятини камайтириш эмасми. Ҳозирги замон олим ва уламолари, шу жумладан Холуқ Нурбоқий, Қуръоннинг ҳар бир сўзини қайта ва қайта тадқиқ қилиб, унда яшириниб ётган билимларни англаш зарур эканини айтмоқдалар. Биз ҳам бу фикрга юз фоиз қўшилаемиз. **Бу эса Исломни таълимот деб билишни тақозо этади.** Унинг устига «Мусулмончиликдан илк сабоқлар» рисоласида қуйидаги фикрлар мавжуд: «Шуни ҳам қайд этиш лозимки, Қуръони карим ва ҳадиси шарифларда «носих»ва «мансух» аталувчи ҳукмлар бор. Яъни бир хил ҳадис келган бўлса, уларнинг бири «мансух» яъни ҳукми бекор қилинган бўлиб, унга амал қилинмайди. Иккинчиси «но-

¹ Холуқ Нурбоқий. Қуръони каримнинг илмий мўъжизалари. 37—45-бетлар.

сих», яъни ўзидан олдинги ҳукми бекор қилувчи. Бунинг ҳикматларидан бири шуки, ислом дини илк бор тарқала бошлаган пайтларда Оллоҳ таоло ўша давр одамларининг дунёқарашлари, ижтимоий аҳволлари ва қобилиятларига яраша аҳкомларни тақлиф қилган. Кейинроқ мусулмонлар сафи кенгайиб, ислом ва имон нури одамлар қалбига ўрнашган сари илоҳий ҳукмлар ҳам, уларнинг кўтаришига қараб, баъзи ўзгариш ва янгиликлар билан берила бошлаган. Бунга мисол кўп»,¹ — дейилган. Ёки Оллоҳнинг 99 исмининг маъноси тўғрисида олиму уламолар турли фикр билдирганлар. Масалан, Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий Оллоҳ таолонинг «Нур» деган исмларига оид бутун бир рисола ёзиб қолдирган экан. Оллоҳ таоло тутган йўлдан Муҳаммад пайғамбаримиз ҳам юриб, муайян бир оятни турли табақадаги кишиларга турлича шарҳлаб келган бўлсалар, саҳобалар ўз ижтиҳоди ва раъйларига қараб, уларни яна ҳам бойитиб, гоҳида ўзгартириб келган бўлсалар, нега энди биз, улар йўлидан юрмай, қайсарларча, оятлар моҳиятини қайта ва қайта ўрганиб бўлмайди, деймиз. Нега энди, қарийб бир ярим минг йил муқаддам тикилган кўйлак тор келиб қолган бўлса ҳам-ки, ҳаммага майна бўлиб, тор кўйлакни тиртайтириб кийиб юраверамиз. Нега энди ўша матодан, ўша фасонда кенгроқ кўйлак тика олмаймиз?

Исломни таълимот деб билиш, сўзсиз, тўғри эканини кўриб, билиб турган ҳолда, уни инкор этиш, албатта, номатлуб иш. Шу билан биргаликда, азиз китобхонни Қуръон оятларини янгича шарҳлайман деб, янглиш йўлга кириб кетмаслигидан ҳам огоҳ қилиб қўйишимиз шарт. Чунки, шариат аҳли ўринли хавотирланганидек, оятлар мазмунига чуқурроқ кириб бораман деб, унинг асл мазмунидан тойиб кетиш ҳақ гап эмас. Шунинг учун, бирон-бир оят мазмунини чуқурроқ англайман деган мақсадни олдингизга қўйган бўлсангиз, аввало, тана ва руҳингизни поклаб, қуръон арабчасини чуқур ўрганиб олишингиз, сўнг бу оятни Оллоҳ ўз бандаларига туширишдан кўзлаган мақсадини билиб олишингиз керак бўлади. Бунинг учун эса, фақат ва фақат, «Эй Худойим, менга шу оятинг сирини аён қилгин», — деб, Оллоҳга кеча-кундуз ёлворасиз. Қайта ва қайта мурожаат қилиш орқали бу оят қайси вақтда, қайси чигал масалани ечиш учун туширилганлигини пайғамбаримиз ҳадисларидан билиб оласиз. Шундан кейин, унинг мазмуни устида чуқур фикр ва мулоҳаза юритиш йўли билан, мақсадингизга эришишингиз мумкин. Тангри томонидан кўзланган мақсадни билиб, уни методологик асос қилиб олгандан сўнг оятларга берилган тафсириларни бойитишга ўтинг. Бу ниҳоятда оғир ва масъулиятли вазифа. Шунинг учун, Қуръон оятларининг янгича тафсирини ҳам жисмонан, ҳам маънан

¹ *Абдулазиз Мансур, Баҳманёр Шоқир. Мусулмончиликдан илк сабоқлар. 25-бет.*

ўта покиза, ўз такомилли устида доимо ишлайдиган, умрини халқ тақдирини яхшилашга бағишлаган, фидойи ва Оллоҳ инъом этган иқтидорга эга бўлган кишилар амалга оширишлари мумкин. Унга-ча, мавжуд Қуръон оятларининг шарҳларига амал қилиб юриш шарт бўлади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, Исломни алмийсоқдан қолган ортодоксал дин эмас, жонли бир манба сифатида, ҳамма замон ва барча маконлардаги халқлар учун йўлчи юлдуз, киши ҳаёти учун кўрсатма, йўл-йўриқ вазифасини ўтайдиган **таълимот**, деб таъкидласа бўлади. Бу Ислом шариатидан бутунлай ёки қисман воз кечиш керак дегани эмас. Яна қайтариб айтамикки, Қуръонни ҳар ким ҳоҳлаганича ва эркин талқин килиши мумкин эмас. Қуръон оятларининг том маъносига чуқур етиб бориб, уни шу замон нуқтаи назардан келиб чиқиб, янгича шарҳлаш ҳамма-нинг ҳам қўлидан келавермайди. Бу масъулиятли ва қийин маса-лани амалга оширувчи шахс ўз фаолиятида жуда ва жуда эҳтиёт бўлиши лозим. Шунингдек, «Қуръон оятларини шарҳлаш ҳамма-нинг ҳам қўлидан келавермас экан», — деб, оятларнинг маънан эскириб, шу замонга хизмат қилолмай қолган шарҳига ёки саводи унча юқори бўлмаган домлаларнинг берган шарҳ ва фатволарига, Ислом шариатида шундай экан, деб, омиларча ёпишиб олиб, уларга эргашиб кетаверишнинг ҳам тарафдори эмасмик.

Қуръони каримни жонли бир манба сифатида қабул қилиб, унда-ги оятлар мазмунига ижодий ёндашган ҳолда, уларнинг шарҳини шу замон нуқтаи назаридан қайта ва қайта тузишни, яъни исломни таъ-лимот деб билишни ҳаётнинг ўзи исботлаб берди. Шу йўл биланги-на биз исломдан унумли фойдалана оламиз, шу йўл билангина биз, миллий маънавиятимиз илдизларидан келиб чиққан ҳолда, миллат тараққиётини амалга ошира оламиз.

9-ФАСЛ

ОЛАМНИ ФАЛСАФИЙ ВА ИЛМИЙ ТУШУНИШ

Оламни мифологик ва диний нуқтаи назардан англашни 7-фаслда кўриб чиқдик. Энди, оламни фалсафий ва илмий нуқтаи назардан тушунтириб беришга ҳаракат қиламиз.

Оламни фалсафий тушуниш. Ер юзида, ақл-заковат эгаси бўлган **биоиҷтимоий мавжудот**, яъни одам пайдо бўлгач, у ўзини қуршаб турган нарса ва ҳодисалар моҳияти ва улар орасидаги алоқадорликларни ҳис қила бошлади. Фикр доираси ўсиш баробарида, унинг ўрганиш объекти ҳам кенгая борди. Ўзи яшаб турган тор доирадаги ҳудуддан, то кўз илғаб бўлмайдиган осмонларгача бўлган маконлар устида фикр юритиб, улар моҳиятига қизиқа бошлади. Одамзод, секин аста, ҳаётининг мазмуни устида, яъни инсон қаёқдан келиб, қаёққа кетиши масаласи устида ҳам бош қотира бошлади.

Ҳар қандай инсон, бу дунёдаги умри тугаганидан сўнг, яна қайтиб ҳеч қачон яшамаслигига, яъни изсиз йўқ бўлиб кетишига кўнаолмайди, буни тасаввур қилгиси ҳам келмайди. Бундай руҳият ибтидоий одамларни ўлганидан кейинги тақдири устида фикр юритишга олиб келди. Улар, бу дунёдан видолашганидан кейинги ҳаёт осмонда кечади, деб тасаввур қилганлар ва осмондаги ҳаёт бу дунёдаги ҳаётнинг давоми, деб билганлар. Ер юзида яшаб, ҳурматга сазовор бўлган ва кучли одамлар осмонда ҳам ҳурмат эгаси бўлиб, зўр зўрлигини қилиб юраверади, деб ўйлаганлар. Бу дунёда кўп хотин олган у дунёда ҳам кўп хотинли бўлади, кўп овқат ейдиган у дунёда ундан ҳам кўп овқат истеъмол қилади, деб ўйлашган. Яъни бу дунёдаги ҳаёт осмонда бир неча ўн, юз баробар кучайтирилган ҳолда кечади, деб фараз қилишган. Бу фикрлар маълум бир тизимга айланиб, **мифологик дунёқарашни** вужудга келтирган.

Ишлаб чиқариш жараёни такомиллашиши баробарида, инсоннинг тафаккури ва руҳи ривожлана бориб, унда муҳаббат, адолат, шафқат, жасорат каби инсоний қадриятлар таркиб топа бошлади. Одамлар бу қадриятлар осмондаги ҳаётда бир неча бор кучайтирилган ҳолда бўлади, деб тасаввур қилишлари натижасида, инсон тафаккурида илоҳлар тимсоли вужудга келди. Турли ҳудудлардаги

турли халқларда, ўз тараққиётига мос равишда, турли худолар ва осмон махлуқотларининг тимсоли пайдо бўлди. Булар маълум бир тизимга тушиб, секин-аста диний дунёқараш шакллана борди. Диний дунёқарашнинг такомил сифатида яккахудоликни тарғиб этувчи дунёвий динлар — христианлик ва мусулмонлик таркиб топди.

Инсон ва олам орасидаги муносабатларга асосланган фалсафий дунёқараш диний дунёқараш билан деярли бир вақтда ёки бир оз кейинроқ шакллана борди.

Фалсафанинг тадқиқод объекти — кишининг дунёқарашни бўлгани билан, унинг тадқиқод предмети — инсон дунёси билан табиат дунёси орасидаги муносабатлардир. Ёки, бошқача ибора билан айтганда, макро (катта) коинот билан микро (кичик) коинот (инсоннинг ўзи) орасидаги алоқадорлик, деса бўлади. Фалсафанинг ўрганиш предметидан унинг ечиб бериши шарт бўлган масалалар кўлами келиб чиқади. Дунё ўзи нимадан иборат ва қандай ташкил топган? Инсоннинг дунёдаги ўрни қанақа? Инсон ҳаётининг мазмуни нимада? Замон, макон ва ҳаракат тушунчалари нимани билдиради? ва ҳоказо.

Шунга ўхшаш масалалар динни ҳам қизиқтиради-ку, унда фалсафанинг диндан нима фарқи бор? — деган савол туғилиши мумкин. Бу саволга, фалсафа нарса ва ҳодисаларга илмий-назарий нуқтаи назардан ёндашади, деб жавоб бериш мумкин. Нарса ва ҳодисаларга илмий-назарий нуқтаи назардан ёндашганда, субъект (ўрганувчи) ўрганаётган объектни, ундан узилган ҳолда мушоҳада қилади. Назарий нуқтаи назардан, инсон дунёни тушунчалар ёрдамида англайди. Шунинг учун дунёни фалсафий тушуниш негизида **билим** ётади (*3-фаслдан биламизки, билим бизга қонун, қоида, тушунча, таъриф шаклида намоён бўлади*). Шу билан биргаликда, дунёни фалсафий англаш уни инсон тафаккури билан кўриш эканлигини ҳам унутмаслигимиз лозим. Шунинг учун, дунёни англаш баробарида, фалсафа инсоннинг дунёга муносабати қадриятларини ҳам ўрганади, деб айтиш лозим.

Фалсафа, дунё чексиз бўлганини ва уни ақл билан қамраб олиш мумкин эмаслигини билгани ҳолда, оламни ўрганишда унинг моҳиятига чуқурроқ кириб боришга ҳаракат қилди. Яъни фалсафа эътиборини оламнинг турли-туманлигига эмас, унинг яхлитлик моҳиятига қаратди. Бу эса, мавҳум тафаккурни ишга солиб, оламни бир бутун мажму сифатида тасаввур қилишга олиб келди.

Оламни мажму сифатида тасаввур қилиш негизида «борлиқ» деган тушунча ётади. **Борлиқ** фалсафанинг асосий тушунчаларидан бўлиб, жуда кенг маънони қамраб олган. Яқин ўтмишимизда

«борлиқ» тор маънода тушунтириб келинган бўлиб, уни фақат моддий борлиқ маъносига келтириб қўйилган эди. Аслида, борлиқ, оламда мавжуд — моддий ва номоддий, кўзга кўринувчи ва кўринмас нарса ва ҳодисаларга нисбатан қўлланилиши тўғри бўлади.

Борлиқнинг фалсафий тушунчаси — оламни бир бутун мажму сифатида тасаввур қилиш, оламни ташкил қилувчи, турли-туман жонли ва жонсиз нарсалар билан бир қаторда, табиий ва ғайритабиий ҳамда ижтимоий жараёнларни унинг ажралмас қисми сифатида ид-рок қилиш демакдир.

Ранг-баранг шакл ва моҳиятга эга бўлган борлиқларни бир бутунлик сифатида қабул қилиш учун бирламчи асос борми? — деган саволга жавоб сифатида фалсафанинг **субстанция (туб моҳият) категория (асосий тушунча)си** пайдо бўлди. Бу категория, нарса ва ҳодисаларнинг ички тузилишини қайд қилгани баробарида, уларнинг мажму сифатида мавжудлигини ифода этувчи асосий тамойил ҳамдир.

Бутун борлиқ, битта бирламчи асос (субстанция)дан келиб чиққан, дейдиган фалсафий оқимни **монизм** дейилади. Шу билан биргаликда, борлиқнинг бирламчи асоси материя ёки гоё эканини уқтиришига қараб, **материалистик монизм ва идеалистик монизм** деган оқимлар мавжуд.

Монизмга қарама-қарши турувчи дуализм оқими ҳам бор. Бу оқимдагилар оламнинг бирламчи асоси иккита — модда ва руҳ деб биладилар.

Ҳозирги замон файласуфларининг фикри бўйича, субстанция деганда, истаган бир бутун нарса ёки ҳодисанинг қисмини ташкил қилувчи ва ўз шакл-шамойили ҳамда чегараларига эга бўлган борлиқни тушунмоқ лозим.

Ҳар қандай субстанция бир бутунлик(мажму)ни ташкил қилиб, у ташкил қилган мажму ўзидан бир поғона юқори бўлган мажму(бутунлик)га нисбатан субстанция вазифасини ўтайди. Шу билан биргаликда, ўзидан бир поғона пастда турган мажмулар унга нисбатан субстанция вазифасини бажаради. Бу бутунликларни бир-биридан ажратиб турадиган нарса уларнинг хусусиятларидир. Шуларни ҳисобга олган ҳолда, фалсафада **атрибутилик (нарса ва ҳодисаларнинг ажралмас қисми)** деган тушунча келиб чиқади. **Атрибут — муайян объектнинг ажралмас қисми сифатида намоён бўлиб, унинг хусусиятларини ифода этади.** Нарса ва ҳодисаларнинг асосий хусусиятларидан бири — **ҳаракат.**

Ҳаракат деганда, объектив борлиқдаги барча ўзгаришларни тушунмоқ лозим. Ҳаракатга вужуддаги модда алмашилиши ҳам, табиатда элементар заррачаларнинг бир турдан иккинчи бир турга ўтиши ҳам, одамлар орасидаги муносабатларнинг ўзгариши ҳам мисол

бўла олади. Олам ҳаракатсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас. Борлиқ ҳаракатдир.

Ҳаракатларнинг икки тури мавжуд, биринчисиди, нарса ва ҳодисалар ҳаракати натижасиди, уларнинг сифати ўзгармайди. Иккинчи типдаги ҳаракатда нарса ва ҳодисанинг сифати ўзгаради. Нарса ва ҳодисада ўзгариш ҳосил қилувчи ҳаракатни **ривожланиш** дейилади.

Ривожланишнинг ҳам **икки тури мавжуд**. Биринчи турдаги ривожланиш нарса ва ҳодисалар ичидан ташқарисига чиқмайди. Бунга мисол қилиб, муайян бир нарса ёки ҳодисанинг тадрижий ривожини олса бўлади. Иккинчи турдаги ривожланиш, мажмунинг бир турдан иккинчи бир турга айланиши билан амалга ошади. Масалан: жонсиз табиатдан жонли мавжудотга, жонли мавжудотдан ақлли мавжудотга айланиш жараёни. Бундай ривожланиш жараёнида нарса ва ҳодисаларда таркибий ўзгаришлар содир бўлиб, бир босқичдан иккинчисига ўтиш жараёнида учинчи босқичга ўтиш учун шароит яратилади. Шу алпозда ривожланиш чексиз давом этаверади. Янги босқич аввалгисидан мураккаброқ бўлгани учун, бу ривожланишда **мураккаблашиш принципи асосий тамойил** ҳисобланади. Бундай ривожланиш **интенсив ва экстенсив** бўлиши мумкин.

Мураккаб мажмулар ривожланишининг таҳлили шуни кўрсатиб бердики, мажму қурилишининг ўзгариши ё унинг мураккаблашиши (**прогресс**), ёки содаллашиши (**регресс**), ёки мажму ичидаги қисмлар сони на ошмай ва на камаймай, жойлари алмашиши билан боғлиқ бўлган (**бир текис**) ривожланишлар билан боғлиқ бўлиши мумкин экан.

Аслида, олам чексиз бўлганлиги туфайли, **чексизликлар ҳам чексиздир**.

Ҳаракат турларининг чексизлиги **макон(сатҳ)** ва **замон(вақт)** деган умумий шаклда ўзини намоён қилади. Макон ва замон борлиқнинг энг умумий шакли бўлиб, унинг муҳим хусусиятларидан биридир.

Макон — мажму қисмларининг кўлами, тузилиши, қисмлар орасидаги алоқадорликларни тавсифлайди.

Замон — борлиқ шаклини ифодалаб, унинг мавжудлигини, давомийлигини, ҳолатлар ўзгаришининг кетма-келигини ифодалайди.

«Макон ва замон» объект ва жараёнлар орасидаги ўзига хос муносабатдир», — дейди Лейбниц.

Макон ва замоннинг умумий хусусиятларига уларнинг объективлиги, мажму ҳаракатига боғлиқлиги, узук-узуклиги, узлуксизлиги, чекли ва чегарасизлиги киради.

Макон ва замоннинг ўзига хос хусусиятларига қуйидагилар киради: маконнинг кўламлилиги, ўлчамлилиги; замоннинг давомийлиги, макон ва мажмулар ҳаракати орасидаги узвийлик.

Макон ва замон тузилишининг ранг-баранглик ғояси, борлиқнинг янги ва янги шаклларининг, сифат ва хусусият жиҳатидан ўзига хос замон ва маконларнинг пайдо бўлишини тақозо этади.

Оламда уч асосий жабҳа мавжуд, булар — жонсиз табиат, жонли ҳаёт ва жамият. Улар макон ва замондаги ўзига хос ташкилий тузилишлари билан тавсифланади.

Бизнинг жисмоний дунёмиз асосида, тасаввуримизда пайдо бўлган, **жонсиз табиатдаги** моддий олам шаклланиш босқичларидаги макон ва замон хоссалари **микро, макро ва мега** оламларда ўзгариб туради.

Жонли табиатнинг пайдо бўлиши ҳам ўзига хос макон ва замон ташкилий тузилишининг таркиб топиши билан боғлиқ. Илмда «ўнг» ва «чап» асимметрияси номини олган махсус молекулаларнинг ташкилий тузилишига эга бўлган **биологик макон ва замон** вужудга келди.

Тирик материя ташкилий тузилишининг ўзига хослиги фақат маконда ўз ифодасини топмай, замонда ҳам намоён бўлади.

Организмларнинг мослашиш фаоллиги уларнинг тадрижий ривожига вақтида вужуд ичида таркиб топган ташқи жараёнлар вақт ташкилий тузилишининг бошқаруви билан боғлиқдир. Булар ўзига хос бир биологик соат вазифасини ўтайди.

Макон ва замон ташкилий тузилишлари билан зичлашган ўтган замон, бир вақтнинг ўзида, ҳам ҳозирги, ҳам келаси замонда яшайди.

Ижтимоий ташкилий тузилишдаги борлиқнинг пайдо бўлиши сифат жиҳатидан ўзига хос, янги макон ва замон тузилиши таркиб топиши билан боғлиқ.

Физик коинот ва биосфера таркибига киришиб кетган **ижтимоий сатҳ** ўзига хос инсоний мазмун қасб этади. У одамнинг дунёга бўлган муносабатлари, тарихий таркиб топган инсон фаолиятининг такрор ишлаб чиқариш усуллари билан белгиланади.

Ижтимоий сатҳнинг ўзига хос қирралари тарихий ўзгариб турган дунёқарашларда ўз аксини топган. Масалан, қадимги афсоналарда маконнинг қисмлар ораси сифат жиҳатлари билан ажралиб турганлигини аниқ кўриб турибмиз.

Ўрта аср тафаккури маконга қадрият сифатида ёндашгани ҳолда, уни ўзига хос этик коинот вертикали сифатида тасаввур қилган. Масалан, макон Худога яқинроқ бўлган сари қадрлироқ ҳисобланган.

Ижтимоий сатҳни ўзига хос борлиқ сифатида англаш учун уни бир бутун мажму сифатида тасаввур қилиш лозим. Бу мажму ўз ичига бўлак сифатида қамраб олган қуйидаги компонентлардан ташкил топган: инсон фаолиятининг маҳсули бўлган «иккиламчи

табиат», яъни **нарсалар дунёси; гоёлар дунёси; ва одамлар орасидаги муносабатлар дунёси**. Бундай бир бутунликнинг ташкилий тузилиши тарихий тараққиёт давомида мураккаблашиб борган. Одамни ўраб турган «иккинчи табиат» — нарсалар дунёсининг ташкилий тузилиши она табиатга нисбатан устқурма бўлиб, ижтимоий мазмуни бор тавсифларга эга. Техник қурилмалар ташкилий тузилишининг шакллари тартибга келтирилган географик сиртнинг ташкилий тузилишидир. Шаҳар ва қишлоқлар архитектураси ўз-ўзидан ташкил топмай, одамларнинг саъй-ҳаракати натижасида бунёд бўлиб, ўзида муайян бир тарихий даврнинг ижтимоий муносабатларини акс эттиради.

Ижтимоий сатҳнинг ўзига хослиги ижтимоий вақтнинг ўзига хослиги билан узвий боғлиқ. У, ижтимоий ҳаётнинг ички замонини ифода этгани ҳолда, унга нисбатан ташқи ҳисобланган табиий жараёнлар замони билан омихта бўлиб кетади.

Ижтимоий замон ижтимоий жараёнлар ўзгаришининг мезони ҳисобланади. Кишилиқ жамиятининг илк тараққиёт босқичида ижтимоий жараёнлар мароми жуда суст бўлган. Жамият тараққиёти илгарилаши билан ижтимоий вақт жипслаша борган. Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий-тарихий вақт бир текис оқмаган.

Мақон ва замон тавсифлари турли-туманлигининг сабаби, дунёлар ва уларнинг сифатлари чексиз кўплигида ҳамда улар ўз ҳолатларини чексиз кўп намоён қилишларида экан, деган фикрга келса бўлади.

Дунёнинг илмий манзараси. Дунёни илмий нуқтаи назардан тушуниш деганда, табиат ҳамда жамиятдаги бизга маълум бўлган қонуният ва тамойилларни синтезлаш асосида дунёни англаш тушунилади.

Дунёни илмий англаш заминида оламни фалсафий тушуниш концепцияси билан табиий ва ижтимоий фанлардаги кашф этилган қонуниятлар ётади.

Фалсафа концепцияси асосини эса фалсафанинг категория (тушунча) лари билан асосий тамойиллари ташкил қилади.

Фалсафанинг шу кундаги асосий тамойилларига: бутун борлиққа мажму сифатида ёндашиш; нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги ва вобасталиги; энергиянинг сақланиш ва бир турдан иккинчи турга ўтиш ҳамда парите қонунлари ва бошқалар киради.

Дунёни илмий тушунишнинг бошқа дунёқарашлардан фарқи шуки, у фундаментал бир илмий назария асосида шакилланади

Антик даврда дунёни илмий нуқтаи назардан англашни натур-философия шаклида амалга оширишга ҳаракат қилинган эди. Аммо оламни ҳақиқий илмий тушуниш, ҳозирги замон табиий фанлари

тараққиёти билан боғлиқ ҳолда, XVI—XVII асрларда ривожлана бошлаган. XVII—XIX асрлар илмий дунёқараши классик механика тамойиллари асосига қурилган бўлса, ҳозирги замоннинг илмий дунёқараши квант механикаси ва нисбийлик назариясига асосланади. Қуйида уларга батафсилроқ тўхталамиз.

Ишлаб чиқариш кучлари, яъни инсоннинг яратувчилик қуввати билан ишлаб чиқариш воситалари (ишлаб чиқариш қуроллари, ишлаб чиқариш технологиялари, энергетика ва бошқа ёрдамчи нарсалар)нинг киши ихтиёридан ташқари ўз-ўзидан ривожланиши инсон тафаккурини ҳам ўстириб, одамларда дунёдаги барча нарса ва ҳодисаларга ақл-идрок билан, яъни рационал ёндашишни тақозо этди. Бутун борлиққа бундай ёндашиш инсоннинг амалий фаолияти натижасида юзага келиб, замоннинг илм аҳлига қўйган асосий талабларидан бири эди. Онтологик масалаларга бундай ёндашишни даставвал Леонардо да Винчи ва Галилео Галилейлар илмий асослаб беришга ҳаракат қилганлар.

Табиатни ақл-идрокка асослаиб тасаввур қилишда даставвал механика, астрономия ва математика фанлари анча илгарилаб кетганди. Бу фанлар дунёни тушунтиришда мантиқийлик, табиатда мавжуд қонуниятлар билан асослаб бериш ва ҳаётий тажрибалардан ўтказиш тамойилларидан келиб чиққандир. Дунёни бундай тушунтириш ўта аниқликни тақозо этиб, XVIII аср жамиятининг талабига жавоб берар эди. Бу фикр негизда, олам рационал тузилган бўлганидан кейин, уни қисмларга ажратиб, уларга математик ишоралар бериб туриб, дунёнинг шартли ифодасини (математик моделини) тузса бўлади, деган ғоя ётган.

Англиялик файласуф Гоббс, дунёдаги барча жараёнларнинг кечиши ақл-идрок асосига қурилган деб, жамиятни яхши созланган механизм сифатида тушунган. Декарт ҳаётий жараёнларни машинасимон программаларга қиёслаган. Франциялик Ломерти эса одам — бу машинадир, деган.

XVII асрда Ньютон бу фикрларни умумий маҳражга келтириб, дунёнинг механик-математик концепциясини тузиб чиқди. Ньютон концепцияси ўша давр синовидан муваффақиятли ўтиб, ўзидан кейин гравитация (жисмларнинг ўзаро тортишув) қонунини қолдирди. Бу концепцияга асосланган ҳолда астрономия, физика ва инженерлик илм-фанлари тараққий эта бошлади ҳамда дунёнинг яхлит механик тасаввури пайдо бўлди. Коинот чексиз катта бир машина сифатида идрок қилина бошланди. Бу концепция бўйича, бир маротаба ташкил топган улкан механизм табиат қонунлари асосида ишга тушиб, ҳеч тўхтамайдиган ҳолатга тушиб қолган, дейилади.

Дунёни бундай тушуниш манзараси икки аср мобайнида тараққий эта бориб, одамлар руҳиятига сингиб кетди. Бу назарияга

физиклар, астрономлар, табиий фан вакилларигина эргашиб қолмай, унга химик ва биологлар ҳамда ижтимоий фанлар олимлари ҳам амал қилдилар. Француз ва Рус революцияларининг ғоявий негизида ҳам дунёни механик тушуниш ётар эди. **Коммунизм ғояси алломаларининг фикри бўйича, жамият ҳам, яхши созланган механизмга ўхшаб, бехато фаолият кўрсатиши мумкин. Бунинг учун тарихан бузилиб қолган жамият деган механизм қисмларини сочиб ташлаб, уни умуминсоний қадриятларга мос равишда қайтадан йиғиш зарур.** Умуминсоний қадриятларга — эркинлик, тенглик, биродарлик деган тамойилларни киритишган. Буни амалга ошириш учун эса, жамият ҳаётида инқилобий ўзгаришлар ўтказиш керак, деганлар. Бу ғояни амалда синаб кўрганда, Француз пролетар революцияси натижасида ўрнатилган ҳокимият 3 ой муддатга етмади, Рус пролетар революцияси тузган мамлакат ўта зўрлик билан 70 йил ҳукмронлик қилди. Охир-оқибатда у ҳам нуради. Бу ҳол жамият ташкилий тузилишининг заминида ётган илмий дунёқараш нотўғри эканини кўрсатди.

XX аср ўрталарига келиб, атомнинг ва ундан кейин электрон ва протонларнинг ҳамда нейтронларнинг бўлиниши, шунингдек физикадаги бошқа кашфиётлар дунёнинг механик тасаввурига путур етказди. Катта олам ва элементар зарралар босқичида кечадиган жараёнларни механик физика тушунтириб бера олмади.

Ҳозирги замон дунёни илмий тушуниши негизида квант назарияси ва борлиққа мажму сифатида ёндашиш тамойили ётади. Ташкилий жиҳатдан умумий белгиларга эгалик турли-туман объектларни ҳар турли мажму гуруҳларига бирлаштиришга шароит яратди.

Бу гуруҳлар борлиқнинг ташкилий томонини ифодаловчи босқичлар ёки борлиқнинг кўринишлари, деб номланади.

Қизиғи шундаки, ҳозирги замон алоқадорликларининг асосий турлари физикаси дунёни ташкил қилувчи қурилма босқичларининг бирлигидан гувоҳлик бермоқда.

Ушбу ҳол илмда антропологик тамойилини вужудга келтирди. У ҳозирги дунё манзарасининг вужудга келишини тушунтириб, уни қадриятлар орқали баҳолаш имконини яратди.

У бутун олам тадрижий ривож маҳсули эканини исботлади. Бу фикр XX аср ўрталарига келибгина тўлалигича англаб етилди. У Ньютон физикасининг асосий ғоясига зид бўлиб, механик физикага асосланган дунёқарашни тубдан ўзгартиришга замин тайёрлади.

Физик космологиянинг шу кундаги тараққиёт босқичи, таркиби жиҳатидан хилма-хил, йирик масштабли ва мураккаб коинотнинг пайдо бўлиш сценарийсини кўз олдимизга келтириб, шу кунга қадар бўлган тараққиёт босқичларини тушунтириб беришга йўнал-

тирилган. У галактикаларнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш механизмларини очиб берибгина қолмай, юлдузлар, планеталар ва ҳаётнинг пайдо бўлиш сирларини ҳам илмий асосда кўрсатиб бериш имконига эга бўлди.

Космология назарияси бўйича, космик борлиқнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш босқичлари «Улкан портлаш»дан бошланиб, шу пайтгача тўрт даврни бошдан кечирган экан. Уларнинг шартли номлари — «планклик», «квантлик», «адронлик» ва «оддий». Бу масала билан чуқурроқ қизиқувчилар учун, бу даврларнинг пайдо бўлиш сирлари ва ўзига хос хусусиятларини ҳозирги замон физикаси нуқтаи назардан ишонарли исботлаб берувчи адабиётлар етарли.

Сўнги пайтда жаҳон олимлари дунё пайдо бўлишининг вакуумлик моделини ҳам ишлаб чиқишган. У ўзича қизиқ концепция бўлиб, чуқур ўрганишни талаб этади.

Бироқ, эволюция жараёнига қайтадиган бўлсак, эволюцион ғоя ҳозирги замон астрофизика ва космологиясининг қон-қонига сингиб кетди. Ривожланиш тамойили шу замоннинг энг илғор табиатшунослигининг асосини ташкил қилиб, одамлар дунёқарашини шакллантиришда етакчи ўрин тутди.

Айнан, астрофизика ва космология коинот эволюция натижасида бунёд бўлганини исботлаб берди. Гераклит, кейинчалик Кант ва бошқалар илгари сурган, коинотни ўзгариб турувчи бир бутунлик (мажму) сифатида тасаввур қилиш ҳозирги замон дунё илмий манзарасининг асосини ташкил қилади.

Космизм деб ном олган, дунёнинг шу кундаги илмий манзараси оламни янгитдан, бошқача тасаввур қилишни тақозо этади. У инсоннинг пайдо бўлиши коинот тараққиётининг қонуний натижаси, табиатнинг ижодкорлик кучларининг ҳосиласи эканини кўрсатиб берди.

Бу дунёқарашнинг пировард мақсади инсон тасодифан пайдо бўлган мавжудот эмаслигини, у бутун коинотнинг ривожланиш жараёнининг ажралмас қисми эканини исботлашдан иборатдир. Бунинг заминида табиат одам орқали ўзини ўзи англашига, англаб етганидан кейин эса инсоният унга етказган шикастларни инсоннинг ўзининг ёрдамида ўзини ўзи бошқара олишига олиб келади, деган ғоя ётади.

Дунёнинг илмий манзарасининг ҳозирги замон физикаси ютуқлари асосида яратилган яна бир неча янги концепциялари ҳам мавжуд. Шулардан энг янгиси ва бизнинг мавзуга яқин бўлгани америкалик руҳшунос олим **Вернон Вульфнинг «Бутуннинг ҳаракати» концепцияси негизда яратилган дунёнинг илмий манзарасидир.**

Вернон Вульф фикрича, кишилар онгида шаклланиб қолган ва тафаккуримиз билан онгимиз, ақлимиз билан вужудимиз, биз билан

жамият ва жамият билан табиат орасига пона уриб ташлаган ҳозирги дунёқараш мавжудлигига ҳозирги замон мутафаккир олимлари, айниқса, физиклар жавобгардирлар. Илм чегарасидан ташқаридаги бу дунёқараш, бизни ҳаётнинг мазмунидан айириб, иложсизлик ва кучсизлик ҳиссиётига ботириб қўйди, дейди Вульф.

Икки юз йил аввал Ньютон оламнинг механик моделини тузиб, бутун борлиқни шу концепцияга бўйсундирди. Ньютон таклиф қилган дунёнинг илмий манзарасида инсон ва жамиятга жой қолмаган эди. Бу концепция бўйича инсон ва инсоният бир машинанинг кичик бир қисми сифатида тасаввур қилинган. Бироқ **Вернон Вульф ва бошқа илгор фикр эгалари оламни илмий тушунишнинг Ньютонча даври ўтди, демоқдалар.**

Шу кунда инсоният, квант назариясига эга бўлганидан кейин, оламнинг пайдо бўлиш сирларини англаб етмоқда. Бундай билимга эга бўлган киши планетамиз ва бутун коинот ҳаётига таъсир кўрсата олади, деган фикрни илгари сурмоқда Вернон Вульф.

Квант назариясининг инқилобий асосларидан бири, кузатувчи ва кузатилувчи яхлит бир бутунликни ташкил қилиб, унинг мулоҳазасиз қабул қилинишидир.

Квант назарияси табиат, жамият ва бутун коинотга бошқача назар билан қарашни тақозо этмоқда. Одамлар энди коинотнинг пассив кузатувчиси эмас, улар коинот бағридан, унинг юрагидан жой олган эканлиги маълум бўлди. Улар коинот ҳаётининг фаол қатнашчиларидир. Физик Дэвид Бом фикри бўйича, материя қаттиқ бир нарса ҳисобланмай, ҳаракатдаги бир дастур сифатида идрок қилиниши лозим экан. Бундай янги ҳақиқатнинг элементларидан бири коинот дарёдаги сув гирдобига ўхшашигидир. Гирдобнинг ҳар бир ўрамаси алоҳида галактикаларни ташкил қилиб, ўзича мустақилдир. Уларнинг ҳар бири ўз ҳаётига эга бўла туриб, пайдо бўлиш ва тугаш чегаралари билан бир-биридан ажралиб туради. Шу билан бирга, фароздаги дарё сувнинг ажралмас қисмидир.

Вернон Вульфнинг таъкидлашича, шу сув гирдобининг ҳар бир ўрамаси алоҳида ғояга эга. Бу концепция бўйича, олам чексиз кўп, бир-бирини тақозо этувчи ва бир-бирини тўлдириб турувчи ғоялар мажмуидир.

Дунёни бундай янгича тушуниш тафаккур ва материяни бир-биридан ажратиб бўлмайдиган бутунлик сифатида тасаввур қилишни талаб этади. **Ғоя ўз-ўзича мавжуд бўлмай, материя ҳам ғоясиз бор бўлиши мумкин эмас.** Материя тинимсиз шаклланиб, нураб турувчи, тафаккур ва фикр доимо пайдо бўлиб, йўқ бўлиб турувчи жараёнлардир, дейди Вульф. Аммо фикрларнинг биронтасида тўхташ кайфияти пайдо бўлса, фикрлар тўдаланиб, фикр

оқими ичида бўла туриб, дарров материяга ўхшаб кристаллашади ва «одат» тусини олади. Муаммо шундаки, дейди Вульф, улар ўзларини қуршаб турган дунё билан бирга, ўз-ўзича ўзгара олмайди. Улар ўрганиш бўлиб қолган реакция ва қотиб қолган андазаларни кўзгайди. Шунда улар ўринсиз ва самарасиз бўлиб қолиши мумкин. Ўрнашиб қолган бундай андазалар, ёки Вернон Вульф айтганидек, «холодайн»лар, яъни «**фикр шакл**»лари оилада, ижтимоий ва сиёсий ҳаётда ўзини намоён қилиб, жамиятда зўриқиш келтириб чиқаради.

Вернон Вульфнинг янгича тасавури бўйича, биз бу фикр шаклларида туриб қолишимиз мумкин эмас. Чунки улар ундан ҳам чуқурроқдаги фикр оқимларининг бир қисмидир. Агар улар таъсирида ҳаётимизда зўриқиш ёки қотиб қолиш рўй берадиган бўлса, демак, биз ҳақиқатдан ҳам уларга ўз қувватимизни берган бўламиз. Бироқ бу ҳолатни ўзгартириш мумкин. «**Бутуннинг ҳаракати**» деган фан муайян бир мустаҳкам дунёқарашни тиклайди. Натижада ҳаммага ҳаёт ва ижод бахш этади, дейди Вернон Вульф.

Вернон Вульф тадқиқотлари инсоннинг тинч ва фаровон ҳаётига ҳалақит берувчи билан киши оила аъзолари, дўстлари, меҳнат жамоаси ва бутун олам орасида ихтилоф юзага келтирувчи сабаблар тўғрисидадир.

Одамлар ҳиссий андазаларига қул бўлиб, ўзларининг қилмиш занжирларига бандидирлар, дейди Вульф.

Вернон Вульф таълимотининг асосий ғояси, одамлар қандай қилиб ўзларини озод қилишлари мумкин, деган масалани ечишга қаратилган.

Доктор Вульф муайян бир жараённи ишлаб чиқиб, уни «**излаб топиш**» деб номлади. Илмий кашфиётларга суяниб, коинотни куч майдонларидан ташкил топувчи бутунлик — мажму сифатида тасаввур қилувчи квант физикаси ғояларини ҳисобга олган ҳолда, ўзидан илгариги олимларнинг ғояларини тараққий эттириб, XX асрнинг 80-йилларида «холодайн» деган тушунчани илмий муомалага киритди. Вернон Вульф фикрича, **холодайн** — **атом таркибига кирувчи майда зарра бўлиб, атомлардан молекулалар, ундан оқсил қурилмалар, ҳужайралар, тўқималар, кишининг аъзолари ва бутун вужуди ҳамда шахси шаклланиб, сўнг шахслараро муносабатлар, ижтимоий қурилмалар ва ҳоказолар пайдо бўлган. Бутун коинот, жамият ва бизнинг вужудимиз, тафакқуримиз ҳамда бошқа барча нарса ва ҳодисаларни холодайн оламга келтирган.**

Холодайн ҳаётда мавжуд нарсаларнинг биринчи сабабчисидир. Уни ҳаракатга келтирувчи куч барча нарсаларни, шу жумладан инсонни ҳам яратган. Киши холодайнларни аввалгисидан етукроқ ҳолатга ўтказиш йўли билан ўзининг «Мен»и ва ташқи муҳит билан уйғунликка эришади.

Вернон Вульф назарияси бўйича, биз жуда кўп холодайнлардан ташкил топганмиз. Баъзилари аждодлардан мерос бўлиб ўтган бўлса, бошқаларини ҳаётимиз мобайнида орттирганмиз. Ҳар бир холодайнни сиймо сифатида тасаввур қилиш мумкин. Масалан, отангизнинг қиёфасини, овози ва бошқа хусусиятларини кўз олдингизга келтирдингиз, дейлик. Шунда отангиз сиймоси тасаввурингизда намоён бўлади. Ана шу отангизнинг холодайнидир. Отангизнинг фазилатлари билан сиймосини қанчалик кўп эслаб, кўз ўнгингизга келтирсангиз, у сизнинг одобингизга, шахслараро муносабатингизга, меҳнат жараёни ва бошқа ҳаёт жабҳаларингизга шунчалик таъсир кўрсатади. Кўпинча «ичимни ит тирнаяпти», «кўнглим ёришиб кетди», деган иборалар ишлатилади. Ана шу ҳол ичингиздаги холодайннинг ўзини намоён қилишидир. Масалан, гуноҳ иш қилиб қўйиб, «ичингизни ит тирнаяпти». Сиз манфий кўрсаткичли холодайнга эга бўлдингиз. Шунда, зудлик билан, бир каттароқ савоб иш қилсангиз, ичингиз ёришади. Сиз мусбат кўрсаткичли холодайнга эга бўласиз. У аввалги манфий кўрсаткичли холодайнни сиқиб чиқариб, унинг ўрнини эгаллайди. Бу, сиз хоҳлаган сиймо, яъни фикр шаклини қабул қилиб олишингиз мумкин дегани. Гуноҳга ботмоқчи бўлсангиз, манфий кўрсаткичга эга бўлган фикр шакллари, савоб орттирмақчи бўлсангиз, мусбат кўрсаткичга эга бўлганини ўзингизда йиғасиз.

«**Излаб топиш**» усули билан сиз ўз холодайннингиз билан сўзлашишингиз мумкин. Амалий ҳаётда ҳам кўпинча шундай бўлади — сиз ўз-ўзингиз билан маслаҳатлашасиз, яъни ичингизда мулоҳаза юритасиз. Бу сиз ўзингизнинг фикр шаклингиз — «Мен»ингиз — холодайннингиз билан сўзлашмоқдасиз, дегани.

Сизда бир муаммо пайдо бўлса, дарров унинг бирламчи холодайнини, яъни бирламчи сабабини излаб топинг. Шундан сўнг, бузуқ холодайнни босқичма-босқич пишириб етилтириб, уни етук холодайн ҳолига келтирасиз. Муаммо ботинан ечилди. Ботинан ечилган муаммо тез фурсатда зохирий тус олади ва муаммо буткул ечилади. Вернон Вульф ўзининг амалий тажрибасида уни минглаб мартаба синаб кўрган ва айтгани бирон-бир мартаба нотўғри чиқмаган.

Вернон Вульф коинотда ҳукм сурувчи қонуниятлар асосида 8 тамойилни ишлаб чиқди. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Олам (коинот) «бутуннинг ҳаракатидир». Барча материя, энергия ва онг — ўтмишда, бугунда ва келаси замонда бир «Бутун ҳаракат»нинг қисмларидир.

2. Коинот жонли «холодайн» — «фикр шакллари»дан ташкил топиб, ўзида, ўзининг барча ўлчамларида намоён қилувчи кучга эга.

3. Коинот заминида «Барчани қамраб олувчи Асосий Тартиб»-«Пинҳон тартиб» этади.

4. Ушбу тартиб чегарасида тафаккур, фикр шакллари, одамлар ва барча кўзга кўринувчи борлиқ **ривожланишнинг бирдай олти босқичидан ўтади.**

5. Тафаккур ўзининг рационал ва ҳиссий жараёнларидан муайян бир тартибда ўтказадиган **воқеликлар қисмма-қисм акс этиши баробарида, тўлқинсимон ҳам бўлиши мумкин.**

6. **Ўзгариш «Бутуннинг ҳаракати» майлида кечади.** Бирон-бир «фикр шаклини» ўзгартириш тафаккур физикасини, коинот физикасини, унинг ўтмиши, бугуни ва келажагини ўзгартириш демакдир.

7. Ҳар қандай инсон бошқарилувчи бирламчи асос **«Мен» ёки «Олий Имконият» деб аталувчи Холодаинга эга.**

8. Бутуннинг ҳаракати, инсон амалиётининг барча муаммоларини ечиш учун, мунтазам қўлланиши мумкин.

Вернон Вульфнинг айтишича, бу тамойиллар унинг 40 йилдан ортиқ касбий амалиётида минглаб маротаба, қайта ва қайта синовдан ўтган.

Улар ҳамма жойда шахс ва оила ҳаётида, меҳнат жараёни ва кўчакўйда ўз таъсирини кўрсатади.

Улар кишилик жамияти тўқнаш келадиган кўпгина чуқур муаммоларни ҳал қилишга қодирдир. Шу туфайли улар инсоният истиқболига умид бахш этади.

«Йиллар ўтиб, мен бир нарсага амин бўлдимки, — дейди Вернон Вульф, — ҳар бир кишида азалдан кучли бир **бирламчи асос мавжуд бўлиб, ҳаёти қанчалик фожиали бўлмасин, ўша 8 тамойил асосида тараққий этади**»¹.

Бутуннинг ҳаракатини англаб етиш учун, ўзимиз ўрганган фикр юритишдан, ҳозирги замон фалсафаси, руҳшунослиги, дин ва Ньютон дунёқарашидан айри, янги квант назариясига асосланган фикр юритишимиз лозим бўлади.

Вернон Вульф таъкидлашича, инсонда у кашф қилган энг ноёб хислат **ички ҳиссиёт орқали билим олишдир.**

(Шу ерда бир нарсани изоҳлаб ўтиш жоиз бўлиб қолди. Америкалик олим Вернон Вульф XX асрда кашф қилган, ички ҳиссиётга асосланиб иш юритиш, ундан фойдалана олиш, уни тарбиялаш усул ва услубларини X—XIII асрларда Ўрта Осиёдаги тасаввуф пирлари алақачон кашф қилиб кетганлар. Уни ботиний билим деб, унинг тарбиясини руҳ тарбияси, усуллар тартибини тариқат деб номлаганлар. Афсуски, тасаввуф пирлари, яъни шайхлардан тариқат усуллари бутун бир тизимга солинган асосли бирон-бир ёзма манба қол-

¹ Вернон Вульф. Холодинамика. Нью-Йорк. 1990. С. 3—9.

маган. У даврда тариқат услублари муршиддан муридга тарбия йўли билан ўтказилган).

Қачонки сиз, — дейди Вернон Вульф, — ташқи сезгилар ёрдамида олинган билимни ҳиссий тафаккур орқали эгалланган билимлар билан бирлаштира олиш услубига эга бўлсангиз, дунёда йўқ энг кучли ва энг мукамал компьютерга эга бўласиз.

Вернон Вульфнинг илмий дунёқарашига:

— квант физикасидаги — бутун борлиқни ташкил қилувчи ва икки — «зарра» ва «тўлқин» хусусиятларига эга бўлган куч;

— голография илмидаги — тафаккурнинг ўзида хотирани сақлай олиши;

— эволюцион назариядаги — тафаккурнинг қонуний равишда босқичма-босқич тараққий этиши;

— нейрофизиологиядаги — тафаккур сабаб кучига эга эканлиги;

— суyoқ моддалар динамикаси илмидаги — оқим ичидаги шакл бутун оқимга таъсир ўтказиши;

— топология илмидаги — функцияси ўзгармай туриб шаклнинг ўзгариши;

— тартибсизликлар назариясидаги — ҳар қандай тартибсизлик ичида яширин тартиб бўлиб, ўзидан бир поғона юқоридаги тартибсизликка тартиб киритади, деган қонуниятлар асос вазифасини ўтаган.

Тафаккурга Квант назарияси нуқтаи назаридан қараганимда, — дейди Вульф, — унинг воқеликка тўғридан тўғри таъсир этишини англадим. Мен фикрлар оқими ичида фикр шаклларини излаб, «холодайнларни», яъни фикр шаклларини, кейин «**Олий потенциал** (имкон)ни» — «**Юқори «Мен»ни**» аниқладим.

Менга тафаккур фаолиятининг манзараси ва унинг инсон амалиётининг динамикасига кўрсатадиган таъсирини билиш керак бўлди, мен уни билиш жараёнидан «**тафаккур модели**» ва «**фазали сатҳ**» деб номланган нарсаларни аниқладим.

Менга жўн, яъни хом фикр шаклларининг тафаккур ичида пишиб етишиш жараёни билан, пишиб етилган фикр шаклини Олий потенциал даражасигача ўстириб бориш керак бўлди. Шу тариқа «**излаб топиш жараёни**» билан «**потенциаллаш**» юзага келди.

Шундан кейин «Холодинамика» — «Бутунликнинг ҳаракати» тамайиллари аниқланди.

Бу тамайилларнинг туб асосида «**Мен**» деб аталувчи шахсий куч мавжуд бўлиб, у барча инсонларга хосдир. Бу куч инсон шахсининг гавҳари ҳисобланиб, «**Олий потенциал**» шаклида намоён бўлиб, киши ҳаёти давомида ўсиб, униб, такомиллашиб боради.

Ички «Мен» деганимиз умумийдан айри ҳолда ривожланмай, холодинамиканинг ажралмас бир қисмидир. «Хусусий умумийдан айри ҳолда мавжуд эмас» деган қонунни унутмаслигимиз лозим.

Ислаб топиш жараёни ҳамда *потенциаллаш* йўли билан ҳар қандай одам ўзининг Олий потенциалига тенглашиб олиши мумкин.

Вернон Вульфнинг Холодинамикасини («Холо» — бутун ва «динамика» — ҳаракатдаги куч дегани) ўрганиш учун, аввалам бор, ўзингизнинг «**Олий имкон**»ингиз, яъни шахс сифатидаги моҳиятингизни, бутун Коинотнинг бирламчи асоси ва кучи ҳисобланган «**Мен**»ингизни англаб олишингиз шарт.

Ҳаётингизни тўлдириб турган ҳамма шароитларни таркиб топтирувчи ва барча ўй-фикрларингизни назоратда ушлаб турувчи — сизнинг «**Мен**»ингиз. Унда сизнинг ўтмишингиз, бугунингиз ва келажакингиз калитлари мавжуд. Сизнинг «**Мен**»ингиз нутфа уруғ бўлиб, ундан сизнинг шахсингиз ва излаётган «**Тўлиқ имкон**»ингиз ўсиб чиқади.

«**Мен**»ингиз ичингизда яшириниб ётган моҳиятингиз бўлиб, унинг тўлалигича намоён бўлиши ёки бўлмаслиги фақат ўзингизга боғлиқдир», — дейди Вернон Вульф.

Ирсий birlikларингиздаги ҳаётингиз дастури сизнинг «**Мен**»ингизни намоён қилиш учун шаклланган бўлиб, ботинан нимаики нарсани ҳис этиб, нимаики нарсани хоҳласангиз, бу сизнинг «**Мен**»ингизнинг намоён бўлиши — дастурингизни амалга оширишга интилишидир. Бироқ, қотиб қолиб, одат тусини олган анъанавий фикрлар сизнинг саъйи ҳаракатларингизни ўз томонига буришга уриниб, ўз потенциалингизга интилишингизга қаршилиқ кўрсатади.

Фикрларингизни «**Мен**»ингиз билан уйғунлаштирмоқчи бўлсангиз, ўй-фикрларингизни тубдан ўзгартиришингиз ва Вернон Вульф тавсия қилган тамойилларни ўрганишингиз лозим бўлади.

Шунда сизнинг тафаккурингиз бутун Коинотнинг кичрайтирилган модели, ҳақиқатдан ҳам **бутуннинг ҳаракати** эканини тушуниб етасиз. Оламда, инсон онгидан бошқа, Коинотни тўлиқ акс эттирувчи бирон-бир нарсанинг ўзи йўқ, дейди Вернон Вульф.

Тартиб ичидаги тартиб дегани, бутун борлиқ муайян бир тартибга асосланган бутунликлардан ташкил топиб, ҳар бир тартибга тушган бутунлик ичида яшириниб ётган бир неча тартиблар мавжудлигидир. Шу билан бирга, мазкур тартибга тушган бутунлик ўзидан бир поғона юқори турган тартибга нисбатан яширин тартиб вазифасини ўтайди. Фараз қилинганки, сизга муайян бир тартибга тушган фикр келди, шу тартибга тушган фикрингиз ичида моҳияти ва ҳажми жиҳатидан бир поғона пастда ҳисобланган бир неча тартибли фикрлар яшириниб ётган бўлади. Шу билан бирга сизга келган ушбу тартибли фикр ўзидан бир поғона юқори турган фикр(ғоя)га яширин тартиб тайёрлайди.

Бу ҳол ҳамма нарса ва ҳодисаларда — табиатда, одамда, жамиятда, фикр ва ғояларда мавжуд бўлиб, уларни ишораларга айлантириб, математик моделини тузса бўлади.

Тартиб ичидаги тартибларни ташқаридан, яъни бошқа сатҳдан туриб назорат қилишни Мандельброт «**фазалаш**», деб номлади. Шу йўл билан сиз ҳам, фикрларингиз оқими ичидаги яшириниб ётган фикр фазаларини англаб, тартиб ичидаги тартибларни аниқлашингиз мумкин бўлади.

Демак, тафаккурингиздаги тартиб ичидаги тартибларни аниқлаш учун, фикр шакллариингизнинг сатҳларини фазалаштиришингиз шарт бўлади. Мисол учун, кундалик ҳаётда оддий фикр юритганингизда, ип ўрамига ўхшаган фикр ўрами ичида ўралганга ўхшаб тафаккур юритасиз. Шу пайт, ҳар қандай ҳаракатларда истисносиз бўлгани каби, сиз ҳам бир муаммога дуч келишингиз табиий, шунда бу муаммони еча олмайсиз. Сиз фикр ўрамидан ташқарига чиқиб туриб, бу муаммони ечишингиз мумкин. Урамдан чиқиб туриб фикр юритишни **фазалаш**, дейилади.

Шу тариқа, ҳар қандай муаммони фазалаштириб туриб ечиш мумкин. Сатҳни фазалаштириш кишилиқ жамияти шу вақтгача аниқлаган янгиликларидан кўпроғини кашф қилишга ва илм-фан илгарилаб, «**квант даври**» келишига сабаб бўлди.

Сатҳни фазалаштириш тартиблар ичида яшириб ётган тартибларни аниқлашнинг энг яхши қуроли эканлиги ҳам аниқ бўлди.

Сатҳни бир маротаба фазалаштириб кўрган одам ҳар қандай муаммоларни ечиш қуроли билан қуролланган бўлади.

Сатҳни фазалаштириш учун киши ўзини нормал ҳолатдан айри ҳолатга солиши ва ўзини фусункорликдан қутултириши шарт бўлади. У рационал фикр юритишдан квантли фикр юритишга ўтади.

Квантли фикр юритиш ҳозирги замоннинг энг тўғри фикр юритиш усули ҳисобланади. У атомнинг майда заррачаларидан тортиб, биологик мажмулар, коинот ва галактикалардаги ҳаракатлар сирларини тушунтириб беради.

XX аср ўрталарига яқинлашганда Макс Планк ва Альберт Эйнштейнлар атомнинг турғунлигига кўнмай, радиацион майдонга «квант ўлчамлари» билан ёндашдилар. Шундай қилиб, ноль оғирликка эга «**фотон**» туғилди. Улардан кейин Нильс Бор, Луи де Брозль, И.Эрвин ва Шредингерлар радиацион майдон ва энергия тўлқинларини — «**квант**»ни — **бир вақтнинг ўзида ҳам «зарра», ҳам «тўлқин» бўлган энергия заррачалари ёки парчаларини кашф этдилар.** Бу янгилик бутун дунё олимларини ўйлатиб қўйди. Дунёни анъанавий, Ньютон механик физикаси бўйича тасаввур қилиш нурай бошлади. Инсониятга янгича фикр юритиш эшик қоқиб келаётган эди.

Квантли фикр юритиш, дунёда бор нарсаларнинг содир бўлиш сабаблари ҳисобланувчи ва нур тезлигидан ташқарида бўлган ўлчамлар мавжуд эканини кўзда тутишдир. Бу одамзотни қийнаб келаётган бошқа бир қатор саволларга ҳам жавоб беради. Масалан, моддий

нарсаларнинг шаклга кириш учун ғужанак бўлиб бурилишига сабаб нима? Олимлар коинотга квант назарияси нуқтаи назаридан қарашганда, макон материяси ичида жуда катта қувватга эга **квант кучини** аниқлаганлар. Бу куч бутун коинотда чексиз майдон — «**квант тўлқини**» бўйича тарқалар экан. Квант кучи, квант тўлқини ва жисмоний хусусиятга эга бутун коинот «**ҳамма тартиблар ичидаги тартиб**» орқали бошқарилар экан.

Квант тўлқини барча жисмоний борлиқнинг манбаи ҳисобланади. Биз кўриб, сезиб, эшитиб турган барча жисмоний нарсалар квант тўлқинининг парчаланиши натижасида ҳосил бўлган мавжуд жисмоний заррачалар ҳосиласидир.

Баъзи олимлар, квант тўлқинини таклифлар тўлқини деб номлайдилар. Чунки у, ҳақиқатдан ҳам истаган имкониятни таклиф қилади. Киши бир нарсани хоҳлаб, кўнглидан ўтказса ва фикрини алоҳида олинган квантга йўналтирса, квант тўлқини фаолиятида ҳолдан кетиш — «қоллапс» пайдо бўлиб, кишининг хоҳлаган нарсаси юзага келади.

Яширин тартиб. XX асрнинг энг кўзга кўринган квантли тафаккур эгаси, иқтидорли олим ҳисобланган Девид Бом бутун борлиқ — материя, энергия ва вақтнинг ўзи ҳам, Коинот қаърида яшириниб ётган, ўз ичига қамалган тартиб натижасидир, дейди.

Ўз ичига қамалган тартиб, барча — жонли ва жонсиз, энг майда атом заррачалари ва ҳужайралардан тортиб, кишилиқ жамияти ва Коинотгача бўлган нарсаларни бошқариб туради.

Бом фикри бўйича, бу тартиб чизиқли бўлмай, «**таъсир майдони**» сифатида идрок қилиниши лозим. Бу майдонда барча табиат унсурлари ва қонунлари бир бутунлик, квант проекциясини ташкил қилади.

Вернон Вульф бундай Коинотни «**Холодинамикали Коинот**» деб номлаган.

Муҳтарам китобхон, Холодинамика тўғрисида тўлиқ маълумотга эга бўлмоқчи бўлсангиз, Вернон Вульфнинг «Холодинамика» китобини¹ топиб, ўқиб чиқишни тавсия этамиз. Бу ерда шу китобнинг ўқиб, бизнинг мавзуга мос жойининг қисқача мазмуни билан таниширдик, холос.

¹ Холодинамика. *Как развивать и управлять своей внутренней личностной силой.* Д-р Вернон Вульф. Пер. с англ. Г. Соболевой. Ред. Л.Хохловой. Ташкент, 1994. С. 208.

РУҲИЙ НАЖОТ КИТОБИ

10-ФАСЛ

ЖАҲОН АЛЛОМАЛАРИ КОМИЛ ИНСОН ТЎҒРИСИДА

Милоддан аввалги давр одамларининг инсон камолотига қўйган талаблари ҳақидаги маълумотлар бизга тўлалигича етиб келмаган. Форсийзабон ва туркий халқларнинг ҳаёт тарзларига оид айрим маълумотлар «Авесто» китоби, қадимги юнон тарихчиси Геродотнинг «Тарих», Страбоннинг «География», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарлари, Ўрхўн-Енисей битиклари ҳамда бошқа бир қатор ёзма ёдгорликлар орқали бизга маълум.

Геродотнинг «Тарих» китобида қадимги сақлар, форслар ва массагетлар (*булар қадимда Ўрта Осиё ҳудудида истиқомат қилган қабилалар*) инсонда энг шарафлайдиган нарса **жасурликдир**, дейилган. Шунга кўра, улар болаларини беш ёшдан йигирма ёшгача фақат уч нарсага: **отда юришга, камондан отиш ва адолатли бўлишга** ўргатишган. Ҳақиқатдан ҳам, Геродот форслар ва улар билан қўшни халқлар учун **ёлғончилик ва қарздор бўлиш энг катта шармандалик** ҳисобланган, дейди. Яна улар дарё сувига тупурмаганлар, ҳатто қўл юзмаганлар¹.

Бизгача етиб келган эпик ривоятларга кўра, ватанини, халқини севиш, ор-номус ва дўстларига, сафдошларига садоқат каби ижтимоий сифатлар, бурч ҳисси, ҳар қандай қийинчиликларга бардош бериш аждодларимизнинг асосий хислатлари бўлган.

Туронзамин ҳудудидаги халқлар маънавиятига оид маълумотларни биз халқ оғзаки ижоди намуналари бўлган диний китоблар, афсоналар, эпослар, қўшиқ ва мақоллардан ҳам билиб олсак бўлади. Буларнинг энг қадимийлари «Авесто», «Инжил», «Қуръон» ва Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари бўлса, қадимги қўшиқ, мақол ва лирик шеърлар XI асрда яшаб ўтган Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ўз ифодасини топган.

Зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто» Ўрта Осиё, Озарбайжон, Эрон ҳамда Яқин Шарқ халқларининг кўп асрлик ижодий маҳсули бўлиб, бу китоб бир қанча элатларнинг ижтимоий-

¹ Геродот. История в девяти книгах. Книга первая. «Наука». 1972. С. 55—56.

сиёсий ва ахлоқий қарашларининг вужудга келиши ҳамда ривожланишини ўрганишда қимматбаҳо манбадир. Зардуштийлик динининг асосчиси ва «Авесто» китобининг муаллифи Спитама Заратуштра инсон камолотига катта аҳамият берган.

Зардуштийлик, инсон камолотида **билимнинг кучига** қаттиқ эътиқод қилади ва оқибат натижада билимли киши ютиб чиқади, деб ҳисоблайди. «Авесто»да инсон ўз **меҳнати** туфайли барча ёмонликлардан, ёвузликлардан қутулиши мумкин, деган улуғ гоя ётади. Унда ахлоқийликнинг асоси — **саховатлилик**, деб кўрсатилган. **Ахлоқ — яхши фикр, яхши сўз ва амалиёт бирлигидан** иборат, дейилган. **Яхши фикр** деганда **яқин кишисига меҳрибон бўлиш, муҳтожларга кўмаклашиш, ёвузликка қарши курашиш, кишиларнинг бахт-саодатини муҳофаза қилиш, аҳиллик ва тотувликда яшашга интилиш руҳидаги ниятлар ва фикрлар тушунилган**¹. Бу фикрларни киши ният қилибгина қолмай, улар тўғрисида тинмай сўзлашиши ва уларни амалга ошириши шарт, дейилади «Авесто»да.

Милоддан аввалги V—IV асрларда Юнонистонда маданият ва маърифат ривожлана бошлади. Юнонистон унча катта бўлмаган иккита — Макония (пойтахти Спарта) ва Аттика (пойтахти Афина) қулдорлик давлатларидан иборат мамлакат бўлиб, ўзининг табиий шароити, географик жойлашиши ва қулларнинг текин кучи эвазига ўша даврда бошқа мамлакатларга нисбатан анча ривожланди. Ҳар бир шаҳарнинг киши маънавиятига қўйган талаби ўзига хос бўлиб, бир-биридан ажралиб турган ҳамда шу шаҳарлар номи билан аталиб, «Спарта» ва «Афина» ахлоқи деб юритилган.

Қадимги Юнон тарихчиси, файласуф олим Плутарх спарталикларнинг таълим-тарбияси ҳақида гапириб бундай деган: «Ўқиш ва ёзиш — болаларга уларнинг фақат энг зарури ўргатилар эди, тарбиянинг қолган қисми эса битта мақсадни: **ҳеч сўзсиз итоат қилдириш, чидамли бўлиш ва энгиш илмини ўргатишни кўзда тутати**»².

Афиналиклар ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан етук кишини камолга етган, деб ҳисоблар эдилар. Шунинг учун ҳам таълим-тарбия жараёни **ақлий, ахлоқий, эстетик ва жисмоний** тарбиялар уйғунлашган ҳолда кечар эди.

Сукрот(Сократ)нинг фикрича, тарбиядан кутилган мақсад нарсалар табиатини ўрганиш бўлмай, балки кишининг билим олиш қобилиятини, ахлоқини камол топтириш бўлмоғи лозим.

Афлотун (Платон)нинг фикрича, болалар 3 ёшдан 6 ёшгача давлат томонидан ташкил қилинган ўйин майдончаларида ўйинлар орқали тарбияланиши керак. У болаларнинг 7 ёшдан 12 ёшга-

¹ А. О.Маковельский. Авесто. Баку. «Азербайжан». 1960. С. 18.

² Плутарх. Сочинение. Перевод с древнегреческого. Составитель С. Аверенцева. Москва. Художественная литература. 1983.

ча давлат мактабларида давлат ҳисобидан ўқитилишини талаб қилади. 12 ёшдан 16 ёшгача эса болалар бадантарбия машқларини ўргатадиган «паластра» мактабларида ўқийдилар. Паластрани таълимлаган ўспиринлар 18 ёшгача ҳисоб, геометрия ва астрономияни ўрганадилар, 18—20 ёшгача «эфебия»да тарбияланадилар, яъни харбий гимнастика тайёргарлигини ўтайдилар. Ақлий меҳнатга майли бўлмаганлар 20 ёшдан бошлаб жангчилар қаторига ўтадилар. Мавхум (абстракт) тафаккурга эга бўлганлар 30 ёшгача фалсафа, ҳисоб, геометрия, астрономия ва мусиқа назарияларини ўрганиш билан шуғулланиб, шу тариқа билим олишнинг учинчи босқичини ўтайдилар.

Афлотун хотин-қизлар тарбияси хусусида ҳам фикр юритиб, қизларни ҳам, болалар каби, биринчи ва иккинчи босқич мактабларда ўқитишни маъқул деб билади.

Афлотуннинг шогирди **Арасту (Аристотель)** кишини комилликка эриштириш назарияси устида ишлаб, уни такомиллаштиришда улкан хизмат қилди.

Арасту Афлотундан фарқ қилиб, оилани тарбиядан четлаштирмайди, ахлоқий тарбия бериш асосан оиланинг зиммасида бўлиши керак, дейди. У ахлоқ жамият ҳаётида муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб, **«табиат инсон кўлига қурол — ақлий ва ахлоқий куч берган, аммо у шу қуролни тескари томонга ҳам ишлатиши мумкин»**, деган фикрни айтади.

Инсоний фазилат — **фаоллик, дўстлик, муҳаббат, сахийлик, хушфеллик ва ҳоказолар** фақат инсон фаолиятида намоён бўлишини асослаб беради.

Арасту ахлоқий фазилатлар билан бир қаторда инсон учун муҳим бўлган ақлий фазилатларга — **билимдонлик, донишмандлик** ва бошқаларга катта аҳамият беради. Аммо ахлоқий фазилатларни ақлий фазилатларга бўйсундирган ҳолда ифодалайди. У инсонда ақл фаолиятининг устун қўйилишини тан олади.

Демокритнинг қарашлари қадимги юнон фалсафасининг чўққисидир. Демокрит ўз асарларида юқорида номлари қайд қилинган мутафаккирлар каби инсон камолоти масалаларига кўп эътибор берган. У ўз назариясида табиат қонунларига, хурофотни ва қўрқувни емириб ташлайдиган чинакам билимларга мурожаат қилади.

Демокрит тарбияни табиатга мувофиқлаштириш масаласини биринчи бўлиб илгари сурди. У **«таълим меҳнат асосидагина гўзал нарсаларни ҳосил қилади»** деб, тарбия ишида меҳнатнинг роли жуда катта эканлигини таъкидлайди.

Инсоннинг ижтимоий сифатлари, яъни фазилатлари ва уларни таркиб топтириш тўғрисида насронийлар (христианлар) динининг муқаддас китоби Библияда ҳам анчагина фикрлар айтилган.

Библия сўзи аслида «китоблар» маъносини ифодалаб, Муқаддас Ёзувлар тўпламидан иборатдир. Уни тузишда бир ярим минг йил мобайнида қирққа яқин муаллиф иштирок этган. Библия икки қисмга — Қадимги Аҳд ва Янги Аҳдга бўлинади. Қадимги Аҳд, яъни Таврот ва Забур, Исо Масиҳ туғилишидан аввал, Янги Аҳд, яъни Инжил, Исо Масиҳ туғилганидан кейин ёзилган, дейилади Инжил китобида¹. Ҳозирги замон олимлари бу санани ихтилофли деб билиб, Библия ХУ асрга келиб тўлалигича ёзилган ва китоб ҳолига келтирилган, демоқдалар.

Қадимги Аҳдда Худо оламни қандай яратгани, одамзоднинг гуноҳга ботгани, шунингдек, Исроил халқининг тарихи ҳикоя қилинади. У қадимги пайғамбарларнинг китоблари, Ҳазрати Сулаймоннинг маталлари, Аюб, Забур номли китобларни ўз ичига олади.

Янги Аҳд — Инжилда эса, Исо Масиҳнинг туғилиши, ҳаёти, кўрсатган мўъжиза ва яратган таълимотлари, гуноҳкор одамларни қутқариш учун ўлиб, қайта тирилиши баён қилинади.

Инжил сўзи юнонча «эвангелион» сўзидан келиб чиққан, маъноси «Хушxabар» демакдир. Инжил милоднинг биринчи асрида ёзилган, 27 бўлимдан иборат. Инжил муаллифлари Исо Масиҳни кўриб, яқиндан билганлар, Унинг таълимотини синчиклаб ўрганганлар ва Инжилни ёзиб қолдирганлар.

Исо Масиҳнинг шогирдларидан бири Матто Инжилда қуйидаги сўзларни ёзиб қолдирган: «Исо талай халойиқни кўриб, тоққа чиқиб ўтирди. Шогирдлари Унинг олдига келишди. Исо уларга таълим бериш учун оғзини очиб, деди:

Руҳан камбағал бўлганлар бахтлидир,
Чунки Осмон Шоҳлиги уларникидир.
Йиғлаётганлар бахтлидир,
Чунки улар тасалли топур.
Беозор бўлганлар бахтлидир,
Чунки улар ер юзига эга бўлур.
Алолатга очу чанқоқлар бахтлидир,
Чунки улар тўқ бўлур.
Раҳмдил бўлганлар бахтлидир,
Чунки улар раҳм-шафқат топур.
Покдил бўлганлар бахтлидир,
Чунки улар Худони кўрур.
Тинчлик ўрнатувчилар бахтлидир,
Чунки улар Худо ўғиллари дейилур.
Алолат йўлида жабр кўрганлар бахтлидир,
Чунки Осмон Шоҳлиги уларникидир»².

¹ Муқаддас китоб. ИНЖИЛ. Стокгольм. 1993. 5-бет.

² Муқаддас китоб. ИНЖИЛ. 1993. 9-бет.

Исо Масиҳнинг бу сўзларини таҳлил қилиб чиққан одам, инсондаги Худога хуш келадиган сифатларни топади.

Милодий VII аср бошларида Араб ярим ороли ҳудудида **Ислом** ғоясига асосланган Араб халифалиги ташкил топиб, у ўз мавқеини мустақкамлаш учун бошқа мамлакатларни ҳам забт эта бошлади.

Араб истилочилари VII асрнинг ўрталарига келиб Мовароуннахрни ҳам фатҳ этишга эришдилар. Ислом ақидалари, унинг ахлоқий, ҳуқуқий тамойилларининг асосий манбаи Қуръони каримдир. Бу муқаддас китоб кишиларни тенгликка, биродарликка, тинч-тотув яшашга, эзгуликка ундайди. Ислом одамларни яхшиликка даъват этади, ёмонликдан қайтаради. Инсонпарварликни тарғиб этиб, разолатни қоралайди, одоб-ахлоқ, руҳий-маънавий поклик ва камолотга, меҳнат қилишга ҳамда ер юзини обод ва гўзал қилишга ундайди.

Қуръонда имоннинг ўзига хос мезони саналган **саховат, меҳмоннавозлик, жасорат, сабр-тоқат, тўғрилик, вафодорлик ва содиқликка** катта эътибор берилган. Унда кишилар орасидаги ўзаро муносабатларни яхшилаш тўғрисида ҳам кўрсатма бор. Бу олий даражадаги инсоний хислатлар бўлиб, пок қалбли кишиларгина бунга эриша олади, дейилган. Бу хислат жамиятга тинчлик ва осойишталик келтиради. Шунинг учун ҳам кишиларнинг ўзаро дўстона алоқаларини мустақкамлаш мусулмончилик талабларидан саналади.

Мусулмонларнинг иккинчи муқаддас китоби — **Ҳадисларда** инсоннинг маънавий камолот мезони, унинг тафаккур доираси, дунёқарашининг кенглиги, билимларнинг қай даражада эгалланганлиги кўрсатилган. Жамиятга ва ўзига фойда келтирувчи шахс бўлиб етишишда муҳим омил — **билим** эгаллаш деб қайд қилинган. **Талаби илм фарздир. Толиби илмга ҳар бир нарса истифғор айтади, ҳатто денгиздаги балиқлар ҳам. Билимсизлик кишиларни нодонликка олиб келади. Билимсиз жамиятда жаҳолат, разолат ҳукмронлик қилади, дейилган Ҳадиси шарифда.**

Ҳадисларда билимни такрорлаб бориш, билимни фақат уни олишга иштиёқманд кишиларгагина бериш жоизлиги қайд қилинган. Шунингдек, ҳадисларда билим кишининг фаҳм-фаросатини ўтқир, зеҳнини зукко, хотирасини кучли қилиши таъкидланади ва «**илму ҳунарни Чин (Хитой)да бўлса ҳам бориб ўрганинглар**»¹, — деб даъват этилади. Шунга кўра, «**Олим бўл ёки билим ўрганувчи бўл, ёки тингловчи бўл, ё бўлмаса билимга ва илм аҳлига муҳаббатли бўл. Бешинчиси бўлма, ҳалок бўласан**»², — дейилган.

¹ Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. Тошкент. «Камалак». 1991. 51—60-бетлар.

² Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. 61-бет.

Билимга оид бундай, умумий кўрсатмалардан ташқари, мусулмонларга хос удумлар, урф-одатларни ифода этувчи хулқ-одоб билимлари ҳам Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларда баён этилади. Турли маросимларни ўтказиш тартиби, сафар қоидалари, саломлашиш одоби, муомала мезонлари, касал ҳолини кўриш, кийиниш, емоқ-ичмоқ, ётмоқ-турмоқ қоидалари ва ҳоказолар ҳақида турли тавсиялар берилдики, улар ўз долзарблигини шу кунгача йўқотмаган.

Ҳадис ёзувчилар сони кўн бўлишига қарамай, ҳадисчилар ичида энг кучлиси Имом ал-Бухорий бўлдилар. **Имом ал-Бухорий** милоднинг 809 йили 13 майда Бухорода дунёга келганлар.

Китоб хазинамизда у зотнинг 20 дан ортиқ катга ва кичик китоблари мавжуд. Булар орасида «Ал-Жомий ас-Саҳиҳ» алоҳида ўринда туради. Бу шоҳ асарда ахлоқ ва одобга оид ҳадислар махсус бир бобда мужассамланган ва аҳамияти жиҳатидан Қуръондан кейинги иккинчи диний манба деб эълон этилган. «Ал-адаб ал-муфрад» («Адаб дурдоналари») китобида ҳам ахлоқий қадриятлар ўз ифодасини топган.

Имом ал-Бухорий ўз асарларида ахлоқ-одоб ҳақида фикр юритар эканлар, одамларни ота-она ҳурматини жойига қўйиш, уларни эъзозлаб, дилларига ҳеч бир озор бермаслик, фарзандлар ота-она олдидаги ўз бурчларини мукамал адо этишлари зарурлиги каби масалаларга алоҳида эътибор берганлар.

Имом ал-Бухорийнинг инсон сифатлари ҳақидаги қарашларида **жаҳолат** кишига ўлим келтирувчи фожиа деб қораланади. У одамларни **тўғри сўзли бўлишга, ваъдага вафо қилишга** даъват этиб, мунофиқ кишининг учта белгиси бўлишини кўрсатади, улар: ёлғон гапириш, ваъдага вафо қилмаслик ва омонатга хиёнат қилишдан иборатлигини айтади. У одамларни, айниқса, мўмин-мусулмон кишини ҳақорат қилишни гуноҳ, у билан уришишни кофирлик деб билади. У **инсоннинг куч-қудрати жисмонан паҳлавонликда эмас, балки жаҳл чиққанда ўзини тия олишда**, деб ҳисоблайди. Унинг уқтиришича, баланд товуш билан ўринсиз кулиш бошқалар дилига озор берувчи хислатдир. Халққа ёқимли ва эҳтиромли бўлиб, унинг муҳаббатига сазовор бўлишни гўзал ахлоқилик деб билади аллома.

Улуғ мутафаккир оилавий муҳитнинг барқарор, тинч, оила аъзоларининг соғ-саломат, тўқ бўлишини истаиди. У ўз асарларида **кичикларга шафқатли, катталарга ҳурматда** бўлиш зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Умуман, улуғ юртдошимиз Имом ал-Бухорийнинг «Ал-адаб ал-муфрад» асарини умуминсоний ахлоқий қадриятлар дурдонаси десак, ҳеч муболага қилмаган бўламиз.

Аллома ат-Термизий (мил. 824 йил) Термиз яқинидаги Буг қишлоғида дунёга келган. Бошқа ҳадисчи олимлар каби ат-Термизий

ҳам ёшлик чоғидан ҳадис мутолаасига киришиб, тезда ҳадисларни тўплай бошлаган ва бу ишда шуҳрат қозонган.

Имом ат-Термизийнинг «Сунан» китобида келтирилган ҳадисларда киши ижтимоий сифатларига оид фикрлар кўп учрайди. Чунончи: «Хайрли ва яхши ишлар қилишга даъват этишинг ва зулдан қайтаришинг — сенинг садақанг», «Адашган кишиларга тўғри йўл кўрсатишинг ҳам — садақа», «Хатто камбағалларга хушмуомалада бўлишинг ҳам — сенинг садақанг», «Ерда халақит бериб ётган бирор тош, тиканак ёки суякни бир чеккага олиб қўйишинг — садақа», «Ўз пақирингдан бошқаларнинг идишига сув солиб беришинг ҳам садақанг ҳисобланади».

Соғлом танда соғ фикр бўлади, деган халқ мақолига амал қилиб, аллома ёшликданоқ соғлиқни сақлашга, вақтни бекор ўтказмасликка даъват этади: «Икки нарса борким, кўпчилик уларнинг қадрига етмайди: бири соғлиқ, иккинчиси бўш вақт».

Имом ат-Термизий тўплаган ҳадислар орасида инсон камолотига бағишланган ҳадислар етакчи ўрин тутади. Чунончи: «Чинакам сабр-тоқатли деб мусулмон кишининг мусибат юз берганда чидамлилигига айтилади», «Марҳумларнинг фақат яхши сифат ва қилмишларини сўзланглар. Ўлган киши ҳақида ёмон сўзлар айтилмасин», «Ҳақиқий мўмин деб хушхулқ ва аёлига нисбатан хушмуомала кишига айтилади».

Термизий тўплаган ҳадислар орасида одамларни аҳил бўлишга, жамоага фойда келтиришга, дўстлик ва биродарликка даъват этувчи ҳадислар кўплаб учрайди. «Барча мусулмонлар ўзаро биродардурлар. Улар ҳеч қачон бир-бирларига ёмонликни раво кўрмасликлари керак. Кимда-ким ўзининг мусулмон биродарига ёрдам қилса, охиратда Оллоҳ унга ёрдам қилади. Кимда-ким ўз биродари ҳожатини енгиллатса, Оллоҳ ҳам унинг охиратини енгил қилади».

Имом ат-Термизий доимо илм-фанни тарғиб қилар ва айнаи вақтда мулоимлик ва ҳалимликни ҳаммага раво кўрар эди.

Араб халифалигида юз берган ижтимоий ва сиёсий ўзгаришлар, ягона ислом динининг таркиб топиши маънавий ва маданий ҳаётга ҳам таъсир этди. Ислом динининг маърифатга бўлган ижобий муносабати ислом дунёсида, шу жумладан Ўрта Осиёда ҳам катта кўтаринкилик руҳини пайдо қилди.

Бу жараён IX асрдан бошланиб, XV—XVI асрларгача давом этди.

Бу даврда илм-фан ривожланиши уч йўналишда бўлди. Биринчи йўналиш — математика ва тиббиёт йўналиши бўлиб, буларга математика, астрономия, кимё, геодезия, минералогия, тиббиёт, фармакология ва бошқа шунга ўхшаш фанлар кириб, Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғонийлар математикага оид, Закариё ар-Розий ва Ибн Сино кимё ва тиббиётга, Журжоний тиббиёт ва фалсафага, Абу Райҳон Беруний табиатга оид йирик асарлар яратдилар.

Иккинчи йўналиш — ижтимоий-фалсафий йўналиш, бунда фалсафа, тарих, мантиқ, фикр, руҳшунослик, нотиклик ва шунга ўхшаш бошқа фанлар бўлиб, бу соҳада қомусий олимлар Форобий, ал-Киндий, Ибн Сино, Заҳириддин Байҳақий, Муҳаммад Наршахий ва бошқалар фаолият кўрсатганлар.

Учинчи йўналиш — инсон камолоти йўлидаги таълим-тарбия йўналиши бўлиб, бу соҳада қомусий олимлар комил инсон тўғрисидаги қарашларини ижтимоий-фалсафий ва илмий асарлари таркибида ёки ахлоқий асарларида баён этганлар. Маълумки, бу даврда инсон муаммоси маънавият соҳасидаги асосий масала бўлган. Шунинг учун ҳам киши камолоти масалаларига катта эътибор берилган.

Маърифий рисоаларда асосан ахлоқнинг назарий ва амалий масалалари таҳлил этилган. Форобий, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Тусий, Девоний, Кошифий, Кайковус, Саъдий, Жомий, Навоийларнинг «Фозил одамлар шаҳри», «Бахт-саодатга эришув ҳақида», «Ахлоқ ҳақида рисола», «Ишқ рисоласи», «Кутадғу билиг», «Ахлоқи Насорий», «Ахлоқи Жалолий», «Ахлоқи Муҳсиний», «Ҳибат ул-ҳақойиқ», «Қобуснома», «Гулистон», «Бўстон», «Маҳбуб ул-қулуб» каби инсон камолотига оид асарлари инсон шахсини, маънавиятини шакллантириш ва такомиллаштириш муаммосини ҳал этишда соф маърифий асарлар сифатида муҳим аҳамиятга эга. Мазкур асарларда **инсоннинг маънавий камолотга етишиши юксак хулқ, одоб, илм ва фанни эгаллаш асосидагина амалга ошиши мумкин, деган ғоя илгари сурилган.**

Ушбу даврнинг мутафаккир олимларидан бири **Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийдир.** У асосан математика соҳасида янгилик яратган назарийчи ҳамда маърифатчи олим сифатида тарихда ном қозонган.

Хоразмий таълимда талабанинг шахсий кузатишларига ҳамда олган билимларидан амалда фойдаланишига катта эътибор берган.

Хоразмий билишни сезгидан мантиқий тасаввур орқали фарқ қилиш ҳақида фикр айтган: **«Сезги орқали билиш — қисман билиш бўлса, мантиқий билиш эса ҳақиқий билишнинг муҳим томонини намойён этади».**

Хоразмий билиш назариясига муҳим ҳисса қўшди. У биринчилардан бўлиб синов-кузатиш ва синов усуллари асос солди, самовий жисмларнинг ҳаракатини акс этирувчи жадвал асосида математик масалаларни алгоритм усулида ечишни ишлаб чиқди.

Хуллас, Хоразмий илм-фанга қўшган улкан ҳиссаси билан инсонни ақлий камолга етказишда ўз ўрнига эга.

Ўрта аср ижтимоий-фалсафий фикр тараққиёти мутафаккир **Абу Наср Форобий** номи билан боғлиқ бўлиб, унинг инсон камолоти ҳақидаги таълимоти катта аҳамиятга эга. Машҳур юнон файласуфи

Арастудан кейин Шарқда ўз билими, фикр доирасининг кенглиги билан ном чиқарган Форобийни «муаллим ус-соний» («иккинчи муаллим») деб атайдилар.

Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри», «Бахт-саодатга эришув ҳақида», «Ихсо ал-улум», «Илмларнинг келиб чиқиши ҳақида», «Ақл маънолари тўғрисида» каби асарларида комил инсон тўғрисидаги қарашлари ўз ифодасини топган.

Форобий комилликнинг асосий мезони, жамият талабларига жавоб бера оладиган ва шу жамият учун хизмат қиладиган етук инсоннинг асосий сифатларини тузиб чиққан.

Форобий фикрича, ер юзида фақат инсонгина билиш қобилиятига эга. **Ҳақиқатни билиш эса инсоннинг табиий ривожланиш ҳолатидан биридир**, дейди. Инсон зотига икки хусусият мансуб, дейди аллома. Бири табиатдан берилган хусусиятлар, иккинчиси унинг ўз хоҳиш ва ихтиёри билан таълим ва тарбия орқали орттирилган хусусиятларидир. Маърифат — тарбияланувчининг хоҳиш ва иродасини керакли йўналишда бошқариш санъатидир, дейди Форобий.

Форобий фикрича, инсоннинг энг юксак хусусияти унинг бахтга эришганлигидадир. Бахтга эса, дейди аллома, фақат фойдали билимларни ўзида жамлаш орқали эришиш мумкин. **Чунки инсон дил роҳатининг энг юқори чўққиси — билим олиш жараёнидир.**

Форобий барча кишиларнинг юқори бахт эгаси бўлишини истаб, уларга тинмай билимлар эгаллашни тавсия қилади. Кўп билимга эга бўлган кишигина ўз мақсадини тўғри танлай олади, дейди аллома. Яна у назарий билимлар билан бир қаторда, киши ахлоқ ва одобга ўрганиб бориши зарурлигини таъкидлайди. Форобий фикрича, ҳақиқат ва яхшилик бир-бирига уйғундир. **Билим олиш орқали киши ҳақиқатни англаса, ахлоқ ва одобли киши яхшиликни била олади ва уни қила олади, дейди.**

Инсоннинг деярли ҳамма ижтимоий сифатлари, дейди Форобий, ташқи ижтимоий муҳит таъсирида шаклланади ва ривожланади. Шунинг учун кишининг инсоний сифатларини шакллантиришда мақсадга йўналтирилган таълим ва тарбия ҳамда тарбияланувчининг эркин танлови етакчи ўрин эгаллайди.

Қомусий олим **Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний** X асрнинг иккинчи ярми ва XI асрнинг бошларида — ғоят мураккаб тарихий даврда яшаб, ижод этди.

Олим билим олувчиларга қалбини ёмон иллатлардан, инсон ўзи сезиши мумкин бўлмаган ҳолатлардан, қотиб қолган урф-одатлардан, ҳирсдан, беҳуда рақобатдан, очкўзлик ва шон-шухратдан сақлаши зарурлигини уқтиради.

У барча иллатларнинг асосий сабаби билимсизликда, деб билган. Билимларни эгаллашда эса кишида билимга интилиш, қизиқиш ва ижтимоий муҳит ўрнини алоҳида таъкидлайди.

Билим олишда тушуниб ўрганишга, ўрганувчининг маънавий покликка риоя этишига алоҳида эътибор берган. Беруний фикрича, ахлоқийлик инсоннинг энг асосий сифати бўлиши керак. Бу ҳислат бирданига таркиб топмай, у кишиларнинг ўзаро мулоқоти давомида сараланиб, муайян ижтимоий муҳитда таркиб топади.

Беруний фахрланишни яхши хулқ маъносида ишлатиб, «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида шундай дейди: «Фахрланиш — ҳақиқатда яхши хулқ ва олий феъллар, олдин кетишу, илму-ҳикматни эгаллаш ва имконият борича мавжуд нопокликлардан тозаланишдир. Кимда шундай сифатлар топилса, ҳукм унинг фойдасига ва кимда булар етишмаса, ҳукм унинг зарарига бўлади»¹.

Мутафаккир инсон камолотида **меҳнатнинг аҳамияти** ҳақида муҳим фикрларни баён этади. У ҳар бир ҳунар эгасини меҳнатига қараб турларга бўлади. Оғир меҳнат сифатида бинокор, кўмир қазувчи, ҳунарманд ва илм-фан соҳиблари меҳнатини келтиради. Айниқса, илм аҳли — олимлар меҳнатига алоҳида эътибор бериш, уларга хайрихоҳ бўлишга чақиради.

Беруний инсон камолотида уч нарса муҳимлигини таъкидлайди. Бу ҳозирги маърифат, илм-фанни ҳам эътироф қилувчи — ирсият, ижтимоий муҳит ва тўғри таълим-тарбиядир.

Абу Райҳон Беруний назарида инсон камолга етишишининг муҳим омиллари кўп билимга эга бўлиш ва юксак ахлоқийликдир.

Шарқда машҳур бўлган алломалардан бири, ўрта асрнинг буюк мутафаккири **Абу Али ибн Синодир**. Маълумки, Ибн Сино бошқа мутафаккирлар каби ўзининг комил инсон тўғрисидаги қарашларини фалсафий, ижтимоий фикрлари билан боғлиқ ҳолда ифодалаган ва махсус рисолаларда талқин этган.

Абу Али ибн Сино **камолотга эришишнинг** биринчи мезони саналган **билимларга етишишни** даъват этган. Чунки илм-фан табиат ва жамият қонуниятларини очиб, авлодларга етказди. Бу мақсадга етишиш учун инсон қийинчиликлардан қўрқмаслиги зарур, дейди. «**Эй биродарлар! Одамларнинг ботири мушкулотдан қўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош тортган киши одамларнинг энг қўрқоғидир**»². Зеро, **билимли киши жасур, ўлимдан ҳам қўрқмайдиган, фақат ҳақиқатни билиш учун ҳаракат қиладиган** бўлади, дейди у фикрини давом эттириб.

Ибн Сино инсоннинг шаклланишида унинг атрофини ўраб олган **ижтимоий** муҳит алоҳида рол ўйнашини, ана шу муҳит инсоннинг атроф дунёни билишинигина эмас, балки унинг хулқида яхши ёки ёмон жиҳатларнинг таркиб топишига ҳам таъсир этишини, шунинг учун ҳам болаларни тарбиялашда эҳтиёткор бўлиш, уларни ёмон ижтимоий муҳитдан узоқроқ сақлаш зарурлигини уқтиради.

¹ *Абу Райҳон Беруний*. Танланган асарлар. I том. Тошкент., Фан., 1968, 151-бет.

² *Ибн Сино*. Фалсафий қиссалар. Т.: Бадий адабиёт нашриёти. 1963. 15-бет.

Ибн Сино инсон камолотида ақлий, ахлоқий тарбия билан бир қаторда жисмоний тарбиянинг муҳим аҳамиятини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан исботлайди. **Ибн Синогача инсоннинг камолга етишишида жисмоний тарбиянинг таъсири ҳақида яхлит таълимот яратилмаган эди.**

Хулоса қилиб айтганда, Ибн Синонинг комил инсон сифатларини таърифлашда унинг **ақлий, ахлоқий, эстетик, жисмоний** томондан ривожланганлигига катта эътибор беради.

Халқимизнинг комил инсон тўғрисидаги қарашлари, хулқ-атворга оид хислатлари XI асрда яшаб ижод этган улуғ олим, мутафаккир **Маҳмуд Кошғарийнинг** «Девону луғотит турк» асарида кенг баён этилган.

Бу асарда **билим олишнинг қадри, олимларни ҳурмат қилиш, меҳмондўстлик, хушхулқлик, мардлик ва жасурликни тарғиб** этувчи шеърлар кўп учрайди. Бундай шеърлар туркий халқлар қадим-қадимлардан бошлаб инсон шахсини шакллантиришга катта эътибор берганлигини кўрсатади.

«Девону луғотит турк»даги мақолларда дўстлик ва ҳамкорлик, меҳнатга муҳаббат, илм олиш ва касб-ҳунар эгаллашга ундаш, ватанпарварлик ва қон-қариндошлик туйғуси, тежамкорликнинг аҳамияти, адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонликнинг оқибатлари, хулқ-одоб қоидалари, сиҳат-саломатликка оид ўғитлар талқин этилади.

Юсюю Хос Ҳожиб (XI аср) ўз даврининг етук мутафаккири, чуқур билимли, донишманд кишиси эди. Буни «Кутадғу билиг» («Саодатга бошловчи билим») асарининг мундарижаси ва мазмунидан билсак ҳам бўлади.

Кутадғу билиг — бахт ва саодатга элтувчи билим, таълим деган маънони билдиради. Демак, асар номидан ҳам унинг панд-насихатлари, таълим-тарбияга оид, ҳар томонлама комил инсонни тарбиялайдиган етук маърифий асар эканлиги яққол кўриниб турибди.

Бошдан охиригача донолар сўзи,

Гўёки тизилган маржондек ўзи.

Буграҳон вақтида ёзилди аён,

Яна хон тилича этилган баён.

Бу янглиғ китобни ким айтган азал,

Кейин ҳам ким айтар бу қадар гўзал?!

Асарда илгари сурилган ахлоқий хислатлар санаб ўтилиши олимнинг комил инсон муаммосини қай даражада билганлигидан далолат беради. Инсонийлик, ростгўйлик, тўғрилиқ, софлик, меҳр-муҳаббат, вафо, шафқат, мурувват, инсоф, адолат, ишонч, садоқат, хушмуомалалиқ, ширинсўзлик, саховат, мардлик, ҳимматлилик, тавозе, ҳурмат ва эҳтиром, тadbиркорлик, ақл-заковат, ҳалоллик, эзгулик каби ижобий хислатлар улуғланади.

Унсурулмаолий Кайковуснинг (XI аср) «Қобуснома» асари Шарқда сақланиб келаётган анъанага кўра панд-насихат тарзида ёзилган бўлиб, бир неча асрлардан бери халқларни, жумладан, ёшларни ҳаётга, амалий фаолиятга тайёрлашда, уларни ҳар томонлама етук инсон қилиб тарбиялашда муҳим қўлланма бўлиб келмоқда. У Шарқ маърифатчилиги фикри тараққиётида, комил инсонни шакллантиришда муҳим ўрин эгаллайди. Қуйида «Қобуснома»дан кичик бир парча келтирамиз:

«Ақлсиз одамлар билан ҳаргиз дўст бўлмағил. Ақлсиз дўст ақлли душмандан ёмонроқдир, чунки ақлсиз дўст шундоқ иш қилурки, ақлли душман уни қила олмас... Муруватлиғ, илмлиғ ва вафолиғ кишиларни дўст тутғилки, то сен ҳам ул фазилатлар билан янада машҳур бўлғайсан.

— Илмнинг сифати уч важҳдандур: ё бир пеша била боғланган билим; илм била боғлиқ пеша; хайр ва далолатга тааллуқли одат.

— Илмни дўст тут, бекорчи турмушни душман тутғил... кеч ётғил ва эрта турғил, китоб ва дарсга ҳарис (берилган) бўлғил, ишдан мадул (ғамгин) бўлмағил, ҳиғз(ёдлаш) ётғил, такрор қилғил, тақлидга рози бўлмағил, китоб, қалам, қаламтарош ва бунга ўхшаш нарсаларни ҳамиша ёнингда сақлағил, булардин ўзга нарсани ёдингга асло келтурмағил. Оз сўзлағил ва узоқни ўйлағил».

Муаллиф одамлар хислатларини уч хилга бўлади: бири ақл, иккинчиси ростлик ва учинчиси жавонмардлик. Жавонмардлик асосини Кайковус уч нарсада деб билади. Биринчиси — айтган сўзининг устидан чиқиш, иккинчиси — ростликка хилоф қилмаслик, учинчиси — хайр ишни эътиборда тутиш¹.

Кайковус жавонмардлик йўлини танлаган ёшларга ўзини уч нарсадан: кўзни ёмон назардан, қўлни ёмон ишдан, тилини ёмон сўздан сақлашни тавсия этади.

Олим комил инсон бўлиш йўлини тутган толибларга ҳам йўлланма беради.

Ҳамма вақт парҳезли ва қаноатбахш бўлиш, бекорчиликдан ўзини тийиш, доимо шод-хуррам ва ҳаракатчан бўлиш, китоб ўқишга берилиш, билим олиш йўлида қайғу-ҳасратга берилмаслик, билимни ёдда сақлаш учун уни такрорлаб туриш, ёд олиш, билимда ҳақиқат учун курашиш, тақлид қилмаслик, доимо ўз ёнида китоб ва бошқа ўқув қуроллари сақлаш, оз сўзлаб кўп тинглаш ҳақида фикр билдиради. Билим йўлида мунозарадан чекинмаслик, лекин уни жанжалга айлантирмаслик, исбот ва далиллар билан ўз фикрини баён қилиш зарурлигини таъкидлайди. Яна у олимнинг айтгани билан қилган иши бир бўлиши кераклигини, билимни чуқур ўрганиш, ҳар бир касб ва соҳанинг билим-

¹ Кайковус. Қобуснома. Т.: «Ўқитувчи». 1986. 153-бет.

дони бўлиш, доимо камтар, оқил, халқпарвар бўлиш кераклигини кўрсатиб ўтади.

«Билғил, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувда оқмас», — деган ибора ҳам Кайковусга тегишлидир.

Кайковуснинг «Қобуснома»си XI асрда юзага келган йирик тарбиявий асардир. Бунда ўша даврга хос ҳар бир ёш эгаллаши зарур бўлган ақлий, ахлоқий, жисмоний тарбия билан боғлиқ фаолият турлари: **отда юриш, мерганлик, сувда сузиш, ҳарбий машқлар, ифодали ўқиш, хаттотлик, шеър ёзиш, мусиқа билимини эгаллаш, шатранж ва нард ўйинини билиш кабилар** ўз ифодасини топган.

Кайковуснинг катта хизмати шундаки, у ёшларни ҳар томонлама камолотга етказишнинг назарий масалаларини амалий фаолият билан боғлаб олиб борди, унинг ўғитлари ҳар қандай тузумда ҳам ўз қийматини йўқотмади ва амалий ҳаёт дастури сифатида ўз ўрнига эга бўлди.

Шарқ шеърятининг йирик вакили, файласуф, математик ва астроном **Умар Хайём (1048—1123)** «Борлиқ ва мажбурият ҳақида рисола», «Уч саволга жавоб», «Умумий фаннинг предмети ҳақида ақлнинг нури», «Мавжудликнинг умумийлиги тўғрисида рисола» каби асарлар яратган.

Умар Хайём таъкидлашича, «**соғлом фикр, зийрак ақл ва ўткир зеҳн инсонни баркамол қилиб шакллантиради**»¹. Шунингдек инсон юксак ахлоққа эга бўлиши, яқинларини севиши лозим.

Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида маърифий жиҳатдан энг юксак саналган асарлардан бири **Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ»** асарида ҳам марказий ўринда инсон, уни ҳар томонлама етук қилиб тарбиялаш масаласи туради. Масалан:

«Кишиларнинг ҳамма феълени тугал тузатган, ким карамли, шафқатли бўлса, уни эр киши деб ҳисоблансин. Карамсиз, шафқатсиз киши мевасиз дарахт кабидир.

Мевасиз ёғочни кесиб ёндиргин.

Ёмонлик қилган кишига сен яхшилик қил, бу карам-шафқатнинг бошланашидир, буни яхши англа» ва ҳоказо.

Ўз даврининг забардаст мутафаккири ва етук мутасаввиф шоири **Нажмиддин Кубро Хивақий** (1145—1221 йиллар) ўз рубоийларида асосий ғоя — комил инсонни тарбиялаш, одамни ҳалокатга бошловчи нафс, хусумат, гумон, таъна, нифоқ, риё, фосиқлик каби ёмон феъл-атвордан халос бўлишга, фақат яхши ишлар қилишга, руҳий покликка чорлашга ҳаракат қилади.

Хоразмлик мутафаккир **Сулаймон Боқирғоний** (1186 йилда вафот этган) одоб-ахлоқ ҳақида гапирганда, инсонда гўзал хулқ, **нафси зоҳир ва нафси ботинни** тарбия қилмоқни назарда тутди. Зеро, шоир-

¹ *Омар Хайём*. Трактаты. М.: 1961. С. 113.

нинг инсоний гўзал фазилатларга даъват этилган ҳикматларини ҳар киши ўз ҳаётига татбиқ қилиши лозим.

Муслиҳиддин Саъдий XII аср Шарқ мумтоз маънавиятининг йирик намояндаларидан. Унинг «Гулистон» асари Шарқ таълим-тарбия тарихида ўзига хос маърифий шоҳ асар сифатида тан олинган.

Бу асар инсонни камолотга етакловчи ҳикматлардан ташкил топган.

XIV—XV асрларда Самарқандда яшаб ижод этган улуғ аллома **Мирсаид Шариф Журжоний** (1340—1413) мантиқ, ҳуқуқ, фалсафа, тил ва бошқа фанларга оид 50 дан ортиқ асар ёзган. Унинг «Борлиқ ҳақида рисола», «Оламни акс этирувчи ойна» каби асарларида фалсафа, мантиқ ва тарбияшуносликка оид бир қатор илмий ва назарий масалалар ёритиб берилган. У Шарқ мутафаккирларининг инсон камолотига оид изланишларини ривожлантирди ва бойитди.

Ўрта Осиёда кейинги илмий-маънавий тараққиёт Соҳибқирон **Амир Темури** (1336—1405) ва Темурийлар ҳукмронлиги даврида юз берди.

Буюк Соҳибқирон ҳар вақт: «**Инсонпарварлик ва мардликни Оллоҳ ҳам, халқ ҳам улуғлайди**», деган ҳикматли сўзни такрорлашни хуш кўрган ва ҳаётда ўзи бунга амал қилишга интиланган.

Шуни айтиш керакки, Амир Темури одоб-ахлоқ, имон, эътиқод, таълим-тарбия соҳасида мукамалликка эришган сиймолардан биридир. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун унинг ўзи томонидан яратилган одоб ва ахлоққа оид дастурлар, ўғитлар, панд-насиҳатларни ўқиш кифоя.

Амир Темури ўзининг «Тузуқлари»да бундай дейди: «Мен сифатларимнинг энг аввали деб **бегаразликни** тушундим. Ҳаммага ҳам бир хил: **жиддий ва одил** қарадим, ҳеч бир кимсани бошқасидан фарқ қилмасдим, бойни камбағалдан устун қўймасдим»¹.

Бу Амир Темурининг энг асосий, **биринчи сифати** бўлса, унинг **иккинчи сифати**: «Мен ҳар доим **Исломга қаттиқ риоя** қилдим ва Оллоҳ таолонинг амри билан улуғланган шахсларга ҳурмат билан қарадим».

Учинчи сифати: «Мен камбағалларга кўп **хайр-эҳсон** қилдим. Ҳар можаро ва муаммони диққат билан текширдим ва уни мумкин қадар тўғри ҳал қилишга бутун жаҳдимни сарф қилдим».

Тўртинчи сифати: «Халойиққа **раҳм** қилдим, барчага наф етқурдим. Бунда бировга ноҳақ озор етказмадим ва мендан ёрдам сўраб келганларни кўкрагидан итармадим. Қуръондаги Парвардигорнинг, Оллоҳнинг амрига бўйсунмиш ва халқига шафқат қилиш даркор, де-

¹ *Темури тузуқлари*. Ф. Фулом номли нашриёт-матбаа бирлашмаси. Т.: 1991. 58-бет.

ган оятни ўзимга фарз билиб, уқиб олдим ва умр бўйи барча юмушларимда унга амал қилдим».

Бешинчи сифати: «Исломга тааллуқли ишларни мен ҳар доим кўндаланг ва дунёвий ишлардан устун қилиб келдим. Аввал тангрига итоатни адо этиб бўлгандан сўнг кундалик ишларга қўл урдим».

Олтинчи сифати: «Барча сўзларимда доим **ҳақиқатгўйликка** амал қилдим. Бу дунё ва у дунё ҳақида эшитганларимдаги ҳақиқатни ёлғондан ажрата олдим».

Етинчи сифати: «Мен ҳар кимгаки ваъда берсам, унга **вафо** қилдим, ҳаргиз ваъдага хилоф иш қилмадим, Мен доимо ваъдаларимни аниқ бажарсам, шундагина одил бўлишимни ва кимсага жабр етказмаслигимни англадим».

Сақизинчи сифати: «Доимо ўзимни Оллоҳнинг ердаги мулки посбони деб билдим ва Парвардигорнинг изнисиз уни сарф этмадим...»

Тўққизинчи сифати: «Мен ҳар доим тангрининг амрини ва унинг пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадисларини тўла адо этишга интилдим...».

Ўнинчи сифати: «Мен ҳар доим **инсоф** байроғини баланд кўтардим ва имон тарқатишни ўз буюклигимнинг қудратли замини деб билдим».

Ўн биринчи сифати: «Мен доим саидларга **эҳтиром** билан қарадим, уламо ва шайхларни эъзозладим...».

Темур ва Темурийлар даврида илм-фан ҳамда маърифат тез тараққий этиб, жаҳонда етакчи ўринларга чиқиб олди. Айниқса, **Муҳаммад Тарағай Улуғбек** (1394—1449) даврида адабиёт ва санъат, илм ва маърифат тез тараққий этди.

Улуғбек ёшларни ҳар томонлама ривожлантириш тарафдори эди. **У комил инсон деганда, кишилик жамияти яратган барча билимларни ўзида мужассамлаштирган одамни тушунган.** Улуғбек асос солган мадрасаларда илоҳий билимлардан ташқари илми тиббия, илми ҳикмат, илми кимё, илми наботот, илми нужум, илми ҳандаса, ҳарбий ва жисмоний тарбия каби ўнлаб фанлар ўқитилган.

Қомусий билимлар соҳиби, буюк мутафаккир **Алишер Навоий** фан ва санъатнинг турли соҳалари: адабиёт, тарих, тил, мусиқа, хаттотлик, тасвирий санъат, меъморчилик ва бошқа билимларни ривожлантириш билан бирга, таълим-тарбияни такомиллаштиришга ҳам катта эътибор берганди. У ўзининг «Хамса», «Маҳбуб ул-қулуб» каби йирик асарларида, шунингдек, «Муножот», «Вақфия», «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокомат ул-луғатайн» асарларида инсонни камолотга етиштириш тўғрисида ўз қарашларини ифода этган.

Алишер Навоий ўзининг бадиий асарларида комил инсон образларини яратиб, унга етишиш йўллари тўғрисида фикрларини ифо-

далаган бўлса, маърифий асарларида комил инсонни шакллантиришнинг мазмуни, тамойиллари, усул ва услубларини баён этган.

Алишер Навоий ўз даврининг илғор, маърифатпарвар алломаси сифатида исломдаги ахлоқ ва одоб ақидалари, ўздан илгари ўтган мутафаккирларнинг қарашларини анъанавий тарзда давом эттирди. Айниқса, инсон камолотида илм-фаннинг ўрни, ақл-идрокнинг аҳамияти, ақлий тарбиянинг моҳиятини ёритиб берди.

Алишер Навоий ҳар бир инсон ақли, ахлоқли, билимдон, оқил, доно, софдил, саховатли, сабр-қаноатли, адолатли, мурувватли, камтар, мард ва жасур бўлмоғи лозим, деб билган.

Навоий бундай фазилатларга эга бўлган баркамол инсоннинг фақат бадий образини яратиб қолмай, уни тарбиялаш усулларини ҳам баён этди ва маърифат, илм-фаннинг тараққиётида «Назм ул-жавоҳир», «Ҳайрат ул-аброр», «Маҳбуб ул-қулуб»дек шоҳ асарлари билан муносиб ўринга эга бўлди.

«...Билмаганни сўраб ўрганган олим ва орланиб сўрамаган ўзига золим», «Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур», каби ҳикматли сўзлар ҳам Навоийга тегишлидир.

Умуман, ўрта асрларда яшаб ижод этган аллома фозиллар, мутафаккиру уламолар комил инсон сиймосини яратиб бердилар. Шуллар қаторига **Абдураззоқ Самарқандий, Абдураҳмон Жомий, Жалолиддин Давоний, Ҳусайн Воиз Кошифий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур** ва кўплаб бошқаларни киритса бўлади.

Буюк чех педагоги ва мутафаккири **Ян Амос Коменский** (1592—1670) ўзининг тарбия назариясида таълим-тарбиянинг табиатга уйғун бўлиши тўғрисидаги тушунчани илгари суради. «Буюк дидактика»да ўқитиш табиийликка бўйсунуши керак, дейилган.

Коменский ўз асарларида тарбиянинг мақсадини кўрсатади. Тарбиянинг мақсади кишини комилликка етказиб, мангулик дунёсига тайёрлашдан иборатдир. Бу ишни уч хил тарбия орқали амалга ошириш мумкин: ақлий тарбия, ахлоқий тарбия ва диний тарбия.

Коменский қарашича, муаллим ўқувчиларни ўйлашга, ҳаракатлантиришга, чигал масалаларни амалда мустақил еча билишга, сўзлашга, ўз фикрини тўғри ифода қилишга ва исботлаб беришга ўргатиши керак. У меҳнатга ҳам ёшлиқдан ўрганиш кераклигини илгари суради.

«Буюк дидактика»да таълим-тарбия жараёнидаги **объектив қонуниятлар аниқланиб**, улар дидактик тамойиллар дейилган. Хар бир ўқитувчи бу тамойилларни ўз педагогик фаолиятида методологик асос сифатида қўллаши кераклиги кўрсатилган.

Коменский болаларда ёшлигидан бошлаб ахлоқ ва одоб ҳосил қилиш кераклигини айтади. Булар **мардлик, ўзини тута билиш, чидамлилик, вақт ва вазият талаб қилганда фойда етказишга тайёр бўлиб туриш, бурчни адо қилиш** каби хислатларни ўз ичига олган

асосий фазилатлардир. Шу асосий фазилатлардан ташқари **камтарлик, мўмин-қобиллик, кишиларга хайрихоҳлик, покизалик, пухталиқ, хушмуомалалик, катталарни ҳурматлаш, меҳнатсеварлик хислатларини тарбиялашни ҳам муҳим вазифа, деб ҳисоблайди.**

Иоганн Генрих Песталоцци (1746—1827). Унинг фикрича, **меҳнат** одамни тарбиялаш ва маънавий ўстиришнинг энг муҳим воситасидир. Меҳнат одамнинг жисмоний кучинигина эмас, шу билан бирга ақлини ҳам ўстиради, шунингдек унда ахлоқ ҳам таркиб топади. Меҳнат билан шуғулланаётган одамда меҳнатнинг жамият ҳаётида жуда катта аҳамияти бор деган ишонч туғилади Бундай ишонч эса одамларни аҳил ва мустақкам ижтимоий иттифоқ қилиб, бир-бирига боғловчи энг муҳим кучдир.

Песталоццининг фикрича, таълим ва тарбиянинг максади одамнинг барча табиий кучлари ва қобилиятларини ўстириш, ўстирганда ҳам ҳар томонлама ва бир-бирига уйғун равишда ўстиришдир. Тарбиянинг болага кўрсатган таъсири бола табиатига уйғун бўлиши лозим, дейди олим.

Песталоццининг оддий таълим назарияси жисмоний тарбия, меҳнат тарбияси, ахлоқий, эстетик тарбия ҳамда ақлий тарбияни ўз ичига олади. Тарбиянинг мана шу ҳамма жиҳатларини Песталоцци бир-бирига боғлаб олиб боришни таклиф қилади. Мана шундай тарбиянинг натижасидагина инсоннинг ҳамма жиҳатлари бир-бирига уйғун бўлиб, унинг камол топишини таъминлаши мумкин, дейди у.

Роберт Оуэн (1771—1858). Оуэн ўзининг «**Жамиятга янгича қараш ёки инсонда характер шакллантириш тўғрисидаги тажриба**» асарида одамнинг характери унинг иродасидан айри бўлган атрофдаги **ижтимоий муҳит** шароити билан таркиб топади, деб таъкидлайди. Одамларнинг фазилатлари ва иллатлари, хатти-ҳаракатлари улар яшаб турган ижтимоий муҳит вазиятига боғлиқдир. Одам, — дейди Оуэн, — **ўз характерини ҳеч қачон ўзи яратган эмас ва уни яратолмайди ҳам.** Оуэннинг фикрича, агар биз ижтимоий муҳит шароити ва тарбияни ўзгартирсак, ҳар қандай характерни таркиб топтиришимиз мумкин. Шундай қилиб, Оуэннинг фикрича, халқни тарбиялаш ва унга билим бериш йўли билан жамиятни керакли усулда ташкил этишга муваффақ бўлинади.

Темурийлар салтанатидан кейин Туронзамин тож-тахт таллашиб олиб борилган қонли феодал урушлар майдонига айланди. Шу давр ичида илм-фан, маънавият ва маърифат ҳам таназзулга юз тутди. Бироқ шунда ҳам Тошкент, Қўқон, Самаранд, Бухоро, Хива ва бошқа шаҳарларда янги мадрасалар қад кўтариб, талабаларга турли билимлардан сабоқ бериш йўлга қўйилган.

Бу даврда ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида диний мафкура ҳукмрон эди. Сиёсий турмушда ҳам, оилада ҳам, ҳар бир ахлоқда,

хулқ-атворда диний талабларга риоя этилар, мадрасаларда асосан илоҳий таълим асослари ўргатилад эди. Домла ва имомлар фаолияти ўта авж олиб, эркин фатволар бериш орқали дини ислом бидъатга тўлиб-тошди.

Мадрасаларни битирганлардан мударрис, мутавалли, қози ва имомлардан ташқари, кўп бўлмаса-да, фан арбоблари, адиблар, шоирлар етишиб чиққан. Чунончи: Бобораҳим Машраб, Муҳаммад Амин Косоний-Намангоний, Фазлий-Намангоний, Шавқий-Намангоний, Саидо Насафий, Сўфи Оллоёр, Зебуннисо, Дилшод-Барно, Увайсий, Муҳаммад Мир Олим Бухорий, Абулғозий Баҳодирхон, Махтумқули, Саъдий, Залилий, Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ ва бошқалар шулар жумласидандир.

Сўфи Оллоёр (1644—1724) «Сирож ул-ожизин», «Сабот ул-ожизин», «Мурод ул-орифин», «Махзан ул-мутеъин», «Нажот ул-толибин» асарларини яратди. Халқ орасида машҳур бўлган «Сабот ул-ожизин» асари мактабларда савод чиқарилиши билан ўқитилар эди. Унда ислом динининг асосий вазифалари, ақидалари шеър вазнида баён этилганди. Улар инсоний фазилатлар, бадий ҳикматлар ҳамда ҳикоялар тарзида баён этилган.

XIX асрда Марказий Осиё ҳудудида киши камолоти муаммолари билан махсус шуғулланувчи мутахассислар бўлмаган. Лекин даврнинг илғор кишилари, шоир ва алломалари ўз асарлари асосида комил инсон сиймосини гавдалантирганлар.

Демак, Ўрта Осиё ҳудудида XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярми турғунлик йиллари бўлиб, ижтимоий бўҳрон юз берган. Минтақада ижтимоий ўзгаришлар зарурлиги сезилиб турар эди. Ўрта Осиёда жадидлар (янгилашиш тарафдорлари) ҳаракати кенг қулоч ёйди. Жадидлар ҳаракати тарихимизнинг порлоқ саҳифаларидан ўрин олган бир ижтимоий ҳодисадир. Жадидлар ҳаракатига назар соладиган бўлсак, улар нақадар ватанпарвар, фидойи, ўз ғояларини ҳимоя қилиш йўлида ҳатто ўз ҳаётини қурбон қилишга ҳам тайёр мард инсонлар эканлигини кўрамыз. Уларнинг ҳар бири миллатни илм-маърифатли қилиш йўлидаги ҳормас-толмас курашчилар бўлганлар.

Жадидлар ҳаракати XX аср бошларида Қрим, Қозон, Кавказ ва Ўрта Осиёда ижтимоий-тарбиявий ишларда алоҳида оқим сифатида шаклланди. Жадидларнинг йирик намояндalarидан бири қрим-татар **Исмоилбек Гаспирали** (1851—1914) эди. У «Таржимон» рўзномасида мусулмон мактаб ва мадрасаларида диний билимлар ва араб, форс, рус тилларини ўрганиш билан бирга, ўрта асрларда ўқитилиб, кейин унутилиб кетган тиббиёт, кимё, наботот, нужум, ҳандаса (жами 17 фан) билимларини ўргатишни ҳам тарғиб қилган.

Ёш авлодни ҳар томонлама ривожлантириш мақсадида, жадидлар 1908 йилда Бухорода рўзномалар нашр этдилар, янги услуб мактаби («Мактаби усули жадид») ташкил қилдилар. Бу мактабларда

дин асослари билан бирга ҳисоб, география, табиатшунослик ва бошқа фанлар ўқитилар эди.

Туркистон жадидларининг йирик намояндаси **Маҳмудхўжа Бехбудий** (1878—1919) Туркистон ёшларини ўқимишли ва ҳар томонлама ривожланган шахс қилиб етиштириш тўғрисидаги ғояларни тарғиб қилди.

Маҳмудхўжа Бехбудий бутун онгли фаолияти давомида фақат халқ манфаатларини ҳимоя қилди, халқни бахтиёр этиш, фарзандларни саводхон қилиш учун курашди. 1914 йилда ёзилган «Ёшларга мурожаат» мақоласида «... **исломият шундай дини метин ва қобили тараққийдурки, нақадар илми замонавий кўп ўқилса, инсоннинг дини исломга шунча ақидаси маҳкам бўлур... ҳатто лозим бўлганда мулкингизни сотсангизда, ўғлингизни замонча ўқимоғи сағий қилингиз**»¹.

Маҳмудхўжа Бехбудий ҳамфикрларидан тошкентлик жадидлардан **Мунавварқори Абдурашидхон ўғли** ҳам «усули савтия» мактабига ихлос билан қараб, чор ҳукумати Туркистон ўлкасидаги аҳолини маънавий қолоқликда сақлаётгани ва ундан қутулиш чоралари фақат мактаб таълим-тарбиясининг кескин ислоҳотига боғлиқлигини тўғри тушунган ҳолда, чор ҳукуматининг мустамлакачилик бошқарув усулига қарши курашда фаоллик кўрсатди. Мана шу мақсад йўлида Тошкентдаги илғор фикрли зиёлилар ва турли гуруҳлардан иборат «Турон» жадидлар жамиятини ташкил этди.

Ўзбек халқини билимли қилишга интиланган Мунавварқори 1918 йил май ойида Тошкент шаҳрида «Турк ўчоғи» илмий-маданий жамиятини тузди. Ушбу жамият Туркистон туркларини миллий байроқ остида бирлаштириб, уларга миллий руҳ, миллий ғоя ва миллий тарбия бериш, миллий урф-одатлар асосида умумий турк маънавиятини вужудга келтиришни ва шу тариқа миллатимизнинг руҳий ва жисмоний қувватини орттиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Мунавварқори ана шу ғоя асосида астойдил иш олиб боради ва рус дорилфунуни қаторида мусулмон бўлимини очишга муваффақ бўлади. Унинг дорилфунуннинг ўзбеклар учун махсус ўқитувчилар тайёрловчи бўлими «Дорилмуаллимин» очилишида сўзлаган нутқи эътиборга сазовор бўлиб, долзарблигини шу кунгача йўқотгани йўқ. **Инсон маърифатли бўлиб, кўзи очилмагунча виждони уйғонмаслиги, виждони уйғонмаса на ўзини, на халқини эркин муҳофаза қила олмаслигини, бу эса имонсизлик эканини нозиклик билан ифода этади.**

Мунавварқори 1926 йилда қамоққа олиниб, «ёвуз ниятли жадид ва туркпараст», «миллатчи», «халқ душмани» тамғаси босилиб, 1931 йилда отишга ҳукм этилди.

¹ Б. Қосимов. Бехбудий ва жадидчилик. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1990 йил, 19 январь.

Мунавварқорининг тақдирига бирин-кетин унинг сафдошлари ҳам шерик бўлишди. Булар Мирмуҳсин Шермухамедов (1895—1929), Абдулла Қодирий (1894—1940), Муҳаммадшариф Сўфизода (1869—1937), Исоққон Ибрат (1862—1934), Саидахмад Сиддиқий (1864—1927), Аваз Ўтар ўғли (1884—1919), Бобохон Саимов (1874—1929) ва кўнлаб бошқалардир.

Хуллас, Турон заминида вужудга келган миллий уйғониш вакиллари — жадидларнинг аксар қисми маорифнинг мавжуд ҳолатига қарши бош кўтариб, ислохотлар ўтказиш, янги усул мактаблари ташкил этиш, туркистонликларни қисқа муддатда ривожланган, маънавиятли ва фаровон турмуш кечирадиганларга айлантириш йўлида ҳаракат қилдилар. Уларнинг эзгу амаллари, покиза ниятлари, илғор ғоялари авлодлар томонидан давом эттирилиб, уларни амалга ошириш имконияти энди пайдо бўлди.

Билимингизни оширишга шошилинг, азиз китобхон!

Билимнинг инсон учун аҳамияти тўғрисида **Луқмони Ҳакимнинг** қуйидаги қитъасини келтирамиз:

Тарк қил бор нарсани, аълодур жон ҳаммадан,
Жон камоли илмдандир, илмдандир сўлу соғ,
Жон агар бир шиша бўлса, илм бир ёнувчи шам,
Ҳикмати инсонни билгил ул чироғда лампаёғ,
Гар чироғ равшан эурса, сен саломат ҳам тирик,
Гар чироғ сўнса, сенинг ҳам ўлганингдир ушбу чоғ.

Қарийб уч минг йиллик «Авесто» китобидаги комил инсон сиймосига қўйилган талаблардан тортиб, ўтган пайғамбарлар, юнон файласуф олимлари, бизнинг ҳудудда ўтган мутафаккиру валийлар ҳамда Европа мутафаккирларининг комил инсон тўғрисидаги фикрлари таҳлили шуни кўрсатиб турибдики, ҳақиқий инсон сифатларининг энг улуғлари: **ақллилик, яъни ақлни мустақил ишлата олиш; билимлилик — кўп билимга эга бўлиш, ростгўйлик — фақат ва фақат рост сўзлаш, меҳнатсеварлик — меҳнат киши эҳтиёжига айланганлик ҳолати, сабр-қаноатлилик, саховатлилик — одамлардан моли тугул, жонини ҳам аямаслик; жасурлик, шиддатлилик, ҳалоллик, ахлоқийлик, саломатлик, ватанпарварлик, вафодорлик, ширин сўзлилик каби хислатлар** экан. Бундай ижтимоий сифатлар мажмуини ҳозирги замон одамлари учун ахлоқ кодекси деса бўлади. Бу сифатларга эга бўлган одамнинг дунёси обод бўлиб, бу дунёда халқ меҳрини қозониб бахтли бўлса, бу дунёдан видолашганидан кейин, охиратда руҳи абдий роҳат ва фароғатда бўлади.

11-ФАСЛ

ТАСАВВУФДА КОМИЛ ИНСОН МУАММОСИ

Комил инсон муаммоси инсоният тарихида ҳамиша долзарб мавзу бўлиб келган ва бу мавзуга доир кўп изланишлар амалга оширилган. Аммо, унинг руҳий камолот билан боғлиқ маънавий жиҳати, нафс тарбияси ва қалб орқали мутлақ ҳақиқатни идрок этиш масаласи илмий нуқтаи назардан жиддий тадқиқ этилмаган. **Комил инсон муаммосига махсус эътибор берадиган таълимотлардан бири тасаввуфдир.**

Бу таълимотда бутун оламни билиш учун инсон, аввало, ўзини ўзи англаши муҳимлиги таъкидланади. Ҳар бир шахс ўзини англай билиши, бошқара олиши оламни англаш жараёнининг муҳим таркибий қисмидир, дейилади тасаввуфда. Илғор фикрли инсонлар ҳаёти ва тасаввуф таълимотини ўрганишда ҳозиргача **ориф, суфий, валий**ларга етарлича эътибор берилмаган. Холбуки, тасаввуф аҳли ҳаётининг ўзи кишининг ички, ботиний имкониятларини тўла очиш воситаси билан жуда юксак маънавий мартабаларга эришиш мумкинлигини кўрсатади.

Тасаввуф мутлақ ҳақиқатга олиб боришни кўзда тутган диний-фалсафий хусусиятга эга таълимот бўлиб, инсоннинг маънавий камолотига, комил инсон бўлишига оид диний ҳамда фалсафий билимларни ўз ичига олади ва инсоннинг ўзини англаш воситаси билан олий ҳадгача баркамол этади.

Тасаввуфга таълимот деб таъриф берилишига сабаб шуки, у вужудга келишдан ҳозирги кунгача инсонларга камолот йўли ҳақида таълим беради.

Тасаввуф моҳиятан Куръонга ва ҳадисларга асосланган бўлса-да, лекин умуминсоний қадриятларни ҳам ўзида мужассамлаштирган таълимотдир.

Тасаввуф диний таълимот бўлиши билан бирга, тажрибада юзага чиқадиган амалий билим ҳамдир. **Калом ва фалсафада имон руҳий, ақлий бир ҳодиса сифатида баҳоланса, тасаввуфда ахлоқий турмуш тарзи — маънавият, яъни ўзаро ҳамжиҳатлик, меҳр-муҳаббат ва ҳол сифатида баҳоланади.**

Тасаввуфда билим манбаи сифатида соғлом фикр ва у билан бир қаторда илҳом, кашф ва сезгига ҳам ўрин берилган, Суфийлар наза-

рида ақл ва нақл маълум ўлчовларда билим манбаи бўлиши билан бирга, энг олий ва энг қудсий билимлар **кашфу илҳом** орқали ҳосил қилинади. Бу йўл орқали эришилган билимга суфийлар билим эмас, «маърифат», «ирфон», «илми ладуний», «илми ваҳий», «илми мукошафа» каби номлар берганлар.

«**Ирфон**» — ботиний тажриба ва фалсафий мушоҳадага асосланган бевосита маълумот, диний ҳужжатларнинг ривоят қилиши ёки ақлий қиёс ва ҳужжат келтиришга асосланган маълумотлардан, яъни зоҳирий билимдан муҳимроқ ва қадрлироқ деб қаралади.

Тасаввуфий билимларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг янгилиги, асл ва ўзига хослигидир. Бунинг сабаби эса манбанинг бевосита сезги ва илҳом эканлигидир.

Тасаввуфий билимга эга бўлиш услуги қалбнинг покланишидир. Бу иш китоб ўқиш, ёдлаш билангина амалга ошмайди, Ақлий ҳужжат келтириш билан ҳам амалга ошмас, зеро, бу иш назарий эмас, амалийдир. Шунинг учун мутасаввифлар «тасаввуф қол(сўз) билими эмас, ҳол билимидир» дейишади.

IX аср бошларига келиб тасаввуфнинг назарий асослари ишлаб чиқилиб, суфийларнинг амалий ва руҳий (психологик) машқлари, (ўзини ўзи) тарбиялаш ва чиниқтириш тадбир-усуллари шаклланди, **тариқат, маърифат, ҳақиқат, муҳаббат** деган тушунчалар юзага келиб, тасаввуфнинг ушбу қисмларига оид қарашлар мажмуи тузилди — тасаввуф алоҳида илм ва амалиёт сифатида қарор топди.

Тариқат

«Тариқат» сўзининг маъноси йўл демек. Яъни илоҳий маърифатни эгаллашга бел боғлаган кишининг руҳий-ахлоқий камолот **йўли, услуги, методикаси**. Тариқатни тасаввуфнинг амалий қисми деб таърифлайдилар. Дарҳақиқат шундай, чунки пир-муридлик қоидалари, одобига риоя этиш, солиқ (тариқатга қадам қўйган) бажариши керак бўлган барча йўриқлар, иродат ва ишорат усуллари шу тариқат ичига киради. **Тариқат ва унинг мақомлари, маълумотларга қараганда, даставвал Зуннун Мисрий томонидан баён этилган экан**¹.

Тариқатлар ҳақида умумий маълумотлар берган инглиз олими Дж. Тримингем тариқатлар вужудга келиши ва тараққиётини шахс камолотига таъсирига қараб уч босқичга бўлиб таҳлил этган. Биринчи босқичда шахс Оллоҳгагина бўйсунган деб, уни **хонақоҳ** деб номлаган. Бу босқични у тариқатлар ривожининг олтин даври деб таърифлаган ва X—XII асрларни киритган. Иккинчи босқични **тариқа** деб атаган ва уни XIII—XIV асрларга алоқадор, деб ҳисоблаган. Бу босқичда одам руҳий камолотида тасаввуф ривожигаги қоидаларга бўйсунуш вужудга келган. Учинчи босқични **тоифа** деб атаб, унинг даврини XV аср деб ҳисоблаган. Тоифада одамнинг

¹ *Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т.: Ёзувчи. 1996. 21-бет.*

муқаддас шахсга сифиниши кучаяди. Бу шахснинг эркин, руҳий ўсишини чеклайди. Учинчи босқичда уч ҳолат ҳам мавжуд бўлган¹. Биринчи босқичда одам руҳан эркин ҳаракат қилса, учинчи босқичда у руҳан пирига қарам бўлган. Бу эса руҳий қулликка олиб келган. Натижада, кейинги даврда тариқатлар ривожини таназзулга юз тутган. Биринчи босқичда пир-устоз шогирдининг руҳий камолотига ёрдам берган, уни чекламаган бўлса, кейинги босқичларда бу ҳолат ўзгарган. Биринчи босқич хусусиятини сақлаган тариқатлар камол топган.

Тариқатда мақом ва ҳол тушунчалари муҳим ўрин тутади. «Мақомот» — мақом (манзил, бекат) сўзининг кўплиги бўлиб, солиқнинг руҳий-маънавий камолоти босқичларини англатади. **Абунаср Саррож** тариқатнинг қуйидаги мақомларини қайд этган: 1.Тавба. 2.Вараъ. 3.Зухд. 4.Фақр. 5.Сабр. 6.Хавф. 7.Ражо. 8.Таваккул. 9.Ризо.

Тавба — қайтиш демак, яъни камолотга, олий ахлоқий сифатларга қайтиш. Тавбанинг ҳақиқати шуки, солиқ Худога етишиш йўлига ғов бўладиган жамики нарсалардан қайтишга қасамёд этади, бутун интилиши ва таважжуҳини Оллоҳга қаратади, аввалги ҳаёт тарзидан бутунлай воз кечади. Тавба — куфрдан қайтиш, шариат ман этган ёмон ишларни қилмаслик, **замима** ахлоқдан **ҳамида** ахлоққа ўтиш кабиларни ўз ичига олади. Тавбанинг моҳияти ўз нуқсонларини кўра билиш, ўзининг аҳволини англаш, қабих ишлар, қабих феъл ва қабих фикрдан қайтиш, дунёнинг маъносизлиги, арзимаслигини англаб, зулму адолатсизликдан нафратланишни билдиради.

Вараъ сўзининг маъноси парҳез, тақво бўлиб, гуноҳлардан, маънавий зарар келтирадиган ишлардан сақланиш демакдир. Вараънинг уч кўриниши бор: тил вараъи, яъни тилни бемаъни гаплар учун ишлатмаслик, ғийбат-туҳматга берилмаслик; кўз вараъи — шубҳали нарсалардан сақланиш, ғализ шаклларга боқмаслик; қалб вараъи — паст ҳимматни тарк этиш ва нохуш қилиқларни қилмаслик.

Зухд — вараънинг давоми ҳисобланади, бу ҳам парҳез, ҳазар қилиш демакдир. Аммо бунда таом ва ичимликдан сақланиш, ҳалол ва ҳаромни ажратишга алоҳида аҳамият берилади. Суфий учун зухд — дунё ва охират тарки. Ғаззолий: «Зухд дунёдан ихтиёрий равишда воз кечиш ва бунинг учун қайғурмасликдир», — дейди.

Фақр — маъноси қашшоқлик. Суфийлар наздида бу улугвор илоҳий моҳият касб этиш бўлиб, Худога бандалиқни сидқидилдан олий даражада бажо келтириш, бандалиқдан шараф топиш, ниёзмандлик ва талабгорликда йўлдаги тупроқ мисол ному нишонсиз бўлиш, Илоҳ наздида ўзни зарра, балки заррадан ҳам кам деб ҳисоблаш. Ва шу мартабада комиллик рутбасини қозониш ҳам. Барча нарсалар,

¹ *Тримингем Дж.* Суфийские ордены в исламе. М., Наука. 1989. 90-бет.

оламу одам Оллоҳга тегишли, инсоннинг вужуди ҳам ўзиники эмас, чунки у ҳам Яратгanning мулкидир. Фақрни ана шундай мазмунда англаган одам тасаввуф моҳиятига ҳам етиб боради.

Сабр — тоқат, чидам. Суфийлар тилида қийинчиликлардан шикоят қилмаслик, айниқса, Худодан бошқага нолаю илтижо қилмаслик. Сабр этувчи ўзини бало гирдобига солиб, балолардан қўрқмайдиган одам. **Сабр** — **имоннинг ярми** дейдилар, чунки суфийнинг душмани бўлган нафс сабр орқали жиловланади, тоатдан ҳаловат топиш ҳам сабр билан бўлади.

Хавф — қалбнинг ишончидан, имон аминидан чиқиш, иккиланиш, таҳлика. Шайтон найранги ҳам, вақтинчалик, кўнгилга хавф — қўрқув солади. Солик азобдан эмас, балки макрдан, нафс макридан қўрқади. Ваҳоланки, шайтон имони мустаҳкам одамдан қўрқади.

Ражо — умидворлик. Қалбнинг келажакда маҳбуб васлига етишишдан умидворлиги, хавфдан қутулиш умиди. Дилнинг соғинчи, интиқликлари ҳам шунга киради.

Таваккул — барча яхши-ёмон ҳодиса ва ишларни Худодан деб билиш, Парвардигорга суяниш. Таваккул илоҳий файзга эътимодли кишининг имонидир. Бу маърифат ва амалдан келадиган олий мақомдаги имондир. Кошифий: «Таваккул — имон ҳақиқатидир», — деган эканлар.

Ризо — қалбдан қабоҳат — кирларнинг кетиши, қазову қадар ҳукмига бўйсунуш, нафс розилигидан чиқиб, Ҳақ розилигига киришидир. Ризо — банданинг ўз ризосидан чиқиб, маҳбуб ризосига кириши, илоҳий қисматга зарра эътироз қилмаслигидир. Соликда ушбу мақомда ҳеч нарсадан ғазаб, ҳаяжон, гина-кудурат ва хафаланиш бўлмайди.

Ҳол — мақомат даражаларини бир-бир эгаллаб, муваффақиятга эришган солик ҳол мартабасига етади ва тасаввур-тахайюлда илоҳий жамолни мушоҳада қила бошлайди, қалбини завқу шавқ қамраб олади. У шундай бир ҳолатга кўтариладиким, бутун аъзолари гўё Оллоҳ дейдиган, ҳар нафаси буюк Тангрининг борлигидан хабар берадиган бўлади.

Аммо баъзиларнинг фикрича, ҳол мартабаси мақоматдан кейин келадиган руҳий хусусият бўлмасдан, балки мақомларни бир-бир эгаллаб бориш жараёнида юз беради. Бошқача айтганда, мақом қатъий амалий назорат босқичи, ажзу изтиробнинг чуқурлашиб, кучайиб боришини англатса, ҳол — руҳий тараққиётнинг натижа — ҳосиласини билдиради; соликда ўзга ҳолатнинг, ўзга руҳий кайфиятнинг юзланишидан хабар бериб туради. Ҳол — қалбнинг ўзига хос қисқа муддатли порлаши, чақмоқ чақилгандай ярқираган чароғон нурга тўйиш лаззати. У бир лаҳзада пайдо бўлиб, яна ғойиб бўлиши мумкин. Ҳол — илоҳий раҳмат ва бараканинг нузул бўлиши, қуйи-

либ келишидир. Саййид Жаъфар Сажжодийнинг «Фарҳанги мусталаҳоти урафо» номли луғатида ҳол тушунчасига қуйидаги таъриф берилган: «Ҳақ тарафдан соликнинг пок дилига нузул бўладиган ва унинг руҳини такомилга олиб борадиган файзнинг даражасини ҳол дейдилар. Ҳол бир лаҳзалик, ўткинчи ва доимий бўлиши мумкин. Доимий ҳол — ҳолнинг юксак даражасидир»¹.

Ҳол руҳият билан боғлиқ бўлгани учун у тасаввуфда махсус илм — **илми ҳол** орқали ўрганилган. Тасаввуф аҳли орасида «илми қол» ва «илми ҳол» деган тушунчалар бўлган. «Илми қол» тил билан ифодаласа бўладиган билимлар, яъни зоҳирий билимлар, чунончи, шариат билимлари ҳам шунга киради. «Илми ҳол» эса инсондаги сўз билан тушунтириб бўлмайдиган ғаройиб руҳий кечинмалар, фавкуллода феъл-атвор, хислатларнинг намоён бўлишидир. Ҳол шу боис **тараб, сурур, ҳазинлик, шодлик, ғам, завқ-шавқ, яйраш ва хумор** тушунчалари билан алоқадордир.

Суфийлар яна дейдиларким, ҳолни тиришиш, таълим-таҳсил билан қўлга киритиб бўлмайди, чунки ҳол — атоий Худодир, ғойибдан келган туҳфа-неъматдир. Мақомни эса таълим-таҳсил, жаҳду жиҳод билан касб этса бўлади. Шундай қилиб, ҳол — Оллоҳ инояти, мақом этилган мартаба.

Худди мақомнинг босқичлари бўлганидай, ҳолнинг ҳам тасниф-таърифта келтирилган босқичлари мавжуд. Уларга — **Қурб, Муҳаббат, Шавқ, Унс, Мужоҳада, Мушоҳада Мукошифалар** киради.

Қурб(яқинлик)—соликнинг ўзини Тангри таолога яқинлашганини ҳис этиш ҳолати, Худонинг ҳузурини бевосита сезиш, Худо нигоҳини тушунишни ҳам англатади.

Муҳаббат мақоми қалбда кучли туйғунинг кўтарилиши, бетоқат ва безовта бўлиб, барча гўзалликлар манбаи, қудрату нусрат, неъмату роҳат эгаси Тангри томон талпинишдир.

Шавқ — муҳаббатнинг зўрайиши.

Унс — (дўстлашув) эса кўникиш, Худо меҳрига, шафқатига одатланишни англатади.

Мужоҳада — нафсни маҳв этишга қатъий интилиш, танга машаққатни раво кўриб, маънавият учун жиҳод, яъни жангга кириш ва ғалаба қилиш, демак. Мана шундай жидду жаҳд, шиддатли руҳий изтироблардан кейин солик Ҳақ жамолини **мушоҳада** эта бошлайди, яъни ғайб пардалари очилиб, илоҳий сирларнинг кашф этилишига йўл очилади — **мукошифа** мартабаси ҳосил бўлади.

Албатта, бу мартаба — манзилларнинг кетма-кетлик тартибини шартли деб билмоқ керак. Чунки бу ҳолатлар соликда навбатманавбат юз бериши ҳам, ёинки бирданига бир неча хислат соҳибига айланиши ҳам мумкин.

¹ Сажжодий. Фарҳанги мусталаҳоти урафо. Техрон. 1941. 79-бет.

Ҳар бир соҳада бўлганидай, суфийликнинг ҳам ўзига хос истеъдоди бор. Буни тасаввуфда жазба деб юритганлар. **Жазба** — бу инсондаги алоҳида илоҳсеварлик майли, руҳий ва тафаккурий-шуурий бир таважжухдир. Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанддан бу мартабага қандай қилиб эришдингиз, деб сўраганларида, ул зот мана бу арабча жумла билан жавоб берган эканлар: «Жазбатун мин жазобатил ҳаққи ювазил амалис сақлатайн», яъни: «Одамзод ва жин-парининг амали учун Ҳақнинг жазбалари — тортишишларидан бир тортиш кифоя».

Демак, жазба — тортиш, Ҳақнинг бандаларига ва бандаларининг Ҳаққа интилиши, иродани Илоҳга боғлайдиган дард. У кўнгилни бетоқат этиб, фақру фано йўлига етаклайди. Жазба қанча кучли бўлса, солиқ тариқат одобини шунча тез ўзлаштириб, қалб кўзи очилади, ҳолга киради.

Маърифат ва ҳақиқат

Ҳақ йўлига кирган дарвешнинг ана шундай руҳий изтироблар сафаридан сўнг қўлга киритган маънавий маърифатини **Сари Сақатий «тавҳид»** (бирлашиш), **Маъруф Кархий ва Абдусанд Харроз «фано»** (йўқолиш) деб атадилар. Зероким солиқ ўзи билан Илоҳ орасидаги масофани қисқартира бориб, вужуд тўсиқларини енгиб ўтиб, шахсий «Мен» идан қутулади ва тўлалигича Мутлоқиятга қўшилиб, у билан қоришиб, эриб кетади. Суфийлар буни қатра-нинг уммонга(океан)га қўшилиши ёхуд қизитилган темирнинг олов билан бир хил тус олишига қиёслаб тушунтирганлар. Дарҳақиқат, қатра уммондан нишона, уммоннинг моҳияти қатрада ифодаланган. Шу сингари инсон руҳида ҳам Илоҳ сифатлари мужассам. Бироқ моддийлик уни Илоҳдан ажратиб туради. Аслидан ажралган, вақтинча ғарибликда, мусофирликда бўлган инсон руҳи ҳижрон доғида қийналиб, азоб чекади. Аммо руҳ моддийликдан покланса, мусаффо шабнамдай бўлиб, уммонга — ўз аслига бориб қўшилиши мумкин. Бу васл фақат илоҳий маърифат орқали, яъни ўзини англаш, таниш ва шу асосда ўз Раббини таниш орқали қўлга киритилади.

Шундай қилиб, илоҳшунослик илми бўлган ирфон ёки маърифат тариқатнинг ҳосиласи ва бевосита давомидир. Бошқача айтганда, тариқатдан мақсад маърифатдир. Хўш, маърифатнинг нишонаси нима, қандай киши маърифатга эришган деб ҳисобланади? Суфийлар назарида **маърифат фикрдан олдин келадиган ва шубҳага заррача асос қолдирмайдиган билимдир**. Маърифат билими ботиний билим деб ҳам юритилади. Гарчи зоҳирий билимлар Ҳақ таоло асрорини англашга яроқсиз бўлса-да, лекин дунёни билиш Оллоҳни билишнинг биринчи босқичи, яъни Оллоҳни билиш дунёни билишдан бошланади, чунки дунё — касрат олами, Оллоҳнинг ижоди. Унинг

сифатлари, қудратини намоён этиб турадиган кўзгу. Тасаввуф назариётчиларидан бири **Абдураззоқ Кошоний Ибн ал-Арабий** сўзларига таяниб, маърифатга қуйидаги таърифни берган: **«Маърифат мухтасар билимларни тафсилотлар суратида танимоқдир, илоҳий маърифат илоҳий зот ва сифатларни аҳвол ва ҳодисалар тафсили ва нузул бўлган амрлар суратида таниш демак».**

Тасаввуф аҳли билишнинг фалсафий йўллари — ҳис қилиш, тасаввур, мантиқий тафаккур ва ҳоказоларни ҳам эслаб ўтадилар. Бироқ уларнинг фикрича, ақлий-ҳиссий билиш зоҳирий билимларнигина англашга kifоя қилади, холос. Илоҳиётни англаш учун эса ақл ожиздир. Илоҳиёт билими ақлга сифмайдиган, ақл ўлчовларидан баланд турадиган билимдир. **Ибн ал-Арабий айтадики, Худо ҳақида ҳам ақл ишлатиб тил билан ифода этиш мумкин, лекин ақл кучи билан уни билиш мумкин эмас. Ақл исботни талаб қилади, далил ва тажриба билан иш кўради. Ваҳоланки, Худонинг борлиги, зоту сифатларини далил орқали исботлаш мушкул. «Маърифат» Ҳақ томонидан юборилади.**

Ҳозирги замон илм-фани нуқтаи назаридан Ибн ал-Арабийнинг бу сўзларига нима дейиш мумкин? Ибн ал-Арабий айтганидек, Худонинг борлигини далил билан исботлаш мушкул, аммо мумкин. Ҳозирги замон квант ва мажмулар назарияларига асосланиб, Худонинг борлигини исботлаб берса бўлади. Китобимизнинг еттинчи фаслида, оз бўлса ҳам, бу вазифани бажаришга ҳаракат қилинди.

Шу ўринда тасаввуф аҳли тез-тез мурожаат қиладиган уч хил билим босқичлари — **илмул яқин, айнул яқин ва ҳаққул яқин** тушунчалари устида тўхталмоқчимиз. Арабча «яқин» сўзи «ишонч» сўзи билан маънодош бўлиб, бирон нарсага қатъий ишонишни англатади. Бу сўз Қуръони каримда ҳам кўп қўлланилади.

Илмул яқин китобий, таҳсиллий билимга ишора бўлса, **айнул яқин** ўз иштирокида аниқланган, тажрибавий билимни англатади, **ҳаққул яқин** эса, ўзи тажриба воситасига айланиб, ҳақиқатни англашдир.

Илмул яқин — билиш орқали ишониш. Масалан, менга тушунтириб айтдиларки, олов иссиқдир ва у куйдиради, мен бунга ишондим. **Айнул яқин** — билимга тажриба қилиб ишониш. Мен ўзим синаяб кўрдим: олов ҳақиқатдан ҳам иссиқ ва куйдиради. **Ҳаққул яқин** — ҳақиқий ишонч, яъни мен ўзим оловда ёндим ва оловнинг ёндириш кучи, хусусиятига батамом ишондим.

Муҳаббат

Муҳаббат — тасаввуфнинг асосий рукнларидан бири. Жуда кўп ирфоний тушунча — истилоҳларнинг шарҳи муҳаббатга келиб боғланади. Тасаввуфни оддий қилиб, илоҳий муҳаббат ҳақидаги билимлар мажмуи дейиш мумкин. Чунки тасаввуф илоҳий маърифат-

ни эгаллаш, Оллоҳнинг сифати ва исмлари орқали Унинг зотини билиш ва танишни талаб қилар экан, буни ақл ва назарий — тафаккурий билимлар билан эмас, балки яширин бир ички туйғу, ботиний басарият, яъни муҳаббат воситасида амалга оширилади.

Шунинг учун, чинакам солик, бу ошиқ солиқдир. **Ишқ илоҳий маърифатни пайдо қилувчи қудрат, солик вужудини ёндириб, маҳбуб висолига яқинлаштирадиган покловчи муқаддас олов.** Қалбда ишқ қанчалик кучли бўлса, солик маърифат зиналаридан шунча бардам ва тез кўтарила боради, нафсий сифатларини тарк этиб, камолот чўққиларини забт этаверади.

Тасаввуфда банданинг Илоҳга муҳаббати билан бирга, Илоҳнинг ўз бандаларига муҳаббати ҳам эътиборга олинади. Аслини олганда, олам, унинг ашъёлари, тирик мавжудотлар, инсон — ҳамма-ҳаммаси Мутлақ руҳнинг муҳаббати туфайли вужудга келган. Аҳли ирфон тасаввурига кўра, бошида Мутлақ руҳ жавҳаридан бошқа нарса йўқ эди. Мутлақ руҳ ўз ҳусну жамоли, қудратига маҳлиё бўлади, яъни Ўзини ўзи севиб қолади ва ҳусну жамолини намойиш этиш учун дунёни яратади. Демак, Дунё Мутлақ руҳнинг кўзгуси, Инсон Унинг муҳаббатининг меваси. Инсон ўз хилқати, тузилиши билан илоҳий хусусиятларни акс эттирган тимсолдир, унинг қалби эса нури Раҳмон маскани. Шунинг учун тасаввуфий муҳаббат икки ёқламадир, бир томондан, ўз яратувчисига муҳаббати, иккинчи тарафдан, Тангрининг бандасига марҳамати, хайру эҳсони, Ҳақнинг бандага муҳаббати.

Аммо ҳужжатул ислом имом **Абу Ҳомид Ғаззолийнинг** фикрича, Оллоҳни севиш фақат жунуни бор алоҳида шахслар — ошиқ солиқнинг фазилати эмас, Оллоҳ ҳамма учун сеvimлидир, чунки Унда инсон тасаввуридаги барча эзгуликлар, инсонни ўзига тортувчи, муҳаббатига сабаб бўлувчи жамики сифат ва хислатлар мавжуд. Аллома буни қуйидаги омиллар орқали тушунтиради: 1) инсон ўзини, ўз камолоти ва ҳаётига асос бўладиган нарсаларни севади; 2) ўзига яхшилик қилган, ёрдам берганларни севади; 3) умуман ҳаммага яхшилик қиладиган саховатли одамларни севади; 4) шунингдек, барча гўзал нарсалар, нафосат олами, хушбўй, хушсурат нарсалар ҳам сеvimли; 5) маслак ва мазҳаб юзасидан ҳам одамлар бир-бирларини яхши кўрадилар. Аммо бунда муайян шахснинг жисми, вужудини эмас, балки мазҳаби, руҳий-маънавий ўхшашлиги муҳаббатга сабабдир. Шу каби сахийлар сиймосида саховатни, одиллар сиймосида адолатни, қаҳрамонлар сиймосида қаҳрамонликни севамиз. Бу сифатларнинг ҳар бири алоҳида олинганда муҳаббатга сабаб бўлади, аммо улар бир ерга йиғилса-чи? Унда муҳаббат ҳам йиғилиб, кучаяди ва у Худога бўлган қайноқ муҳаббат даражасига кўтарилади. Чунки фақат Тангригина барча яхши, эзгу сифатларни жамлаган Зотдир. **Худони севиш орқали биз абадиятни, абадий адолат ва Ҳақиқат-**

ни севамиз. Инсон ана шу идеал етуклик ва камолни кўмсайди, ўзининг барча ният ва орзуларини шу билан боғлайди.

Ғаззолийнинг уқтиришича, инсоннинг ўзини севиши ҳам Оллоҳга бўлган муҳаббатдан нишона, негаки ўзини севиш — ўз камолоти учун курашиш демак. Бизни бунёд этган Парвардигор камолотимизга раҳнамо. Шу боис биз **ўз камолотимиз ва ҳаётимизни севишимиз билан Худони севган бўламиз.** Бу фикрни мутафаккир «**Ўзини таниган киши ўз Раббини танийди**» деган ҳадис билан тушунтириб айтадики, ўзини севиш — ўзини таниш демак. Шунинг учун муҳаббат ва маърифат ўзаро алоқадор тушунчалар бўлиб, «маърифатсиз муҳаббат, муҳаббатсиз маърифат бўлмайди».

Ғаззолий талқинига кўра, илоҳий муҳаббат билан инсоний муҳаббат орасида зиддият йўқ. Аксинча, илоҳий муҳаббат инсоний муҳаббатнинг ривожланиб, камол топган кўриниши. Ҳамма гап қандай одамни севишда. Биз нима учун оқил, ориф ва заковатли одамларни севамиз? Ғаззолий бунга жавоб қайтариб дейдики, маънавий камолотга интилган, эзгу қалбли ҳар қандай одам севимлидир, чунки у Оллоҳни севади ва Оллоҳ ҳам уни севади. **Пайгамбарлар, ориф, солиҳ кишилар шунинг учун муҳаббатга сазовордирлар. Бундай кишиларни севаган одамларнинг нияти бузуқ ва ўй-хаёли разолатлар билан банд бўлган бўлади.**

Тасаввуф ғоялари — кўп тармоқли, кўп қиррали, баъзан бир-бирига зид, аммо қизиқарли, турли йўналишдаги мазҳабу силсилалар қарашларини бирлаштирувчи беҳудуд фикрлар олами. Бир ёқдан Қуръону Ҳадис мағзи, илми калом, мутазилийлар, ашъарийлар, «Ихвон ус-сафо» жамлаган фалсафа, иккинчи ёқдан Зардушт ва Будда, Исо ва Муҳаммад, Афлотуну ва Арасту ғоялари, шоҳлик ва адолат, мулк ва тенглик, хайру шарр тўғрисида баён этилган пурмаъно ҳикматлар: инсон ахлоқини поклаш, ростгўйлик ва рост сўз ҳақида ўгит берувчи пандномалар. Буларнинг ҳаммаси сарчашма бўлиб, тасаввуф деган дарёга келиб қўшилган. Бироқ бундан: тасаввуф турли билимларнинг механик равишдаги йиғиндиси — йиғма таълимот экан-да, деган хулосага келмаслигимиз керак. Тасаввуф хилма-хил оқимлардан, диний, адабий манбалардан ўз мақсадлари йўлида фойдаланган, уларни ўз қарашларига мослаб ривожлантирган. Инсон учун қайғуриш, унинг маънавий камолотини ўйлаш тасаввуфнинг доимий ўзак масаласи бўлиб келган. Тасаввуф тарихида ҳар хил силсила ва тоифалар алмашиб турган бўлса-да, инсон маънавияти масаласи ҳеч қачон тариқат аҳли диққат эътиборидан четда қолган эмас. Айниқса, инсоннинг ботиний зиддиятлари, руҳ ва жисм орасидаги кураш суфийларни кўп қизиқтирган. Улар инсонда азалий икки қарама-қарши куч — раҳмоний ва шайтоний қувватлар борлигини, инсон Оллоҳнинг бандаси сифатида шайтон васвасасини енгиб, раҳмоний фазилатларга эга бўлиши лозимлигини таъкид-

лайдилар. Инсоннинг ҳаётдаги ўрни, жамият бўлиб яшаш тартибларига ҳам шу мавқедан туриб қаралган; чунончи, ижтимоий низолар, уруш-жанжаллар, мулкый тенгсизликнинг туб моҳияти, бош сабабини ҳам тасаввуф инсон табиати ва сийратидан қидиради, инсоннинг ахлоқини тузатишни унинг табиатидаги салбий, ҳайвоний кучларни маҳв этишдан бошлаш керак, деб тушунтиради. Тасаввуфчилар инсон табиатидаги салбий кучларни умумий ном билан «**нафс**» ёки «**нафси аммора**» деб атадилар ва унга қарши уруш эълон қилдилар. Мол-дунё тўплаш, нафс эҳтиёжига қараб юриш, ҳирсу ҳавас қатъий қораланди. Инсонни ноқислик ва фалокатлардан қутқаришнинг бирдан-бир тўғри йўли — **нафсни ўлдириб, қаноат билан ҳалол яшаш**, руҳ — иродани чиниқтира бориб, инсонда инсонийликни, яъни илоҳийликни тантана этириш зарур, деб тарғиб қилинди.

Ушбу фикрлар улуғ шайхларнинг «тасаввуф» тушунчасига берган таърифларида аниқ ифодаланган.

«Тасаввуф нима?», деган саволга Шайх Нурий жавоб бериб айтади: «Тасаввуф — нафс лаззатларидан воз кечишдир». Ёки Шайх Сафий Алимшоҳ жавоби бундай: «Тасаввуф — нафс манзилларини босиб ўтишдир». Шайх Равим: «Тасаввуф — Худо йўлида нафсдан кечмоқдир». Атоқли суфий шоир Бобо Тоҳир эса бу маънони янада аниқроқ қилиб: «Тасаввуф — ўлими йўқ ҳаёт ва ҳаёти бўлмаган ўлимдир, яъни ҳайвоний ҳаётда ўлмоқ ва инсоний ҳаётда яшамоқ», — деган.

Демак, нафс одамни одамийликдан чиқаради, азим гуноҳларни қилишга сабабчи бўлади. Қуръони каримнинг «Хумаза» сурасида айтилишича, мол тўплашга меҳр қўйиб яшаган одам мол-мулки билан Худонинг оташида ёниб, нобуд бўлади¹.

Нафс худбинликни, ўзим бўлай фалсафасини туғдиради. Нафс домига тушгандан кейин, киши ҳеч нарсадан тап тортмайди, ҳаром-ҳаришдан ҳазар этмай, бошқалар ҳисобига бўлса ҳам яхши яшашни ўйлайди. Оқибатда у золим, бераҳм, риёкор ва барча салбий хислатларга эга бўлиб қолади. Шунинг учун тасаввуф талаб этган тийилиш, қаноат, сабру фақирлик тариқатида гап кўп.

Шу боис ҳам Туркистоннинг улуғ авлиёси Ҳожа Аҳмад Яссавий нафсни инсонийлик душмани, имон душмани деб, ҳикматларида уни ғазаб билан қоралаган эди. Чунончи:

Золим нафсим ҳеч қўймайин ўйга солди,
Нафсдин кечиб чин ошиқлар Оллоҳ деди.
Нафс йўлига кирган киши расво бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб тўзиб гумроҳ бўлур.
Ётса — қўнса шайтон била ҳамроҳ бўлур,
Нафсни тепкил, нафсни тепкил эй бадкирдор!

¹ Қуръони карим. 104-сура, 1—6-оятлар, 522-бет.

Нафсдан қутулмасанг, ошиқ ҳам бўлолмайсан, Ҳақ йўлига ҳам киролмайсан, дейди улуғ шоир.

Маълум бўлдики, тасаввуф аҳли нафс деганда фақат ейишичишни назарда тутмаган, бу тушунча кенгайиб ҳам чуқурлашиб, бойлик, мулк, тож-тахт масалаларига боғланиб кетади. Тасаввуфнинг дунёга, ҳаётга муносабати, эрк, узлат каби ижтимоий ҳодисаларга қараши ҳам шу тушунча асосида ойдинлашади.

Алишер Навоий ҳам ўз асарларида нафсни инсон боласининг энг ғаддор душмани сифатида таърифлайди.

Комил инсон — одамзод орзу қилган жамики эзгу хислатларнинг ифодачиси, у Мутлақ Руҳ билан инсоният ўртасида восита бўлувчи муқаддас хилқат. Бундай мартабага мушарраф инсонларни валиуллоҳ, қибла, кутб, ғавс, абдол деб ҳам улуғлаганлар.

Дунёнинг тинчлиги ва фаровонлиги, инсоният бахт-саодати ҳақиқатдан ҳам, доно ва оқил, пок ниятли одамлар фаолиятига боғлиқ. Яъни, илоҳий поклик ва нафосат, эътиқод ва тафаккур бизни бало-қазодан асрайди; ҳаётни авайлаб, сақлаб туради. Тасаввуф ўз усули, ҳақиқат деб топган йўли билан шу мақсад сари интилган. Тасаввуф аҳли сиғинган идеал — Комил инсон аслида халқ идеали, адабиёт идеали эди. Бу ҳаётбахш таълимотнинг пешволари яратган асарлар, суфиёна руждаги шеъру дostonларни мутолаа қилар эканмиз, ёруғликнинг зулмга, хайрнинг шаррга, файзу камолнинг нуқсу ноқислик, калтафаҳмлик ва нодонликка қарши омонсиз жангига гувоҳ бўламиз. Воқеан, тасаввуф шайхлари зулм ва қоронғилик лашкарларига қарши маърифатни қурол қилиб олиб, жангга кирган паҳлавонларга ўхшаб кетадилар. Улар Каъба деб кўнгилни тан оладилар, кўнгил райига юрадиган, дунёни кўнгил орқали биладиган ва кўнгилга сигинадиган одам Оллоҳнинг севгани деб чиқдилар.

Моҳиятан олганда, комил инсон ҳақидаги тушунчаларнинг мухтасар мағзи шундан иборат. Аммо бу ҳақда улуғ ашломаларнинг қимматли ва аҳамиятли қарашлари, фикрлари бор.

Комил инсон тасаввуф адабиётида кўп марта тилга олиниб, мунозараларга сабаб бўлган ва бу ҳақда махсус китоблар ёзилган. Шулардан Саид Абдулкарим Гелоний ва Азизиддин Насафий (XIII аср) ларнинг «Инсони комил» номли рисоаларини махсус тилга олиб ўтиш мумкин. Аслида, **комил инсон тушунчаси биринчи марта Шайхи Кабир номи билан машҳур бўлган Муҳъйиддин Ибн ал-Арабий (1165—1240) томонидан муомалага киритилганини қайд этмоқ жоиз¹**, деб ёзадилар мавлоно Нажмиддин Комилов.

Ибн ал-Арабий наздида комил инсон — бу ақли аввал ёки нафси аввал, ақли кулл тушунчалари билан маънодошдир. Чунки Тангри таоло илоҳий нурдан илк марта Ақли аввални яратди ва

¹ *Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. 145-бет.*

унинг сурату шаклини Комил инсон қиёфасида зуҳур этди. Шунинг учун «Халақаллоҳу одама ало суратар-Раҳмону» деган ҳадис мавжуд. Маъноси: Оллоҳ одамни Раҳмон суратида яратди. Комил инсон, шу тариқа, Оллоҳнинг Раҳмону Раҳим сифатларига эга бўлди, дейдилар¹.

Ибн ал-Арабийнинг фикрича, комил инсоннинг ердаги тимсоли ҳазрати Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламдир.

Саид Абдулкарим Гелоний фикрига кўра, ҳар бир инсон иккинчисининг ўрнини босадиган нусхадир ва бир-бирининг қаршисида турган кўзгу кабидир. Битга одамдаги хислат ва сифат иккинчисида акс этиб туради. Аммо фарқи шундаки, бу аксланиш баъзиларда феъл-ҳаракат бўйича бўлса, баъзиларида эса қувва, яъни хислат-хусусиятлар билан намоён бўлади. Демак, истевдод ва қобилият, хусусият ва сифатига кўра бир-бирига ўхшаш одамлар беҳад кўп. Буларни умумий ном билан халқ, одамлар деб қўя қоламиз. Бирига қараб иккинчисининг хулқу атвори, даражасига баҳо бера оламиз. Аммо шундай комил ва акмал кишилар борки, улар камолотда нафақат ўзга одамлардан, балки бир-биридан ҳам кескин фарқланиб турадилар. Буларни авлиё ва анбиё деб атаймиз. Буларнинг ҳам даражалари бор: баъзилари **комил**, баъзилари **акмал**, бир қисми эса **фозил**, Яна бир қисми **афзал**, яна бири эса **афзалу акмалдирлар**.

Шайх Омилий дейдиким, ҳақтўй олимларнинг фикрига қараганда, олам Комил инсон ҳақиқати туфайли барқарордир, зеро фалаклар унинг нафаси билан айланурлар, мулки малакут ундан таълим олурлар. Шундай мартабада Комил инсонни Ҳақнинг кўзгуси дейдилар. Ҳақ таоло ўз исми ва сифатларини фақат Комил инсонда кўради. Шуни ҳам таъкидлайдиларки, Комил инсонгина Ҳақ қудратининг буюклиги, чексизлигига гувоҳ бўла олади.

Шу мазмунда уни Оллоҳнинг ердаги халифаси — ўринбосари дейиш мумкин. Қуръони каримда инсонга берилган таърифлар ҳам Комил инсонга берилган таърифлардир.

Шайх Азизиддин Насафийнинг «Комил инсон», «Мақсади ақсо», «Зубдатул ҳақойиқ» номли ва бошқа асарларида комил инсон масаласи бир мунча бошқача ёритилган. Унда бу тушунча инсоннинг пайдо бўлиши, тараққиёти, мартабалар топиши билан боғлиқ ҳолда олиб қаралган. Биз Насафий таърифларида айнан ҳаётий одамга хос белгилар, ахлоқий сифатларни кўраимиз. Яна шуни ҳам айтиш керакки, Азизиддин исломдаги бир нечта илмнинг инсонга бўлган қарашлари ва муносабатларини чоғиштиради, инсонни кайҳоний вужуд сифатида ҳам, ер махлуқоти сифатида ҳам таҳлил ва тадқиқ этади. Насафийда комил инсон руҳ тушунчаси билан зич алоқада текширилади. Инсон мартабалари руҳ мартабалари сифати-

¹ Сайид Содиқ Гуҳарин. Шарҳи истилоҳати тасаввуф. 1-жилд, 125-бет.

да олиб қаралади. Шунинг учун умумий тушунчалардан конкрет тушунчаларга ўтиб туриш бор. Бунинг сабабларидан яна бири Азизиддин Насафийнинг камолотни уруж (қўтарилиш) ва нузул (тушиш) назарияси асосида тушунишидир. Бу назария, ўз навбатида, улуғ олам ва кичик олам тушунчалари билан боғланиб кетади. Чунки Насафий Ибн ал-Арабийга қўшилиб, инсонни олами сағир (кичик олам), илоҳий олам ва моддий оламини биргаликда олами кабир (улуғ олам) деб айтади. Улуғ оламдаги жамики нарса ва хусусиятлар кичик оламда, миллиардлаб маротаба кичрайтирилган ҳолатда, мавжуд. Шу тариқа инсон улуғ олам — олами кабирнинг кичрайтирилган нусхаси ҳисобланади. Ўша замонда бу гаплар тахмин (гипотеза) босқичида бўлса, бугунги кунда бу фаразлар илмий асосланиб, амалиётда кўрилиб, назарияга айланган.

Азизиддин Насафий комил инсонга таъриф бериб ёзади: «Билгилки, Комил инсон деб шариат ва тариқат ҳамда ҳақиқатда етук бўлган одамга айтадилар ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтайин: билгилки, комил инсон шундай инсондир-ким, унда қўйидаги тўрт нарса камолга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф».

Бу сифатлар билан зийнатланган одам ёлгон, риё ва бадкорликдан чекинади, ҳамма вақт эзгу ният билан эзгу ишларга тайёр туради. Азизиддин Насафий яхши ахлоқ ҳақидаги Зардушт ояти ёнига «маориф», яъни тасаввуфий покланиш талабини қўшиб қўйган. Унинг фикрича, тариқат йўлига кирган соликларнинг вазифа-мақсади ушбу тўрт фазилатни эгаллашдир. Кимки ўзида шу сифатларни камол топирса, у камолотга эришади.

Насафийнинг мазкур таърифидан иккита хулоса келиб чиқади. Бири, олим назарида комил инсон ҳаётдан ташқари бўлган аллақандай мавҳум зот эмас, балки реал одамдир. Иккинчи хулоса шуки, Насафийга кўра, комил инсон мартабаси тариқат ва риёзат йўли билан қўлга киритиладиган юксак мартабадир.

Комил инсон ҳақида юқорида баён этилган фикрларни жамласак, қўйидаги хулоса келиб чиқади:

— Комил инсон — инсонларнинг энг мукаммали, энг оқили ва энг доноси, яъни энг ақллиси.

— Комил инсон Илоҳ билан одамлар орасидаги воситачи, илоҳий амр, ғайб асрорини оддий одамларга етказувчи улуғ ҳомийдир.

— Комил инсон мартабада Ақли аввалга тенг; Оллоҳ аввал Ақли куллини, яъни Комил инсонни яратди, кейин у туфайли бошқа махлуқотлар яратилди.

— Комил инсон руҳи азалдан маълум, у Тангри таоло яратган энг қудратли руҳдир.

— Комил инсон шу сифатлари билан мутлақ илоҳий хислатларни жамлаган кайҳоний мавжудликдир, у оддий инсон суратида

кўринса ҳам, лекин маънан коинотни қамраб олган, ҳамиша бедор ва ҳамма нарсадан хабардор бир зотдир.

— Шу мартабада у Оллоҳнинг ердаги халифаси бўла олади.

— Комил инсон кишилик жамияти ичидан етишиб чиқадиган мўътабар зотдир. Унинг мартабаси азалдан аниқ бўлган эмас, балки ахлоқий ва маънавий покланиш жараёнида камолотга эришади.

— Шунинг учун ҳар бир пок ахлоқли, илоҳсевар шахс комилликка интилиши ва бу йўлда насиба олиши мумкин.

— Комилликнинг белгиси Ҳақ йўлидан бориб, халққа фойда келтиришдир. Киши ўз нияти, сўзи, амалий ишлари билан одамларга қанчалик нафъ келтирса, ёмонларни тўғри йўлга солса, Худо йўлида фидо бўлса, у шунча комилдир¹.

Азизиддин Насафий камолотнинг белгиси сифатида икки нарса-ни асос қилиб олган, бунинг бири — ҳамида ахлоқ; иккинчиси — ўзини таниш. Шу икки асоснинг бор ёки йўқлигига қараб у одамларни уч қисмга ажратган. **Биринчиси** — ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанмаган ва ўзини-ўзи танимаган одамлар. **Иккинчиси** — ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанган, аммо ўзини танимаган одамлар. **Учинчиси** — ҳамида ахлоқий сифатлар билан безанган ва ўзини таниган одамлар. Олимнинг назарида ана шу кейинги — учинчи тоифа одамлар комил инсонлардир.

Энди **ҳамида (мақталган)** сифатлар нимадан иборат эканини ҳам аниқроқ айтиб ўтайлик. **Шариат аҳли наздида ҳамида ахлоқ** — бу беш вақт намозни қанда қилмайдиган, бошқа фарз амалларни ҳам сўзсиз бажарадиган мўмин-мусулмон, солиҳ одамдир. **Ҳикмат аҳли эса билим эгаллашда етук бўлган одамларни ҳамида ахлоқ деганлар.** **Тасаввуф аҳли** илму дониш, тақво ва мустаҳкам имон, солиҳлик баробарида яна риёзат билан кирадиган жуда кўп сифатлар, чунончи, **манманлик, нафс ва ҳирсени тарк этиш**, ростгўйлик, ҳалоллик, собит ва собирлик, Худодан рози-ризо бўлиб яшашни ҳам ҳамида ахлоқдан талаб қилганлар.

Хуллас, тасаввуф аҳли инсон камолотида нафсни билиш ва уни тарбиялашга алоҳида эътибор берган. Бу масалага тасаввуф нуқтан назардан чуқурроқ тўхталиб ўтиш жоиз деб билдик.

«*Нафс инсоннинг моддий ўзлиги, «Мен»лигидир. Бизнинг ботинимизга бир идора этувчи, жисмимизни, моддий борлиғимизни, ҳаёт учун зарурий манфаатларимизни қўриқлаш ва қўллаш мақсадида фаолият кўрсатувчи маънавий бир борлиқ нафсдир*»², деган экан **Жўшон**. Нафснинг мавжудлиги зарурият ва унинг истаклари табиийдир. Лекин уни назорат қилиш, тарбиялаш ва ёмон иллатлардан поклаб

¹ *Нажмиддин Комилов*. Тасаввуф. Биринчи китоб. 147—150-бетлар.

² *Жўшон М. А.* Тасаввуф ва нафс тарбияси. 13-бет.

туриш шарт. Шунда инсонга балойи нафс иллоти юкмайди. Тасаввуфдаги бошқа таълимотларни қўятуриб, бу масала устида Нақшбандия таълимотида нима дейилганини кўриб чиқайлик.

Нақшбандияда бу масалага махсус эътибор берилган. Бу таълимотга мувофиқ, нафс инсоннинг латоифларидан биридир. «Нафс халқ оламидан вужудга келган», дейди **Аҳмад Сирҳиндий**. Шунинг учун бу оламдаги хусусиятлар унда мавжуддир. Лекин нафс халқ оламидан бўлса-да, унинг асли Амр оламидан бўлган қалбнинг фаолиятидир. Шу туфайли уни тарбиялаш мумкин. Кўпинча, бошқа тасаввуфий адабиётларда нафсни йўқотиш, ўлдириш зарур дейилади. Нақшбандияда эса, инсонга берилган нафс қувватини эзгуликка йўналтириш, уни тарбиялаш зарур деб ҳисобланади.

Нафс тарбияси инсон қалбини очади, Баҳоуддин Нақшбанд қалбга руҳий ва жисмоний олам ўртасидаги воситадир, деб баҳо берган ва шунга асосланиб, ўзининг тариқатига **вуқуфи қалби** деган талабни киритган.

Баҳоуддиннинг «вуқуфи қалби» таълимоти икки маънони англатади. **Биринчидан**, ҳақиқатни англашни, кишининг қалби Ҳақдан огоҳ бўлиб туришини англатади. Буни **ёндош** деб атайдилар. **Иккинчидан**, солиқ ўз қалбидан воқиф бўлиши ва унга **таважжуҳ** қилиши, яъни унга тўла юзланиши кераклигини англатади. У қалбини Тангри зикри билан машғул бўлишга чорлаши ва уни гофил бўлишга қўймаслиги керак бўлади.

Демак, «вуқуфи қалби» шундай таълимотки, инсон унга асосланиб барча ҳолатда ва ишда доимо қалбига қараб, ундан огоҳ бўлиши, қалби эса фақатгина илоҳий нурлар ила тажаллий этиши керак. Шундагина инсон Оллоҳнинг ердаги халифаси вазифасини бажариб, бутун оламнинг гултожи деган унвонини оқлай олади.

Баҳоуддин Нақшбанд инсон ўзини англаши учун зарур бўлган руҳий камолот йўлларида ҳам катта аҳамият берган. «**Ориф кишилар топа оладиган ва бошқалар топа олмайдиган йўл уч қисмга — мууроқаба, мушоҳада ва мусоҳабага бўлинган**»¹.

Мууроқаба орифларнинг руҳий камолот йўлларида биринчиси-дир. «Билгилким, мууроқаба муштоқ бўлишдир. Мууроқаба тарақаба — интизор бўлмоқ сўзидан олинган. Бунда солиқ, Ҳақ йўлидан бораётган киши ўзига хос ҳайрат билан ўтириб ва Оллоҳдан келадиган файзга интизор бўлади. Шунинг учун уни мууроқаба деб атайдилар»².

Демак, мууроқаба муштоқлик, интизорлик бўлиб, Оллоҳдан келадиган файзга мунтазир бўлиб туришни билдирар экан.

¹ *Наврозова Г. Н.* Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. Докторлик дисс. автореферати. Т.: 2002. 29-бет.

² *Абдурахим Нақшбанди.* Шажарайн таййибайн машойихи нақшбандия мужаллидия. 71-бет.

Нақшбандия бўйича, орифлар руҳий камолот йўлларида иккинчиси мушоҳададир.

Мушоҳада ҳақида Баҳоуддин Нақшбанд шундай деган экан: «Мушоҳада — воридоти ғойибиятдурки, қалбга нузул этур». Бу таърифнинг мазмунини тушуниш учун «Воридоти ғойибия»ни тушуниш керак. «Воридоти ғойибия» ғайб олаמידан кирувчи ҳолдир. «Нузул» юқоридан тушиш маъносини англатади. Демак, **аждоду авлодлар, фарзанду шогирдларнинг қувватлари бир-бири билан боғланган бўлиб, ана шу руҳий занжирнинг қайсидир ҳалқасида бирор савоб иш қилинса, инсон қалбида ғайб олаמידан шодлик тушади, хато қилинган бўлса, кўнгли қора бўлади.** Айни шу фикрни ХХ аср охирида америкалик олим Вернон Вульф илмий асосда исботлаб берди. Нақшбанднинг мушоҳадага берган таърифини бу бизга кўринмас оламда бўлган ҳолатнинг қалбга тушиши деб изоҳлаш мумкин. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд мушоҳада ҳақида фикрини давом эттириб: «Замон ўтқувчидир, яъни унда сокинлик йўқ, шунинг учун ғайб олаמידан кираётган бу ҳолатларни идрок қила олмаймиз. Лекин бу ҳолатнинг қалбга тушиши натижасида бизда сифат ўзгариши содир бўлади. Қалбга кирган ҳолатнинг сифатига қараб бизда **қабз** — сиқилиш ёки **баст** — шодлик бўлади ва бундан биз уни била оламиз».

Ҳаққа етишмоқчи бўлган киши мушоҳада даражасига қадар юксалиши учун қалбнинг ҳар бир ҳолатини кузата оладиган ва шу ҳолатнинг сабабларини таҳлил этиб, топа оладиган бўлиши керак. Бунинг учун инсон «хуш дар дам», яъни ҳар бир нафасда ҳушёр — Оллоҳдан огоҳ бўлиши, ғафлатни тарк этган бўлиши лозим. Нақшбанд зикрнинг ҳақиқати — ғафлат майдонидан чиқиб, мушоҳада фазосига киришдир, дейди. Демак, қалбнинг ғафлатдан уйғонишида зикр — Оллоҳни ёдлаб туришнинг аҳамияти катта экан. Қалб уйғонгандан, аслини танигандан сўнг, ҳар бир нарсанинг асл сабабини била оладиган ва кўра оладиган даражага етганидан кейин ўз ҳолатини мушоҳада эта олар экан. Қалб тарбияси мушоҳада даражасига кўтарилишнинг асосий йўлидир.

Мусоҳаба — орифлар руҳий камолотининг учинчи йўлидир. Нақшбанд бу учинчи йўл — орифларнинг Ҳаққа етишиш воситасини шундай изоҳлаган: «Мусоҳаба — ўтган ҳар бир соатимизни ҳисоблаш ва текширишдир. Ўтган ҳар бир соатимиз, нафсимиз ва замонамиз ҳузур билан ўтдими ёки нуқсон биланми, агар ҳаммаси нуқсон билан ўтган бўлса, қайтамиз ва амални аввал бошдан бошлаймиз».

Баҳоуддин мусоҳаба билан вуқуфи замоний тушунчасини бир маънода ишлатган. У — «Вуқуфи замоний банданинг ўз аҳволидан огоҳ бўлишидирки, ҳар замонда унинг сифат ва ҳоли қандайдир шукрга муносибми ёки узрга лойиқми», — дейди. Бу икки ҳолатдан риоятни у вуқуфи замоний, деб атаган. Баҳоуддин вуқуфи замоний ҳар бир нафасни сақлашдир, токи, ҳар нафас ва ҳатто нафаслар ора-

сидаги вақт ҳам гафлатда ўтмасдан, огоҳлик билан ўтсин, деган ғояни илгари сурган. Унинг фикрича, мусоҳаба даражасига етишиш учун ориф вақтнинг қадрини биладиган бўлиши керак.

Нақшбандия тариқати аҳли, бутун тасаввуф аҳли сингари, вақтни жуда қадрлаган. Вақтнинг нақадар қимматли ва азиз эканлигини билиш лозимлигини солиқларга уқтирганлар. Зеро, вақт — нақддир. Уни қайтариб бўлмайди. Тариқат аҳли ўртасида Баҳоуддиннинг: «Мусибатлар жуда кўпдир, энг буюк мусибат эса вақтнинг фойдасиз, бекор кетишидир», — деган сўзлари машҳур бўлган.

Тасаввуфшунос олимлар нақшбандия тариқатини жунайдия — хушёрлик йўлларининг энг изчил давомчилари, деб тан олганлар. Дарҳақиқат, бу тариқат комил инсон даражасига қадар юксалиш учун таълимотдаги ўн битта талаб орасида «хуш дар дам» — «ҳар бир дамда хушёрлик»ни энг зарур ва аҳамиятлиси ҳисоблаганлар. Шунинг учун нақшбандия тариқати жаҳонда жуда кенг ёйилган ва у ҳақда «ақраб-ут-тариқ» — «энг яқин йўл» — деган таъриф мавжуд. Бу тариқат олам моҳиятини англаш ва комил инсон даражасига қадар юксалишнинг энг яқин йўлини кўрсатади.

Хуллас, Нақшбандия таълимоти ва тариқати бошқа суфийлик йўлларининг якуни ва унинг шу кундаги ёшларни камолот сари олиб боровчи аҳамияти ўта долзарб, деса бўлади. Уни қуйидагилар билан асослаш мумкин:

Нақшбандия йўлини танлаган шахс тўла эркин бўлган ва камол топа олган. Чунки ҳалол луқма, овқатланиш, ухлаш ва сўзлашда меъёрни сақлаш талаби инсондаги барча қувватлар имкониятларининг очилишига ва эзгулик йўлида хизмат қилишига йўл очиб берган.

Бу тариқат таълимоти ва амалиёти натижасида инсондаги **нафсоний қувватлар маънавий камолот учун хизмат қилади.** Аммо нафс талабларини йўқотиб, нафси лаввома, мулҳима, мутмаина, розия ва марзиядан сафия даражасигача камолга етказди. Инсоннинг нафсоний қувватлари эзгуликка хизмат қиладиган бўлади ҳамда ўсимлик, ҳайвонот ва бутун табиат билан уйғун ҳаракат вужудга келади.

Бу йўл инсон ақли камолига йўл очади, чунки бу хушёрлик йўли, мастлик ва жазавага асосланмаган йўлдир. Бу йўл ақл, идрок, зеҳн, хотирага зулм қилмасликка асосланган. У фано ҳолатидан бақога олиб келади ва Ҳаққа етган ҳар бир кишини яна халқ учун керакли қилади. Инсоннинг доимо ўзини ўзи назорат қилишига, мушоҳада қилишига асосланади. Инсон доимо фикр юриштиш жараёнида бўлади.

Бу йўл инсон қалбини тўла очади ва маънавий камолга имкон беради. Чунки бу йўл чин ихлосга асосланган. Хуфия зикр ва ҳалол луқма, меҳнат билан кун кўриш инсонни риёдан поклайди. Инсон қалби сокин бўлади, ҳасад, кибр, тамаъ каби иллатларнинг вужудга келишига имкон бўлмайди. Қалб жамики боғланишлардан мусалффо бўлади.

Нақшбандия тариқатини танлаган солиқ моддий жиҳатдан мустақил бўлади. Чунки унинг ҳунари бўлиб, у туфайли ўзини ҳамда оиласини таъминлай олади, зарур вақтда ўзгаларга ҳам ёрдам бера олади. Тариқатдаги «Кўл ишда-ю, қалб Оллоҳда» шиори, «хилват дар анжуман» рашҳаси бунга имкон беради.

Бу йўлдан бораётганлар бахтли бўлади, чунки улар ўз ота-она, оила, қон-қариндош ва жамоалари олдидаги бурчларини бекаму кўст адо эта оладилар. Уларнинг зикри хуфия, хилвати анжуманда бўлганлиги, чилла ва узлатни тарқ этганлиги, самоъ ва жаҳрия зикрни инкор этганликлари учун зоҳиран халқ билан, ботинан Ҳақ билан бўлган гўзал йўлнинг йўлчиси сифатида жамият ҳурматига сазовор бўладилар. Бунга амал қилганлар ҳар бир нафасини эҳтиёт қилишлари туфайли, вақтни беҳуда сарфламайдилар. Бу эса, ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан уларнинг меҳнатини самарали қилади. Натижада, улар кўпчиликнинг ҳурматига сазовор бўладилар. Бу йўлдагиларнинг урф-одатлари жамиятга мақбул бўлади.

Инсон руҳан ҳур бўлади, чунки у шайхи, пири устозидан, илоҳий қувватлардан файз олишни, Оллоҳга таважжуҳ қилишни, яъни тўла юзланишни, хуфия зикр сирларини ўрганади ва мустақил ҳолатда жамоада меҳнат жараёнида фақат Оллоҳга бўйсуниб, унинг ризолиги учун ҳолис хизмат қилиб яшайди.

Нақшбандия таълимоти инсонга дунёни кенг тушуниш, мукамал ҳаракат қилиш, вақтни асраш ва умрнинг ҳар онини ғанимат билиш, ҳушёр ва огоҳ бўлиб, ҳалолу пок яшаш, бутун борлиқ, табиат, жамият, бутун тирик ва нотирик махлуқоту мавжудотларга меҳр-муҳаббатли бўлиб яшашни тарғиб этади.

12-ФАСЛ

КОМИЛЛИККА ЭРИШИШ БОСҚИЧЛАРИ

Аввалги фаслдан билдикки, киши комилликка анчагина ақлий, руҳий ва жисмоний куч сарфлаши орқали босқичма-босқич, камолот зинапояларидан кўтарилиб, етишиши мумкин экан. Бу босқичлар қандай ва уларга қайси йўллар билан етиш мумкинлигини китобимизнинг навбатдаги фаслида кўриб чиқамиз.

Кишилик жамиятининг тарихий тараққиёти жараёнида комилликка етишиш сирларини ХХІ асргача даврда асосан тасаввуф таълимоти тўлалигича, очиб берган десак, муболаға қилмаган бўламиз.

ХХ аср охирларида, ғарбда ҳам, инсонни камолот сари етаклайдиган бир қатор таълимотлар таркиб топиб, такомиллашди. Бу таълимотларнинг баъзи жойлари суфийлик фикрлари билан ҳамоҳанг, баъзи жойлари суфийликдан ўтиб кетган, баъзи жойлари, айниқса, комилликка эришиш усул ва услублари борасида, суфийлар етишган даражадан ҳали анча орқададир.

Қадимда, шу йўналишда самарали меҳнат қилган суфий шайхлардан кўзга кўринганларидан бири, юқорида айтганимиздек, Азизиддин Насафийдир. Насаф — ҳозирги Қарши шаҳрининг қадимги арабий номи, араблардан олдин унинг номи Нахшаб эди.

Азизиддин Насафийни комил инсон тадқиқотчиси дейиш мумкин, чунки унинг барча асарларида инсон хилқати, унинг истеъдоди ва нуқсонлари, инсонни камол топтириш масалалари ўрганилади. Унинг фикрича, **инсон коинотнинг кичрайтирилган варианты, инсонда барча илоҳий ва моддий оламларнинг хислати жамулжам. Инсон, комилликка эришмоқчи экан, шуни англаши ва ўз руҳи илоҳий жавҳарини ҳамда вужудини поклаши лозим.** Ушбу йўналишда ёзилган асарлардан энг аҳамиятлиси унинг «Зубдат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар қаймоғи») деган рисоласидир. Бу рисолада Азизиддин Насафий **олами кубро** (улуғ олам) ва **олами суғро** (кичик олам)ларнинг нима эканлигини, **нузул** (тубан кетиш) ва **уруж** (кўтарилиш) нима эканини, **киши уруж қилганда қандай поғоналардан ўтиб боришини** ва инсон камолоти билан боғлиқ бошқа кўпгина масалаларни ўша замон тафаккури ёрдамида ўта моҳирлик билан тушунтириб беришга ҳаракат қилган.

Олам ва одамни тушуниб етиш учун куйидагиларни билиш жоиз, — дейди Насафий. — «Олам ўзининг аввалида икки қисмдан иборат: биринчи қисмини **олами ғайб** (яширин олам), иккинчи қисмини **оламини шуҳуд** (кўринадиган олам) деб атайдилар. Бу ҳар икки оламини миқдорий ва куллий (умумий) маъноларда турли номлар билан тилга оладилар»¹.

Олам маъносини билганингдан кейин, одам маъносини тушуниб ет, дейди Насафий. «Сени **кичик инсон** (инсонни суғро) ва **кичик олам** (олами суғро) дейдилар, бутун оламнинг ўзини эса **улуғ инсон** (инсонни кубро) ва **улуғ олам** (олами кубро) дейдилар. Сен ҳар икки оламнинг нусхаси ва тимсоли — белгисан. **Улуғ оламда бор нарсалар кичик оламда мавжуддир**». Сен нарса ва ҳодисаларнинг қанақалигини билмоқчи бўлсанг, ўзингнинг қанақалигингни билишинг керак. Азизиддин Насафийнинг бу айтганларини биз фақат тасдиқлашимиз мумкин, холос. Чунки ҳозирги замон квант назариясининг муаллифлари, Насафийдан беҳабар бўлгани ҳолда, айнан шу фикрни тасдиқлаб, одамнинг мияси космоснинг кичрайтирилган модели дейишмоқда ва уни илмий исботлаб беришмоқда.

Насафий фикрини давом эттириб, дейдики: «Шуни билгилки, **улуғ оламнинг боши битта жавҳардан иборатдир**, худди шу каби **кичик оламнинг, яъни одамнинг асосида ҳам битта жавҳар** ётади. Улуғ оламнинг ул жавҳари кичик оламнинг уруғидир. Қатъий уқиб ол: **бу икки оламда нимаики пайдо бўлса, у ўшал уруғларда мавжуддир**. Бу айтилганлар сенга равшан бўлган бўлса, энди англагилким, кичик оламнинг асосидаги жавҳар уруғдир ва кичик олам билан улуғ оламнинг ҳар иккиси уруғдан пайдо бўлган. Кичик оламда амалга ошириладиган ишларнинг жами уруғда аллақачон мавжуд эди ва шуни си ҳам аниққи, кичик оламдаги уруғда мавжуд бўлмаган (яъни амалга оширилмаган) нарса бўлмайди.

Америкалик дил табиби, доктор Вернон Вульф етти аср муқаддам ўтган буюк ватандошимиз Шайх Азизиддин Насафийнинг юқорида айтилган бу фикрини ҳозирги замон илмидан келиб чиқиб тасдиқлагани ҳолда, уни исботлаб ҳам берган. Насафий айтаётган «**уруғ»ни Вернон Вульф аввалдан пайдо бўлган «ғоя шакли**» («**холодайн**») деб номлаб, жамики мавжудоту махлуқотлар, шу жумладан инсон ва бутун коинот ҳам, муайян бир «**ғоя шакли**» асосида ташкил топган, дейди. Ўзининг бу концепциясини Вернон Вульф монументал асари «**Холодинамика**» деган китобида, квант назариясидан келиб чиқиб, илмий томондан ёритиб берган.

Юқорида айтилган фикрларни чуқурлаштириб, Насафий айтадики: «Билгилки, шариат аҳли иккита вужуд тўғрисида гапирадилар. Биринчиси — **вужуди қадим (азалий вужуд)**, иккинчиси — **вужуди**

¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-ҳақоийк. 1995. 5-бет.

ҳодис (бу дунё). Вужуди қадимнинг бошланиши йўқ, аммо вужуди ҳодиснинг бошланиши — аввали бор. Бу зоҳир(шариат) аҳлининг фикридир. Ва бунда зиддият ҳам йўқ, зеро борлиқ икки вазиятдагина бўлиши мумкин: ё у азалийдир, ёки азалий эмасдир. Агар у азалий вужуд бўлса, абадий вужуд ҳам бўлади. Агар унинг бошланиши бўлса, демак, у ўткинчи — фоний вужуддир. Ҳар икки вужудни билганингдан кейин, **азалий ва абадий вужудни Худо дейдилар**; ўткинчи, **фоний вужудни олам** дейдилар. Худо олам эмас ва олам Худо эмас. Худо — оламнинг Халлоқи (яратувчиси) ва олам — Худонинг ижоди»¹. Фикрининг давомида Насафий айтадики: «Зоҳир олами ботин оламининг унвонидир ва мулк олами малакут оламининг белгисидир. Эй дарвеш, дейдиларки, **мулк малакутга ўхшайди ва малакутнинг асоси жабарут**, яъни мулк орқали малакут ва малакут орқали жабарутни исботлаш мумкин»².

Насафийнинг фикрича, улуғ олам, яъни азалий ва абадий вужуд — Худованд оламини яратишда аввал **Хотамул пайғамбар** руҳини, сўнг **улулазм пайғамбарлар** ва кейин **расул ва набий пайғамбарлар** руҳини яратган. Уларнинг мағзи, қолдиғи ва қаймоғидан **валий ва авлиёлар**, ундан кейин **илм-маърифат аҳли** руҳини яратган. Кейин **зоҳидлар**, кейин **тақво аҳли** ва сўнггина имонлилар руҳини яратган. Бу яратиларнинг қолдиғи, мағзи ва қаймоғидан **ҳайвонлар** руҳи, ундан кейин ўсимликлар ва охирида ашёларни яратган.

Барча жисмларни ҳам Худо шу тартибда яратган бўлиб, охирида жони бор ва моддий одамни яратган. Одам болалари кўпайиб, аста-секин камол топмоқда, дейди Насафий. Камол топиш жараёнида ҳар бири илк мақоми томон интилади, уларнинг ўз доираси якунлангунча ривожланишда давом этади. Бу шуни кўрсатадики, ҳар бир кишининг камолоти илк мақоми сари ҳаракат қилиш ва бу йўлда жидду жаҳд кўрсатишдир. Ушбу мақомни эгаллаш ва йўлда қолиб кетмасдан илгари боришдир.

Азизиддин Насафий бутун оламнинг умумий тараққиёт жараёнида имонли кишилар ривожининг тўққиз босқичини кўрсатган.

Биринчи босқич — имонлилар.

Иккинчи босқич — тақво аҳли.

Учинчи босқич — зоҳидлар.

Тўртинчи босқич — илм-маърифат аҳли.

Бешинчи босқич — валий ва авлиёлар.

Олтинчи босқич — анбиё пайғамбарлар.

Еттинчи босқич — мурсал пайғамбарлар.

Саккизинчи босқич — улулазм пайғамбарлар.

Тўққизинчи босқич — хотамул пайғамбар.

¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-ҳақойиқ. 6-бет.

² Уша жойда. 7-бет.

Оллоҳ, инсоннинг тараққиёт босқичларидаги имон даражаларига мос равишда, етти Осмон ҳамда Курси ва Аршни яратган. Имонли одамнинг қазоси етиб, руҳ жисмдан ажралганда ўзи эгаллаган мақомидаги осмонга чиқиб кетади, дейди Азизиддин Насафий. Имон мақомидаги руҳ жисмни тарк этса, биринчи осмонга қайтади, тақводорлик мақомидаги жисмни тарк этган руҳ иккинчи осмонга қайтади. Бошқа мақомлар ҳақида ҳам шуни айтса бўлади. Пайғамбарларнинг руҳи эса, ўзининг даражасига яраша Курси ёки Аршни эгаллайди.

Кимки бу жисмда имон мақомларидан биронтасини эгалламаган бўлса (киши ўз назарида қайси даражада ўзини ҳис қилмасин, — **бизнинг шарҳ**), осмонга (руҳлар оламига) қайтмайди.

«Эй дарвеш, — дейди Насафий — агар сен бошланғич жавҳар — руҳи аввални Одам деб атасанг, ҳақлисан, чунки қолган барчасини ундан олдилар ва сўрадилар «**Аласту бираббикум?**» («Мен сизнинг Раббингиз эмасманми?») Кимки «ҳа» деди, у — олий, «ҳа» демаганлар эса — паст, «ҳа» деб гуноҳ ишни қилаверганлар имон мақомидан юқори кўтарилмайдилар. «Ҳа» демаганлар имон мақомига ҳам етолмайдилар»¹.

Имом Абу Ҳанифа мазҳабининг талқини бўйича, руҳий даражалар қандай яратилгану қандай ҳолатда бўлса, шундайдилар — тақдири азалини ўзгартириб бўлмайди, ўз мақомидан ўзиб кетиш мумкин эмас. Руҳлар бу оламга келадилар, аммо ўз сўзлари ва ишларида ўзгаришсиз қоладилар. Уларнинг ҳар бирида аввалдан маълум меъёр бор, ундан ошиб кетиш мумкин эмас. **Бу шуни кўрсатадики, бу дунёга келган ҳар бир руҳ муайян чегарага эга бўлади ва аввалги маълум мақоми бўйича унинг жисм ичра қанча бўлиши, қанча нафас олиши, қанча еб-ичиши, қанча сўзлаши, нималарни ўйлаши ва ҳоказолар олдиндан белгили.**

Бу фикрни Азизиддин Насафий, гоят иштибоҳли деб билиб, қуйидаги сатрларни ёзиб қолдирган: «Шариат аҳли гарчанд одамнинг ўз фаолиятида ихтиёрсиз экани борасида тўғри фикр айтсалар-да, лекин улар наздида барча мавжуд нарсалар Ҳақнинг иродаси ва илми туфайлидир. Ҳақнинг илми ва иродасига зид ҳеч нарса содир бўлмайди, дейдилар. Демак, барча одамлар сўзида ва ҳаракатида ихтиёрсиздирлар. Бу фикр, билгилки, маълум билимга (билганига) бўйсунадими ёки билим маълумга бўйсунадими, деган масалага асосланади. Шариат аҳли фикрича, маълум билимга бўйсунди. Тангри таоло азалда қандай белгилаган бўлса, шундай бўлади. **Аҳли ҳикмат фикрига кўра, билим маълумига (билиб олганга) бўйсунди. Бинобарин, одамларнинг сўзлари ва фаолияти учун олдиндан белгиланган ўлчовлар йўқ. Билим ва бойликка эга бўлиш одамнинг саъй-**

¹ *Азизиддин Насафий*. Зубдат ул-ҳақоийқ. 11-бет.

ҳаракатига боғлиқ; одам қанча кўп ғайрат қилса, билими ва даражаси шунча ортади. Яхшилик ёки ёмонлик қилиш, кам ейиш ёки кўп ейиш — инсон ихтиёридаги иш, у қанча меҳнат ва куч сарфласа, шунча имкон топади деб, аввалги фаслларда ҳам айтилган эди.

«Эй дарвеш, — дейди Азизиддин Насафий, — зикр этилган уруж — кўтарилиш ва нузул — тушиш ҳақида билдинг, энди шуни ҳам эсингда тутки, анбиё ва авлиёларнинг уружи табиий ўлим юз бергунга қадар содир бўлади. Бошқалар табиий ўлимдан кейин кўрадиған нарсаларини улар табиий ўлимгача кўрадилар, уларга ўлимдан кейинги ҳолатлар маълум бўлиб, улар илмул яқин даражасидан айнул яқин даражасига ўта оладилар. Модомики, одамларнинг пардаси уларнинг жисми экан, руҳ жисмдан чиққан пайтда унинг олдида ҳеч бир парда — тўсиқ турмайди. Анбиёларнинг уружи ҳам икки хил бўлади ёки фақат руҳнинг ўзи жисмсиз кўтарилиб боради, ёки руҳ ва жисм бирга кўтарилиб, парвоз этади.

Авлиёларнинг уружи эса бир хилдир — улар фақат жисмдан ажралган руҳ орқали кўтарила оладилар. Энди шуни ҳам билгилки, ушбу нарсалар ҳақида гапириб, биз камолот ва уружни баён этишни мақсад қилганимиз йўқ... Бизнинг мақсадимиз солиқларни тақдирлаш ва огоҳлантириш, токи улар зуҳд ва тақво, риёзат пайтида эҳтиёткорлик қилмасинлар, саодатга эришиш, ҳаловатга мушарраф бўлиш йўлида тўхтаб қолмасинлар, олға қараб интилсинлар.

Тасаввуф таълимотининг мақсади — тариқатга кирган солиқнинг руҳи солиҳ ва саломат ҳамда бедорлик ҳолатида жисмдан чиқиб, ўлимдан сўнг юз берадиган ҳолатларни тириклигида кўрсин, токи у дўзахни, жаннатни кўриб, жаҳаннам ва биҳиштдан озиқланувчиларни билсин, токи у илмул яқин мартабасидан айнул яқин мартабасига ўтиб, кўрганларининг моҳият ҳақиқатларини англаб олсин.

Тариқатга кирган киши қуйидаги уч нарсага алоҳида аҳамият бериши зарур: биринчиси — **тариқат (сулук)**, иккинчиси — **жазба (ишқ)**, учинчиси — **уруж (кўтарилиш)**. Кимдаки бу уч нарса мавжуд бўлса, у шайх ҳам, муршид ҳам бўла олади. Сулукка хос нарса — ҳаракат, интилишдир. Ишққа хос нарса — тортилиш, завқу шавқдир. Кўтарилишга хос нарса — қарам ва саховатдир.

Сўзининг давомида Азизиддин Насафий файласуфлар фикрини келтириб, қуйидагиларни ёзган: «Билгилки, ҳикмат аҳли ҳам икки хил вужуднинг мавжудлигини тан олади. Бу вужудларнинг бири — азалий, иккинчиси ўткинчи. Азалий ва абадий вужудни улар ўз моҳиятига кўра **вожибул вужуд (зарурий мавжудлик)** деб атайдилар, ўткинчи мавжудликни, моҳиятига кўра, **олами имкон (ёки вужуди имкон)** деб атайдилар.

Вожибул-вужуд Раббил оламиндир, имконий вужуд Тангри яратган оламдир.

Энди шуни ҳам билгилки, ҳикмат аҳли фикрига кўра, Тангри таоло Холиқий Қудсийдан биринчи пайдо қилган нарса жавҳар эди, жавҳар (субстанция — биринчи асос) — ақли аввалдир.

Ҳикмат аҳли фикрича, Тангри таоло — Халлоқи оламдан фақат ақли аввал пайдо бўлган, қолганлари ақли аввал маҳсули. Ақли аввал Худонинг олами, қолган барчаси — ақли аввал оламидир. Бошқача айтганда, ақли аввал Тангри таолодан — натижа сифатида ажралиб чиққан, қолган жамиъ нарсалар ақли аввалдан натижа сифатидир. Ақли аввалнинг муаллими — Тангри таоло, ақли аввал Тангри таолодан олганларини бошқа махлуқотга беради. Ҳар бир ақл ўзидан баланд ақлдан олиб, ўзидан пастга узатади»¹. Юқорида таъкидлаганимиздек, ушбу фикр доктор Вернон Вульфнинг асарида ҳам кузатилади. Фақат Вернон Вульф Тангри таолони эсламай, бутун борлиқ муайян бир «фикр шакли»дан, яъни, Насафийнинг ибораси бўйича, ақли аввалдан бунёд бўлган деб, уни квант назариясидан келиб чиқиб, илмий томондан исботлаб берган. Азизиддин Насафий «Зубдат ул-ҳақойиқ»нинг «Қайтиш йўли» фаслида инсон руҳининг қайтиб борадиган жойи тўғрисида қуйидаги фикрларни айтган: «Билгилки, жон танадан ажралганидан кейин, агар у комилликка эришган бўлса, уруж қилиб, асл, ақллар ҳузурига қайтади ва ғайб олами жони билан кўшилади. Чунки инсон руҳининг камолоти ақллар ва фалаклар олами руҳи билан вобастадир, зеро, фалаклар оламининг барча жонлари ва ақллари маърифат ва сафо соҳибидирлар ва доимий равишда маърифат эгаллаб, нурафшонлик касб этадилар. Шу боис инсоннинг вазифаси — узлуксиз маърифатга интилиш ва нур билан тўлишиш ва билим топиб, мусаффолик сари интилишдир. Кимки бунга муяссар бўлган бўлса, жони танасини тарк этган заҳоти фалак оламининг ақллари ва жони уни ўзларига жалб этадилар ва шафоатнинг маъноси ҳам шудир. Фалак оламидаги жон ва ақлларнинг қайси билан муносабат боғланган бўлса, ўша ўзига тортиб олади. Агар қуйи руҳ билан алоқада бўлса, унинг марҳаматига эришиб, шу ҳолатда тана билан хайрлашса, Ой осмонига қайтади»².

«Одамларнинг руҳи, — дейди фикрининг давомида Насафий, — жисмдан жудо бўлгач, фоний маркаб (от)лардан қутуладилар ва абадий маркабларга минадилар ва шу абадий маркаблар устида абадий бўладилар ва ҳар бири ўз мақоми меъёрида роҳат ва фароғатда турадилар.

Ҳар бир қобилиятли одам тақво ва жиҳод билан, маърифат топиб, зиёга тўлишиб, ўз руҳини осмонлар осмони руҳига муносиб ҳолатга келтириши мумкин. Шунда унинг руҳи жисмдан жудо

¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-ҳақойиқ. 14—15-бетлар.

² Ўша жойда. 21-бет.

бўлганидан кейин осмонлар осмони руҳига қўшила олади. Аммо қобилиятли бўла туриб, ўзини тақво ва жиҳод риёзатига солмаган ва маърифат нурига эришмаган, илму сафо топмаган руҳ Ой осмони остида қолади, бу эса дўзахдир. Бундай руҳ фалак оламига чиқолмайди, чунки фалак олами солиҳлар, тақво ва сафо аҳлининг ҳужраси ва манзилидир.

Эй дарвеш, фақат саъй-кўшиш, жидду жаҳд билан олий мартаба ва даражаларни эгаллаш мумкин, агар одам маърифат ва сафо соҳиби бўлса, фалак оламига ета олади ва ҳар қанча кўп маърифат, сафо топса, унинг мақоми шунча баланд бўлади¹.

Шундай қилиб, ҳикмат аҳлининг фикрлари, ҳар бир кишининг олдиндан белгиланган мақоми бор ва белгиланган мақомига эришгач, унинг доираси яқун топади, доира яқун топгач эса бошқа ривожланиш бўлмайди, дегувчи шариат аҳли фикридан фарқ қилади.

«Шариат аҳлининг фикри хато, чунки улар одамларнинг руҳлари жисмларидан олдин ҳақиқатда мавжуд эди, ҳар бири бир мақомда турарди ва улар тушиб жисмга кириб, яна ундан жудо бўлгач, олдинги мақомигагина кўтарилса олади, деб ўйлайдилар», — дейди Азизиддин Насафий². Бизнинг билишимизча ҳам, шариат аҳлининг бу фикри буддавийликдан олинган бўлиб, Исломига зиддир.

Ҳикмат аҳли ва тасаввуф аҳли фикри бўйича эса, одамларнинг жони танагача, ҳақиқатда мавжуд эмас эди, демак жонларнинг жисмгача мақоми йўқ, аммо энди жисмга эга бўлгач, ҳар бири ўз қобилиятига қараб уни бошқаради. **Одам қанча қобилиятли бўлса, қанча кўшиш этса, куч сарфласа, унинг мақоми шунча баланд бўлади. Ҳар бир кишининг мақоми унинг билими ва амалига муносибдир.** Ҳар бир одамда икки хил қобилият бор. Биринчиси тўрт фасл ҳаракати таъсиридаги қобилият, у наслдан мерос бўлиб, уни саъй-ҳаракат билан эгаллаб бўлмайди. Эй дарвеш, ўз руҳини олий нуқтагача олиб чиқа олган ва осмонлар осмони руҳи билан алоқа боғлай олган ҳар бир киши маърифат ва покликни охиригача етказиб, мақомларнинг адоғигача бора олади. **Инсонийлик ҳадди-чегарасини эгаллаган ҳар бир киши комил инсон бўлади ва кичик оламни яқунлайди. Кичик оламни муваффақиятли яқунлаган ҳар бир одам Тангрининг улуг оламдаги халифасидир, дейди Азизиддин Насафий.**

Азизиддин Насафий инсоннинг комилликка интилишини табиий ҳол деб билиб, унинг камолот босқичларини қуйидагича таърифлайди.

Шариат аҳли фикрича, инсон ўзининг қобилияти билан пайғамбарларга имон келтириб, уларга уммат бўлиб, пайғамбарлар йўл-бошчилигини қабул қилса, уни **имонли** дейдилар. Агар инсон пай-

¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-ҳақоийқ, 22-бет.

² Уша жойда.

ғамбарларга имон келтириш баробарида улар суннатиға амал қилса, яъни сурункали равишда Раббил оламинга ибодат бажо келтирса ва туну кунининг кўп қисмини тоат-ибодат билан ўтказса, уни **солиҳ ва соҳиби тақво** дейдилар. Агар имон ва сурункали ибодат устиға, у фоний дунёдан буткул юз ўгирган бўлса, яъни бойликдан ва мансабдан воз кечиб, жисмоний лаззат ва ҳирсдан қутулган бўлса, уни **зоҳид** дейдилар. Яна боз устиға, имон, тақво ва зоҳидликдан ташқари, нарса-ҳодисаларнинг ботиний моҳиятини (билимини) англаса, назаридан ҳеч нарса яширин қолмаса ва тақлид чегарасидан ирфон (тадқиқот) чегарасига қадам қўйган бўлса, уни **дошишманд (ориф)** дейдилар. Агар ирфоний маърифат устиға Тангри уни ўзига қурб (яқин) қилиб танлаган ва муҳаббатига мушарраф этиб, қалбини Ўз нури билан ёритган бўлса, уни **валий** дейдилар. Гарчи қурб ва муҳаббат ҳамда қалб равшанлиги билан бирга, боз устиға Ҳақ таоло уни мўъжиза-кароматлар асрори кашфи учун танлаган бўлса ва Ҳақ йўлини ҳидоят этиш учун пайғамбар қилиб юборса, уни **набий пайғамбар** дейдилар. Агар Ҳақ таолонинг мўъжиза-каромати ва асрори кашф билан баробар боз устиға, уни Ўз китоби учун танласа, уни **расул пайғамбар** дейдилар. Китоб юбориш баробарида агар у аввалги шариатни ботил этиб (бекор қилиб), янги шариатни жорий этса, уни **улулазм пайғамбар** дейдилар. Агар аввалги шариатни ботил этиб, янги шариатни жорий этиш баробарида, боз устиға Ҳақ таоло уни пайғамбарлик Хотами билан сийлаган бўлса, уни **Хотамул анбиё** дейдилар.

Мана шу инсон ўз камолотидаги ноғоналардан кўтарилишидир. Таълиму таҳсил, такрор ва зикр, жаҳду жадалдан мақсад шу. **Шариат аҳли** инсон руҳининг тараққиёти бундан баланд эмас, дейдилар. Уларнинг фикрича, ушбу тўққиз даражанинг ҳар бири орифлар ва тақводорлар даражасидир. Бовужуд, кимнинг даражаси аввал баланд бўлса, унинг билими ва солиҳлиги ҳам баланд бўлади. Кишининг билими ва тақводорлиги ортган сари номи ва қайтиб борадиган мақоми ҳам ўзгариб боради. Инсон билим даражаси ошган сари олижаноброқ ва буюкроқ бўлади¹.

Ҳикмат аҳли, яъни файласуфлар ва ваҳдат аҳли (тасаввуфчилар) ҳам уруж бундан юқори бўлмайди, деб айтадилар, аммо улар буни чегара деб ҳисобламайдилар.

Ҳикмат аҳлининг фикрича, ушбу тўққиз мартаба — даража маърифат аҳли ва сафо аҳлининг мартабаларидир, бироқ кимнинг мақоми олийроқ бўлса, унинг билими ва сафоси (поклиги) ҳам баландроқ бўлади. Одамнинг софлиги ва билими ортиб борган сари унинг руҳи қайтиб борадиган мақоми ҳам юқори бўлаверади. Демак, **бу мақомларнинг ҳар бирига инсон мушарраф бўлиши мумкин ва ҳеч**

¹ *Азизиддин Насафий*. Зублат ул-ҳақойиқ. 37—38-бетлар.

кимнинг мақоми олдиндан белгилаб қўйилган эмас. Ҳар кимнинг мақоми унинг билими ва сафосига берилган мукофотдир ва кимки кўпроқ билимли ва сафоли бўлса, унинг мақоми баландроқ бўлаверади.

Ваҳдат аҳли, яъни тасаввуф аҳли фикрича ҳам, уружнинг чегараси йўқ, агар қобилиятли одамнинг умри минг йил бўлса ва барча минг йиллик умрини тақво ва тоатда ўтказса, у ҳар куни илгари билмаган бирор нарсани билиб олади. Зеро, Тангри ҳикмати ва маърифатининг чегараси йўқ. **Ваҳдат аҳлининг фикрича, башарий борлиқидан озод бўлган инсон учун етишмайдиган мақом йўқдир.** Борлиқнинг барча жузвлари одамийлик хислатига эга бўлишга интилиб, доимий ҳаракат ва сафарда бўлади. Инсоний борлиқ касб этгандан кейин эса, у такомилга эришади. Одамзод сафардадир — у ўз моҳиятига эришмагунча тинмай ҳаракат қилади, агар шундай қилмаса у ўзини ҳам танимайди ҳамда ҳамда хулқ билан безаниб, камолот касб этмайди.

Ахлоқий хислатлар-ла безанмаган, ўзини танимаган одамлар кўп, улар ҳали комил эмас. Гўзал хислатларла безанган бўлиб, лекин ўзини танимаган одамлар бор. Булар ҳам комил эмас. Бинобарин, **инсоннинг камолотга эришиши тугал ахлоққа эга бўлиш ва ўзини таниш билан амалга ошади**¹.

Фикрининг якунида Азизиддин Насафий айтадики: «Парвардигорнинг халифаси ақли аввалдир. Ақл Оллоҳ таоло сифатларининг мазҳаридир. У ақлни ўз сифатлари ва хулқи билан безади ва уни ўзининг кичик оламига туширди ва шу боис Тангри таоло инсонни ўз тимсолидан андаза олиб яратди, дейдилар. Бу **Тангрининг Улуғ оламдаги халифаси бўлган ўша ақли аввал эди, бизнинг ақлимиз эса — Тангрининг кичик оламдаги халифасидир**². Насафийнинг бу айтганларига қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, ақлини тинмай ишлатиб билим эгаллаган инсонгина ўзини Тангрининг ердаги халифаси деб ҳисоблаши мумкин. Гарчи ақлини ишлатишга имкони бўла туриб, уни ялқовлик қилиб ишлатмай ёки ишлатганда ҳам, билим олишга эмас, мол-дунё йиғишга ишлатса, киши комиллик даражасига эришолмай, Тангрининг ердаги халифаси ҳам бўлмайди. Ҳаёти билан видолашганда, унинг руҳи Ой осмонида қолиб кетади. Бу эса дўзах деб айtilди юқорида.

Қадимги олиму уламоларнинг комилликнинг такомил босқичлари тўғрисидаги фикрларини билдик. Энди, XX аср охирларидаги **илм аҳлининг** шахс тараққиётининг асосий босқичлари ҳақидаги фикрлари билан танишамиз. Номи китобимизда бир неча бор қайд

¹ *Азизиддин Насафий*. Зубдат ул-ҳақойиқ. 39-бет.

² *Ўша жойда*. 47-бет.

қилинган руҳшунос олим, доктор Вернон Вульфнинг таъкидлашича, бутун олам, шу жумладан унинг бўлаги ҳисобланган бизнинг галактика ва унинг бир қисми — куёш мажмуси, унинг элементи — Ер, Ернинг бўлаклари — табиат, жамият, одам, одамнинг бўлаклари — унинг жисми, руҳи ҳамда тафаккури ва умуман оламдаги барча нарса ва ҳодисалар олти босқич асосида ривожланар ва такомил топар экан. Қуйида, мисол тариқасида, инсон тафаккури тараққиётининг олти босқичини кўриб чиқамиз.

Биринчи босқич — жисмоний. Бу босқичда инсон тафаккури одамни ўраб турган моддий оламни ҳис этиб, уни идрок қилади. Бунда киши оламнинг физик хусусиятларини англаб этиб, ўзини тирик мавжудот сифатида ҳис қилади ва дилидан ўтказди.

Иккинчи босқич — шахсий. Бу босқичда одам ўзини ўзи идрок қилиб, ўз сифатларини, ўзининг шахсиятини билиб олади. Бунда инсон шахс бўлишни ўрганadi.

Учинчи — шахслараро босқич. Бунда тафаккур бошқа кишиларда ўзининг сифатларини кўра олиб, ўзгаларда ўзини кўра бошлайди ва улар билан ҳаётий муносабатларга киришади. Киши бошқалар олдидан ўз масъулиятини ҳис қила бошлайди ва ўша одамлар ҳаётининг бир қисми бўлишга ўрганadi.

Тўртинчи босқич — ижтимоий. Тўртинчи босқичда киши тафаккури — «ижтимоий тизим тафаккури»га жалб этилиб, одамларнинг турли жабҳаларда бирга меҳнат қилишаётганини англаб етади. Бу босқичда киши бошқа ижтимоий гуруҳлар билан ҳамкорлик қилишни ўрганadi, бунда инсонда бошқаларга ишонч, эътиқод, жамoa бўлиб меҳнат ва ижод қилиш шаклланади.

Бешинчи — тамойиллар босқичи. Бу босқичда инсон тафаккури табиий ва ижтимоий жараёнларнинг мавжудлигини ҳамда уларнинг кечиш қонуниятларини англаб этиб, уларга тамойил сифатида суяниб фаолият кўрсатишга ўрганadi.

Олтинчи босқич — универсал. Бу босқичда инсоний тафаккур ҳаётий тамойилларни англаб етганидан кейин, уларни ҳаётнинг бошқа жабҳаларида ҳам қўллашга ўрганadi. Бунда инсон коинот билан ҳамоҳанг, бир бутун бўлиб яшайди.

Сиз истаган нарса ёки ҳодисани шу олти босқич ёрдамида тадқиқ қилишингиз мумкин, дейди Вернон Вульф¹.

Китобимизнинг 5-фаслида Вернон Вульф ишлаб чиққан муҳаббат тадрижининг олти босқичини кўрган эдик, ҳозиргина тафаккур тараққиётининг олти босқичини кўриб чиқдик, энди фалсафанинг «ишонч» категориясини шу қолипга солиб таҳлил қиламиз.

¹ *Вернон Вульф.* Холодинамика. Как развивать и управлять своей внутренней личностной силой. 42—43-бетлар.

1-босқич — моддий нарсаларга ишонч. Бунда инсон фақат кўзи билан кўриб, қулоғи билан эшитиб ёки бошқа сезги аъзолари билан сезиб билган нарчасига ишонади, холос. Жамиятда бундай инсонлар ҳам бор. Аммо, аслида бундай ишонч инсоннинг гўдақлик ва ёш болалик чоғига тўғри келади.

2-босқич — ўз-ўзига ишонч. Бу босқичда киши ўзининг жисмоний қуввати билан бир қаторда ақлий қувватига ҳам ишонади. Бундай ишонч босқичи асосан ўспиринлик ёшидагиларда ўз ифодасини топади.

3-босқич — муносабатлар ишончи. Бунда шахслараро, гуруҳлараро, миллатлараро ва синфлараро ижтимоий муносабатлар билан бир қаторда инсоннинг ҳайвонот дунёси билан муносабати ҳамда табиатнинг бошқа унсурлари — ўсимликлар, сув, тупроқ ва бошқа нарсалар орасидаги муносабатлар ҳам тушунилади. Бу босқичда киши одам билан табиатнинг бошқа элементлари орасидаги алоқадорликни тушуниб етади. Бундай ишонч одамнинг улғайганлик даражасига етганини билдиради. Аҳолининг аксарият қисми шу босқичда десак янглишмаган бўламиз.

4-босқич — тузум ва мажмуларга ишонч. Тузум деганда, ҳар турли ижтимоий тузилмалар, шу жумладан давлат тузуми тушунилса, мажмулар деганда, табиатдаги мажмулар билан бир қаторда инсон яратган нарсалар ҳам тушунилади. Бу босқич инсон донолашиб бораётганини билдиради.

5-босқич — тамойилларга ишонч. Китобимизнинг аввалги фасллари билан биламизки, тамойил (принцип) киши фаолиятини, унинг ихтиёридан ташқари табиатда ва жамиятда мавжуд қонуниятлардан келиб чиқиб, ҳаракат қилишни англатади. Бу босқичда инсон табиат ва жамиятда бор бўлган қонуниятларни англаб етиб, уларнинг мавжудлигига ишонади ва ўз фаолиятида уларга тамойил сифатида суянади. Бунда инсон донолик даражасига етишган бўлади.

6-босқич — коинотга ишонч. Бунда инсон бутун коинотни, шу жумладан инсоннинг пайдо бўлиш ва ривожланиш сирларини тушуниб етади ва уларни бунёд қилган Қудратни, яъни Худони англайди. Бу босқичда инсон комилликка эришган, деса бўлади.

Ёшлигингизда сиз ҳамма нарсага кўр-кўрона ишонгансиз, дейди Вернон Вульф. Аммо бу ҳали ишонч эмас. Чунки кўр-кўрона ишонган нарсангиз сароб бўлиб чиқса, кейин сиз ишончга ҳам ишонмай қўясиз. Ҳақиқий ишонч, нарса ва ҳодисалар ва улар орасидаги зарурий алоқадорликларни тафаккур орқали ҳис қилиб, тасаввурингизга келтира олганингиздан кейин пайдо бўлади.

Шунинг учун кишида **ҳақиқий ишонч, у кўп билим эгаллаб, уни тасаввурига келтириб, тахайюлидан ўтказганидан кейин ҳосил бўлади.** Билимингиз ошиб борган сайин, ишонч босқичларидан кўтарила бориб, коинот ишончига етасиз, яъни Худога ва унинг фаолияти-

га ишонч ҳосил қиласиз. Бунинг бошқа йўли йўқ. Бундай ишончни ҳосил қилиш учун, жуда ва жуда кўп билим эгаллаб, кўплаб тунларни бедор, хаёл суриб ўтказишингиз лозим бўлади. Бунинг учун фақат ва фақат яхши фикр (ният)да юриб, яъни руҳингизни покиза тутиб, нафсни четга чиқариб қўйган ҳолатда, тана сиҳатлигингизни яхшилаб, санитария қондаларига тўла риюя қилган ҳолда, доимо савоб ишлар қилиб ҳамда ибодатнинг энг юқориси бўлган билим эгаллашни тинмай амалга ошириб юришингиз шарт бўлади.

Шу ерда, Вернон Вульфнинг кўр-кўрона ишониш ва ҳақиқий ишониш тўғрисидаги фикри Азизиддин Насафийнинг хаёлий Худо билан ҳақиқий Илоҳнинг фарқига бориш керак, деган фикри билан вобасталигини кўрамиз. Азизиддин Насафий дейдики: «Эй дарвеш, аксар одамлар тасаввурда, хаёлий ва ўзлари ясаган худоларга сиғинадилар, зеро, уларнинг ҳар бири ўзича ниманидир тасаввур этади ва бу тасаввурини худо деб атайди ва шунга ибодат қилиб яшайди. Ҳар бир кишининг хаёлий тасаввури ўйлаб топилган ва ўзи яратган нарсадир. Улар бутга сиғинувчилардан доимо ҳижолатдадирлар ва уларни ўзлари чўпдан бут ясаб, ўзлари ижод қилиб, тагин унга сиғинадилар, дея мазаҳ этадилар. Аммо, билмайдиларки, ўзлари ҳам айни шу ҳолатдадирлар ва бутун умрлари давомида шундай яшаб, Мутлақ Илоҳ бўлган Хожан оламини танимай ўтиб кетадилар».... деб, кетидан: «Кимки ваҳҳга етиб, ҳақиқатга етмаган бўлса, Парвардигорга имон келтирган эсада, бутпарастдир. Кимки ҳақиқатга етган бўлса ва Парвардигорига сиғиниб ибодат қилса, у аҳли ваҳдатдир. Эй дарвеш, ҳамма бир нарсага иқрордир: кимки ўзини англаган, ўзини таниган бўлса, ўз Раббини англайди ва танийди. Ўзини таниган киши — улуғ олам (олами кабир)ни ҳам англайди. Шунинг учун барча кучни ўз ўзини англашга сарфлаш лозим»¹.

Киши такомилининг босқичлари тўғрисида бошқа адабиётлар ҳам мавжуд. Бироқ биз уларнинг ичидан энг кўзга кўринганлари — Шайх Азизиддин Насафийнинг «Зубдат ул-ҳақойиқ» ва ҳозирги замонда яшаб ижод этиб, фаолият кўрсатиб турган доктор Вернон Вульфнинг «Холодинамика» асарларидаги комил инсон такомил босқичлари тўғрисидаги фикрлари билан сизни таништирдик, холос.

Фаслимизнинг навбатдаги сатрларини юқорида келтирилган манбалар билан бир қаторда, бошқа муаллифлар фикрларини ўзаро чоғиштириб, мантиқ ҳамда илмнинг бошқа усулларидан фойдаланган ҳолда, шу куннинг ижтимоий ҳаётидан келиб чиқиб, киши комилликка эришишининг биз ишлаб чиққан босқичларини ҳамда уларга етишишнинг шарт ва шароитларини оддий қилиб тушунтириб беришга бағишлаймиз.

¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул-ҳақойиқ. 31-бет.

Биринчи ва энг паст босқич — имони заифлар. Имони заиф деб, дунёдаги бутун борлиқни бунёд этган ва уларни ҳаракатга солиб, бу жараёнларни кузатиб ва бошқариб турган Қудрат мавжуд эканлигига ҳамда пировард натижада ҳар бир инсон қилган ишлари учун қачондир ва кимгадир жавоб бериши аниқ эканлигига ишонмайдиган кишига нисбатан айтилади. Ундайлар, олам ва одамни яратган Худованд борлигига ишонмай, Тангри таоло одамлар орасидан энг ақлли ва зукко, ўта покиза ва ҳалолларини, ҳамида ахлоқ ва жасурларини танлаб олиб, уларнинг дилига пайғамбарлик, яъни инсонларга бошчилик қилишни солишини ҳам тан олмайдилар. Шунингдек, улар инсониятга тўғри йўлни кўрсатувчи Илоҳий билим (китоб)лар йўлчи юлдуз қилиб йўлланганлигига ҳам ишонмайдилар, инчунин, бу китоблардаги билимларга ва пайғамбарлар сўзига ҳам амал қилмайдилар. Ишонч ва имони бўлмаган одамни имони заиф дейдилар. **Бундай одамлар жамият учун ўта хавфлидирлар.** Чунки бундайлар, ҳар бир инсон охир оқибатда, уни яратган Қудратга ҳисобот бериши тайин эканини фараз қила олмаганликлари туфайли, нафснинг етовига юриб, ҳар қандай гуноҳларни ҳам қилишга тайёр бўладилар. Бундай одамлар тинч ва фаровон ҳаёт шароитида, яъни уни ҳеч ким хафа қилмай, қорни тўқ ва барча эҳтиёжларини қаноатлантирувчи шароитлар бор бўлганда мулойим бўлиб, меҳнат қилиб, одамларга қўлидан келганича яхшиликлар ҳам қилиб юраверадилар. Чунки бошқаларга яхшилик қилганда ҳам, киши ҳурматга сазовор бўлиб, ўзининг худбинлигини қаноатлантиради. Аммо, шароит ўзгариб «дўппи тор» келиб қолган чоғда улар одамлардан пинҳоний равишда, барча гуноҳларни қила оладилар. Ахир уларда бу ишимни ҳеч ким кўрмайди ва кейин ҳам ҳеч кимга жавоб бермайдман, деган фикр қатъий ўрнашиб олган. Бундай кишилар, қилган гуноҳлари юзасидан виждони олдида оқланиши учун ҳам бир қатор важ-сабабларни тайёрлаб қўядилар. **Билмайдилар-ки, важ ҳисоб эмас, ҳар қайси ҳолат ва шароитда гуноҳ қилиш мумкин эмас, у албатта жазоланади.**

Биз келтирган бу босқич, Вернон Вульфнинг умум тараққиёт жараёнининг олти босқичининг биринчи — «**жисмоний**» босқичига тўғри келади. Ҳақиқатдан ҳам, бу босқичда қолиб кетган одамлар фақат жисмоний лаззатларни тан оладилар, фақат кўрган ва ҳис қилган нарсасига ишонадилар, фақат ўзининг жисмоний борлигини севадилар.

Шу кунда мавжуд ҳаётимиздаги бундай тоифа одамларга қуйидагиларни киритса бўлади: ўз такомили устида ишламайдиган, топганида қорни тўқ, топмаганида оч қолиб, фақат қорнини тўйдиришу нафсининг бошқа талабларини қондиришни ўйлайдиган, аммо ташқи кўринишига жуда ҳам оро берувчи кишилар. Улар на эртанги кун

ва на охират тўғрисида қайғурадилар. Бундайларнинг кўпчилиги кучли туйғуларга тез эришиш мақсадида ё ароққа мойил, ёки гиёҳванд бўладилар. Бундайлар асосан, ўта кўрқоқ ва тажовузкор руҳиятга эга бўладилар.

Иккинчи босқич — имони шубҳалилар. Бу тоифадаги одамлар Худога астойдил ишониб, унга имон келтирадилару буюрган амалларини ялқовлик қилиб, гоҳида бажариб, гоҳида бажармай юрадилар. Ёинки бошқача, ундан ҳам ёмон тури — ақли билан Худони танимай, руҳи билан уни сезмай туриб, одамлар сўзига эргашиб, дўзахдан кўрққанидан калима келтириб, беш вақт намоз ўқиб, эҳсонлар қилиб, закот тўлаб, ҳаж амалларини ҳам адо этадилар-да, Худонинг қарзларидан қутулдим, диний ишлар бошқа-ю дунёвий ишлар бошқа деб, «тирикчилик» дардида ёлғонни ҳам ишлатиб, «бежо» ётган нарсаларни илиб ҳам кетиб, жаҳли чиқса, одамларни уриб-сўкиб, уларга зулим ҳам қилиб, нафсини тиёлмаган, зарурият бўлмаганда ҳам ялқовлик қилиб, оғир меҳнатдан қочган, молу дунёга кўнгли мойил кишилардир.

Булар имони заифлардан бир поғона юқорироқда бўлсалар ҳам, тўла имонли деб ҳисобланмайдилар. Чунки улар имон йўлида бўлиб, дўзахдан кўрққанидан катта гуноҳ ишларни қилмайдилар, қилаётган майда гуноҳларини била туриб қиладилар. Худонинг фарзини бажармоқдаманку, қилган майда гуноҳларимни Оллоҳ кечирса керак, Оллоҳ кечиримли-ку, деган фикр билан яшайдилар. Билиб қилинган гуноҳ кечирилмаслигини билмайдилар, ёки билиб билмасликка оладилар. **Фақат билмай қилинган гуноҳлар, киши уни билиб қолганидан кейин тавба-тазарру қилиб, бу гуноҳни қайта қилмаслиги шарти билан кечирилади.**

Булар майда гуноҳ-ку деб, гуноҳ ишлар қилишни давом эттираверса, гуноҳ миқдори орта бориб, киши дўзахий бўлиб қолиши ҳеч гап эмас.

Бундай одамларнинг Худога астойдил ишонаман, деганлари иштибоҳли. Чунки кўрмаган ва билмаган нарсасига қандай қилиб ишонади киши? Бир нарсага ишониш учун уни билиши, жуда бўлмаганда ақли орқали уни таниши ёки руҳи билан сезиши керак бўлади. Худо кўринмас бўлганидан кейин, киши уни фақат ақли билан таниб, руҳи билан сезиши учун доимо пок бўлиб, олимлар суҳбатида, амри маъруф ва илмий мажлисларда кўп бўлиши, кўп китоблар мутолаа қилиши ва тинмай чуқур мулоҳаза ва мушоҳада юргизиши керак бўлади. Шундагина у Худони таниб, имон эгаси бўлади. Бундай амалларни кўпчилик, вақти бўлса ҳам, бажармайди. Аксарият халқ бўш вақтини тўй-томоша, гап-гаштак, туғилган кун ва бошқа хирсни қўзғатувчи ва шайтонни уйғотувчи тадбирларда иштирок этиб ёки ойнаи жаҳон олдида ўтказди.

Бу тоифа одамлар ўз аҳволини тушуниб етиб, зудлик билан имонни эгаллашга жидди-жаҳд қилмасалар, дўзахий бўлиб қолишлари ҳеч гап эмас.

Вернон Вульфнинг тараққиёт шажараси бўйича булар «**шахсий**» босқичдадилар.

Бу тоифани шу кундаги одамлар мисолида қўриб чиқадиган бўлсак, бундайларга ўрта мактабни амаллаб битириб, чала савод ҳолида бирон-бир касбни эгаллаб олиб, шахсий тақдири устида ҳам озми-кўпми фикр юритувчи, аммо ўз йўлини ҳали аниқ топиб ололмаган кишилар киради. Бундайлар ўз устида ишлаши натижасида яхшигина мусулмон бўлиб кетиши ёки ўз устида ишламаслиги натижасида, пастга қараб кетиб, имони заифлар қаторига тушиб қолиши мумкин.

Бу босқич оралиқ босқич бўлиб, мусулмонликка номзод кишилар босқичидир. Улар гуноҳ ишлардан ҳоли қаттиқ жаҳду-жадал билан бўлиб, савоб ишларни орттириб борсаларгина жаннат юзини кўришлари мумкин. Бўлмаса дўзахга тушиб, унда абадий қолиб кетдилар, Чунки улар мусулмон бўлиб улгурмадилар.

Учинчи босқич — мусулмонлар. Мусулмон киши деб, Худонинг борлигига ва унинг яккалигига астойдил ишонган, қўлидан келганича унинг буйруқларини бажариб, ўз луқмасини ҳалол еб, фақат эзгу ишлар қилиб юрадиган, хушфёъл, ширинсўз ва ҳалим одамларга айтилади.

Қўлидан келганича, Худонинг буйруқларини бажарувчи деганда — чин дилидан Худога ишониб, Худо йўлида, тўлиқ бўлмаса ҳам, ибодатлар қилиб юрувчи, яъни, масалан, калима келтириб, намозни ўқишга киришган, гоҳо рўза тутиб, гоҳо тутмай, закотни тўлаб, эҳсонлар қилиб юрувчи, ҳаж амалини ё бажарган, ёки бажаришни кўнглига тугиб қўйган, дилида дангасалик қилмайман деб, ора-чора ялқовлик қилиб қўювчи, ёлгон гапирмайман деб ният қилиб, гоҳо-гоҳо ёлгонни ҳам ишлатувчи, бировни хафа қилмасликка аҳд қилиб, тирикчилик ёки иш юзасидан аҳён-аҳёнда одамларни хафа ҳам қилиб қўювчи ва Қуръондаги бошқа манъ қилинган нарсаларни қилмасликка астойдил киришган, аммо ҳали бу ниятига тўла эришолмаган кишилар тушунилади.

Бундайларнинг қилган амаллари Тангрининг тарозусига солинади. Қилган гуноҳи савобидан ортиб кетган бўлса, дўзахда куйдирилиб, тоза бўлганидан кейин жаннатга ўтказиладилар. Дўзахда бутунлай қолиб кетмайдилар.

Вернон Вульфнинг тараққиёт босқичлари бўйича булар ҳам «**шахсий**» босқичда ҳисобланадилар.

Буни шу кундаги жамиятимиз аҳолиси мисолида қарайдиган бўлсак, булар халқимизнинг аксарият кўпчиликини ташкил қилувчи-

лардир. Бундайлар, ўрта махсус ёки тўлиқсиз олий маълумот (бакалавр) берувчи ўқув муассасаларида ўқиб чиқиб, муайян бир касбни эгаллаган, бола-чақали бўлган ва ҳалол меҳнат билан кун кўриб юрган, шу билан биргаликда ўзининг ва оиласининг тақдири устида қайғурадиганлар тоифасидир. Аммо улар дунё лаззатлари ҳисобланган тўю томоша, меҳмондорчилик ва гап-гаштаклардан ҳам воз кечмай, билиб- билмай гуноҳ қилиб юрган кишилардир.

Тўртинчи босқич — мўмин мусулмонлар ёки мўминлар деганда, Худога астойдил ишониб, шариат буюрган фарз ва суннат амалларини доимо тўлиқ бажариб юрган, одамларга фақат яхшиликлар қилиб, ҳеч қандай вазиятда бировнинг кўнглини оғритмайдиган, хушфەъл, ширинсўз ва ҳалим одамлар тушунилади. Аммо улар меҳнат фаолиятининг ўзига хослигидан ёки бошқа сабаблардан келиб чиқиб, узрли ҳолларда намозни қанда қилиб (*кейин уни бошқа намозларга қўшиб ўқишса ҳам*) ёки бир баҳона билан рўзани ҳам тутолмай қоладиганлар, Қуръонда манъ қилинган нарсаларни бирин-кетин қилмасликка киришгану, ҳали майда гуноҳлардан юз фоиз холи бўлмаган кишилар тоифасидир. Охиратда бундайларнинг унча кўп бўлмаган, майда гуноҳлари кечирилиб, улар жаннат аҳли ҳисобланадилар. Қуръони карим орқали юборилган хабарда: «Мўмин мусулмонлар жаннат аҳлидир», — дейилган.

Вернон Вульфнинг тараққиёт босқичида, улар «**шахслараро**» босқичдаги одамлардир. Улар нафақат ўз тақдири устида қайғурадилар, балки халқнинг тақдири устида ҳам тинмай ўй юритадилар. Шу кунимиздан мисол келтирадиган бўлсак, бундайлар муайян бир касбни эгаллаб олганидан ташқари, охират тақдирини ўйлаган ҳолда, ўз устида ишлаш мақсадида диний билимлардан ҳам хабардор бўлган шахслардир. Шунинг учун ҳам Худога ишончи мустаҳкам бўлиб, намоз ва рўзани қанда қилмайдилар. Бу ҳолатни сусайтирмай, кучайтириб бораверсалар, улар тақвони истаб қоладилар.

Бешинчи босқич — тақводорлар. Тақводор киши деганда, Худони ўз руҳи билан сезиб турувчи, фарз ва суннат амалларини юз фоиз бажарувчи, уларни ҳеч бир вазиятда (узрли бўлган тақдирда ҳам) бузмайдиган, Қуръонда манъ, яъни харом қилинган нарсаларга ҳеч бир вазиятда яқин келмайдиган, Худони дилидан ҳамда тилидан қўймайдиган, ўта камтарин, айшу ишратлардан йироқда, меҳнатни ўзининг инсоний бурчи деб билувчи, жуда ҳам ҳалол, чеҳраси ҳамма учун очиқ, меҳмондўст, жасур ва шижоатли кишилар тушунилади. Бундайлар бу дунёдан бандаликни бажо келтирганларидан кейин жойлари жаннатда бўлади.

Булар ҳам Вернон Вульф ривожланиш босқичларининг «**шахслараро**» босқичидадилар. Бироқ аввалги босқичдагидан юқорироқда турадилар.

Шу кундаги жамият аъзолари мисолида булар — ўрта махсус ёки олий ўқув юр்தларини аъло битириб, шу билан биргаликда Қуръон ва Ҳадис илмларидан ҳам анчагина хабардор, ҳамида ахлоқли, ўта камтарин, меҳнатқаш, дили пок, ҳалол, ҳеч қайси вазиятда гуноҳ қилмайдиган, эътиқодидан ҳеч бир вазиятда қайтмайдиган кишилардир.

Шу ерда бир нарсани изоҳлаб ўтиш жоиз бўлиб қолди. Фақат диний билимларни эгаллаб, оламдаги бошқа билимлардан беҳабар кишиларнинг имони ва тақводорлиги унча мустаҳкам бўлмайди. Диний билимлар билан бир қаторда бошқа, жумладан, фалсафий, иқтисодий, гуманитар ва шунга ўхшаш, инсон тафаккурини кенгайтирадиган ва имонини оширадиган билимлардан ҳам билими кучли бўлганларнинг имони ўта мустаҳкамлигини ҳаёт ўзи кўрсатиб берди.

Олтинчи босқич — зоҳидлар. Бу тоифа кишилар ўзидан аввалги имон босқичларидаги кишилар сифатларини тўлиқ эгаллаб, чин мўмин мусулмон бўлиб улгурган, аммо улардан фарқли равишда, бу дунё неъматларига кўнгил қўймаган, Тангри таолони ҳам руҳан, ҳам ақлан таниб, бутун вужуди билан уни кўриш, унга етишишни ният қилиб олган кишилардир.

Ҳақиқат нуқтаи назаридан қараганда, киши имонга кириб, мусулмон бўлганидан кейин ўз устида ишлашни давом эттираверса, унда мўмин-мусулмон бўлишга эҳтиёж пайдо бўлади. Мўмин мусулмон бўлганидан кейин ҳам, имон даражасини ошириб юрган кишида аста-секин, бу дунё неъматларидан юз ўгириш кайфияти ва ўзини узлатда тутиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Бу эса зоҳидликдир. Буларнинг ҳам жойи жаннатдадир.

Вернон Вульф таъбирича, бундайлар «**ижтимоий**» деган босқичга етган ҳисобланадилар.

Шу замон нуқтаи назардан қараганда, бундайлар — олий маълумтни эгаллаб, диний билимларни ҳам етарли даражада билувчи, аммо етишган билимларига қониқмай, билимини тинмай оширувчи ҳамда ўзи янги билимлар топишни ва дунёнинг билим хазинасига оз бўлса ҳам ўз улушини кўшишни чин дилдан **хоҳловчи** кишилардир. Уларнинг кўзига илм ва маърифатдан бошқа на молу-дунё, на болачақа кўринади, улар ўз устида астойдил ишлашни ният қилиб олган ва шу йўлда астойдил ҳаракатда юрган шахслардир.

Еттинчи босқич — обидлар. Киши зоҳидлик босқичида кўп ҳам туриб қолмайди. Чунки тоат-ибодатни сув қилиб юборган, тақвода пешво, имонда мустаҳкам, дунё неъматлари билан иши йўқ, аммо Худонинг жамолига қизиқиб, Унга етишиш йўлини излай бошлаган одамларда билимини оширишга эҳтиёж пайдо бўлади ва уни ошира бошлайдилар. Билимини ошириш жараёнидаги мўмин мусулмон ва тақволи кишиларни обид дейдилар.

Худонинг жамоли деган иборани илмий нуқтаи назардан тушунтирадиган бўлсак, муайян билимларни, яъни қонуниятларни (зарурий алоқадорликларни) тушунмоқ лозим. Чунки Худо ўз сифат ва жамолини ўзининг фаолияти орқали намоён қила олишини аввал ҳам айтган эдик. Дунёдаги барча турдаги нарса ва ҳодисалар Тангри фаолиятининг намоён бўлишидир. Ҳар бир нарса ва ҳодисанинг сир-асрорини эгаллаш Худонинг жамолига эришишнинг навбатдаги босқичидир.

Улар, Вернон Вульфнинг олти умум тараққиёт зинапояларининг «**тамойиллар**» босқичига энди етиб борган бўладилар. Буларнинг ҳам жойи жаннатда бўлади.

Ҳозирги замон ўлчови билан ўлчаганда, булар муайян бир фандаги билимларни шиддат билан эгаллаб, ушбу йўлда маълум бир маррага етиб, камида фан номзоди илмий даражасига эга бўлган, шу билан биргаликда, самовий билимлар манбаи ҳисобланган Инжил ва Қуръони каримни ҳам ўқиб, мазмунига кириб борган кишилардир.

Сакизинчи босқич — орифлар. Тоат-ибодат ва тақвода мукаммал, молу дунё билан иши йўқ, шунингдек, бир неча, шу жумладан Ислом билимларининг чўққисига етган, жамият, табиат ва коинот сирларини билишга иштиёқманд, ўз устида тинмай ишлаб, оламдаги баъзи супер билим, яъни Тангри таоло сифатларини англаган кишини ориф дейдилар.

Бундайлар Вернон Вульфнинг тараққиёт босқичларининг «**тамойиллар**» деган босқичини тўлиқ эгаллаган ҳисобланадилар. Булар ҳам жаннатийдир.

Шу замон илм аҳли мезони бўйича, улар бир неча илм-фан, шу жумладан Ислом ва бошқа диний билимлардан тўлиқ маълумотга эга бўлиб, фан доктори илмий даражасига эришган бўлади. Шу ерда бир нарсани изоҳлаш зарур бўлиб қолди. Фан доктори деганда, ҳақиқий фан доктори, яъни муайян фаннинг ҳамма жабҳаларини тўла эгаллаб, ўша фанда талайгина янгиликлар кашф этган ва шу соҳада беш-ўнта китоблар ёзган олим тушунилади. Чунки, қалбаки фан докторларини ҳисобга олмаганда, муайян фандаги билимларни умумлаштириб, шу соҳада ҳеч қандай янгиликлар кашф этмаган фан докторлари ҳам оз эмас.

Тўққизинчи босқич — валийлар. Валий деганда, имон босқичларининг ҳаммасини мукаммал эгаллаб, илм ва ибодатда пешво, ҳалол-покиза, истеъмолда энг кам даражада, ҳаракатда ғайратли, ахлоқда ибратли ва Худонинг жамолига эришган одам тушунилади.

Улар энг умумий қонуниятлар ва уларнинг шохобчаларини тўла эгаллабгина колмай, бу қонуниятларни инсон манфаатига хизмат қилдира оладиган кишилардир.

Валийлар ўтган ва ҳозирги замон воқеа ва ҳодисаларини тўғри таҳлил этибгина қолмай, бўлажак воқеа ва ҳодисалар тўғрисида ҳам башорат қила оладилар.

Бу табақа кишилар Вернон Вульфнинг ривожланиш босқичлари бўйича, «**универсал**» босқичнинг илк поғоналарида бўладилар. Умуман, валийлар поғонасидан юқоридаги босқичлардаги инсонлар ва уларнинг руҳлари Вернон Вульфнинг «**универсал**» босқичида деб ҳисобланади.

Бундайлар нафақат жаннатий, улар жаннатдаги турли мартаба эгаси ҳамдирлар.

Ҳозирги замон таърифи бўйича, улар етук академик унвонидаги кишилар бўлиб, муқаддас китоблардаги билимларни ҳам эгаллаб, уларнинг талқин ва тафсирилари билан ҳам шуғуллана оладиган кишилардир. Академикларнинг ҳам сохталари ва майдалари бўлиши билан бир қаторда, кўп академикларнинг диний билимдан хабари йўқлигини ҳам ҳисобга олиш зарур. Фақат муайян бир фан соҳасидан академик унвонига эга бўлганлар валий ҳисобланмайдилар.

Ушбу тўққиз босқич имонли кишилар даражаларини ифода этиб, ҳар қандай инсон етишиши мумкин бўлган даража босқичларидир. Бундан юқоридагилар, пайғамбарлар даражасидаги босқичлар ҳисобланиб, менинг қатъий фикрим бўйича, алоҳида иқтидор ва махсус руҳий салоҳиятга эга кишилар босқичларидир. Ундан ташқари бу босқичдаги кишиларга Тангрининг назари тушиши шарт бўлади.

Ўнинчи босқич — набий пайғамбарлар. Булар тараққиёт даражаларининг барча босқичларидаги имон сифатларини аъло даражада эгаллаган бўлиб, валийлардан фарқлари, ҳақиқат йўлини аниқ билиб, ўз орқаларидан бутун эл, халқ ёки миллатни эргаштириб, ҳидоятга бошлайдилар. Тарихда зўр билан эмас, табиий йўл билан халқ ҳукмдори бўлган шахсларнинг ҳаммаси шулар жумласига киради.

Ўн биринчи босқич — расул пайғамбарлар. Бундай кишилар ҳам, имон даражаларининг барча сифатларига эга бўлганликларидан ташқари, уларга динсиз қавмларни, инсониятни тўғри йўлга ҳидоят этувчи билим — Илоҳий китоблар туширилган бўлади. Зарадуштра, Мусо, Довуд, Исо ва Муҳаммад алайҳис саломлар шулар жумласидандир.

Ўн иккинчи босқич — улулазм пайғамбарлар. Бу тоифадаги пайғамбарлар, аввалгиларининг барча сифатларига эга бўла туриб, шу билан баробар, мавжуд динни бекор қилиб, янги дин ва янги шариат қоидаларини жорий қилувчиҳизирдир. Бу тоифага Исо, Илёс ва Идрис пайғамбарларни киритса бўлади.

Ўн учинчи босқич — хотамул анбиё. Бу зот, барча пайғамбарларнинг сифатларини ўзида мужассамлаштиргани ҳолда, Тангри таолонинг энг севикли пайғамбаридир. Унинг қандайлигини Худонинг ўзи биледи.

Киши имони такомил босқичларининг тафсири ва таснифини тугатар эканмиз, бу босқичлар орасидаги чегаралар шартли бўлиб, бу борада қатъий бир мезон йўқлигини, уларнинг ҳар бирининг ичида яна бир неча поғоналар бўлиши муқаррарлигини қайд этамиз.

13-Ф А С Л

КОМИЛ ИНСОННИНГ СИЙМОСИ ВА РАМЗИЙ МОДЕЛИ

Китобимизнинг 6-фаслида, маориф соҳасидагиларнинг амал қилиши шарт бўлган умумий методологиянинг биринчи қисмини, яъни уларнинг олдига қўйган мақсад кўрсаткичларини баён қилишда баркамол инсоннинг асосий сифатлари тўғрисида сўз юритган эдик. Зеро, маориф ҳодимларининг асосий мақсади ҳар томонлама ривожланган комил инсонни шакллантиришдир. Бу фаслда аввал кўрсатилган комил инсон сифатлари ҳар бирининг асл моҳиятини чуқурроқ ўрганиб, уларнинг зидди ҳисобланган салбий сифатларнинг пайдо бўлиши устида ҳам фикр юритамиз.

Инсоннинг ижобий ҳамда салбий сифатлари асосан тарбия маҳсули бўлгани туфайли, китобхонни бу сифатларнинг пайдо бўлиш ва тараққий этиш сирлари билан ҳам умумий тарзда хабардор қиламиз.

Фасл сўнггида муаллиф ишлаб чиққан комил инсоннинг рамзий, яъни математик модели таҳлили берилган.

Аввалги фаслда келтирилган комил инсоннинг ўн учта ижтимоий сифатларини эслатиб ўтамиз. Буларга: **ақлли, одобли, меҳнатсевар, билимли, соғлом, миллий гурур, ватанпарвар, байналмилал, инсонпарвар, жасур, шиддатли, сабр-қаноатли ва саховатли** деган сифатлар киритилган.

Дарҳақиқат, инсоннинг бошқа махлуқотлардан асосий фарқи унинг ақлидир. **Ақлнинг** луғавий маъноси — фикр юритмоқ, билмоқ дегани. Шундай экан, киши қанчалик кўп фикр юритиб, кўп билимга эга бўлса, шунча кўп ақли ҳисобланади.

Лекин одам чуқур фикр юритмай, бошқалардан кўрган-эшитганларини, китоблардан ўқиганларини ҳамда устоз муаллимлар айтганини эсда сақлаб қолиб, шу йўллар билан олинган билимларга амал қилиб юриши ҳам мумкин. Бунда ҳам ақл иштирок этади, аммо бу ҳолда ақл ёрдамчи вазифани бажариб, киши кўп ҳам интеллектуал кучини сарфламайди. Доимо шундай ҳаёт кечириб юрган одамни ақли деб бўлмайди. Бироқ, аксарият халқ шундай ҳаёт кечиришга кўпроқ мойил. Чунки бу йўл осонроқ бўлиб, киши кўзлаган мақсадига, унча кўп ақлий қувват сарфламай, бошқаларнинг унга ўргатган билими орқали ета олади.

Лекин баъзи кишилар, ўқитувчи ва домлаларнинг айтганига ва китобларда ёзилганига қаноат қилмай, тайёр андазалар турганда, уларга амал қилмай, ҳар бир нарсанинг негизига ўзлари мустақил фикр юритиб етиб боришни истайдилар. Аслида бундай ҳислат ҳар қандай инсонда табиатан мавжуд бўлиб, кимдир уни ўзида ривожлантирган, кимдир бу ҳислатини ривожлантирмай, уни сўндириш йўлидан кетган бўлади. Кимда бундай интилиш кучли бўлса, бу унинг ақли яхши ишлашидан дарак беради. **Бундай кишилар ақлли ҳисобланади.** Улар мустақил билим топиш жараёнида анчагина ақлий қувватлари ва вақтларини сарфлайдилар.

Бундай интеллектуал ҳаракат кўпчиликка маъно келгани учун аксарият одамлар ақлий куч-қувват ва вақт сарфлашдан қочиб, тайёр билимни ўрганиб қўяқоладилар-да, билимим бор деб, мақтаниб ҳам юрадилар. Зиёлилар орасида бундайлар кўпчиликни ташкил қилиб, улар тайёр билимларни ўзида йиғиб, олий маълумотли, фан номзоди, гоҳо фан доктори ҳам бўлиб, механик равишда йиғиб олган билимларини бошқаларга ҳам ўргатиб, ижтимоий ҳаётда баланд лавозимларни ҳам эгаллаган бўладилар. Аммо бу билан улар ақлли бўлиб қолмайдилар. Билимли, одобли, чаққон ва итоаткор бўлсалар ҳамки, ақлли бўлмайдилар.

Ақлли бўлиш учун киши анча қийинчиликларни ўзига олиб, ҳар бир нарса устида мустақил фикр юритиши лозим. Шу жумладан билимга ҳам илм «кетмонларини» чошиб, яъни тадқиқотлар олиб бориб эришган одам ақлли ҳисобланади. Фақат шундай одам энг юқори мақсад ҳисобланган комилликка эриша олади. Шунинг учун ҳам, комил инсон бўлишнинг биринчи шarti қилиб ақллиликни олдик.

Онадан киши ақлли бўлиб туғилмайди, албатта. Ҳамма одамлар бирдай, ақлини ишлатишга мойил бўлиб туғилади, холос. Бир кишида бу мойиллик юқори, бошқа бировда кам бўлиши мумкин, бу ҳам табиий. Туғилганидан сўнг, ақлини қанчалик кўп ёки кам ишлатиши даставвал, унинг ота-онаси, ака-опалари, қариндош-уруғлари, сўнг мураббий ва ўқитувчиларининг саъй-ҳаракатига боғлиқ. Улғайганидан кейин эса ақлини ишлатиш ёки ишлатмаслик юз фоиз ўзига боғлиқ бўлиб қолади.

Ўзбекистонда ақлини фаол ишлатиш учун бўлган шароит қуйидагича: ота ва она (баъзилар бундан мустасно) боласининг тўғри йўлдан оғиб кетмаслиги учун, гарчи гоҳида ота ва онанинг ўзлари нотўғри йўлда бўлсалар ҳам, ундан ўзлари айтганларини оғишмай бажаришни талаб қиладилар. Фурури кучли бола ташқаридан қилинган бундай «тарбиявий», аниқроғи ғайритарбиявий таъсирга қаршилиқ кўрсатади. Ювош бола бўлса, бир неча йиллар мобайнида унга ўтказилган бундай тарбиявий таъсир натижасида, «мўмин-

қобил» ва итоаткор бўлиб етишади. Бундай бола «яхши бола» деб ҳам юритилади. Бола мактабга борганида ўқитувчилар ҳам ундан ўзларига сўзсиз бўйсуншни, берган билимини мулоҳазасиз қабул қилишни, ўқитувчи айтганини бажаришни талаб қиладилар (*баъзи ўқитувчилар бундан мустасно, албатта*). Натижада ота-онаси ва ўқитувчиларининг сўзига кирган бола, кўп билим ва ҳамиди ахлоққа эга фарзанд бўлиб етишади. Ўз шахсини муҳофаза қилиб, уларнинг сўзига кирмаган болалар билимга ҳам, одобга ҳам эга бўлолмай, ёмон бола бўлиб қоладилар. Аммо иккаласи ҳам ақлини ишлата олмайдиган бўлиб етишадилар. Уларнинг фарқи шундаки, биринчиси, умр бўй яхши фарзанд, лекин ақлини ишлата олмайдиган ва шахси йўқолган киши бўлади. Иккинчисининг ақли бўлишига имкон бўлади, чунки у ўз шахсини сақлаб қолган. У ўзи қилаётган ёмонликларининг ёмон эканини тушуниб етиб, ғурури ва иродасини ишга солиб, ўз такомили устида астойдил ишласа, ақли бўлиб етишади.

Шу туфайли, кўп билим эгаллаб ва яхши ахлоққа эга бўлганлар, яъни мактаб ва олий ўқув юртини аъло битирганларнинг ҳам кўпчилиги ҳеч нарсага қодир бўлмай чиқмоқдалар. Чунки ўқув юртида ёд олинган зоҳирий билим анчагина эскирган бўлиши билан биргаликда, дарсликлардаги билимлар умумлашган тарзда берилган бўлиб, уларни ҳаётда қўллаш учун киши тафаккурини ишлатиши керак бўлади. Битирувчи бола эса (*баъзиларидан ташқари*), мустақил фикр юритишга ўрганмаган. Янгитдан билим эгаллайман деса ёки ботиний билимидан фойдаланаман деса, ундай билим олиш йўллари билмайди. Уйда ва ўқув муассасаларида (*баъзи ота-она ва педагоглардан ташқари*) уни бунга ўргатишмаган. Охир-оқибатда ёппасига лоқайд, ҳеч нарсанинг уддасидан чиқолмайдиган, мўмин ва итоаткор халқ юзага келади. Аслида бу ҳол жамият учун даҳшат. Аммо бизлар буни ютуқ деб ҳисоблаб, халқимиз мўмин деб, мақтаниб ҳам юрамиз. Инсоний ғурури юқори ва табиатан фаол бўлиб туғилганлар, ота-она ва ўқитувчиларининг зўрлаб, ол деган билимини, руҳини ҳимоялаш мақсадида, қайсарлик қилиб олмай, қил деган ишларини қилмай, охир-оқибатда билимсиз ва ахлоқсиз бўлиб қолмоқдалар. Ичида талпиниб турган руҳий қувватини намоён қилиш мақсадида, исломдаги ҳар турли ғайриижтимоий бўлган — ваҳҳобийлар, «ҳизбут-таҳрир», ислом лашкарлари ҳамда христианлардаги бабтистлар, протестантлар, Егова шоҳидлари ва ҳоказо диний оқимларга берилиб, ижтимоий ҳаётимизни йўлга солиб олишга ҳалақит бериб келмоқдалар.

Аслида бундай оқимлар исломга ҳам, христианликка ҳам, оддий халқ манфаатига ҳам зид. Бу ҳол бундай оқимларга аъзо бўлиб

кирганларнинг билими ниҳоятда пастлиги ва дунёқарашни торлигидандир. Бундай диний уюшмаларда яхши тайёрланган фидойи даъватчилар, мулойим усуллар билан одамга ёқадиган оҳангда, мажбурламай, баъзида иқтисодий ёрдамлар ҳам бериб, ислом ёки христианлик ҳақиқий ва адолатли дин эканини ўзига яраша исботлар билан кўрсатиб, мазкур оқим ғалаба қозонса бўладиган бахтли ҳаёт манзарасини чиройли қилиб очиб берадилар. Шундан сўнг, бундай бахтли ҳаётга эришиш учун курашиш керак деган ғояни аста-секин илгари сурадилар ва оми, аммо ғурури бор ёшларни ўзларига аъзо қилиб оладилар. Аччиқ бўлса ҳамки, бизнинг шароитдаги ижтимоий аҳвол, умуман олганда, шундай. Буни бизнинг кўп йиллик тадқиқотларимиз кўрсатиб берди.

Яхши ҳам Ўзбекистоннинг олис қишлоқлари, чўлу саҳролари бисёр. Кенг дала-даштда, ота-она, ўқитувчи ҳамда дин даъватчиларининг сурункали таъсидан ҳоли бўлганларнинг ақллари кишанланмай, эркин фикр юритувчи бўлиб чиқмоқдалар ва мустақил равишда китоблар ўқиб ҳамда ботиний билимларидан фойдаланиб, ўз билим савияларини ошириш йўли билан миллатнинг обрўйини сақлаб келмоқдалар. Ундан ташқари, баъзи ота-оналар ва ўқитувчилар болаларга билим бермай, уларга билим топишни ўргатадилар ёки, энг камида, унинг мустақил фикр юритиб, билим олишига халақит бермайдилар. Шахсан менинг ота-онам ва мактабдаги ўқитувчиларим шундай қилишган. Ўзбекистоннинг илм-фани, маданияти ва адабиёти ана шундайлар ҳисобига равнақ топиб келмоқда. Халқимизнинг аксар қисмини ақлли қилиб тарбиялаш учун шу кундаги оила тарбиясини ва мактаблардаги ўқув предметлари тизими таркибини ҳамда таълим-тарбия бериш усулларини ўзгартириш керак. Қисқаси, миллий мактабни шакллантириш лозим. Ҳозирги ўқув предметлари тизими ва таълим-тарбия усуллари бизга социализм деб номланган тоталитар тузумдан мерос. Халқ таълимида ўтказилган ислохотлар ҳозирча таълимнинг ташкилий шаклланишига қамраб олган, холос. Бу тўғрида кейинги фаслда батафсилроқ сўз, юритилади.

Бир нарсани мустақил равишда билиш қийин, албатта. Шунда ота-она, мураббий, ўқитувчи ва домлалар ҳамда адабиётлар кўмагидан фойдаланиш керак бўлади. Аммо, фақат кўмагидангина фойдаланинг. Ўқитувчи ва домлалар айтганларини, китоб ва журналларда ёзилганларни уларнинг кўп қисми тўғри бўлган тақдирда ҳам, юз фоиз чин экан деб қабул қилманг. Уларда айтганларни ҳамда ёзма манбалардаги фикрларни албатта тафаккур кўригидан ва ҳаёт тажрибасидан ўтказинг. Айтилган нарсаларнинг тўғрилигига имонингиз комил бўлганидан сўнг, уларга ихлос қўйиб, хотирада сақлаш ва амалиётда қўллашга киришинг.

Аққлининг зидди **аҳмоқ**, бошқача айтганда, **ақлсиз** инсон дейилади. **Аммо ақлсиз инсон эмас, балки ақлини ишлата олмайдиган инсон бор, холос.** Ақлини мутлақо ишлатмайдиган инсон ақлдан озган ҳисобланади. Аҳмоқ одамнинг шаклланиш тартиби қуйидагича: инсон фикр юритиш, меҳнат қилиш, яъни мақсадга йўналтирилган ҳаракатлар қилиш ва бошидаги ўй-фикрларини сўз орқали бошқаларга билдириш, яъни, сўзлаш қобилиятига эга бўлиб дунёга келади. Тангри таоло томонидан инъом этилган бу неъматлардан қанчалик фойдалана олиши кишининг умр кечириш давомида унга берилган таълим ва тарбияга боғлиқ. Маълумки, таълим-тарбия жараёни шахсга ташқаридан таълимий таъсир этиш йўли ҳамда ўзини ўзи тарбиялаш орқали амалга оширилади.

Инсон дунёга келиши биланоқ унга ташқаридан тарбиявий таъсир этиш бошланади. Бу болани йўргаклаш, маълум бир вақтда овқатлантириш ва ювинтириш каби ҳаракатлардан иборат бўлади. Сўнгра, «қўлингни оғзингга солма», «ту-у-уш қиламан дегин», «уҳ-ҳ қилгин» ва ҳоказо буйруқлар билан давом этади. Юрадиган бўлганидан кейин эса, у ёққа борма, бу ёққа кел, уни қилма, бунини қилма; гапира бошлаши билан эса ундай дема, бундай дегин, каби насихату танбеҳлар ва гоҳо, шапалоқ уришлар бошланади. Таъсир этишнинг бу усуллари унча қаттиқ бўлмай, меҳр ва муҳаббат билан қилинса, бола уларни тўғри тушуниб, тўғри қабул қилиши ва ўзини ўзгартириши мумкин. Аммо бу тарбиявий таъсир ўтказишлар жаҳл ва зарда билан ҳамда жон ва дил оғрийдиган тарзда сурункали қилинса, бу таълимий тадбирлар салбий натижа бериб, бола катталар айтганининг тескарасини қиладиган бўлиб қолади. Бу боланинг асл тағи ёмонлигидан эмас, ўз руҳини ўзи муҳофаза қилишидандир. Бундай таъйиқлар узоқ давом этаверса, бола ё юқорида айтилганидек мўмин-қобил, яъни «яхши бола» бўлиб чиқади, ёки катталарга, шу жумладан ўқитувчи ва домлаларга нафрати ошиб, ҳаммани ёмон кўриб, уларга қарши ҳаракатлар қиладиган безори бўлади. Нафратини ичига ютса, асаби бузилиб, турли касалликларга дучор бўлади, ташқарига чиқарса, ҳаммани хафа қилиб, урушқоқ, ижтимоий муҳитнинг бузилишига сабабчи бўладиган одобсиз бола бўлиб етишади. Китоб ўқи деса ўқимай, дарсингни тайёрла деса тайёрламай, ундай қилма деса, айнан шундай қила бошлайди. Охир-оқибатда билимсиз ва одобсиз, фикр доираси тор ва аҳмоқ бўлиб қолади. Аҳмоқликдан чиқиб кетиш анча қийин бўлиб, унинг йўллари кейинги фаслларда берилган.

Одобли деган ижтимоий сифат ҳам инсон фазилатларидан бири ҳисобланади. Одобли киши умуминсоний қадриятлар билан бирга миллий қадриятларни яхши билган ва уларни эъзозлаган ҳамда жамият ичида қабул қилинган ахлоқ ва одоб нормаларига риоя қиладиган одамдир.

Ҳақиқатдан ҳам, умуминсоний қадриятлар ҳисобланган меҳнат қилиш, бахтли ҳаёт кечириш, севиш ва севилиш, билим эгаллаш, катталарни ҳурмат қилиш, кичиклар ва аёлларга иззат кўрсатиб, уларни ардоқлаш, рост сўзлаш ва шунга ўхшаш ҳаётий зарур ва қадрли бўлган қадриятларга ҳурмат билан қараш, уларни қадрлаш **умуминсоний одоб ҳисобланади**. Шунга ўхшаш, асрлар давомида муайян бир халқнинг миллий қадрияти бўлиб келган байрам ва тўйларни ҳамда турли ўйин ва анъаналарни ўтказиш, қуда-анда қилиш, меҳмон кутиш, рўзгор тутиш, кийиниш каби урф-одатларни тан олиб, уларга риоя қилиш **миллий одоб** қиёфасининг белгисидир. Шунингдек, саломлашиш, овқатланиш, сўзлашиш, кийиниш, жамоат жойларида ўзини тута билиш каби ижтимоий ҳаётда мавжуд бир қатор ҳаракат нормаларига амал қилиш ҳам **одоб** категориясига киради.

Одобсизлик эса, бутун инсоният ёки бир миллат қадрият деб қабул қилган нарса ва ҳодисаларга ҳурматсизлик кўрсатиш, муайян жамиятда урф бўлган ахлоқ ва одоб нормаларига риоя қилмай, уларни менсимамай, оёқ ости қилишдир. Масалан, умуминсоний қадрият ҳисобланган меҳнат қилишни инкор этиб, беиш юриш ёки иш бўлганда ҳам, дангасалик қилиб ишламаслик катта одобсизлик ҳисобланади. Ёхуд билим эгаллаш — умуминсоний қадрият. Шароити бўла туриб, ота-она ва бошқалар, эй инсон, ўқисангчи, билим олсангчи, деса ҳамки, билим олмаслик **ўта одобсизликдир**. Одобсизликнинг кечириб бўлмайдиган ва энг ваҳший кўриниши севишганларни ғаш кўриб, уларга қаршилик кўрсатиш ёки, ундан ҳам жирканчлиси, уларни бадном қилиб, беобрў қилишга уринишдир. Бу ерда, инсоннинг энг ёмон ижтимоий сифатларидан бири бўлган кўролмаслик ҳолати ҳам мавжуд. Билим оламан деганга қаршилик қилиш ҳам умуминсоний қадриятни инкор этиб, одобсизлик қилиш ҳисобланади. Унинг устига, билим олишга қаршилик қилиш исломга нисбатан исён бўлибгина қолмай, инсон ҳуқуқини поймол қилиш ҳамдир. Бешиқдан то қабргача билим эгаллаш ҳар бир муслим ва муслимага фарз қилинганини унутмаслик лозим. Катталарни беҳурмат, ёш болалар ва аёлларни хафа қилиш ҳам умумжаҳоний одобсизлик бўлиб, инсоният томонидан ҳеч бир вазиятда кечирилмайди. Шунга ўхшаш миллий қадрият, урф-одат ва анъаналарни беҳурмат қилиш миллатга нисбатан одобсизликдир. Киши баъзи урф-одат ва анъаналарни бажармаслиги мумкин, аммо уларга ҳурмат билан қараб, уларнинг устидан кулмаслиги, майна қилмаслиги керак. Чунки бу одобсизликка киради.

Баъзи ўринда миллий қадриятлар ёки урф-одатлар умуминсоний қадриятларга зид келиб қолиши мумкин. Масалан, мусулмон

мамлакатларда хотин-қизларнинг ишлаб чиқаришда қатнашмай, уй бекаси бўлиб ўтириши урф бўлган. Бу муайян бир халқнинг миллий қадрияти бўлгани билан, умуминсоний қадриятга зиддир. Бу ҳолда ўша ҳудудда яшовчи одам танлов эркинлигидан фойдаланиб, ё ҳудуд қадриятини ушлайди, ёки умуминсоний қадриятга амал қилади. Комилликка интилган киши, гарчи ўз ҳудудида одобсизлик ҳисобланса ҳам, умуминсоний қадриятни устун қўйиши лозим. Комил инсон бўламан деганларга текис ва равон йўл йўқ, албатта. Улар ўзи танлаган камолот йўлида талай қийинчиликларни-ю ҳўрликларни енгиб ўтиши шарт бўлади. Умуминсоний қадриятлар минг йиллар давомида бутун инсониятнинг танқид элагидан ўтиб келган маънавиятнинг бир кўринишидир. Севги масаласи ҳам шундай. Баъзи, тор доирага қамалиб қолган халқларда, икки ёшнинг севишиб, чақчақлашиб юриши айб, умуминсоний нуқтаи назардан эса бу олий қадриятдир. Бу ҳолда ҳам ҳудудий қадрият умуминсоний қадриятга ўрнини бўшатади. Билим олишда ҳам шуни айтиш мумкин. Гарчи, билим олишга қаршилик кўрсатувчи одамнинг ўзи ер юзида қолмаган бўлса ҳамки, оз бўлса-да (*баъзида бизнинг ҳудудда ҳам*), *«қиз боланинг ўқигани қайёққа борар эди, бўлди, ўқимайсан, сени турмушга узатиб юбораман»*, деган гапларни эшитиш мумкин. Бу ўта одобсизлик ҳисобланиб, нафақат умуминсониятга, нафақат исломга, балки инсон ҳуқуқларига ҳам очикдан-очик қарши чиқишдир. Бу нафақат одобсизлик, балки инсоният билган энг кучли гуноҳлардан бири бўлиб, миллатни тубанликка тортади. Бундайлар билан мурасасиз ва аёвсиз кураш олиб бориш лозим. Кураш деганда том маънода уришишни тушунмай, уларга тарбиявий таъсирни ўтказишни тушунмоқ лозим.

Инсоний сифатларнинг навбатдагиси **билимлиликдир**. Аввалги фаслларда бир неча бор таъкидлаб, исботлаб берганимиздек, инсоннинг бошқа махлуқотлардан асосий фарқи унинг билими борлигидадир. Киши билимни ақлини ишлатиш йўли билан эгаллайди. Бу ерда «билимли» категорияси «ақли» категорияси билан ҳамоҳанг. Аммо киши ақлини ишлатиб, бирон-бир нарса ва ҳодисани билиб олиб, сўнг уни унутиб кетавериши ҳам мумкин. **Билимли деб, нарса ва ҳодисаларнинг том маъно ва мазмунига тушуниб етиб, уларни ташкил қилувчи қонуниятларни (билимларни) билиб олиб, ўз тафакқури ва тахайюлидан ўтказиб, уларни ҳаётда бир неча бор синаб кўриб, сўнг маълум бир тартибда хотирасида сақлаган кишига нисбатан айтилади.**

Юқорида айтганимиздек, билимли бўлиш учун ақли бўлиш юқори самара беради. Ақлини ишлатиб бир нарсани билиб олгандан сўнг, уни бир неча бор синаб кўриб, илмда қабул қилинган

тартибда хотирада сақлаш мантиқан тўғри ва ақдли одамнинг иши бўлади.

Билимлиликнинг зидди билимсизликдир. Кишидаги билимсизлик асосан қуйидаги бир неча вазиятларда содир бўлади: баъзида, бола ўзини қуршаб турган нарса ва ҳодисаларга бўлган қизиқиши суст бўлиб туғилади. Устига устак уни тарбия қилувчилар ҳам, айтганинг билан қизиқмаганидан кейин барибир билмайди, деб лоқайдлик қилиб, унга билим ўргатишга ҳаракат қилмайдилар. Натижада бола билимсиз бўлиб қолади. Бошқа бир вазиятда болада билим олишга кучли интилиш бўлибгина қолмат, балки ўша билимни мустақил равишда билмоқчи бўлади. Таълим берувчилар эса уни ўз измидан юргизмоқчи бўлиб, мана бу билимни ол деб, уни тайёр билимни эгаллашга мажбур қиладилар. Боланинг инсоний гурури юқори келиб, зўрлаб ўтказилмоқчи бўлган билимни олмай қўя қолади. Мустақил равишда билим оламан деса, билим эгаллашнинг йўлини билмайди. Натижада, яхши хислат ҳисобланган инсоний гурури ва принципиаллиги туфайли, билимсиз бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам, Қуръони каримнинг Бақара сураси 256-оятда — «Динга зўрлаб (киритиш) йўқдир»¹, — дейилган. Чунки зўрланган нарса, албатта, тескари самара беради. Билимсиз бўлиб қолишнинг бошқа вазиятлари ҳам кўп, бу китобда уларнинг ҳаммасини баён қилиб беришнинг имкони йўқ. Фақат, билимсизлар кўп бўлган жамиятнинг аҳволига вой, дейишимиз мумкин, холос.

Билим киши ижтимоий моҳиятининг асосини ташкил қилар экан, унинг туридан қатъи назар, ўзингиздаги билим ҳажмини кўпайтиришга ҳаракат қилинг, азизлар!

Одам билимни маълум бир тартибда йиғиши катта аҳамияга эга. Чунки тартибсиз йиғилган билимнинг фойдаси бўлмай, инсон ижтимоий моҳиятини оширмай, пасайтириши муқаррар. Эгалланган узук-юлуқ билимлар, инсон хотира сандиғи, яъни нейрон найчаларидан ўрин тополмай, мияда айланиб юриб, мия қобиғидаги босимнинг ошишига олиб келади. Бу эса, бош оғриғи сабабларидан биридир.

Комил инсон сифатларининг асосийларидан бири **меҳнатсеварлик**дир. **Меҳнатсеварлик** деб, меҳнатнинг туридан — оғир меҳнатми, энгилми, ақлий меҳнатми, жисмонийми — қатъи назар, киши уни бажаришга жон-жаҳди билан киришишига айтилади. **Меҳнат** — **мақсадга йўналтирилган фаолият эканини эслатиб ўтамиз**. Инсон дунёда ҳаёт кечирishi жараёнида унда бир қатор моддий ва маънавий эҳтиёжлар пайдо бўлиши табиий. Бу эҳтиёжларни қондириш учун киши ўз олдига шунга мос равишда мақсадлар қўяди ва улар-

¹ Қуръони карим. 31-бет.

га эришиш учун маълум бир тартибда ҳаракат қилади. Шунда у анчагина жисмоний ва ақлий куч сарфлайди. Бунинг меҳнат дейилади. Киши олдига билим олишни мақсад қилиб қўйган бўлса, унга асосан ақлини ишлатиб, жуда кўп интеллектуал қувват сарфлаб эришади. Кўпчилик билим олиш жараёни машаққатларини билмай туриб, китоб ўқиш, билим эгаллаш ҳам меҳнатми деб ўйлайди. Мисол учун, бир кун нафақа пулимни олиш учун алоқа бўлимига борганимда, ёшлиқда бирга ўсган танишимни учратиш қолдим. Бир умр деҳқончилик билан шуғулланиб, жисмоний меҳнатда умри ўтган бу оғайним 15 минг сўм пенсия олди. Мен эса 30 минг сўм олган эдим, менга қараб: «Давлатга ҳам ҳайронсан, умрида бир кун ҳам кетмон чопмаган одамга шунча пул тўласа», — дейди. Мен уни тушунаман, албатта, у ақлий меҳнат билан шуғулланиш осон, деб ўйлайди. Америка Қўшма Штатлари олимларининг тадқиқотларига қараганда, маъруза ўқиётган ёки илмий тадқиқот олиб бораётган киши, энг оғир меҳнат ҳисобланган қурилишдаги бетон билан ишлаш ёки ер остидан кўмир қазиб олишда сарфланаётган қувватга нисбатан ўн баробар кўп қувват сарфлар экан. Бошқа жонли мисолни келтирай. Республика ҳунар таълими ходимлари малакасини ошириш институтида ректор муовини лавозимида ишлаб турганимда, бизга малакасини ошириш учун қурувчилар гуруҳи келган эди. Уларнинг талабига биноан, республикадаги илғор қурувчилардан бирини «Қурилиш ишларини илмий ташкил қилиш» мавзусида маъруза ўқиб беришга таклиф қилдим. У икки соатли маърузани ўқиб кетганидан кейин, бир неча ҳафта ўтиб, у билан учрашиб қолдим. Шунда у менга: «Мени бундан кейин маъруза ўқишга чақирманг, жуда оғир иш экан, ундан кўра ўн сўтих ерни кетмон билан ағдариб чиққаним осон эди, маърузангиз мени жуда чарчатди, маърузадан кейин уч кун мазам бўлмай юрди», — деб нолиб қолди. У ҳақиқатни айтаётган эди, тўғриси ҳам шундай. Бу ишни қилиб кўрмаган одам, ташқаридан туриб, осон деб ўйлайди. Аслида ақлий меҳнат жуда оғир иш. Халқимиз: «Деҳқонлар қудуқни кетмон билан, чеварлар игна билан қазишса, олимлар қудуқни киприги билан қазийди», — деб бекор айтмаган.

Ҳар қандай меҳнат билан шуғулланиш оғир бўлгани учун киши меҳнатсеварлик сифатига осонликча эришавермайди. Бунинг учун ёшлиқдан, меҳнат туридан қатъи назар, киши ўзини узоқ йиллар давомида меҳнатга ўргатиши керак бўлади. Баъзи ота-оналарнинг меҳнат қочмас, катта бўлгандан кейин ишлаб улгурар, деган фикрлари инсон шахсининг ривожини учун ўта зарарли ҳисобланади. Ўзини меҳнатга ўргатиш учун киши, аввалам бор, меҳнат якунида келадиган натижани кўз олдига аниқ келтириши ва унга меҳр қўйиши керак. Билмаган ва суймаган нарсасига одам

кўп ҳам интилаввермайди. Интилмадими, меҳнат унинг учун азобу уқубатга айланади. Ундан сўнг, вужудидаги «эртага қиларсан», «ҳозир шу сенга зарурми», «иш қочиб кетарми», «мазанг йўқ, шекилли» деб турган шайтон даъватини ҳам енгиш шарт бўлади. Буларнинг ҳаммаси «дангасалик» деган ижтимоий хасталик кўри-нишларидир. Бу касалликни енгиб, шайтоннинг «бўйини син-диргандан» кейин эринмай, шу билан биргаликда, шошмай ва чўзилмай, мақсад сари ҳаракатни бошлаш лозим. Шу алпозда ке-чадиган ҳаракатларни узлуксиз равишда, ҳар кун маълум бир вақтда бошлаб, маълум бир вақтда тамомлаб, бир неча йиллар давомида қайтаравериш натижасида меҳнатга бўлган кўникман-гиз малакага ва ундан кейин ҳаёт тарзига айланади. Киши меҳнат қилмаса туролмайдиган бўлиб қолганида, билингки, меҳнат қилиш унинг руҳига сингиб, маънавиятига айланган бўлади. **Шундагина киши меҳнатсевар инсон, деган ижтимоий сифатга эга бўлади.**

Соғлиқ ҳам инсон ижтимоий моҳиятининг ажралмас қисми бўлиб, ижобий сифатларнинг биридир. **Мутлақо соғ киши деб, ҳам жисмоний, ҳам ақлий ва ҳам руҳий саломат бўлган кишига нисбатан айтилади.**

Жисмоний саломат деганда, фақат бақувват, мушақлари бўлиқ ва кучи кўп одамнигина тушунманг. Жисмоний саломат одам ўз тана-сининг эгаси бўлади. Яъни жисмоний соғлом одам барча аъзолари-ни ўзига бўйсундириб, истаган жисмоний иш ва машқларни осон-ликча бажара олади. Жисмоний саломатликнинг биринчи белгиси шуки, киши эрта билан турганда ўзида ланжликни сезмай, унда жисмоний ҳаракатлар қилиш эҳтиёжи мавжуд бўлади.

Жисмоний саломат бўлиш учун одам танаси ва вужудини тоза тутиши ҳамда шамоллашдан сақланиши керак. Кўп биологик касал-ликларнинг бош сабабчиси ифлослик билан шамоллашдир.

Тана тозалиги кишининг санитария ва шахсий гигиена талаблари-га жавоб бериши билан узвий боғлиқдир. Вужуд тозалиги эса емоқ, ичмоқ, ётмоқ, турмоқ тартиби билан боғлиқ. Бунинг учун истеъмол қилинадиган овқатларни иложи борица аралаштирмасдан, мижозига қараб тановул қилмоқ лозим. Овқат кам миқдорда, яъни кераклигича истеъмол қилиниши шарт. Ортиқча овқат кўп касал-ликлар сабабчисидир. Ибн Синонинг: **«Меъёрида истеъмол қилин-ган овқатни сиз ейсиз, меъёрдан ортиқ истеъмол қилинган овқат сиз-ни ейди»**, — деган ҳикматини унутманг. Овқат яхши ҳазм бўлиб, вужудга сингиши учун киши тоза ҳавода кўп бўлиб, доимо жисмо-ний ҳаракатлар қилиб туриши мақсадга мувофиқдир.

Ақлий ёки ижтимоий саломат киши эрта билан туриб юз-қўли-ни ювиб, батамом уйғонгандан кейин беихтиёр бир нарсаларни

ўйлагиси келиб, ўй-тафаккури ишлайверади. Бундай одам ҳар қандай муаммони ақли билан ечиб ташлайди. Бу эса мақсадга етишишда катта омил ҳисобланади. Инсон аввал мақсадга етиш режасини тузиб олади. Ақлий саломат одам ўз ақлини ишлатиб, бу муаммони ҳар томонлама таҳлил қилиб чиқиб, мақсадга эришиш режасини шундай тузадики, ҳар қандай одам шу режа бўйича иш тутса, албатта мақсадига етади.

Ижтимоий соғлом бўлишни истаган инсон ўз устида тинмай ишлаб, сурункасига ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлмоғи лозим. Барча ижтимоий касалликлар — ўғирлик, фирибгарлик, судхўрлик, ароқхўрлик, нашавандлик, гиёҳвандлик ва бошқа разолатларнинг бош сабабчиси дангасалик билан нафсдир. Дангасаликдан ҳоли бўлган ва нафсини тия олган киши ижтимоий саломатдир.

Руҳий саломатлик кишининг ҳаёт-мамотида етакчи ўрин эгаллайди. Маълумки, оламни ёритувчи ва иситувчи куч — қуёш нури бўлганидек, инсон қалби, тафаккури ва бутун вужудини равшан қилувчи куч — бу руҳдир. Кишининг руҳи саломат бўлса, ҳар қандай эзгу ишни поёнига етказади. Руҳий саломатлик кишининг ниятлари ва олдига қўйган мақсадлари билан белгиланади. Инсон яхши ниятлар қилиб, яъни бировга яхшилик қилишни мақсад қилиб, шу қиладиган яхшилигини амалга ошириш режасини тузишининг ўзидаёқ дили яйраб, руҳи таскин топиб, қиладиган ишининг ҳам унуми бўлади. Агар киши шу қилган яхши ниятини амалга оширса, унда дил байрами содир бўлади ҳамда меҳнат унумдорлиги бир неча бор ошиб, бошқаларга қилган яхшилигига сарфланган куч ва маблағ ортиги билан унга қайтади. «**Берганга бераман**» деган оятнинг мазмуни ҳам шунда. Аммо яхшилик қиламан, деб ният қилиб қўйиб, уни амалга оширмаса, руҳ безовта бўлиб, кишининг руҳий азоб чекишига сабаб бўлади. Шунинг учун, яхшилик қилишни ният қилдингизми, уни дарров амалга оширишга ҳаракат қилинг. Акс ҳолда, руҳий хотиржамликка эришаман деб, руҳингизни безовта қилиб қўясиз.

Киши руҳини тоза, беғубор ва феълени кенг тутиши учун асосан нималарга эътибор бериши лозим? Бу ҳақда Хусайн Воиз Кошифий қуйидаги фикрни билдирган: «Футувват илмининг ўз мавзуси бор, бу мавзу инсон руҳидир. Зеро, инсон руҳини тарбиялаш воситасида уни гўзал ва ҳамиша ёқимли ҳулқ-атвор соҳиби, фазилат эгаси қилиб камолга етказиш мумкин». Шундай экан, футувват илмини ўрганишга киришинг. Бу эса алоҳида мавзу.

Руҳий саломат одамнинг ташқи белгилари қуйидагича: руҳий саломат одам эрта билан турганда мусиқа эшитгиси келиб, билса-билмаса, бир куйни хиргойи қилиб юради. Кўчага чиққанда ва ишга

борганда чехраси очик бўлиб, ҳаммани ёқтириб, уларга саломлар айтиб, яхши ниятлар билдириб юради.

Рухий носоғ одам эрта билан тиришиб туради, бўлар-бўлмасга уйдагиларни тириқтириб сўкиб, бир иш қилса жаҳл қилиб, кўчага чиққанда ва ишга борганда одамларга хўмрайиб юради. Бу ҳол узоқ давом этаверса, бундай одам албатта руҳий хасталикка учрайди.

Аждодларимиз руҳлари тоза ва луқмалари ҳалол бўлиши учун бирор кишининг тариқча ҳам ҳақини емаганлар. Улар халқ ва афкор омманинг ғамини ейиш, дўсту биродарларига доимо ёрдам кўрсатиш мақсадида «фугувват», яъни «жавонмардлик» каби кўплаб инсоний қадриятларни яратганлар. Шунингдек, олиму донишмандлар, авлиёлар инсон руҳини поклаш, юксак даражага кўтариш ҳамда ботиний билимларни эгаллаш лозимлигини уқтирганлар. Шундай экан, ҳар бир киши, аввало, ўз руҳини юқори даражага кўтариши учун ўзини тўла эркин тутиб, мард бўлиши ва нафсини енгиши лозимлигини ҳазрат Алишер Навоий ҳам айтганлар:

Эркин улким, сайд этиб нафсоният,

Ғолиб бўлса умрида руҳоният.

Комилликни ўзига ният қилиб олган одам ҳам жисмоний, ҳам ақлий ва ҳам руҳий саломатлиги устида қайғуриши лозим.

Миллий ғурур инсониятнинг ҳар қандай фаолият жараёнига рағбат вазифасини ўтайдиган ижтимоий сифатдир. Миллий ғурури йўқ одам ҳар бир ишда лоқайд бўлиб, унинг қилган ишининг унуми ҳам бўлмайди. Миллий ғурурга эга инсон эса, мақсад қўйдими, бутун вужуди билан уни амалга ошириш учун ғайрат ва шиддат билан киришади ва тезликда мақсадига етади.

«Миллий ғурур» тушунчасини шарҳлашдан олдин, «**миллат**» деган тушунчани изоҳлаб бериш зарурияти мавжуд. Чунки «миллат» сўзига бизнинг файласуфлар турли мазмун бермоқдалар. Бу тушунча тўғрисида музокарага кўп ҳам берилмай, жаҳон ҳамжамияти ва бизнинг тасаввуримиздаги «миллат» деган тушунчанинг таърифини бериш билан чекланамиз.

Миллат деб, **бошқа мамлакатлардан чегараланган ўзининг ҳудуди-га, ўз қомуси, рамзи, қонун-қоида, урф-одат ва анъаналарига ҳамда умумий хўжаликка, шу билан биргаликда, ҳудуд ичидаги халқлар орасидаги муносабатларни амалга ошириш учун умумий бир ёки бир неча тил бирликларига эга бўлган халқлар уюшмасига айтилади.** Демак, чегараланган бир ҳудудда биргаликда, узоқ йиллар давомида меҳнат қилиб, меҳнатидан чиққан даромадни бирга баҳам кўриб, байрам ва бошқа анъаналарни бирга ўтказиб ҳамда умумий қонун ва қоидаларга бўйсуниб юрган бир неча ўнлаб, юзлаб халқлар, одамлар уюшмаси миллат ҳисобланар экан. Миллатнинг номи ерли халқнинг номи билан аталиши ёки бошқа бўлиши мумкин. Масалан,

ўзбек, қозоқ, туркман деган миллатлар хууддаги туб халқнинг номи билан аталган. Америка, Франция, Германия ва бошқа мамлакатларда миллатлар номи туб ерли халқнинг номидан келиб чиқмаган.

Миллий ғурур деб, яшаб турган мамалакатининг тарихини, маънавияти ва маданиятини яхши билиб, унинг олиму фозиллари ва қаҳрамонлари билан фахрланувчи ҳамда шу мамлакат равнақига ўз ҳиссасини фаол қўшиб келаётган киши қалбидаги умуминсоний ғурур негизида пайдо бўлган руҳий кайфиятга айтилади.

Аммо миллий ғурурни миллий мақтанчоқликдан фарқлаш лозим. Миллий мақтанчоқ деб, бошқа миллатларни камситиш мақсадида ўз миллати тарихини, олиму қаҳрамонларини билиб олиб, мана биз қандай мамлакатда яшаймиз, деб мақтаниб, ўзи бу миллат равнақига ҳеч қандай улуш қўшмайдиган, сафсатабоз кишига нисбатан айтилади. Уни миллатчи деб ҳам юритилади. Миллий ғурур ижобий ижтимоий сифат бўлса, миллатчилик ижтимоий қусурдир.

Одамларда миллий ғурурни шакллантириш учун уларга муайян миллатнинг тарихий қаҳрамонлари, олиму фозиллари, авлиё анбиёлари, уларнинг дунё маънавиятига, илм-фан ва маданиятига қўшган ҳиссалари ҳақида маълумот бериш зарур. Шунда, кимнинг виждони тоза, ўзи эса меҳнатга чанқоқ бўлса, унинг қалбида миллати юзасидан фахр пайдо бўлиб, миллатининг маънавий бойлигини оширишга бел боғлайди. Киши миллатининг маънавий хазинасини бойитишга киришибдим, билингки, унда миллий ғурур пайдо бўлган. Миллий ғурури бор одам Вернон Вульфнинг тараққиёт босқичларидаги тўртинчи — «ижтимоий» деган босқичига етган бўлади.

Ватанпарварлик миллий ғурурнинг тараққий этган варианты бўлиб, ватан равнақи ва инсон камолоти учун рағбат пайдо қилувчи асосий омишлардан ҳисобланади. Одамларда миллий ғурур негизида ватанга муҳаббат кайфиятини пайдо қилиб, уни ошириб борилганда, инсон ватанини шунчалик сева бошлайдики, миллати учун, юрти учун фидойиларча меҳнат қилиб, зарур бўлганда жонини ҳам фидо қилишгача тайёр бўлади. Буни ҳақиқий ватанпарварлик дейилади.

Одамларда ватанпарварлик руҳини шакллантириш учун, даставвал, уларда миллий ғурурни пайдо қилиш керак. Миллий ғурур бўлмаган кишида ватанпарварлик туйғусини пайдо қилиб бўлмайди. Бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Аммо, яқин ўтмишимизда миллий ғурурни миллатчиликка йўйиб, болаларда миллий ғурурни пайдо қилмай туриб, ватанпарварлик туйғусини шакллантирмоқчи бўлгандилар. Охир-оқибатда, одамларда ватанпарварлик

туйғуси йўқ бўлиб кетиб, мамлакат кичик бир ижтимоий силкинишдан парчаланиб, бир қатор майда мустақил давлатларга бўлиниб кетди. Шу кунда бу давлатларда ўз миллий маънавияти ва қадриятларини ҳамда урф-одатларини ўрганиб, уларни ривож лантириб, аҳолида миллий гурур таркиб топтирилмоқда. Бу тўғри. Кейинчалик миллий гурур кучая бориб, ватанпарварлик туйғуси пайдо бўлиши муқаррар.

Ватанпарварлик деган ижтимоий сифат жуда ноёб бўлган «миллий гурур» деган ҳис-туйғудан пайдо бўлиб, жуда ҳам виждонли ва ўта имонли ҳамда меҳнатни яхши кўрадиган ва умуман барча яхши сифатларга эга одамда вужудга келади. Бу ижтимоий сифатга эга кишини, инсоний камолотга етиб қолган, деса бўлади. Бундай инсон, Вернон Вульфнинг тараққиёт босқичидаги зинапояларнинг бешинчисига чиққан бўлади.

Ватанпарварликнинг акси ватан тақдирига лоқайдликдир. Ундан ҳам ёмон кўриниши — сотқинлик. Боболари ҳамда отаси, онаси ва ўзи туғилиб ўсган ҳудудини «дўппи тор келиб қолганда», яъни ижтимоий тўфонлар бошланган вақтда ташлаб қочиш ёки бир четга чиқиб туришни сотқинлик ёки ватанига меҳрсизлик деса бўлади.

Баъзан Октябр тўнтариши ва Иккинчи жаҳон уруши даврида ватанини ташлаб кетганларни оқлашга, баъзида уларни қаҳрамонлар сафига қўшишга уринишлар кўзга ташланади. Бу хатодир. Улар турли йўллар билан йиққан бойлигидан ёки ширин жонидан ажраб қолишдан қўрқиб, ватанини ташлаб кетганлар.

Байналмилал деган ижтимоий сифат ватанпарварлик руҳи асосида шаклланиб, энг юқори ижтимоий сифатлардан ҳисобланади. Одам миллатини ва ватанини севиб, унга гўёки муҳолиф бўлган бошқа миллатни танқид қилиш мақсадида унинг тарихини, маънавияти ва қадриятларини ўргана бошлайди. Киши бошқа халқларнинг маданиятини ўрганиш жараёнида, уларнинг ҳам жаҳонга татийдиган жуда кўп қадриятлари, адабиёт ва маданияти борлигини билиб олади. Шундан кейин яқин ва узоқ хориждаги халқлар маънавияти ва маданиятини чуқурроқ ўргана бошлайди. Ўрганиш жараёнида, уларга меҳри ошиб, секин-аста уларни ҳам, ўз миллати қатори, яхши кўрадиган бўлади. Байналмилал туйғуга эга одамни комил инсон деса бўлади. Бундай фазилатга эга одам Вернон Вульф аниқлаган олти тараққиёт босқичининг бешинчисида турган бўлади.

Бу ижтимоий сифат жаҳонда ҳақиқий тинчлик ва тотувликни ўрнатиш, умумжаҳон иқтисодиётини тараққий эттириш, пировардида Ер юзида фаровон ҳаёт ўрнатилишининг асосий омили ва гарови бўлиб хизмат қилади.

Байналмилалликнинг акси миллатчиликдир. Яна қайтариб айтмамкинки, бу ўта салбий инсоний сифат бўлиб, дунёда миллатлара-

ро можарони, барча турдаги урушларни келтириб чиқаради. Жаҳонда бўлиб ўтган минглаб урушлар, миллиардлаб қурбон бўлган ҳаётларнинг сабабчиси миллатлараро, яъни давлатлараро урушлардир. Миллатчилик деган ғайриижтимоий сифатни ўта қора бўёқ билан тасвирлашимнинг боиси, кейинги вақтларда ҳудудимиздаги баъзи зиёлилар томонидан миллатчилик унча ҳам ёмон ҳислат эмас, деган фикрлар изҳор этилаётганлигидандир. Такрор, айтаманки, миллатчилик жуда катта қусур. Миллий ғурур фазилат бўлса, миллатчилик — разолат. Миллатчилик натижасида дунёда хотиржамлик йўқолади. Бунга мисоллар жуда бисёр. Яқин Шарқдаги Фаластин билан Исроил, Ливан билан Сурия, Жанубий Осиёдаги Ҳиндистон билан Покистон орасидаги ва Шимолий Кавказдаги урушлар бундан гувоҳлик бериб турибди.

Инсонпарварлик (гуманизм). Бу ижтимоий сифатга эга одам ҳам комилликка эришган бўлиб, умуминсоний қадриятларни тан олибгина қолмай, уларни бор кучи билан муҳофаза ҳам қилади. Умуминсоний қадриятларга: ҳар бир инсонни шахс сифатида тан олиш, унинг яшаш, меҳнат қилиш, севиш, севилиш, ўз иқтидорини истганича намоён қилиш ҳуқуқлари киради. Инсонпарвар киши одамнинг ушбу инсоний ҳуқуқларини тан олиб, уларнинг бузилишига йўл қўймайди.

Инсонпарвар одам бутун инсониятни, шу билан биргаликда, ҳар бир инсонни, унинг ирқи, миллати, ёши ва келиб чиқишидан қатъи назар, чин дилидан севади, унга нисбатан фақат эзгу ниятда бўлиб, яхшиликлар қилишга шошилади. Вернон Вульфнинг тараққиёт даражаларида ундай одам бешинчи даражадан ўтиб, олтинчи босқичга чиққан инсон ҳисобланади. Бу одам Шайх Азизиддин Насафийнинг киши руҳ уружининг камида орифлик даражасига етган бўлади.

Инсонпарварликнинг акси инсонсевмасликдир. Бундай инсоний қусурга учраган одам одамови бўлиб, ҳеч кимни севмайди ва ҳеч кимга яхшилик қилмайди. Ундай фикрлар унинг ўйига ҳам келмайди. Бундайлар ўзим бўлай деган кишилардир. Вернон Вульфнинг тараққиёт даражалари бўйича, ундай одам тараққий этмай, иккинчи — «шахсий» деган босқичда қолиб кетган бўлади. Азизиддин Насафийнинг руҳ уружлар даражалари бўйича эса, улар энг паст даражадаги — имони заифлардир.

Бу ҳодисанинг ёмон томони шундаки, жамият ижтимоий ҳаётида бундай кишилар ёнма-ён ҳаёт кечирадилар. Инсонпарвар одам ўз нуқтаи назаридан, яъни ўзининг маънавиятидан келиб чиқиб, ён қўшнисини ёки меҳнат жамоасидаги бир одамни яхши кўриб, унга яхшилик қиламан деса, улар одамови бўлиб чиқишлари мумкин ва «Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур»

қабилда фикр юритиб, ўзига яхшилик қилаётган кишидан гумонсирайдилар. Гумон эса гуноҳларнинг энг каттаси ҳисобланади. Шунда инсонпарвар кишининг чин дилдан кўрсатаётган илтифотини, муҳаббатини улар ёмонликка йўйиб, уни ҳақоратлайдилар ҳам. Натижада инсонпарвар киши руҳан эзилади. Одамовилар кўпайган сари, инсонпарвар одам бу дунёда ўзига жой тополмай, узлатга чекинишга мажбур бўлади. Яъни, зуҳдни афзал кўриб, ўзини жамият ишларидан четда тутадиган бўлиб қолади. Бу жамиятга фойда келтирадиган кучли бир руҳий ва ақлий қувватни ҳаракатсизликка келтириб қўйишдир. Мол-дунёга, шу жумладан пулга бўлган эътибор кучайган жамиятда айни шундай воқеа рўй беради. Бундай жамият ижтимоий инқироз сари юз тутган бўлади. Шунинг учун ҳам Қуръони каримда: — «Ким (фақат) шу ҳаёти дунёни ва унинг зебу зийнатларини истайдиган бўлса, уларга қилган амалларининг (ажр-мукофотини) шу дунёда комил қилиб берамиз ва улар бу дунёда зиён кўрмайдилар. Ундай кимсалар учун охиратда дўзах ўтидан ўзга ҳеч қандай насиба йўқдир. Уларнинг бу дунёда қилган барча яхшиликлари беҳуда кетур ва қилиб ўтган амаллари бефойдадир»¹, — дейилган. Чуқур мазмунга эга бу оятнинг моҳиятига етиш даркор.

Жасурлик. Кишида юқорида санаб ўтилган барча фазилатлар бўлсаю, жасурлик бўлмаса, бу фазилатлардан ҳеч кимга наф тегмайди. Чунки киши ақлини қанчалик ишлатмасин, қанчалик одобли, билимли, меҳнатсевар, соғлом, ватанпарвар ва бошқа ижобий ижтимоий сифатларга эга бўлмасин, қўрқоқлиги туфайли уларни ҳаётда ишлатолмайди. Ишлатган тақдирда ҳам, қўрқиб, эҳтиёткорлик билан қилган ижобий ишларининг самараси бўлмайди.

Инсон ҳар бир ишни бажаришга қўрқмай киришса, ҳаракати яхши самара беради. Шунинг учун жасурлик инсоннинг барча ижобий ижтимоий сифатлари учун ҳаракатлантирувчи омил вазифасини ўтайди.

Қўрқоқлик кишининг барча фазилатларини йўққа чиқариши билан бирга, инсон зотига номуносиб бўлган ижтимоий нуқсондир. Қўрқоқлик киши имонининг сустигидан далолат беришини ҳам айтиб ўтиш жоиз.

Ҳаётда бундайлар мавжуд бўлиб, жамият учун жуда ачинарли ҳолдир. Бундай кишилар тўғрисида ҳаётимдан бир мисол келтирай: институтда ишлаб юрган чоғимда, бир ўта ақли, жуда ҳам одобли, меҳнатсевар бўлганда ҳам ҳеч қандай ишдан қочмайдиган, билими кўп, ватани учун жонини фидо қилиб юборадиган, байналмилал, жуда инсонпарвар ва миллий ғурури жуда юқори киши бор эди. Олдимга келиб, менга кўп фикрларни билдирар ва менга маслаҳат солар

¹ Қуръони карим. Ҳуд сураси, 15—16-оятлар. 148-бет.

эди. Фикрларингиз яхши, энди буларни амалга оширишга ҳаракат қилинг десам, оғайни, буларни амалга ошириш учун ҳали эрталик қилмасмикин, гап тегиб қолмасмикан, деб хавотир қилар ва айтган яхши фикрлари бефойда бўлиб қолиб кетаверар эди. Ўша одамга жуда ачинаман, у умрида деярли ҳеч нарсага эришолмади. У бир вақтлар бирон нарсадан қўрқиб қолган ёки биров уни қўрқитиб қўйган бўлиши мумкин.

Киши ақлини ишлатиб, муайян бир мақсадга етиш режаси тuzилгач, қўрқмасдан уни дарров амалга оширишга ҳаракат қилиши даркор.

Шиддатлилиқ. Бу тушунча жасурлик тушунчаси билан ҳамоҳанг бўлиб, киши бир иш бошласа, унга қўрқмасдан, ғайрат ва шиддат билан киришиб, уни бошлаган иши охирига етгунга қадар сақлаб туришини билдиради. Одамда барча ижобий ижтимоий сифатлар, шу жумладан жасурлик ҳам бўлсаю, ғайрати етмаса, бошлаган иши ўлда-жўлда бўлиб, иш бажарилмай қолиши мумкин. Битмаган ишнинг ҳеч кимга фойдаси йўқ. «*Битган ишга бек етмас*», деган халқ мақоли ҳам бор. Аҳоли ичида бунга ўхшаш кишилар анчагина топилади. Баъзилар ақли ва билими кўплиги натижасида одоб нуқтаи назардан келиб чиқиб, ватанига хизмат қилиш мақсадида, меҳнатдан қочмасдан, миллий ғурури қистаб, қўрқмасдан бир ишни бошлашади-да, иш ярмига етганда ёки охирлаб қолганда, кейин бўлар деб, шиддат етмасдан ташлаб қўйишади. Сўнг бу ишни эсдан ҳам чиқариб юборадилар. Ҳаётда оз бўлса ҳам, афсуски, бундай одамлар бор.

Киши бир ишни бошладими, суеткашлиқ қилмасдан, суръатни ишнинг охиригача сақлаб туришга ҳаракат қилиши лозим, шунда бажараётган ишининг самараси юқори бўлади.

Сабр-қаноат инсоннинг юқори ижтимоий сифатларидан бўлиб, инсон руҳи баланд даражага эришганидан далолат беради. Одамнинг ҳаёти равон кечиши учун бошпанали бўлмоғи, еб-ичмоғи, кийинмоғи, бола-чақа боқмоғи керак бўлади. Ҳаётининг зарур бу нарсаларнинг тури ва саноғи жуда кўп бўлиб, одам ўзининг эҳтиёж тизгинини қўйиб юборса, бу нарсаларнинг ҳаммасига тўлалигича ҳеч қачон эришолмайди. Шунинг учун ақли расо ва одоби юқори инсон бу нарсаларнинг энг камига қаноат қилиб юради. Бундай одамни қаноатли инсон дейилади ва халқ ичида унинг обрўйи юқори бўлади.

Ундан ташқари, ҳаёт мураккаб нарса бўлиб, киши ҳаёти давомида етишмовчиликлар, кутилмаган қийинчиликлар ёки, ундан ҳам ёмони, турли фалокатлар рўй бериб туриши муқаррар. Шунда инсон фақат сабр-тоқат ва чидам билан, «*ойнинг ярми қоронғу бўлса, ярми ёруғ бўлади*» деб, бу қийинчиликларни енгизиши мумкин. Бундай инсонни сабр-тоқатли дейилади. Бу ижтимоий сифат мақ-

садга омон-эсон олиб борувчи бирдан-бир омилдир. Кўпчилик сабр-тоқат қилмай кўзлаган эзгу мақсадига етолмай, йўлда қолиб кетади.

Ҳар қандай қийинчиликларга сабр қилиб, энг оз миқдорга қаноат қилиб юришни ўзининг ҳаёт тарзи қилиб олган одам бахтлидир. Бунинг учун нафсни жиловлаш керак бўлади. Нафс балосига учраган одамнинг олдига, бутун дунё бойлик ва ноз-неъматларини тўкиб солсангиз ҳам, қаноат ҳосил қилмай, ўзини бахтсиз ҳис қилаверади.

Саховатлилиқ. Бу хислат инсоният эришган энг олий ижтимоий сифат бўлиб, у юқорида қайд қилиб ўтилган барча фазилатларга эришган одамда намоён бўлади. Саховатли киши миллатидан, ёши, ирқи ва келиб чиқишидан қатъи назар, ҳамма одамларни чин дилидан севиб, яхшиликлар қилиш мақсадида, уларни тўғри йўлга етаклайди, ўзидаги билимларни ва топган молу дунёсини тинмай улашади. Бу эса инсоннинг ўта ақллилиги ва одоби белгиси бўлибгина қолмай, унинг билими кўп, тани жони соғ ва мард одам эканлигидан ҳам далолат беради. Бундай одамнинг имони мукамал бўлиб, Азизиддин Насафий айтишича, орифлик даражасидан ўтиб, валийликка етиб қолган, Вернон Вульф тараққиёт босқичларининг олтинчи даражасига етган бўлади.

Саховатли одам тўлиқ бахт эгасидир.

Саховатлилиқнинг акси зиқналиқдир. Зиқна одам ўзида бор бўлган ва ортиб ётган нарсаларни ҳам бошқаларга раво кўрмайди. Аксар ҳолларда, бундай одамнинг ақли яхши ишламайдиган, инчунун билими оз, шунинг учун ҳам одобсиз, касалманд, инсоний гурури йўқ, кўрқоқ ва номард бўлади. Бу хислат инсон камолотида жуда хавfli ҳисобланиб, зиқна одамнинг бахти қаро бўлади. Чунки зиқнани ҳеч ким севмайди, ҳурматламайди, инчунин, у билан ҳеч ким ҳисоблашмайди. Бундан ҳам бахтсиз нарса борми дунёда?

Комил инсоннинг математик модели. Комил инсонни сўз орқали чексиз кўп тасвирлаш мумкин. Жумладан, юқорида келтирилган инсоннинг ўн уч йирик ижобий ижтимоий сифатлари ҳар бирининг чуқур таърифи ва таснифини берадиган бўлсак, ҳар бир фазилат ўнлаб бошқа ижобий инсоний сифатларни ўзига олишини кўраимиз. Ҳаммасини бирма-бир таърифлайдиган бўлсак, катта бир алоҳида китоб ёзишга тўғри келади. Шунинг учун инсоннинг барча ижобий ижтимоий сифатларининг интеграллаштирилган математик моделини тузишга ҳаракат қилдик.

Китобимизнинг деярли барча фаслларида инсонни бошқа мавжудотлардан айириб турувчи нарса унинг билими экани таъкидланган ва бу фикрни китобимизнинг 2, 3 ва 4-фаслларида исботлаб берганмиз. Шундай экан, кишининг билими қанча кўп бўлса, ин-

сонийлиги шунча ортиб, имони мустаҳкамланиб боравериши ҳам ойдиндек равшан бўлиб турибди. Билим одамнинг инсонийлигини белгилловчи интеграллашган кўрсаткич экан, у кишининг инсоний сифатларини пасайтирувчи интеграллашган кўрсаткич ҳам бўлиши муқаррар. Ушбу масала устида кўп йиллар мобайнида тадқиқотлар олиб боришимиз натижасида, бундай кўрсаткични топдик. Уни исботлаб бериш учун яна бир неча йиллар сарфлаб, охирида теран бир докторлик диссертацияси дунёга келди. Аввал Ўзбекистондаги, сўнгра Москвадаги файласуфлар танқиди ва кўригидан ўтиб, бу фикрни ҳимоялай олдим, шундан кейин пишиб, маромига етди ва менга бу фикр тўғри эканини тасдиқловчи ҳужжатни, яъни фалсафа фанлари доктори илмий даражасини беришди. Қуйида одамнинг ижтимоий сифатини оширувчи ва уни пасайтирувчи омилларнинг кишининг одамийлигини интеграциялашган шаклда баҳоловчи математик моделини кўриб чиқамиз.

Кўп йиллик илмий изланишларимиз ва амалий тажрибаларимиз шуни кўрсатдики, инсоннинг ижтимоий сифатларини пасайтирадиган ҳолат унинг йиғиб-босиб қўйган молу дунёси экан. Умуман олганда, киши молу дунёга қанчалик меҳр қўйиб, уни кўпайтириб, йиғса, олган билимларининг қиймати ва ўзининг ижтимоий сифати шунчалик пасайиб бораверади ва, аксинча, одам қанчалик кўп билим эгаллаб, молу дунё билан иши бўлмаса, ижтимоий сифатининг баҳоси, инчунин, имони ошиб бораверади. Математик тил билан буни қуйидагича ифодаласа бўлади: **кишининг инсонийлиги унинг тўплаган билими, яъни маънавий бойлигига тўғри пропорционал ва йиғиб қўйган моддий бойлигига тескари пропорционалдир.** Бу фикрни математиканинг рамзий тилига айлантирадиган бўлсак, қуйидаги математик моделни кўрамиз:

$$K_i = \frac{B\{[O(d+a+q)+R(b+u+m+o+yu+mo)]+J(k+j)O^c\}}{M\{[Ski+z)+sh+r(av+g+qim)]+U(kv+uch+dal):F\}};$$

- K_i — кишининг инсонийлиги;
- B — ҳаёти давомида эгаллаган билимларнинг умумий йиғиндиси;
- O — оилада олган билимлар йиғиндиси;
- d — дадаси ва бувасидан олган билимлари;
- a — оналари(бувиси, онаси)дан олган билимлари;
- q — ака, опа ва бошқа қариндошларидан олган билимлари;
- R — расмий тарбия орқали олинган билимлар йиғиндиси;
- b — боғчада олган билимлари;
- u — умумтаълим мактабида олган билимлари;
- m — махсус таълимда олган билимлари;
- o — олий таълимда олган билимлари;
- yu — юқори таълим (аспирантура, докторантура)да олган билимлари;

to — малака ошириш курсларида олган билимлари;

J — жамоатчилик ва жамоат ташкилотларидан олинган билимлар;

k — кенг (оммавий) ахборот воситалари ва жамоат ташкилотларидан олинган билимлар;

j — жамоатчилик (кишини ўраб турадиган ижтимоий муҳит)дан олган билимлари;

O' — ўзини ўзи тарбиялаш (махсус ва бадиий адабиётлар, газета ва журналлар ўқиш, фикр юритиш ва тажрибалар ўтказиш)дан олинган билимлар;

M — йигиб қўйган моддий бойликлар ҳажми;

S — шахсий буюмлари;

ki — кийимлари;

z — зеб-зийнатлари;

sh — шахсий жамғармаси;

r — рўзғор буюмлари;

av — автомашина;

g — гиламлар;

qim — бошқа қимматбаҳо уй-рўзғор буюмлари — гарнитур, чизма расм, биллур ва тилла буюмлар;

U — уй-жойдан тушиши мумкин бўлган маблағ;

kv — квартира;

uch — участка;

dal — дала ҳовли;

F — меҳнат фаолияти орқали олинган маблағ.

Бу формулани, яъни одам маънавиятининг математик моделини қуйидагича шарҳлаймиз: одамнинг инсонийлиги (*Ki*) унинг ҳаёти давомида тўплаган билим ҳажми (*B*)га тўғридан-тўғри боғлиқ бўлиб, ижтимоий моҳиятининг ортишига хизмат қилади. Киши ижтимоий сифатини пасайтирадиган ҳолат унинг йигиб қўйган моддий бойлиги (*M*) экан. Чунки билим ҳажми суратда, моддий бойликнинг ҳажми маҳражда ифода этилган. Энди, сурат ва маҳраждаги ифодаларни алоҳида - алоҳида тушунтиришга ўтамиз.

Суратдаги ифодалар. Ҳақиқатдан ҳам, инсон туғилиши биланоқ, билимларни дадаси ва буvasи (*d*), она ва буvisи (*a*), опа ва акаси ҳамда бошқа яқин кишилари(*q*)дан ола бошлайди. Бу билимлар, асосан, ахлоқ ва одоб ҳамда киши атрофини ўраб турган нарса ва ҳодисалар моҳиятини очиб беришга қаратилган бўлади. Ёшликда олинган билимлар инсон ижтимоий моҳиятининг, яъни маънавиятининг асосини ташкил қилади. Халқимиз «*қуш уясида кўрганини қилади*», деб бекорга, айтмаган.

Бола ўсиб, боғча ёшига етганда, унга боғча мураббийлари (*b*) орқали, давлат стандартидаги расмий тарбия кўрсатиш бошланади. Яна ҳам улғайиб, мактаб ёшига етганда, ўқитувчи ва мактаб маъму-

рияти, умумтаълим мактаблари (*u*) учун ишлаб чиқилган ўқув дастурлари орқали, ўзининг таъсирини кўрсата бошлайди. Умумтаълим мактабини битирганидан кейин, коллеж ёки академик лицейлар орқали махсус билимлар (*m*) бериш бошланади. Махсус таълимни ўтаган бола ё олий ўқув юртига киради, ёки меҳнат жараёнига шўнғийди. Меҳнат жараёнига ўтган болага таълимий таъсир кўрсатишни меҳнат жамоаси (*J*) ўз зиммасига олса, олий ўқув юртига (*o*) ўтиб, ўқишини давом эттирган болага юқори малакали ўқитувчи, доцент ва профессорлар билим бера бошлайди. Олий ўқув юртини тамомлаган болалаларнинг кўпчилиги меҳнат жамоаларига ўтиб, касбий фаолиятини давом эттиради. Фақат айрим болаларгина олий ўқув юртларида қолиб, аспирантура ва докторантуралар орқали энг юқори билим (*ui*) олишни давом эттиради.

Оиладаги ва расмий тарбиядан ташқари, болага унинг дўстлари, маҳалладошлари, меҳнат жамоаси (*j*) ва оммавий ахборот воситалари (*k*) тарбиявий таъсирини ўтказди.

Муайян бир болага таълим таъсири кўрсатиш манбалари жуда кўп эканини кўрдик. Бу манбалар болага гоҳо тўғри, гоҳо нотўғри билимлар бериши ҳам мумкин. Шунинг учун, барча билим манбаларидан олинган билимларни ўзини ўзи тарбиялаш (*O'*) деган элементга кўпайтирдик. Чунки турли-туман, расмий ва норасмий билим манбаларидан олинган билимларни, бола ўзини ўзи тарбиялаш мақсадида, тафаккур кўригидан ўтказмас экан, бу билимлар боланинг ҳаётида асқотмайди. Шу билан биргаликда, бу билимлар ичида нотўғрилари ҳам бўлиши мумкинлигидан ташқари, механик равишда олинган билим ўлик билим бўлиб, уни эгаллаган одам уларни ҳаётда ишлата олмайди.

Ўзини ўзи тарбиялаш манбалари бўлган махсус ҳамда бадиий адабиётлардан, шунингдек, расмий ва норасмий тарбия манбалари орқали олинган ҳар бир билим устида киши чуқур мулоҳазалар юритиш ва уларни ҳаёт тажрибасидан ўтказиш йўли билан ўзида бу билимларга кўникма ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам ўзини ўзи тарбиялаш ҳолатига катта эътибор берилди ва барча турдаги эгалланган билимларни ўзини ўзи тарбиялаш орқали олинган билимга кўпайтиришни тўғри деб билдик.

Маҳраждаги ифодалар. Аввалам бор, йиғилган моддий бойликлар (*M*)га нималар киради, деган саволга жавоб бериб кўрайлик. Бу саволга жавоб бериш учун, йиғилган бойликка нималар кирмайди, деган саволга жавоб берайлик.

Йиғилган бойлик деган тушунчага барча турдаги мерос кирмайди. Чунки меросдан ўтган бойликни киши ўзи тўпламаган. Меросдан ўтган бойлик катта бўлиши ҳам мумкин. Иккинчидан, банк ёки бошқа бировлардан катта миқдорда, сармоя учун қарзга олинган маблағ. Ундан ташқари, ҳаёт учун зарур бўлган — узоқ масофаларни

босиш учун зарур автомашина, иш фаолияти билан боғлиқ бўлган компьютер ва шунга ўхшаш яшаш учун зарур ва доимий равишда фойдаланиб турилган моддий бойликлар йиғиб қўйган бойликка кирмайди.

Йиғиб қўйилган бойликка харид қилиб ёки бошқа йўллар билан эришгану, у нарса унга керак бўлмай турибди. Буларга ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этмайдиган кўчмас мулк, банкдаги жамғармалар ва ҳоказолар киради. Турар жой учун ё участка, ёки квартира, иккисидан бири бўлса, моддий бойлик эмас. Аммо ҳам участкаси, ҳам квартираси бўлса, албатта, бири жамғарма, яъни моддий бойлик. Ёзда дам олиш учун оддий бир дала ҳавлиси бўлса, у тўплаб қўйган бойлик эмас. Аммо, дала ҳовли деб, қаср қуриб қўйган бўлса, у йиғиб қўйган моддий бойликка киради ва ҳоказо. Қисқаси, инсон ҳаёт-мамоти учун зарур бўлган барча нарсалардан ташқари, эга бўлган моддий бойликлар йиғиб қўйилган бойликка киради. Ундан ташқари, кишининг эгаллик қилган моддий нарсалари ва маблағлари меҳнат даромадидан олинган бўлса, моддий бойликка кирмайди. Шунинг учун, охирида барча йиғилган моддий бойликлар (М)ни кишининг меҳнат даромади (F)га бўлдиқ. Бу тўғри ва адолатдан деб ўйлаймиз.

Формуладаги барча кўрсаткичлар балларда ифодаланadi. Бу жуда мураккаб иш бўлиб, уни тўлиқ тушунтириш учун жуда бўлмаганда кичик бир рисола ёзиш талаб қилинади. Шунинг учун бу ерда бир-икки мисол билан чекланамиз. Масалан, оилада олинган тарбияни баллар орқали ифода этмоқчимиз. Бунинг учун, жамоатчилик томонидан болага — ёмон бола, оддий бола, яхши бола ва жуда яхши бола деб, берилган баҳолар балл вазифасини ўтайди. Чунончи, ёмон болага — 0 балл; оддий болага — бир балл; яхши болага — икки балл ва жуда яхши болага — уч баллни берса бўлади. Расмий тарбия орқали олинган билимни баҳолаш учун бола ўқув муассасасини битирганда бериладиган расмий ҳужжатдаги баҳолардан, нисбий бўлса ҳам, фойдаланишдан бошқа илож йўқ Шаҳодатнома ва дипломдаги баҳоларда ёлғонлик бўлса, гуноҳи шу баҳоларни қўйганларга ёзилади. Жамоатчилик ва ўзини ўзи тарбиялаш деган ифодаларда ҳам шундай қилинади.

Киши ҳаёти давомида эгаллаган билимлар ҳажми ва уларни баллга айлантириш масаласи нисбатан осон бўлса, киши ҳаёти давомида йиғиб қўйган моддий бойликларни балларга айлантириш анча қийин, аммо бажарса бўладиган иш. Масалан: кишининг бор кийимларини балларга айлантирганда, унинг жамиятдаги мавқеи, меҳнат фаолиятининг тури ва бошқа кўп нарсаларни ҳисобга олиш керак бўлади. Чунончи, иш фаолияти болалар тарбияси билан ёки юқори лавозим билан боғлиқ бўлса, албатта, унга битта-иккита костюм камлик қилади. Аммо ўзи ўқитувчи ёки домла бўлсаю, тўртта-бешта

костюмга эга бўлса, уларнинг учтадан ортиғи ортиқ, улар баллға илинади. Қўлга тақадиган тақинчоқлар ҳам шундай. Аёл кишига, уни ёмон кўзлардан асровчи, ўзининг тоши қўйилган битта узук ёнига никоҳ узуги тақилса етарлидир. Баъзилар бор бармоқларига яна иккиталаб узук тақиб оладилар. Бу, сўзсиз, жамғарма бўлибгина қолмай, шу узукларни тақувчининг маънавий савияси пастлигидан ҳам далолатдир. Чунки алломалар, «зоҳирга эътибор, ботиннинг қашшоқлигидан далолатдир», дейишган. Кишининг иш фаолияти автомашина ёки соғлиғи билан боғлиқ бўлса, ундаги бор автомашинага (0) балл берилади. Гидамлар ва бошқа уй-рўғор буюмлари ҳам шундай, нарсаларнинг керагидан ортиқчаси баллға илинади, ортиқча бўлмагани (0) балл бўлаверади, яъни киши ижтимоий сифатини баҳолашга ҳеч қандай аҳамияти йўқ нарса деб ҳисобланади. Йиғиб қўйган нарсаларни ҳам балларга айлантирганда, бойлик эгасининг меҳнатдан топган маблағи юқори бўлса, унга бўлинади ва берилган баллар қисқариб кетади. Формула устида чуқур фикр юритиб, унга ижодий ва холисона ёндашиш керак бўлади.

Суратдаги билим ҳажмидан йиғилган балларнинг маҳраждаги моддий бойликлардан келиб чиққан балларга нисбати кишининг инсонийлик даражасини кўрсатади. Юзлаб маротаба ўтказилган тажрибалар бу фикрнинг тўғрилигини тасдиқлади. Баъзида ўрганилаётган шахс бу баҳоларимизга эътироз билдирса ҳамки, кейин ўйлаб-ўйлаб, умуман тўғри, деб тан олганини кўрамыз. Шунча тажриба ўтказишимиз жараёнида, бирон маротаба ҳам ўрганилаётган шахс бизнинг аниқлаган баҳоимизга тўлиқ норозилик билдирмаган.

Аслини олганда ҳам, ўрта мактабни амаллаб битириб, пул топиш йўлига кириб кетган одамнинг билими кенг қамровли бўлмайди. Бор билими ҳам, ўзининг фаолият соҳаси — тижорат ёки ишлаб чиқаришга тегишли билимларини ташкил этади. Бундай одам анчамунча моддий бойлик орттирган бўлиши мумкин. Албатта, ундай одамнинг ижтимоий моҳияти юқори бўлмай, бизнинг формула бўйича, умумий бали паст ёки манфий кўрсаткичга эга бўлади. Бундай кишининг маълум кишилар доирасида обрўйи ва ҳурмати юқори бўлиши ҳам мумкин, аммо бу билан унинг билими ошиб, маънавияти юқори бўлиб қолмайди.

Ёки бошқа мисолни олиб кўрайлик: бу дунё ўтқинчи дунё, молу дунё ҳеч кимга вафо қилмаганлигини эрта англаб, бутун куч-қувватини билим олишга ва бу билимларни бошқаларга беришга бағишлаган одамда моддий бойлик кўп ҳам йиғилмайди. Шунинг учун унинг суратдаги баллари юқори, маҳраждагилари паст бўлиб, ижтимоий сифатини ифода этувчи умумий бали баланд бўлади. Мисол тариқасида бир зиёли ёки руҳонийни олсак, у ёшлигидан билим олишга ҳавас қўйиб, умри давомида анча билимларни йиғиб олган бўлса, табиийки, унинг мол-дунё йиғишга имкони ҳам, вақти ҳам,

хоҳиши ҳам бўлмаган. Шунинг учун ҳам у, моддий томондан, ўртача ёки ўртачадан паст даражада яшайди. Унга ортиқча молу дунёнинг кераги ҳам йўқ. Чунки унда бунга эҳтиёж йўқ. У, маънавиятининг юқорилиги туфайли, бориға шукур қилиб, камга қаноат қилиб, ҳеч нарсаи бўлмаганда ҳам тушкунликка тушмай, бахтли ҳаёт кечираверади.

Унинг аксини олиб қўрадиган бўлсак, билим ҳажми кам, аммо моддий бойлиги етарлидан анча кўп бўлган кишилар ҳеч қачон бориға шукур қилмайдилар. Йўқ бўлганда, уларни ваҳима босиб, тушкунликка тушадилар. Шунинг учун қийинчиликлардан қўрқиб, молу дунё йиғадилар. Бундай одамларнинг маънавияти пастлигидан ташқари, имонлари ҳам жуда заиф ҳисобланади. Чунки эртанги кунга ишонмай тушкунликка тушиш Худонинг борлигига, унинг меҳрибонлигига ва қудратига ишонмасликдан келиб чиқади. Сўзсиз, бундай одамлар бахтсиз ҳисобланади. Чунки уларнинг руҳи шу дунёнинг ўзида азобда. Бу дунё билан видолашаётганида эса, қолиб кетаётган молу дунёсини қизғаниб тортган азобини ҳеч бир сўз билан тасвирлаб бўлмайди. Унинг руҳи танасидан чиқиб кетганидан кейин ҳам абадий азобда бўлади.

14-Ф А С Л

ЙЎНАЛТИРИЛГАН ТАРБИЯ ВА ЎЗИНИ ЎЗИ ТАРБИЯЛАШ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Ҳар қандай жамият ўз тараққиёт жараёнининг маълум бир босқичида шу поғонага мос бўлган давлат тузумига эга бўлади.

Ҳар қандай давлатнинг асосий фаолияти ўз фуқароларини ички ва ташқи хавф-хатардан муҳофаза қилиш, уларнинг меҳнат, билим, озиқ-овқат ва дам олишга бўлган ҳамда бошқа эҳтиёжларини қаноатлантиришга йўналтирилган бўлади.

Ҳар бир шахс, халқ ва миллатнинг ўзига хос орзу-умидлари, маънавий ва моддий бойликларга бўлган эҳтиёжлари мавжуд. Улар орасида таълим ва тарбияга бўлган эҳтиёж етакчи ўринни эгаллайди. Чунки ҳар бир соғлом инсонда тинмай билим олиб туриш эҳтиёжи мавжуд. Бу унинг инсоний моҳиятидан келиб чиқади.

Жамиятнинг юқори тараққиёт даражасига эришиши учун, давлатдан, энг аввало, таълим-тарбия устуворлигини таъминлаш талаб этилади. Чунки моддий ва маънавий бойликларни яратувчи ва уларни истеъмол қилувчи ҳамда муайян жамиятда ўз ижтимоий моҳиятини намоён қилиб жамият ҳаётини шакллантирувчи **ҳазрати Инсон** ҳисобланади. У биоижтимоий мавжудот бўлгани туфайли, муайян давлатнинг маънавий, иқтисодий ва маданий тараққиёти инсоннинг ижтимоий моҳиятини ташкил қилувчи билим даражаси ва бу билимларни маънавиятига айлантириб улгурганлик ҳолатидан келиб чиқиб белгиланади. Инсоннинг билим даражаси унга берилган таълим ва тарбиянинг сифати билан чамбарчас боғлиқ. Демак, давлатнинг таълим-тарбия тизимига юклатилган вазифа жамият аъзолари билимларини маълум бир қадриятларга мос равишда ошириш ва маънавиятларини юксалтиришдир.

Халқнинг билим ва тарбияга бўлган эҳтиёжини қаноатлантириш учун давлат, жамиятнинг шу кундаги ва истиқболдаги тараққиётига жавоб берувчи ўқув режа ва дастурларни тузиб, аҳоли орасида мақсадга йўналтирилган таълимни амалга оширади. Буни расмий таълим-тарбия дейилади.

Ундан ташқари, давлатнинг ҳар бир фуқароси ўзини ҳақиқий инсон деб англаб, шу билан биргаликда жамият аъзоси сифатида ҳис қилиб, ўзини ўзи шу жамиятга мослаштириб тарбиялашга мажбурдир. Муайян жамиятга қарши фикрда бўлган ва ғайри ижтимоий

ҳаракатлар қиладиган одамни жамият ўзидан ажратиб, четлатиб қўяди.

Инсонга ҳаёт бир маротаба берилади. Шу ҳаётини қандай ўтказиши унинг ота-онасига, давлатнинг таълим-тарбияга қаратилган сиёсатига ҳамда кишининг ўзига боғлиқдир.

Ҳар бир инсон ўз ҳаётининг истиқболли режасини жамиятнинг умумистиқбол режасидан келиб чиқиб тузиб олиши ва бу режани амалга ошириш тадбир-чораларини белгилаб қўйиши лозим. Арасту ўз вақтида айтганидек, ҳар доим ва ҳар жойда эзгуликка эришиш икки шартнинг бажарилишига:

1. Ҳар қандай фаолият якунидаги мақсадни тўғри белгилашга.

2. Пировард мақсадга эришиш чора-тадбирларини излаб топишга боғлиқдир¹.

Бу гаплар шахс ва жамият ҳаётининг барча жабҳалари муваффақиятини белгилаб берувчи, шу билан бирга уларнинг пойдевори ҳисобланувчи таълим-тарбия соҳасига ҳам тўлалигича тааллуқлидир.

Таълим-тарбияни давлат томонидан расмий равишда, ота-она ва жамоатчилик томониданми ёки ўзини ўзи тарбиялаш йўли биланми амалга ошириш жараёнида бутун дунёда минглаб маротаба синалиб, алломалар томонидан ёзиб қолдирилган муайян **тамойилларга амал қилиш шарт** бўлади.

Кишининг мақсадга йўналтирилган ҳаракати давомида тамойил сифатида амал қилиши шарт бўлган қонуниятлар ва қонун-қоидалар мажмуига **методология** деб айтган эдик. Бу фаслда, йўналтирилган ва ўзини ўзи тарбия жараёнини амалга оширишда тамойил сифатида амал қилиниши шарт бўлган қонуниятлар, яъни дидактика тамойиллари билан таништирамиз.

Аввал айтганимиздек, методологиянинг энг умумийси, умумийси ва хусусийси бўлади. Яна методология биринчи қисм — мақсад кўрсаткичлари ва иккинчи қисм — объектив қонуниятлардан келиб чиққан қонун-қоидалар тизимидан иборат эканлигини ҳам унутмаган бўлишимиз керак. Уларнинг иккаласига ҳам бирдай амал қилиниши лозим. Акс ҳолда таълимдан кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Таълим-тарбия жараёнининг **энг умумий методологиясининг биринчи қисмига** муайян ҳудудда ҳамма учун энг умумий мақсад деб қабул қилинган, жамиятнинг энг умумий кўрсаткичлари кирди. Бизнинг мисолда бу **биз қураётган фуқаролик жамияти кўрсаткичларидир**. Бу кўрсаткичларга: **жамоат ташкилотларининг давлат сиёсатидан устуворлиги**, яъни жамиятда мавжуд ижтимоий, иқтисодий ва ахлоқий муносабатлар нормаларини давлат

¹ *Аристотель*. Политика. М.: 1911. С. 330.

эмас, жамиятнинг ўзи ўз ташкилотлари орқали белгилаши киради. Бунда давлат жамоат ташкилотларига нисбатан иккинчи даражали ролни ўйнаб, уларнинг хизматини бажаради, яъни жамоат ташкилотлари тавсия этган ижтимоий, иқтисодий ва ахлоқий муносабатлар тартиб-қоидаларини қонунлаштириб беради, холос. **Фуқаролик жамиятининг белгиларидан яна бири ҳар бир шахс ўз қобилият ва истеъодларини эркин намоён қила олиши.** Бунинг учун давлат жамиятнинг ҳар бир аъзосига ўзининг эзгу ниятларини рўёбга чиқариши учун барча шароитларни яратиб беради. Бундай **жамият фуқаролари истаган жамоат ташкилотларига эркин бирлаша оладилар.** Фуқаролик жамиятида **ҳар бир шахс, оила ва жамоат ташкилотларининг ички ишларига давлат аралашуви қонун орқали тақиқланади.**

Ушбу фикрларни яқунлаб, юқорида келтирилган давлат сиёсатидан фуқаролик жамияти белгиларини принципларга айлантирадиган бўлсак, қуйидаги тамойиллар тизими келиб чиқади:

1. Жамоат ташкилотлари қарорларининг устуворлиги тамойили.
2. Ҳар бир шахс ўз қобилият ва иқтидорини эркин намоён қила олиши тамойили.
3. Ҳар бир шахс ва жамоат ташкилоти ўз фаолиятини эркин амалга ошира олиши тамойили.
4. Ҳар бир фуқаро ва юридик шахс истаган жамоат ташкилотларига аъзо бўла олиши тамойили.
5. Ҳар бир шахс, оила ва жамоат ташкилотларининг ички ишларига давлат аралашувининг қонун орқали тақиқланиш тамойили.

Бу тамойиллар таълим-тарбияни амалга оширувчилар учун энг умумий методологиянинг биринчи қисмини ташкил қилиб, уларнинг амалиёти учун йўлчи юлдуз вазифасини ўтайди. Бу, ота-она, ўқитувчи ва муаллимлар болаларга ўзининг таълимий ва тарбиявий таъсирини ўтказаятганида, ушбу фуқаролик жамиятининг асосий кўрсаткичларини кўз олдига аниқ келтириб туриб, ўз фаолиятини амалга оширади демакдир. Яъни шундай жамиятга мос кишиларни тарбиялаб етиштиради. Ўзини ўзи тарбиялаганда худди шундай қилинади.

Таълим-тарбияни амалга оширувчиларнинг **энг умумий методологик асосининг иккинчи қисмини** диалектиканинг асосий қонунлари билан бирга, ҳар бир нарса ва ҳодисага мажму ёндашув тамойили ташкил қилади.

Китобимизнинг биринчи фаслида қайд қилиб ўтганимиздек, диалектиканинг асосий қонунларига — **қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши, миқдорнинг сифатга ва сифатнинг миқдорга ўтиши ҳамда инкорни инкор қонунлари** киради.

Бу қонунларнинг таълим ва тарбия жараёнида намоён бўлишини кўриб чиқамиз.

Таълим-тарбия жараёнини кўз олдимизга келтирадиган бўлсак, у бир бутунни, яъни «таълим-тарбия жараёни» деган мажмуни ташкил қилгани ҳолда, икки қарама-қарши «таълим берувчи» ва «таълим олувчи» томонлардан, бошқача айтганда, қарама-қарши кучлардан ташкил топганлигини кўрамиз. Чунки таълим бериш ва таълим олишнинг мақсади бир бўлгани билан, улар қутбий қарама-қарши томонлардир. Таълим бериш таълим олиш эмас, таълим олиш эса таълим бериш эмас. Бири таълим бераяпти, иккинчиси уни олаяпти. Диалектика қонунларига биноан улар бир вақтнинг ўзида бир-бирига интилади ва бир-биридан қочади. Уларнинг орасида ўзаро тортилиш билан бир вақтда, кураш ҳам мавжуд. Таълим-тарбия жараёнини тўғри ташкил қилиш учун бу қарама-қарши томонларнинг бир-бирига интилиш кучини ошириб, бир-бирига қарши кучларни сўндириш йўлидан бориш керак. Сўндирганда зўрлаб эмас, муомала йўли билан уларнинг қарама-қаршилигини бартараф қилганда керакли натижага эришамиз. Қарама-қарши кучларни зўрлаб сўндирсак ёки улар мавжуд бўлса-да, кўрмасликка олсак, бу кучларнинг кучайишига ҳамда таълим-тарбия жараёнининг нотўғри ташкил қилинишига, гоҳида унинг тўхташига ёки тескари самара беришига сабабчи бўламиз.

Таълим-тарбияда ёшларнинг берилаётган билимга қизиқиши бир-бирига интилувчи асосий куч бўлиб хизмат қилади, дейилган эди.

Таълим берувчи таълим олувчига берилаётган билим моҳиятини очиб, қизиқтириб, тушунтириш пайтида миқдор йиғилиб сифатга ўтиши учун уни тарбияланувчига бир неча бор такрорлаш лозим бўлади. Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, берилган билим таълим олувчининг мия қобиғида ўз аксини топиши учун уни камида 4—5 маротаба, мураккаб мавзуларни ўтаётганда ёки диққати суст болалар билан ишлаётганда эса 8—9 маротаба такрорлаш керак экан. Шундагина миқдор сифатга ўтиб, талабалардаги «билмаслик» ҳолати «билди» ҳолати билан алмашинади. Миқдор сифатга ўтади. Бола аввалги «билими йўқ» ҳолатини инкор қилиб, «билимли» деган сифатга эга бўлади. Кўриб турганимиздек, бу ерда диалектиканинг учала қонунини ўзини намоён қилди. Бу ҳол таълим-тарбия жараёни тўғри амалга оширилганлигини кўрсатиб турибди. Бошқа барча ҳолларда бу жараён нотўғри кечган бўлади ва таълим-тарбия берувчи кўзлаган мақсадига эришолмайди. Бу қонуният, бунга тамойил сифатида амал қилиниши шарт.

Таълим-тарбия соҳасида бу жараёнга мажму сифатида ёндашиш энг умумий тамойил бўлиб хизмат қилади. Ўқув жараёнига мажму сифатида ёндашиш учун китобимиздаги биринчи фаслнинг охиригини яна бир кўриб қўйишни тавсия этамиз.

Муайян нарса ва ҳодиса мажму саналиши учун қуйидаги талабларга жавоб бериши керак: биринчидан, бир бутун нарса ёки ҳодисани ташкил қилувчи қисмлар ўзаро функционал боғлиқликда бўлиши шарт. Эслатиб ўтамизки, функционал боғлиқлик деганда, бир бутунни ташкил қилувчи қисмлардан биронтасининг сифати ўзгартирилса, бошқа қисмларининг ҳам сифати шунга мос равишда ўзгаради. Ёки унинг бирон-бир қисми мавжудлигини йўқотса, йўқолган қисмнинг функциясини бошқа қисмлар олиши керак бўлади ёки мажму ўз фаолиятини тўхтатади.

Таълим-тарбия жараёнининг мажмуи ўзаро функционал боғлиқликда бўлган қуйидаги беш қисмдан иборат: «ўқувчи — талаба», «ўқитувчи — педагог», «ўқув дастури, дарслик ҳамда дидактик материаллар», «ўқитишнинг усул ва услублари», «ўқитишнинг техник воситалари». Бу қисмларнинг ҳаммаси ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бирининг мавжудлиги бошқасининг мавжудлигини тақозо этади ва бирон-бир қисмнинг етишмаслиги таълим-тарбия жараёни тўхташига ёки бу қисмнинг вазифасини бошқа бир қисм бажаришига олиб келади. Масалан, ўқувчи бўлсаю ўқитувчи бўлмаса ёки ўқувчи ва ўқитувчи бўлсаю дастур, дарслик бўлмай, нимани ўқитишни билмаса, дарс ижро бўлмайди. Ёки ҳаммаси бўлсаю, ўқитишнинг энг оддий техник воситаси — ўқиш хонаси ёки доска билан бўр бўлмаса, дарс ўтиб бўлмайди. Таълим-тарбия мажмуи марказида унинг «ўқувчи» деган элементи жойлашган бўлиб, барча алоқадорликлар «ўқувчи»да кесишади.

Ўқув жараёнини мажму сифатида таърифлайдиган бўлсак, у ўз асосига (проекция шаклига) кўра тартибли, чунки у аввалдан режалаштирилади, дарсни ташкил қилувчи қисмларнинг аниқ жойлари мавжуд; икки қарама-қарши томонга — таълим олувчи ва таълим берувчига эга; тезликка эга — у доимо ривожланиб, такомиллашиб, ўзгариб туради; чизиқли — аниқ мақсадга йўналтирилган; тикланувчи — муайян дарсни истаган вақтда қайтариб ўтса бўлади; мураккаб — иккитадан ортиқ қисмлардан иборат; гетероген — ҳар турли хусусиятга эга қисм (жонли инсон, техник воситалар ва ҳоказо)лардан иборат; марказлашган — барча қисмларининг вектор чизиқлари ўқувчи деган қисмда кесишади; кўп поғонали — дарс, дарсни ташкил қилиш, асосий қисм ва хулоса деган поғонали модуллардан иборат.

Уни ҳолатига қараб қуйидагича тавсифласа бўлади: ўқув жараёни иккиламчи, тугалланмаган, имманентсиз, тургун, кучли, гетероген, қайтарилиб турувчи, қадрсиз, тўлиқ ва вариатив мажмудир.

Ўқув жараёнига мажму сифатида ёндашишни технологик ёндашув ёки педагогик технология дейилади. Педагогик технология тўғрисида кейинги фаслда батафсилроқ сўз юритилади.

Дарсга тайёргарлик кўришда ва дарсни бошламасдан олдин ўқитувчининг бутун таълим-тарбия жараёнини ўзаро функционал боғлиқликда бўлган беш қисмдан иборат бир бутунлик сифатида тасаввур қилишини ўқув жараёнига мажму ёндашув тамойилига амал қилиш дейилади.

Таълим-тарбия соҳасига комил инсон ижтимоий сифатлари билан дидактика (таълим назарияси) принциплари умумий тамойил сифатида хизмат қилади.

Таълим-тарбия жараёни умумий тамойилларининг биринчи қисмини комил инсон ижтимоий сифатлари ташкил қилиб, бу сифатларнинг баёнини 13-фаслда кўрдик. Уларга **ақлли, одобли, билимли, меҳнатсевар, соғлом, миллий ғурур, ватанпарвар, байналмилал, инсонпарвар, жасур, шиддатли, сабр-қаноатли ва саховатли** деган фазилатлар киради. Уларнинг таъриф-таснифини қайтариб ўтиришнинг зарурияти йўқ. Бу ерда фақат дарс берувчи таълим-тарбияни амалга ошириш учун, дарс лойиҳасини тузаётганда ёки уни амалга ошираётганда, ушбу комил инсон ижтимоий сифатларини кўз олдига келтириб туриб, уларга тамойил сифатида таяниши зарур эканини қайд қилиб ўтамиз, холос. Ҳар бир ўқитувчи ва тарбиячи ўз фаолиятини юқорида қайд қилинган комил инсоннинг ўн уч сифатини шакллантиришга йўналтириши шарт.

Дарс берувчилар учун **умумий тамойил бўлиб хизмат қилувчи иккинчи қисми дидактиканинг 9 принципи ташкил қилишини** кўриб чиқамиз. Эслатиб ўтамизки, дидактика принципларига — **билим беришда илмийлик, таълим олувчилар имконияти ва ёш хусусиятидан келиб чиқиш, кўргазмалilik, мунтазамлик ва давомийлик, ҳаёт билан боғлаш, таълим ва амалиёт бирлиги, онглилик ва фаоллик, тизимlilik ва изчиллик** ҳамда таълим-тарбиянинг бирлиги тамойиллари киради.

Дарс беришни бошламасдан аввал ўқитувчи ёки педагог ўқувчи ёки талабалар эътиборини тушунтираётган билимининг мазмунига қаратиб, бу эътиборни дарснинг охиригича сақлаб қолиши шарт бўлади.

Таълим олувчининг диққатини берилаётган билимга қаратиш усуллари чексиз. Дарс берувчи бу усулларни махсус адабиётлардан ёки дарсга тайёргарлик кўриш пайтида, дарс мавзунининг хусусиятидан келиб чиқиб, ўзи ихтиро қилиши мумкин. Ҳаётимдан бир мисол келтирай. 1965 йили Тошкент Давлат университети география факультетининг кечки бўлимига ўқишга кирган эдим. Биринчи сентябрда юқори кайфият билан дарсга келдик, кўнгироқ чалиниб, ҳаммамиз домла келишини кутиб ўтирибмиз. Бир маҳал маҳси-кавуш кийган, ёши бир жойга бориб қолган киши кўлида дутор билан аудиторияга кириб келди. Бу ким экан, деб ҳайрон бўлиб турсак, бу одам домла ўтириши керак бўлган стулга ўтириб, дуторини чала

кетди. Ростини айтсам, умримда кўп дутор таронасини эшитган эдим, дуторни бунақа чиройли чалиш мумкинлигини билмас эдим. Куйни чалиб бўлганидан кейин у киши бу қандай куй, деган савол билан бизларга юзланди. Бу куй қандай куй эканини биронтамиз билмадик. Бу куйни «Чўли ироқ» дейдилар деб, айдилар-да, бу куй қандай пайдо бўлган, деган саволни ўртага ташладилар. Биз ҳайрон бўлиб, оғзимизга талқон солгандек ўтиравердик. У одам яна бир кулоқ солинлар-чи деб, «Чўли ироқ»дан бир шингил чалиб туриб, қаранглар, қаранглар бу дарахт баргларининг шивирлаши-ку, мана, эътибор беринг, шамол даладаги ўтларни қимирлатмоқда деб, куйни чалаверди. Ҳақиқатдан ҳам, кўз олдимизда кенг далалар, ўтлоқлар гавдалана бошлади. Шундан сўнг бу одам, ана кўрдингларми, куй табиат ҳодисаларидан пайдо бўлади, табиатни ўрганувчи фанни эса табиий география дейилади. Мен сизларга табиий географиядан дарс ўтаман, менинг исми шарифим Ниғмон Долимов, география фанлар номзоди, доцентман, сизлар ўқийман деб кирган география факультетининг деканиман, деб ўзларини таништирдилар. Шундан сўнг табиий география фанига қаттиқ қизиқиб, ҳаммамиз яхши ўқидик. Бу — ўқувчи ва талабалар эътиборини берилаётган дарсга қаратиб, қизиқтириш усулларидан бири. Бундай мисолларни кўп келтириш мумкин.

Талабалар диққатини ўргатилаётган билимга қаратишнинг энг қадимий ва самарали усулларидан бири маълум бир муаммони ўртага ташлаб, унинг ечимини талабаларга ҳавола қилишдир. Талабалар бу муаммони бутунлигича еча олмасалар, ўқитувчи уларни муаммо ечимига етаклаб, бир қисминини ечиб, кейинги қисминини ечишни талабаларга қўйиб беради. Шу йўл билан босқичма-босқич бутун муаммони ечиш мумкин. Бунга муаммоли дарс ўтиш усули дейилади.

Билим беришнинг илмийлик тамойили деб, таъриф, тушунча, қоида ва атамаларни ўқувчи-талабаларга яхши таниш бўлган билимлардан келиб чиқиб тушунтиришга айтилади. Масалан, муаллим инсоннинг илмий тилдаги атамаси, «биоижтимоий мавжудот» деган тушунчасини ўқувчи-талабаларга шарҳлаб бермоқчи. Бунинг учун у, болалар диққатини мавзуга қаратиш мақсадида, одамнинг бошқа жонзотлардан фарқи нимада, деган саволни ўртага ташлайди. Болалар бу саволга, одамнинг бошқа жонзотлардан фарқи тилида, у гапиришни билади, ёки одамнинг бошқа жонзотлардан фарқи меҳнат қилишида, бошқаси одамнинг бошқа жонзотлардан фарқи унинг ақлида, деб жавоб бериши мумкин. Бу болаларга маълум бўлган нарсалардир. Болаларнинг ушбу билимларидан келиб чиқиб, ўқитувчи айтганларинг ҳаммаси тўғри, аммо одам ақлини ишлатиши якунида унда нима ҳосил бўлади, деган саволни ўртага қўяди. Болаларни бир оз ўйлантириб қўйганидан кейин, киши ақлини ишлатиш натижасида бирон-бир нарсани англайди, яъни билмаган

нарсасини билиб олади. Бошқача айтганда, унда билим ҳосил бўлади. Бу билимни одам ҳаётда қўллаш учун эгаллайди. Ҳақиқатдан ҳам, бир иш қилиш учун ёки бир гапни гапириш учун одам ақлдан фойдаланади, бу ҳақда айтганларинг тўғри, аммо ақлни ишлатиб бир ишни амалга ошириш ёки бир сўзни сўзлаш учун аввал бу ишнинг қандай қилиб ижро этилишини ёки гап гапиришдан олдин нима демоқчи бўлганини киши олдиндан билиши керак, тўғрими, деган савол билан болаларга мурожаат қилади. Шундан сўнг, демак, бир иш қилиш ёки бир сўзни гапириш учун киши аввал уни бажариш сирларини, яъни ишни ёки гапни амалга ошириш билимини билиб олиши керак экан, бунинг учун у, бу билимларни бошқа одамдан ёки китоб, журнал ва ўзга билим манбаларидан олиши шарт бўлади. Айтганларимиздан келиб чиқиб, инсон бошқа жонзотлардан ўзининг билими билан ажралиб туради десак бўладими, деган савол билан яна ўқувчиларга мурожаат этади. Ўқитувчи талабалардан рад жавобини эшитса ёки болалар сукут сақлашса, ўқитувчи юқоридаги фикрларни бошқача усулда такрорлайди. Бу, токи ўқувчилар ҳақиқатдан ҳам одам бошқа махлуқотлардан ўзининг билими билан ажралиб туришига ишонч ҳосил қилмагунларича, бир неча марта такрорланиши мумкин. Ўқитувчи фикрини давом эттириб, шундай экан, кишида билим қанча кўп бўлса, у ҳайвондан шунча узоқлашиб бораверади, деган фикрни айтади. Шундан сўнг, дунёдаги билимлар тур ва ҳажм жиҳатидан жуда кўп бўлгани учун, киши уни истаганича олиши мумкин. Маълум вақт ўтиши билан одамда турли соҳалардан маълум бир ҳажмда билимлар тўпланиб қолади. Муайян шахсдаги ана шу билимлар йиғиндисини шу **кишининг ижтимоий моҳияти дейилади**, деб айтади. Кишининг билими қанчалик кўп бўлса, ижтимоий моҳияти шунчалик ортиб бораверади деб, ўқитувчи ижтимоий моҳият тўғрисидаги фикрни тўхтатиб туради. Аввалги фикрини ривожлантириб, демак, инсоннинг бошқа жонзотлардан фарқи билимида экан, унинг жонзотларга ўхшаш томонлари ҳам борми, деган саволни ўртага ташлайди. Бу унинг жони, қони, суяклари, гўшти ва умуман танаси, сув ва озуқага эҳтиёжи борлиги ва ҳоказо биологик моҳиятлари билан ҳайвонларга ўхшашдир. Демак, инсон жонзотнинг бир тури, яъни биологик тур. Биологик тур бўлганидан кейин, унинг биологик моҳияти ҳам бўлади, яъни танасининг ўлчамлари, ранги, қонининг иссиқлик даражаси ва жонли мавжудотларга хос бошқа кўпгина кўрсаткичлари мавжуд. Бинобарин, инсон иккита моҳиятга — биологик ва ижтимоий моҳиятга эга махлуқот экан, бундай қўшма моҳиятга эга жонзотни «био-ижтимоий мавжудот» деса бўладими, деб, албатта бўлади деса, ўқитувчи муайян тушунчани илмийликдан келиб чиқиб тушунтирган бўлади.

Таълим олувчилар имконияти ва ёш хусусиятини эътиборга олиш тамойили. Физиология ва ижтимоий руҳшунослик илмлари таъкидлашича, инсон ҳеч қачон бирдай иқтидорли бўлиб туғилмас экан. Унинг билимларни қабул қилиш, тушуниш ва хотирада сақлаб қолиш имконияти турлича бўлиб, булар ёш қўшилиши билан ўзгариб, махсус машқлар орқали уларни такомиллаштира ҳам бўлади. Шу фикрлардан келиб чиқиб, ўқитувчи дарс беришдан олдин, муайян ёшдаги болаларнинг руҳида кечадиган жараёнларни яхши билиши шарт. Ундан ташқари, у ҳар бир боланинг билимини қабул қилиш ва хотирасида сақлаб қолиш қобилиятини ҳам билиб, уларга шунга яраша маърифий таъсир кўрсатиши лозим. Шундагина таълим-тарбия жараёни билим олувчилар имконияти ва ёш хусусияти тамойилига амал қилган ҳолда амалга ошган бўлади ва керакли самарани беради. Бу тамойилга амал қилиш учун синфдаги болалар сони 12—18 кишидан ошмаслиги керак. Синфдаги болалар сони 30—40 та бўлганда, бу тамойилга амал қилиш учун ўқитувчининг на вақти, на қуввати етади. Яна қайтариб айтамикки, таълим-тарбияни амалга оширишда энг умумий тамойил бўлиб хизмат қиладиган фуқаролик жамиятининг беш тамойили, диалектиканинг уч қонуни, воқеликка мажму ёндашиш тамойили, умумий методология хизмати ўтовчи комил инсоннинг ўн уч сифати ва дидактиканинг тўққиз тамойилининг биронтасига амал қилинмаса, таълим-тарбия кутилган натижани бермайди. Чунки бу тамойиллар бир бутун мажму бўлиб, ўзаро функционал алоқадорликдадирлар Уларнинг биронтасига амал қилинмаса, мажму ўз фаолиятини тўлиқ амалга оширолмайди. Бу бизнинг ихтиёримиздан ташқаридаги қонуният. Бунга амал қилмай бўлмайди. Биз келтирган бу тамойилларни яхши тараққий этган мамлакатларда ёки хусусий ўқув юртларида қўлласа бўлади.

Таълим-тарбияда кўргазмалилик тамойили. Бу тамойилга амал қилинганда, кишининг эшитиш аъзолари билан бир қаторда, кўриш аъзолари ҳам иштирок этади. Жаҳон педагог олимларининг тадқиқотларига қараганда, инсоннинг сезги аъзолари орқали олинадиган ахборотларнинг хотирада сақланиб қолиш даражаси қуйидагича: эшитиш орқали олинадиган маълумотларнинг 15—20 фоизи эсда қолса, кўриш орқали олинадиган билимларнинг 80—85 фоизи эсда қолар экан. Шунинг учун ҳам кўргазмалилик тамойили ўқув-тарбия жараёнининг энг асосий тамойилларидан бири ҳисобланади. Халқимизнинг «юз марта эшитгандан, бир марта кўрган афзал», деган мақоли ҳам буни тасдиқ этади. Аммо кўргазмалилик яхши самара берар экан деб, уни меъридан ошириб юбормаслик керак. Кўргазмали материаллар ҳаддан зиёд кўп бўлса, таълим-тарбия олувчилар диққати, жамланиш ўрнига, ёйилиб кетиб, улар фикри дарсининг асосий мазмунидан чалғийди. Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики,

ўта мазмундор, ўта маҳорат ҳамда ниҳоятда бой ва чиройли кўргазмали материаллар билан ўтилган дарс якунида болалардан сўров ўтказилганда, улар кўргазмали материаллардаги алоҳида-алоҳида қисмларни яхши эслаб қолиб, уларни таърифлаб берсалар ҳамки, дарснинг асосий мазмунига етиб бора олмаганлар.

Мақсадга мувофиқ бўлмаган бундай ҳодиса кўпинча замонавий техник воситалар бўлган кодоскоп, кинопроектор ва мониторлардан фойдаланилаётганда содир бўлиш хавфи бор. Чунки техник воситаларнинг ахборот сиғими юқори бўлиши билан баробар, ўзи ҳам болаларда қизиқиш уйғотади. Болалар техник восита ва мосламаларга қизиқиб кетиб, дарснинг мазмунидан чалғиб кетиши мумкин. Шунинг учун улардан фойдаланилганда, ўқувчиларнинг қабул қилиш имкониятидан ҳамда болаларни техник восита билан аввалдан таниш ёки нотаниш эканлигидан келиб чиқиш зарур.

Мунтазамлик ва давомийлик тамойили. Бу тамойил таълим ва тарбиядаги зарур физиологик-психологик қонуният ҳисобланиб, билимни мантиқий боғлиқликда ўрганишни тақозо этади. Бу тамойил ҳар бир фан бўйича тузилган ўқув режа — дастур ва дарсликларнинг мағиз-мағзига сингдирилган бўлади. Таълим берувчи ўқув дастури ва дарсликка тўлиқ амал қилса, шу тамойилга таянган бўлади. Бу тамойил ёрдамида тушунча, таъриф, қонуният ва қоидаларни фикрлар орасидаги боғлиқликнинг ички заруриятидан келиб чиқиб тушунтириш кўзда тутилади.

Мунтазамлик ва давомийлик тамойили амалга оширилаётганда фанлараро интегратив боғлиқликни ҳам албатта кўзда тутиш муҳимдир. Бу қонуният ўқув фаолиятини тўғри ташкил этишнинг асоси ҳисобланади. Унга амал қилмаслик талабалар тафаккурида ўзаро боғлиқ бўлмаган узук-юлуқ билимларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бундай билимлар эса мустаҳкам бўлмай, хотирадан тез чиқиб кетади. Тўғрироғи, улар ўзаро боғлиқ бўлмаганидан кейин, тафаккур уларни чиқариб ташлайди. Бу инсон тафаккурининг табиий хусусиятидир. Билимларни ўзаро мантиқий боғлиқликда бериш, шу билан бирга бошқа фанлар билимлари билан боғлаб ўтиш ўта қийин масала бўлиб, ман-ман деган ўқитувчиларнинг ҳам қўлидан келавермайди. Бу тамойилга амал қилиш жуда қийин, аммо ундан келиб чиқмаслик дарс олдида қўйилган мақсадга олиб бормайди. Бу тамойилни муваффақиятли амалга оширишга фақат воқеликка мажму сифатида ёндашув тамойилига тўғри амал қилиш йўли билан эришса бўлади.

Таълим-тарбияни ҳаёт билан боғлаш тамойили деб, тарбияни ҳаёт амалиёти билан боғлаб боришга айтилади. У дидактиканинг асосий ва етакчи қоидаларидан бўлиб, билиш фаолиятининг руҳий асосларидан келиб чиқади.

Аввал айтганимиздек, ҳар турли билимларга эҳтиёж инсоннинг яратувчилик фаолияти заруриятидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам, ишлаб чиқаришга керакли билимлар тажриба майдони, лаборатория ёки бевосита ишлаб чиқариш жараёни орқали берилиши лозим. Шаҳримизнинг педагогик тажриба ҳаётидан бир мисол келтирай: таълим-тарбияни ҳаёт билан боғлаш тамойилига мактабларда қандай амал қилинаётганини ўрганиш мақсадида 1988 йили Тошкент шаҳрининг бир неча мактабларини бориб кузатдим. Тошкент шаҳри Чилонзор туманидаги бир мактабда меҳнат дарсларида, болаларга мос бўлган кичик станокларда Тошкентдан чиқадиган самолётнинг қонкрет 2—3 шурупи тайёрланар экан. Устахона деворига Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмасидан чиқадиган АН-24 самолёти ҳамда шу самолётда қўлланиладиган ва шу мактабда ишлаб чиқариладиган шурупларнинг қизил рангли каттакон расми осиб қўйилган. Бунинг тарихи қуйидагича экан; Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмасида чиқариладиган АН-24 самолётига бир неча ностандарт шуруп керак бўлиб, уни ишлаб бериш учун буюртмани ҳеч бир корхона ўз зиммасига олгиси келмабди. Чунки бу шуруплар ностандартлигидан ташқари, сони жиҳатидан ҳам унча кўп эмас экан. Шунда шу бирлашманинг бош муҳандиси Тошкент шаҳридаги бир мактабга Бирлашма сизларга болаларга лойиқ станокларни қуриб беради, сизлар бу станокларда бизга керакли шурупларни ишлаб берасизлар, биз уларни сизлардан сотиб оламиз. Сизлар бир вақтнинг ўзида меҳнат дарслари орқали болаларга билимни ҳаёт билан боғлаб ўтиш учун шароитга эга бўласизлар ҳамда болалар ва мактабнинг иқтисодий эҳтиёжларини қаноатлантириш учун пул ишлайсизлар, деб таклиф киритган. Мактаб маъмуриятига бу таклиф маъқул тушиб, иш бошлашди. Меҳнат дарсларида болалар самолётсозлик эҳтиёжини тўла қаноатлантирувчи ҳақиқий шуруп ишлаб чиқара бошлабдилар. Натижада, ёзги таътил вақтидаги саёҳатларига, мактаб таъмирлаш ишларига ҳамда синфларни жиҳозлаш учун ўзлари пул ишлаб топибдилар. Бу тажриба муваффақиятли ўтганидан кейин, уни қиз болалар гуруҳларига ҳам қўллаб, шу тумандаги бир тикув корхонаси билан шартнома тузиб, уларга ёш болалар кийимини тикиб бера бошлабдилар. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Айниқса, қишлоқ мактабларида бунга имконият жуда катта. Масалан, тупроқнинг кимёвий таркибини аниқлаш жуда осон иш. Бунинг химия дарсларида бажарса бўлади. Ўзбекистоннинг қанчадан-қанча ерларининг кимёвий таркиби номаълум. Тупроқнинг кимёвий таркибини тўлиқ билмай туриб, унга кимёвий элементлар бериб ётилибди. Ваҳоланки, бу ишни мактаб ўқувчилари химия дарсларида бемалол бажара оладилар. Ёки мактаб жойлашган қишлоқдаги фермер хўжалик ерларининг барча ўлчамлари кўрсатилган аниқ планини болалар география дарсларида бе-

малол тузиб бера оладилар. Бунинг учун ўқитувчи ўз ишининг фидойиси бўлиши лозим. Шунда иш яхши кетади, ўқитувчи ва ўқувчилар чарчамай, маънавий дам оладилар.

Бу тамойил таълимнинг бошқа, жумладан, «кўргазмалилик», «илмийлик» ва «таълим билан амалиёт бирлиги» деган тамойиллари билан ҳам узвий боғланиб кетади. Шунда ўқувчи ва талабалар ўқиш жараёнида назарий жиҳатдан билим олиб, унинг амалий эҳтиёж туфайли ҳар бир инсонга керак эканлигини англаб етадилар.

Таълим билан амалиёт бирлиги тамойили ўқув фанининг мазмуни ва ўзига хос хусусиятларига боғлиқ ҳолда ўқитишни бевосита ишлаб чиқариш жараёнида амалга оширишни кўзда тутати. Бу тамойил «таълим-тарбияни ҳаёт билан боғлаш» тамойилига яқин бўлгани ҳолда, унинг ўзига хос хусусиятлари билан ундан ажралиб туради. Чунончи, «таълимни ҳаёт билан боғлаш» тамойили орқали бола олаётган билим ҳаёт учун зарур эканлигига урғу бериладиган бўлса, «**таълим билан амалиёт бирлиги**» тамойили **берилаётган билимларни пухта ўзлаштириш ва уни бевосита амалда қўллай олишга ўргатишга қаратилади**. Бу тамойил ёрдамида эгалланган билим инсон кўникмасига айлантирилади. Бу тамойилга амал қилмай таълим-тарбия олиб борилган тақдирда, таълим олувчи маълум билимга эга бўлгани билан, уни амалда қўллай олмайди. Натижада эгалланган билимлар боланинг эсидан тез чиқиб кетади. Чунки бу билимлар унинг вужудига сингиб, кўникмасига айланиб улгурмаган бўлади.

Таълимда онглилик ва фаоллик тамойили. Таълим олувчилар эгаллаётган билимларининг моҳиятига етиб бориб, уларни хотирасида яхши сақлаб, ҳаётда қўллай олишлари учун таълим жараёнини фаол фикрлаш жараёнига айлантириш керак. Бунда таълимни таълим олувчилар билимларини онгли ва фаол эгаллаб оладиган қилиб ташкил этиш керак. Шунда талаба ёшларда ижодий ташаббускорлик, тафаккур, нутқ маданияти ва илмий дунёқараш таркиб топади.

Таълим-тарбиянинг онглилик тамойили талабаларда янги билимларни эгаллашда тушунча, таъриф ва қоидаларни ёдлаш ҳамда эсда қолдиришнигина эмас, балки уларнинг ҳаётий ҳодисалар, жараёнлар билан боғлиқ бўлган мазмунини ҳам тушунтиришни талаб этади.

Билимларни онгли равишда ўзлаштириш талабаларда бу билимларга нисбатан маълум муносабат ҳосил қилишни, ҳиссий кечинмалар уйғотишни ҳам ўз ичига олади.

Ўқитиш жараёнида онглилик ва фаоллик тамойили талабаларда тафаккур ва нутқни ривожлантиришни назарда тутати. Тафаккурни ишлатиш усулларида бири талабалар муаммони мустақил ҳал қилишлари учун уларга муаммоли вазиятларни яратишдир.

Таълим-тарбиянинг тизимлилиги ва изчиллиги. Таълим-тарбияда изчилликка риоя қилиш керак, токи бугун ўрганиладиган билимлар кеча ўрганилганларини мустақамласин, эртага ўрганиладиганларига эса замин ҳозирласин. Берилаётган янги билим талабаларнинг олдинги ўзлаштирган билим ва кўникмалари заминда янги билим ва кўникма ҳосил қилиш, уларнинг ўзаро боғланишларини такомиллаштириш ва, аксинча, янги билимларни баён қилиш жараёнида олдиндан ўзлаштирилган билимларни мустақамлашни таъминлашга қаратилган бўлиши шарт. Тизимлилиқ ва изчиллик тамойили таълим-тарбия жараёнида дидактиканинг «умумийдан хусусийга ва хусусийдан яна умумийга» қондасини ҳамда ўқув фанларининг бири-бири билан узвий боғлиқ бўлишини ҳам талаб қилади.

Бу тамойилга амал қилинганда, аввал ўтилган дарс билан кейинги ўтиладиган дарс орасидаги вақт кўпайиб кетмаслиги керак. Чунки бу ҳолда аввалги ўтилган дарс мазмуни ўқувчиларнинг эсидан чиқиб кетган бўлади ва билим олишдаги изчиллик бузилади.

Таълим ва тарбиянинг бирлиги тамойили кишиларга билим бериш ва бу билимларни амалиётда қўллаш олишга ўргатиш ҳамда талабаларнинг умумий ривожланишларини бир бутунликда амалга оширишни тақозо этади.

Бир бутун таълим-тарбия жараёнида икки ўзаро боғлиқлик — ҳаётни билиш ва унга амалий муносабатни таркиб топтириш жараёни намоеён бўлади. Таълим билан тарбия ўргасида маърифий жараённинг бутунлигини таъминловчи узвий боғлиқлик мавжуд. Бу жараёнда таълим етакчи роль ўйнайди. Чунки билим бермай туриб инсонни бу билимни ҳаётда қўллашга ўргатиб бўлмайди. Билим беришдан мақсад эса бу билимни ҳаётда қўллашдир. Шунинг учун таълим бериш кетидан бу билимни амалда ишлатишга ўргатиш, яъни тарбия жараёни бўлиши шарт.

Ҳар бир хусусий фаннинг олдида қўйган мақсади ва шу фанда ҳукм сурувчи қонуниятлар таълим-тарбия жараёнининг хусусий методологик асоси бўлиб хизмат қилади. Масалан, физика фанининг олдида қўйган мақсади бизни ўраб турган жисмларнинг физик хусусиятини болаларга қабул қилинган давлат стандартларига мос равишда ўргатиш. Бу физика ўқитувчилари учун хусусий методологиянинг биринчи қисмини ташкил қилиб, уларнинг педагогик фаолиятида хусусий тамойил вазифасини ўтайди. Физиклар учун физика дарсларини албатта лабораторияда ўтиш ва физика дарсларини ўтишнинг бошқа, ўзига хос хусусиятлари хусусий методологик асоснинг иккинчи қисми бўлиб хизмат қилади. Жисмоний тарбия ўқитувчилари учун ҳар бир синфда эришилиши лозим бўлган болаларнинг жисмоний кўрсаткичлари хусусий методологик асоснинг биринчи қисми бўлиб хизмат қилади. Иккинчи қисми бўлиб, болаларнинг формада бўлиши, машқларни бажаришни бошламасдан олдин болалар тана-

сини қиздириб олиш ва жисмоний тарбия дарсларини ўтишнинг ҳоказо ўзига хос хусусиятларига амал қилиш хизмат қилади.

Таълим-тарбия жараёнининг энг умумий, умумий ва хусусий методологик асослари баёнини тугатар эканмиз, ўқув муассасалари томонидан олиб бориладиган йўналтирилган расмий тарбияда ҳам, киши ўзини ўзи тарбиялаши жараёнида ҳам бу уч турдаги методологик асоснинг иккала қисмига бирдай амал қилиниши шартлигини таъкидлаб ўтишимиз жоиз. Акс ҳолда таълим-тарбия жараёни керакли натижани бермайди.

15-Ф А С Л

БИЛИМ БЕРИШ УСУЛЛАРИ ВА ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ

Халқ ҳўжалигининг жамият аъзоларини ҳар томонлама ривожланган комил инсон қилиб тарбияловчи бирдан-бир тармоғи давлат томонидан ташкил қилинган ва мақсадга йўналтирилган расмий халқ таълими тизимидир.

Ёппасига саводхон аҳolini, табиат ва жамият тўғрисида фундаментал билимларга ҳамда давлат учун керак бўлган маълум касбий билим ва кўникмаларга эга бўлган ёшларни тарбиялаб етиштиришда таълим бериш усул ва услублари етакчи ўринни эгаллайди. Таълим ва тарбия бериш усул ва услублари жуда кўп, улар тинмай такомиллашиб бораверади. Жаҳондаги энг илғор маърифий услублардан биттаси «педагогик технология»дир.

Ўзбекистонда кейинги ўн йиллар ичида яратилган, педагогикага оид адабиётларда «Педагогик технология», «Янги педагогик технология», «Илғор педагогик технология», «Прогрессив педагогик технология» каби тушунчалар кўп учраб тургани билан уларнинг ўзбек тилидаги маромига етган таърифи ҳали тузилмаган.

Республикамининг педагог олим ва амалиётчилари илмий асосланган ҳамда Ўзбекистоннинг ижтимоий-педагогик шароитига мослашган таълим технологияларини яратиш ва уларни таълим-тарбия амалиётида қўллашга интиломоқдалар.

Бу ерда, бугунги кунда, нима учун хорижий педагогик услублардан ҳисобланган педагогик технологиянинг миллий назарий асосини яратиш ва амалиётга татбиқ этиш зарурияти туғилди, деган савол пайдо бўлиши мумкин. Жамиятимизга қанчадан-қанча малакали кадрларни ва юқори билимга эга олимларни етиштириб келган совет педагогикасининг анъанавий услуб(методика)лари мавжудку, уларнинг эскириб, талабга жавоб бермай қолган ва коммунизм гоёсидан келиб чиқиб мафкуралаштирилган жойларини ўзгартириб, уларга миллий тус бериб фойдаланаверса бўлмайдими? — деган мулоҳазалар ҳам йўқ эмас. Ўзбекистоннинг шу кундаги педагогик жамоатчилиги айнан шу йўлни тутган. Бу йўл иложсизликдан излаб топилган бўлиб, қисқа муддатга хизмат қилиши мумкин. Мустақилликни қўлга киритган ва буюк келажак сари интилаётган жамиятга бу йўл узоқ хизмат қилолмайди. Бунинг сабаби қуйидагилардир.

Биринчидан, маълум сабабларга кўра, кўпгина соҳаларда жаҳон ҳамжамияти тараққиётидан орқада қолиб кетган жамиятимиз тараққий этган мамалакатлар қаторидан ўрин олиши учун, аҳоли таълимини жадаллаштириш ва самарадорлигини ошириш мақсадида энг илғор маърифий тадбирлардан фойдаланиши зарур эканлиги.

Иккинчидан, таълим-тарбияни жадаллаштириш йўлида асосий тўсиқ бўлиб келаётган анъанавий ўқитиш тизими ёзма ва оғзаки сўзларга таяниб иш кўриши туфайли «ахборотли ўқитиш» сифатида тавсифланиб, ўқитувчи фаолияти биргина ўқув жараёнининг ташкилотчисига эмас, балки нуфузли билимларнинг ягона манбаига айланиб қолганлиги.

Учинчидан, фан-техника тараққиётининг ўта ривожланганлиги натижасида ахборотларнинг кескин кўпайиб бораётгани ва уларни ёшларга билдириш учун вақтнинг чегараланганлиги.

Тўртинчидан, кишилиқ жамияти ўз тараққиётининг шу кундаги босқичида назарий ва эмпирик билимларга асосланган тафаккурдан тобора фойдали натижага эга бўлган, аниқ яқунга асосланган техник тафаккурга ўтиб бораётганлиги.

Бешинчидан, ёшларни ҳаётга мукамал тайёрлаш талаби уларга энг илғор билим беришнинг илмий усули ҳисобланган объектив борлиққа мажму ёндашув тамойилидан фойдаланишни талаб қилаётганлиги.

Педагогик технология юқорида санаб ўтилган бешта сабабий шартларнинг барча талабларига жавоб берадиган таълимий тадбирдир.

Шу кундаги ижтимоий тараққиёт ишлаб чиқаришнинг кўп сонли тармоқлари билан бир қаторда, маърифат ва маданият соҳаларига, шу жумладан ижтимоий билимлар доирасига ҳам янги технологияларни жорий қилишни тақозо этмоқда.

Бу зарурият шу вақтгача ўқувчи ва талабалар ёпиқ тафаккур парадигма(намуна, мисол)лари асосида ўқитилаётганлиги, уларда фақат ўқитувчи ва китоблардан эгаллаб олган билимларни тўғри деб билиш ва ўз фикридан ўзгача нуқтаи назарни тан олмаслик шакллантирилганлигидандир. Бу ҳол ҳар қандай тараққиётга ров бўлиб, шу парадигмада юрган кишиларни ижтимоий инқироз сари етаклайди. **Аввалги парадигмани ўзгартириб, дарс жараёнида иштирок этувчи элементлар ичида етакчиси ўқитувчи бўлмай, ўқувчи эканлигини қайд қилиш зарур.**

Жамиятимиз жадаллик билан тараққий этиб, иқтисодий ва сиёсий мавқеи кундан-кунга ортиб бормоқда, Аммо ижтимоий соҳада ва, айниқса, таълим-тарбияда депсиниш ва умумий тараққиётдан орқада қолиш сезилмоқда. Бундай нохуш вазиятдан чиқиб кетиш йўлларида бири — таълим ва тарбия жараёнини қабул қилинган давлат стандартлари асосида технологиялаштиришдир.

Маърифатли ва ривожланган мамлакатларда мувафаққият билан қўлланиб келаётган педагогик технологияларни ўрганиб, халқимизнинг миллий педагогика анъаналаридан келиб чиққан ҳолда, Ўзбекистоннинг миллий педагогик технологияси яратилган¹. Педагогик жамоатчиликнинг бирдан-бир вазифаси бу технологияни яхшилаб ўрганиб, ўзининг кундалик педагогик амалиётида қўллашдир.

Педагогик технологиянинг том маъно ва мазмунини билиш, унинг асосида ҳар бир фаннинг, ҳар бир дарснинг лойиҳасини тузиб чиқиш учун мажмулар назариясини тўла эгаллаб олиш зарур. Чунки педагогик технология мажмулар назарияси қонуниятларига юз фоиз суянган бўлиб, янгича фалсафий тафаккурни ва янгича дунёқарашни ифодалайди.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, кишиларнинг ҳаётга онгли муносабатини, дунёқарашини белгилашга доимо янгича ёндашиш зарурлигини ўз вақтида англаб етиш даражасини кўрсатиб берувчи муҳим омил — янги фалсафий тафаккур асосида таркиб топадиган янги маънавиятдир.

Навбатдаги саҳифалар педагогик технология таърифи ва унинг амалиётда қўлланиш даврида ҳукм сурувчи қонуниятлар тавсифига бағишланади.

Умуман технология деганда, субъект томонидан объектга кўрсатилган тизимли таъсир натижасида субъектда керакли сифат ўзгариши бўлишига олиб келувчи жараён тушунилади.

Ушбу тушунчани ўқув жараёнидаги технологик ёндашувга кўчирадиган бўлсак, **бу — ўқитувчининг ўқитиш воситалари ёрдамида ўқувчи ё талабаларга, муайян бир дастур асосида, мақсадга йўналтирилган тизимли таъсири натижасида, уларда жамият учун зарур ва олдиндан белгиланган ижтимоий сифатларни шакллантирувчи маърифий тадбир, деса бўлади.**

Педагогик технология ижтимоий зарурият бўлганидан даставвал АҚШда XX асрнинг 70-йилларида фалсафанинг бихивиоризм оқими заминида юзага келиб, бошқа ривожланган мамлакатларга тез тарқалиб кетди. Фалсафадаги бихивиоризм деган оқим психология илмининг тадқиқот объекти инсон тафаккури эмас, унинг хулқи, феъл-атвори деб билувчи дунёқарашга асослангандир. Яъни бихивиоризм, психология инсоннинг ақл-заковатини эмас, балки унга ташқаридан кўрсатилган таъсирга жавоб тариқасида унинг сўз ва хатти-ҳаракатида намоён бўлувчи хулқи ва феъл-атворини ўрганади, деб ҳисоблайди.

Ер юзи мамлакатлари икки қарама-қарши лагерга бўлиниб, совуқ уруш авжига чиққан даврда социализм тарафдорлари бу ижти-

¹ Б. Зиёмұхаммадов, III. Абдуллаева. Илғор педагогик технология: назария ва амалиёт. Абу Али ибн Сино. Т.: 2001.

мой воқеликни мафкура нуқтаи назардан тан олмай, кўп йиллар давомида уни кўр-кўрона инкор қилиб келишди.

XX аср 90-йиллари бошида социализм нураб, социалистик давлатлар бирин-кетин мустақил бўлганидан кейин Ўзбекистон олимлари ҳам хорижий мамлакатлар билан иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва илмий-маърифий алоқалар ўрната бошладилар. Натижада юртимизга илғор ва самарали технологиялар кириб кела бошлади. Шулар қатори жаҳондаги прогрессив педагогик технология деган тушунчалар ҳам кириб, педагогик жамоатчилигимиз фикрини чулғаб олди.

Мустақилликка эришган Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантириш ҳамда ҳуқуқий демократик давлат қуриш учун таълим-тарбия устуворлиги таъминланибгина қолмай, балки **ижтимоий буюртма** сифатида **бутун жамиятни педагоглаштириш** юзага келди. Бу жамиятимизнинг ҳар бир фуқаросини тарбияшунослик асослари билан қуроллантириш, ёш авлодни баркамол инсон қилиб вояга етказиш жараёнини янги педагогик тадбирлар билан таъминлаш зарур, деганидир.

Педагогик технологиянинг мамлакатимизнинг таълим-тарбия соҳасига тўғри жорий қилиниши жамият ҳаётининг барча жабҳаларида «портлаш эффекти»ни бериши аниқ, яъни:

— жамиятимиз интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқаришда катта аҳамият касб этади;

— жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига олиб келади;

— инсонни камолот сари етаклаб, ҳаётдан ўз ўрнини топиш жараёни тезлашади;

— фуқаролик жамияти шаклланишини ҳамда ҳуқуқий демократик давлат қуришни таъминлайди;

— ижтимоий-сиёсий иқлимга ижобий таъсир этиб, мамлакатимизда мавжуд ижтимоий муҳит бутунлай яхши томонга ўзгаради.

Педагогик технология шундай педагогик тадбирки, агар уни педагогик амалиётга саводли татбиқ қилинса, XXI асрда давлатимизда таълим соҳасида туб ўзгаришлар юз бериб, ўқитувчи фаолияти янгиланади, унинг ёрдамида талаба ёшларда билимга чанқоқлик, билимлилик, ҳурфикрлик, ахлоқийлик, миллий ғурур, ватанга муҳаббат, байналмилаллик, инсонпарварлик туйғулари поғонама-поғона шаклланади.

Билимлиликнинг асосида ётувчи бош ғоя ҳам табиат ва инсон узвийлигини англаб етиш, сохта фикрлаш усулидан воз кечиш, сабр-бардошли, қаноатли бўлиш, ўзгалар фикрини ҳурматлаш, миллий ва умуминсоний қадриятларни тан олиш каби шахс сифатларини шакллантиришдир.

Охириги йилларда Россия билан Ўзбекистонда педагогик технологияни ўрганиш йўлида анча ишлар қилинди. Педагогик техноло-

гиянинг худудга мос вариантыни яратишга қўл урган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ)нинг пешқадам педагог олимларига тасаннолар айтиш билан биргаликда, улар йўл қўяётган баъзи камчиликларни айтиб, уларни тузатиб ўтишни лозим кўрдик. Чунки бу камчиликлар педагогик технологиянинг мазмун ва моҳиятини тўғри тушунишга ҳалал бермоқда. МДХ да шу йўналишда фаолият кўрсатётган педагог олимларнинг «педагогик технология» тушунчасига берган таърифларини ҳамда улар педагогик технология асосида тузиб чиққан дарс лойиҳаларини таҳлил қилиб чиққанимизда қуйидаги манзарани кўрдик.

Педагогик технологияни ўқув жараёнига олиб кириш зарурлигини МДХга кирувчи мамлакатлар ичида биринчилар қаторида ҳар томонлама илмий асослаб берган россиялик олим академик В.П. Беспальконинг фикрича, «ПТ — бу ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган ҳолда педагогик муваффақиятни кафолатлай оладиган ўқувчи шахсини шакллантириш жараёни лойиҳасидир»¹.

Россия олимларидан В.М.Монахов: «ПТ — аввалдан режалаштирилган натижаларга олиб борувчи ва бажарилиши шарт бўлган тартибли амаллар тизимидир»², — деган қисқача таърифни бера туриб, унинг асосий хусусиятларига эътиборни қаратади.

«ПТ — ўқув жараёнини технологиялаштириб, унинг қайта тикланувчанлигини кафотлайди ҳамда педагогик жараён ижрочисининг субъектив хусусиятларидан уни озод қилади», — дейди.

М. В. Кларин фикрича, «ПТ — ўқув жараёнига технологик ёндашган ҳолда, олдиндан белгилаб олинган мақсад кўрсаткичларидан келиб чиқиб, ўқув жараёнини лойиҳалашдир»³.

И. Я. Ларнернинг фикрига кўра, «ПТ ўқувчилар ҳаракатларида акс этган ўқитиш натижалари орқали ишончли, англаб олинадиган ва аниқланадиган мақсадни ифодалайди»⁴.

В. П. Беспальконинг ўзбекистонлик шоғирдларидан Нурали Сайдаҳмедов ва Абдурахмон Очиловларнинг фикрича, «ПТ — бу ўқитувчи (тарбиячи)нинг ўқитиш(тарбия) воситалари ёрдамида ўқувчи(талаба)ларга муайян шароитда таъсир кўрсатиш ва бу фаолият маҳсули сифатида уларда олдиндан белгиланган шахс сифатларини интенсив шакллантириш жараёнидир»⁵.

¹ Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. М.: Педагогика. 1989. С. 192.

² Монахов В. М. Аксиоматический подход к проектированию педагогической технологии. — Педагогика. 1997. № 6. С. 26.

³ Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе, М.: Знание. 1989. С.75.

⁴ Ларнер И. Я. Внимание о технологии обучения // Сов. Педагогика. 1990. № 3. С. 139.

⁵ Сайдаҳмедов Н., Очилов А. Янги педагогик технология моҳияти ва замонавий лойиҳаси. Т.: 1999. 7—8-бетлар.

Ўзбекистонлик педагог олим Б. Л. Фарберман педагогик технологияга қўйидагича таъриф беради: «ПТ — таълим жараёнига янгича ёндашув бўлиб, педагогикада ижтимоий-муҳандислик онги ифодасидир. У педагогик жараёни техника имкониятлари ва инсоннинг техникавий тафаккури асосида стандарт ҳолга солиб, унинг оптимал лойиҳасини тузиб чиқиш билан боғлиқ педагогик тадбирдир»¹.

Бу таърифларни узоқ хорижда берилган таърифлар билан солиштириб кўриш учун япон педагог олими Т. Сакамото таърифини келтирамиз: «ПТ, — дейди Сакамото, — бу мажмули фикр юритиш усулини педагогикага сингдириш, бошқача қилиб айтганда, педагогик жараёни муайян бир мажмуга келтиришдир»².

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг нуфузли идораларидан ЮНЕСКОнинг таърифи бўйича, «ПТ — бу билим бериш ва уни эгаллашда техника ва инсон ресурсларини ўзаро узвий боғлиқ ҳолда кўриб, бутун таълим жараёнини лойиҳалашда ва амалда қўллашда мажмули ёндашув усулидан фойдаланишдир»³.

Келтирилган таърифларни илмий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қиладиган бўлсак, узоқ хорижда берилган таърифлар билан МДХ мамлакатлари олимлари берган таърифлар бир-бирига яқин келса-да, фарқи ҳам анчалигини кўрамиз. Жумладан, Сакамото ва ЮНЕСКО таърифларида мажму ёндашув тамойилига алоҳида урғу берилган. МДХ олимларининг ПТга берган таърифларида мажму ёндашув тилга ҳам олинмайди. Ўқув жараёни лойиҳасини тузишганда эса, мажму ёндашув тамойили қонун ва қоидаларига сира ҳам амал қилинмаганини кўрамиз. Шундан келиб чиқиб таъкидлаш жозиқки, улар «мажмулар назарияси»дан келиб чиқувчи бутун борлиққа «мажму ёндашув тамойили»ни яхши ўзлаштириб олишмаган.

Ҳақиқатда эса, объектив борлиққа мажму ёндашув тамойилини яхши билган кишига, Сакамото айтганидек, «ПТ — ўқув жараёнини муайян бир мажмуга келтиришдир», деган тушунча кифоя қилади. Бу тушунча орқали ПТнинг бошқа ҳамма хусусиятларини, яъни мақсадга йўналтирилганлигини, ўзаро узвий боғлиқ бўлган бир неча қисмлардан ташкил топганлигини ва бошқаларни англаб олса бўлади. Чунки бу хусусиятларнинг ҳаммаси, мажмулар назариясига биноан, мажму деб ном олган нарса ва ҳодисаларнинг ажралмас сифатларидир.

Ундан ташқари, Россия ва Ўзбекистон олимлари «таъриф» деб айтганларнинг ҳаммаси ҳам таъриф мақомига эга бўлолмайди. Таъриф тузишнинг ўз қонун ва қоидалари, яъни таъриф тузиш назария-

¹ Фарберман Б. Л. Илғор педагогик технологиялар. Т.: 1999. 4-бет.

² Юзяичене П. А. Теория и практика модульного обучения. Каунас. 1989. С.126.

³ Фарберман Б. М. Илғор педагогик технологиялар. Т.: 1999. 3-бет.

си бор. Таърифлар ушбу назариядан келиб чиқиб тузилса, у ҳақиқий ҳисобланади. Биз таҳлил қилган «таърифлар» эса, Н. Сайдахмедов ва А. Очилловларникидан ташқари, педагогик технологиянинг у ёки бу хусусиятларини очиб берувчи ё унинг таснифини ифода этувчи тушунчалар ёхуд уларнинг омихтасидир.

Педагогик технологиянинг асосий тушунчаси, сўзсиз, ўқув жараёнига мажму сифатида ёндашишдир. Бунда таълим-тарбияда иштирок этувчи барча нарса ва ҳодисалар ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни, яъни мажмуни ташкил қилади. Педагогик жараён мажмуининг муайян бир вақт мобайнида босқичма-босқич амалга оширилиши педагогик технология дейилади.

Педагогик технологиянинг анъанавий услуб(методика)лардан асосий фарқи унинг тўла-тўқис мажмулар назарияси қонуниятларидан келиб чиққанлигидадир.

Педагогик технологиянинг аввалги услублардан афзаллиги, у таълим жараёнини бир бутунликда кўриб, таълим мақсади, унинг мазмуни, билим бериш усуллари ва воситалари ҳамда таълим олувчи ва таълим берувчиларни мажмуга келтириб, таълим натижаларини аввалдан белгилаб, таълим жараёнини назорат қилиш ва баҳолаш каби қисмларини ўзаро узвий боғлаб мажмуга келтириб туриб, жараён лойиҳасини тузишидадир.

Унинг анъанавий усуллардан кейинги фарқи талабаларнинг ўзларига берилган билимни ёдлаб айтиб беришига эмас, балки таълим-тарбия жараёни якунида конкрет ҳаракатларни бажаришга йўналтирилганлигидадир.

Педагогик технологиянинг бошқа таълим услубларидан навбатдаги фарқи унинг ёрдамида ўқув жараёни ташкил этилганда, дарс натижаси билим берувчининг педагогик маҳоратига боғлиқ эмаслигидадир.

Илмий асосланиб, яхши лойиҳалаштирилган педагогик технология бўйича ҳар қандай ўқитувчи ҳам аъло бўлмаса-да яхши дарс ўтади. Чунки педагогик технологияни педагог олим, тажрибали методист ёки илғор тажрибали моҳиратли ўқитувчилар тузади, шу боис уларнинг педагогик маҳорати педагогик жараён лойиҳасида ўз ифодасини топган бўлади. Аввалгидек, «дарсдан кўзланган мақсадга объектив сабабларга биноан етиб бўлмади» ёки «кутилмаган омилларга биноан дарс бузилди» ва шунга ўхшаш гапларга педагогик технологияда ўрин йўқ.

Педагогик технологиянинг юқорида қайд этилган хусусиятларидан ва мажмулар назариясининг қонуниятларидан келиб чиқиб, унга қуйидаги кенгайтирилган таърифни берамиз.

Педагогик технология — бу жамият эҳтиёжидан келиб чиқиб, олдиндан белгиланган киши ижтимоий сифатларини самарали шакллантирувчи, аниқ мақсадга йўналтирилган ўқув жараёнини

мажму сифатида кўриб, уни ташкил қилувчи қисмлар бўлган ўқитувчининг ўқитиш воситалари ёрдамида ўқувчиларга маълум кетма-кетликда кўрсатган таъсирини назоратда тутувчи ва таълим натижасини баҳолаб берувчи тахнологиялашган таълимий тадбирдир.

Жаҳон педагогик тафаккурида таълим-тарбия жараёнига бундай ёндашув янги эмас, XVIII асрдаёқ «Буюк дидактика»нинг муаллифи Ян Амос Коменский таълим жараёнини «унда ҳар бир усул ва нарсалар вақт жиҳатидан шундай жойлаштирилиши керак эдики, бутун педагогик жараён яхши созланган соат каби беҳато юриши керак» бўлган шаклга солмоқчи бўлганди. Буюк педагог Коменский етмаган орзуларга XXI аср педагоглари етиб, бу ижтимоий ҳодиса педагогик технология номини олиб, бутун дунё ўқитувчи ва педагогларига дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Педагогик назария ва амалиётнинг йиғиндиси ҳисобланган педагогика фанида катта ҳажмда назарий ва амалий билимлар тўпланган бўлишига қарамай, XX аср иккинчи ярмигача машҳур педагогларнинг биронтаси қайта тикланадиган, яъни издошлари томонидан улар ўтган юқори самарали дарсларни ўзларига ўхшаб ўтиш имконини берадиган педагогик жараён андозасини ишлаб чиқишмаган. Бунинг боиси, машҳур педагоглар услуби таркибида ўзларининг шахсий сифатлари етакчи ўринни эгаллаганлигидадир. Маълумки, жамият ичида машҳурликка даъвогар буюк шахслар жуда ҳам оз. Бизга эса улар ҳар бир мактаб, ҳар бир лицей ва коллежда, ҳар бир олий ўқув юрти ва ҳар бир синф ҳамда дарс хоналарида керак. Бунга эришишнинг бирдан-бир йўли дарсни тахнологиялаштириб, лойиҳасини тузиш ва кўпайтиришдир.

Технологик ёндашув ишлаб чиқаришдан олинган бўлиб, унда минглаб технологик жараёнлар лойиҳалаштирилган. Улар ишлаб чиқаришда керакли натижаларга эришиш гарови ҳисобланади. Бу тахнологияларни қўллаш вақтида ҳудуд ва уларнинг ижрочиси ўзгарса ҳам, керакли маҳсулот чиқаверади. Таълим-тарбия жараёнида ҳам шунга эришиш учун педагогик тахнология ишлаб чиқилди.

Бу иш биринчи бор АҚШ олимлари Б. Блум, Д. Кратволь, Н. Гранлунд, Ж. Блок, Л. Андерсон ва бошқалар ҳаракати натижасида амалга ошди.

Педагогик тахнология, умуман олганда, репродуктив дарс беришга асосланган бўлиб, ундаги ўқув жараёни ўқувчиларнинг типик ҳолатлардаги ҳаракатларни эгаллашига йўналтирилган.

Педагогик тахнологиядаги репродуктив билим бериш жараёнида дарс аниқ бўлак(модул)ларга бўлиниб, ҳар бир бўлагида ўқувчилар билиши керак бўлган натижалар кўрсатилади. Яъни, ўқув материаллари дарс мақсадидан келиб чиқиб, модулларга бўлинган бўлади.

Ҳар қайси модулда етишиш керак бўлган мақсадлар ва шунга мос равишда тест саволлари тузилади. Ўқув жараёни аниқ саволларга конкрет жавоблар топиш асосига қурилган бўлиб, саволлар ва жавоблар ўзаро узвий боғлиқликда бўлиши натижасида бир бутунлик- (мажму)ни ташкил қилади.

Педагогик технологияда репродуктив усул қаторида изланувчи-тадқиқот ва бошқа усуллар ҳам ишлатилади.

Мустақил Ўзбекистон эркин фуқароларини шакллантиришда халқ хўжалиги учун зарур бўлган маълум билим ҳажмига эга мутахассис ҳамда турли муаммоларга дуч келганда мустақил изланиб, уларни ҳал қилиб кетадиган тадбиркор кишилар керак. Бундай шахсларни тарбиялашда типик ҳаракатларга репродуктив ва ностандарт вазиятлардан йўл топиб чиқиб кетишга ўргатувчи тадқиқот усуллари мос тушади. Бизга зарур бўлган услуб ушбу икки анъанавий усуллар омихтасидан ҳосил бўлиб, технологиялаштирилган интегратив услубдир. Уни педагогик технология дейилмоқда.

Ўқув жараёни технологияси алоҳида олинган битта дарсга, битта мавзуга, ёки предметнинг бир қисмига ва бутун ўқув предметига тузиб чиқилиши мумкин.

Педагогик технологияни яратиш тамойилларининг **биринчиси** — муайян ўқув предметдан қутилган **умумий мақсадни белгилаб олиш**; **иккинчиси** — умумий мақсаддан келиб чиқиб, муайян дарсни ёки бутун ўқув предметини **модулларга** ажратиб, ҳар бир модулдан қутилган мақсадни ва модулар ичида ҳал қилиниши лозим бўлган масалалар тизимини аниқлаб олиш; **учинчиси** — модул ичида ечиладиган масалаларнинг ҳар бири бўйича **тест саволларини** тузиб чиқиш; **тўртинчиси** — мақсадлар аниқ бўлиб, тест саволлари тузилганидан кейин, **мақсадларга етиш усуллари танланиб**, уларни ишлатишнинг аниқ жойларини белгилаб олиш.

Таълим жараёнига технологик ёндашув пайтида, аввал айтганимиздек, мажму ёндашув тамойилига биноан дарс қисмлари орасидаги **зарурий алоқадорликларга** ва фанлараро боғлиқликларга алоҳида эътибор қаратилади. Бу педагогик технологиянинг **бешинчи** тамойили ҳисобланади.

Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки, ҳар қандай методика бўйича тадқиқотлар олиб бориш ҳамда педагогик услублар яратишда замонанинг энг илғор илмий ёндашишларидан бири — ҳар бир нарса ва ҳодисани мажму сифатида кўз олдида келтиришдир. Акс ҳолда фаолият анъанавий тус олиб, кечаги кунни ифода этиб қолади. Шу нуқтаи назардан ҳар қандай педагог фаолиятида педагогик технология тамойиллари марказий ўринда туриши керак. Шундагина педагогик фаолият замонга мос бўлиб, ўқитувчи жамият ижтимоий буюртмасини шараф билан бажариши мумкин бўлади.

Педагогик технология юзасидан батафсилроқ маълумотни кон-крет мисоллари билан мазкур китоб муаллифи ўз шогирди билан ёзган услубий қўлланмадан олсангиз бўлади¹.

Китобимизнинг 14-фаслида таълим-тарбия жараёнининг мето-дологик асоси тўғрисида фикр юритган эдик, бу фаслда таълим-тарбиянинг замонавий услуби бўлган педагогик технология устида ган кетмоқда. Шу китобнинг 6-фаслидан биламизки, ҳар қандай мақсадга етишиш йўлида ҳаракат қилиш учун унинг методологик асосини ҳамда услуб ва усуллари билиб олишимиз зарур. Юқори-да таълим ва тарбия жараёнининг энг умумий, умумий ва хусусий методологик асосларини ва дарс ўтишнинг энг илғор услубини, чу-нончи, педагогик технологияни билдик, таълим-тарбияни амалга оширишда қўлланадиган педагогик усуллар, яъни мақсадга ети-шишда учрайдиган тўсиқларни бартараф қилиш чора-тадбирлари устида сўз юритамиз.

Таълим усуллари деб, ўқитувчи билан ўқувчилар орасида назарий билимлар бериш ва уларни олиш мақсадида амалга ошириладиган ўзаро алоқаларни тартибга солувчи педагогик тадбирларга айтилади.

Ўқитиш усуллари ўқув жараёнининг асосий қисми ҳисобланади. Тегишли усулларсиз таълимий фаолиятни амалга ошириб бўлмайди.

Усуллар назарий билимларни узатиш ва қабул қилиш характери-га қараб сўз орқали ифодалаш ва кўргазмалига бўлинади.

Назарий билимлар мазмунини ўзлаштиришда ўқувчиларнинг **би-лиш фаолиятига** муносиб равишда қуйидаги усуллар: **тушунтириш** — иллюстратив, репродуктив, муаммоли баён; **хусусий қидириш** ёки **эвристик** ҳамда **ярим тадқиқот** усуллари қўлланиши мумкин.

Таълим фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш жараёни **узатиш, қабул қилиш, англаш, эсда сақлаш ва амалда қўллашни** на-зарда тутати.

Таълимнинг оғзаки усулларига: **ҳикоя, маъруза, суҳбат** ва бошқа-лар киради. Бу усулларни қўлланишда ўқитувчи оғзаки нутқ восита-сида ўқув материални баён қилади, тушунтиради, ўқувчилар эса тинглаш, эслаб қолиш орқали уни фаол қабул қиладилар.

Ҳикоя усулида ўқувчиларга бериладиган билим мазмунини оғза-ки баён қилиш кўзда тутилади. Ҳикоянинг бир неча тури мавжуд: **ҳикоя — муқаддима, ҳикоя — баён, ҳикоя — хулоса.**

Ҳикоя-муқаддиманинг мақсади — ўқувчиларни суҳбат орқали янги билимни қабул қилишга тайёрлаш. Ҳикоянинг бу тури баён-нинг нисбатан қисқалиги, ёрқинлиги, қизиқарлилиги ва ҳиссиётга бойлиги билан ажралиб туради, янги билим олишга қизиқиш, уни фаол ўзлаштиришга эҳтиёж уйғотади. Ҳикоя-муқаддима вақтида

¹ Б. Зиёмуҳаммадов, Ш. Абдуллаева. Илғор педагогик технология: назария ва ама-лийёт. Т.: 2001. 80-бет.

ўқувчи фаолиятининг вазифалари тўғрисида тушунарли шаклда хабар берилади.

Ҳикоя-баён даврида ўқитувчи янги мавзу мазмунини очиб беради, муайян ривожланувчи режа асосида билим бериб, ичидан муҳимларини ажратиб, кўرғазмали ва ишонарли мисоллар билан изчил баён қилиб беради.

Ҳикоя-хулоса, одатда, машғулотнинг охирида келтирилади. Ўқитувчи ушбу усул орқали асосий фикрни яқунлайди, хулосалайди ва умумлаштиради, мазкур мавзу юзасидан мустақил ишлаш учун топшириқлар беради.

Ҳикоя усулини қўллашда қўшимча педагогик усуллардан ҳам фойдаланилади. Булар диққатни фаоллаштириш, баён қилиш, таққослаш, асосийларини ажратиш каби мантиқий тадбирлардир.

Ҳикоя усули самарадорлигининг шартлари: дарсни лойиҳалашда кунт билан ўйлаб, усулларни жой-жойига қўйиш; мисол ва кўрғазмаларни муваффақиятли танлаб, ишлатиш жойларини белгилаш; баёнда керакли ҳиссиётга эришиш.

Маъруза — билимни сўз билан ифодалаш усулларидан бири сифатида бериладиган билимларни оғзаки баён қилишни кўзда тутиб, ҳажмининг катталиги, мантиқий қурилиши, образли исботлаш, таснифлаш, таърифлар бериш, тизимга келтириш, умумлаштиришнинг мураккаблиги билан ҳикоядан ажралиб туради.

Маърузалар орқали асосан умумтаълим мактабларининг юқори синфларида, академик лицей, коллеж ва олий ўқув юртларида ўқитилади. Маъруза режасини яхши ўйлаш ва уни технологиялаштириш юқори педагогик самара беради. Режадаги модулларнинг барчасида, уларнинг мақсад, яқун ва хулосаларини изчил баён қилишда мантиқий уйғунлик бўлмоғи керак. Маъруза шундай суръатда ўқиладики, ўқувчилар унинг муҳим жойларини ёза олсинлар. Шунинг учун ҳам ўқитувчи ёки педагог маърузанинг ёзиб олинadиган жойларини аниқ ажратиши, зарур бўлса ёзиб олишларини енгиллаштириш учун такрорлаши ёки кўрғазмали қуролдан фойдаланиши лозим. Маъруза зерикарли бўлмаслиги учун ҳамда ўқувчиларнинг фикрини фаоллаштириш мақсадида маъруза давомида муаммоли вазиятларни шакллантириш яхши натижа беради.

Суҳбат усули атрофлича ўйланган саволлар ёрдамида ўқитувчи билан ўқувчи орасидаги суҳбатни кўзда тутиб, у ўқувчиларнинг фикрлаш қобилиятини ошириб, янги тушунчалар ва қонуниятларни ўзлаштиришга олиб келади.

Суҳбат усулини қўллашда савол қўйиш (асосий, йўлловчи, қўшимча ва ҳ.к.), ўқувчиларнинг жавоб ва мулоҳазаларини муҳокама қилиш, суҳбатдан хулосаларни шакллантириш, жавобларни тузатиш деган қўшимча педагогик усуллардан фойдаланилади.

Саволлар яхши қабул қилиниши учун етарлича ҳажмдор бўлиши лозим. Мавзунини ҳаддан ташқари майда саволларга бўлиб юбориш мантиқий бутунликни бузса, ниҳоятда катта саволлар мавзунини мавҳумлаштириб, муҳокама учун тушунарсиз қилиб қўяди. Ўқитувчи муаммони муҳокама қилишни давом эттиришга имкон берувчи ёрдамчи, йўлловчи саволлардан фойдаланиши мумкин. Шундай суҳбатлар ҳам бўлиши мумкинки, унда ўқувчилар илгари ўзлаштирган билимларини эслайдилар, мажмага келтирадидилар, умумлаштирадидилар, хулоса чиқарадилар. Бундай суҳбатлар асосан тушунтириш характериغا эга бўлиб, илгари ўзлаштирилган билимларга суянишни ва ўқувчилар хотирасини фаоллаштиришни кўзда тутлади.

Суҳбат усули ва унга таркибий қисм бўлиб кирувчи ёрдамчи усуллардан фойдаланишда ўқитувчининг самимийлиги, чеҳрасининг очиқлиги, руҳининг кўтаринкилиги етакчи ўрин эгаллайди.

Таълимнинг кўргазмали усуллари шартли равишда икки катта гуруҳга бўлинади: **кўргазмали ва намойиш қилиш** усуллари.

Кўргазмали усуллар ўқувчиларга кўргазмали қўлланмалар — харита, плакат, доскадаги чизма ва расмлар, алюмаларнинг сурати ва бошқаларни кўрсатишни кўзда тутлади.

Намойиш қилиш усуллари, одатда, қурилма, асбоблар, тажриба-лар, турли типдаги препаратларни намойиш қилиш билан боғлиқ. Намойиш қилиш усулига, шунингдек, диафильм, кинофильм кўрсатиш ҳам киритилган. Кўргазмали усулларни қўллашда кўрсатиш, яхши кўринишни таъминлаш, ўтказилган намойишни муҳокама қилиш ва ҳоказо тадбирлардан фойдаланилади.

Ўқув жараёнида диафильм ва кинофильмлардан фойдаланишга тайёргарлик кўришда ўқитувчи уни олдиндан кўриб олган бўлиши, намойиш қилиш давомида ўқувчилар олдига қўйиладиган саволларни тузиб чиққан, дарснинг тегишли лаҳзаларида кўрсатиладиган парчаларни ажратиб олган бўлиши шарт.

Таълимнинг кўргазмали усулларининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар сўз билан ифодалаш усули билан у ёки бу даражада уйғунлашиб кетади. Сўз ва кўргазмалиликнинг чамбарчас боғлиқлиги шундаки, у объектив борлиқдаги қонуниятлар амалиётда биргаликда қўлланишини тақозо этади.

Шундай қилиб, оғзаки ва кўргазмалилик усуллари алоқадорлигининг хилма-хил шакллари мавжуд. Уларнинг биронтасига устунлик бериш хато бўлар эди, чунки таълим вазифасининг ўзига хос хусусияти, мавзунинг мазмуни, мавжуд кўргазмали воситаларнинг характери, шунингдек ўқувчилар тайёргарлиги даражасидан келиб чиқиб, ҳар бир конкрет ҳолатда уларнинг энг оқилона қўшиливи танланади.

Таълимнинг муаммоли-қидирув усули асосан ўқувчи-талабаларнинг билимини мустақил равишда излаб топишига йўналтирилган.

Бу усулдан фойдаланишда ўқитувчи, аввало, муаммоли вазият яра-тади, саволлар қўяди, муаммоли вазиятни ечишга қаратилган муҳо-камани уюштиради, хулосаларнинг тўғрилигини тасдиқлайди. Ўқувчиларнинг муаммоли вазиятни олдинги билим ва тажрибала-рига асосланиб ҳал қилиши йўллари тўғрисида таклифларини айта-ди, олдин олган билимларини умумлаштиради, ҳодисаларнинг са-бабларини аниқлайди, уларнинг келиб чиқишини тушунтиради, му-аммоли вазиятни ечишнинг энг оқилона вариантини танлайди. Бу усул ўқувчиларнинг билимга қизиқишини оширибгина қолмай, уларда фикрлаш қобилиятини ҳам ривожлантиради.

Таълимнинг муаммоли-қидирув усулида билим бериш сўз ор-қали ифодалаш, кўргазмали ва амалий усуллар ёрдамида амалга оширилади. Шу билан биргаликда ўқув материални муаммоли баён қилиш усулини қўллаш, амалда қидирув ишларини бажариш, ҳатто тадқиқот типигадаги амалларни олиб бориш тўғрисида ҳам сўз юритиш мумкин.

Ўқув материални муаммоли-қидирув усули ёрдамида ўтиш му-аммоли тузилган маъруза услуби орқали билим баёни давомида му-лоҳаза юритиш, исботлаш, умумлаштириш, фактларни таҳлил қилиш, ўқувчи фикрини ўз ортидан эргаштириш, уни фаолроқ қилиш каби усуллардан фойдаланишни кўзда тутати.

Эвристик ва муаммоли-қидирув усуллари ҳам ўқувчи-талабалар-нинг мустақил равишда билим топишига йўналтирилган. Бунда ўқитувчи ўқувчилар олдига қатор изчил ва ўзаро узвий боғлиқ бўлган саволлар мажмуини қўяди. Ўқувчилар уларга жавоб берганда қандай-дир шаклларни айтадилар. Айтганлари тўғри эканлигини мустақил исботлашга ҳаракат қиладилар. Шу билан бирга янги билимларни ўзлаштиришда мустақил равишда олдинга силжишни амалга ошира-дилар. Агар эвристик суҳбатда бундай тахминлар янги мавзунинг фа-қатгина бирор қисмига алоқадор бўлса, муаммоли-қидирув суҳбатига ўқувчилар муаммоли вазиятнинг бутун бир тизимини ечадилар. Шу-нинг учун ҳам бу суҳбатларнинг фарқи шартли ва фақатгина муаммо-ли вазиятда қўлланиш тадбирларига тааллуқлидир.

Таълимнинг муаммоли-қидирув усулида кўргазмали қўллан-малар эса қолишни фаоллаштириш мақсадида эмас, балки дарсда муаммоли вазиятни яратадиган экспериментал масалаларни қўйиш учун ишлатилади. Бундан ташқари, кейинги пайтларда муайян ўқув вазиятлари тасвирларининг кўргазмали қўлланмалари расмлар ва чизмалар мажму қўринишида кўп тайёрланмоқда. Бу усулда ўқувчи-ларнинг мустақил фикрлашининг устувор сабабларини аниқлаш осон кўчади.

Муаммоли-қидирув усуллари кўпроқ ижодий билим фаолияти кўникмаларини ривожлантириш мақсадида қўлланилади. Улар ўқувчиларнинг билимни чуқур англашига, мустақил эгаллашига ёр-

дам беради. Бу усуллар, ўқув жараёнида тушунча, қонун ва назарияларни шакллантириш кўзда тутилганда, фактик ахборотни маълум қилиш, ўқув материали принципиал жиҳатдан янги бўлмасдан, илгари ўрганилганининг мантиқий давоми бўлса, унинг асосида ўқувчилар янги билимни қидириш учун мустақил қадам ташласа, мазмун ҳодисадаги сабаб ва оқибатларга олиб келса, айниқса, самарали қўлланилади. Қидирув усуллари ўқигувчилар ўқувчиларни муаммоли вазиятни ечиш фаолиятига тайёрлаган ҳолларида қўлланилади. Шу нуқтаи назардан бу усул ўзини тадқиқот ишига бағишлаган ёшларга билим беришда асқотади.

Тарбия усуллари деганда ўқувчи-талабаларга берилган назарий билимларни кўникмага айлантириш мақсадида уларни амалий ҳаракатларга ўргатувчи ўқитувчи ва ўқувчи орасида кечадиган тadbир ва чоралар мажмуи тушунилади. Бунда куйидаги фаолиятлар кўзда тутилади: **вазифа(мақсад)ни кўйиш, уни бажариш усуллари**ни режалаштириш, **бажариш жараёни**ни бошқариш, таҳлил қилиш, камчиликлар сабабини аниқлаш, мақсадга тўлиқ эришиш учун таълим жараёнига ўзгаришлар киритиш.

Амалий усулларнинг биринчи гуруҳига ёзма машқлар — она тили ва чет тили, математика ва бошқа фанлар бўйича топшириқни бажариш машқлари киради. Машқ давомида ўқувчи олган назарий билимларини амалда қўллаб, уларни кўникмага айлантиради.

Амалий машқларнинг конкрет турларидан бири машқни шарҳлаш ҳисобланади. Уни бажаришда ўқувчи бўлажак хатти-ҳаракатини фаол мушоҳада қилади, ўзига ўзи эшиттириб гапирди, бўлажак воқеани шарҳлайди. Ҳақиқатни шарҳлаш ўқувчига ўзининг типик хатосини англашда ва амалий ҳаракатига тузатишлар киритишида кўмаклашади.

Амалий тарбия усулларининг иккинчи гуруҳини лаборатория тажрибалари ташкил қилади. Кейинги йилларда мактаб, академик лицей, касб-ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртларида фронтал лаборатория ишлари мустақкам ўрин олди. Шунингдек, амалий усулларга устахоналарда, ўқув-ишлаб чиқариш цехлари, ўқувчилар бригадасида меҳнат топшириқларини бажариш ҳам киради. Бу топшириқлар ўқув-машқ характерида эга бўлиши керак. Буларга ўқув устахонасидаги қоғоз, қартон, металл билан ишлаш, машқ қилдириш, турли асбоблардан фойдаланиш, дастгоҳ ва механизмларни бошқариш ва ҳоказо ишлар билан боғлиқ барча амалларни киритиш мумкин. Тарбия жараёнида шундай усуллар ҳам қўлланиладики, бунда конкрет бир корхонанинг ишлаб чиқариш буюртмаси бажарилади.

Тарбиянинг амалий усуллари, шунингдек, ўқувчилар овоз ёзиш ва овозни қайта ишлаш аппаратлари билан бажарадиган ишлар ҳам киритилган.

Амалий ҳаракатларга ўргатувчи машиналар билан тренажёр машиналар ва репетитор машиналар ёрдамидаги машқ ҳам тарбия усулларига киради. Бу машиналар, одатда, ўқув материални дастурлаш, уни модулларга бўлиш, ҳар бир модул учун назорат саволларини танлаш, жавобини мустаҳкамлаш ёки янги йўналтирувчи ва йўловчи саволларни киритишни ташкил қилади.

Амалий усуллар тарбияни сўз орқали ифодалаш ва уни кўргазмали усуллар билан мустаҳкамлаш жараёни билан чамбарчас боғлиқликда қўлланилади, машқ, тарбия, меҳнат операциясини бажаришдан олдин ўқитувчи уни амалда қандай қилиш кераклигини тушунтириб беради, кўрсатади. Оғзаки тушунтириш ва кўргазмадан кўрсатиш, одатда, машқни бажариш жараёнининг ўзи билан бир вақтда олиб борилади.

Таълим ва тарбия жараёнида таълим олувчиларни фаоллаштириш. Таълим ҳамда тарбия жараёнининг энг асосий тамойили билим олувчилар эътиборини берилаётган билимга қаратиш ва бу эътиборни дарснинг охиригача сақлаб қолиш эканини аввал айтган эдик. Бу ишни амалга ошириш ўта қийин масала бўлиб, бунинг учун ўқитувчи бор маҳоратини ишга солиб, таълим олувчиларда берилаётган билимга қизиқиш уйғотиши керак бўлади. Таълим-тарбия жараёни ўқувчиларда фаол ҳаракат, билим олиш иштиёқини уйғотсагина бу жараён самарали кечади ва сифатли натижа беради.

Ўқув-тарбия фаолиятини бундай ташкил қилиш учун унинг барча усуллари — оғзаки, кўргазмали, амалий, репродуктив, қидирув, индуктив ҳамда дедуктив, шунингдек, мустақил иш усулларидан фойдаланилади.

Таълим ва тарбия жараёнида юқорида келтирилган, рағбатлантиришнинг асослаш вазифасини ўтайдиган усулларни шартли равишда икки гуруҳга: ўқувчиларнинг билиш ва ўрганиш иштиёқини уйғотувчи ҳамда талабаларда бурч ва масъулият туйғусини шакллантирувчи усуллардан иборат гуруҳларга ажратиш мумкин.

Бу жараёнда ўқув-тарбия фаолияти, унинг мазмуни, шакли ва амалга ошириш усулларига бўлган муносабатда ижобий ҳиссиётнинг юзага келишини таъминлаш муҳимдир. Ҳиссий ҳолат, ҳозир-жавоблик, ҳамдардлик, қувонч, ғазаб, ҳайратланиш ўзаро боғлиқдир. Шунинг учун ҳам бундай ҳолатда диққат, эслаб қолиш, англаш жараёнларига ўқувчиларнинг чуқур ички кечинмалари қўшилиб, бу жараённи қизғин кечадиган қилади ва мақсадга эришиш маъносида анча самарали бўлади.

Таълим-тарбиянинг ҳиссий рағбатлантириш усулларида бири дарсда қизиқарли вазиятларни яратишдир. Бунда гап ўқув жараёнига қизиқарли мисолларни, тажрибаларни, факт(далил)ларни киритиш устида боради. Масалан, физика дарсларида «физика рўзгор-

да», «физика эртақларда», «физика автомобилда» каби мисоллар бўлиши мумкин.

Ҳиссий кечинмалар ҳайратлантириш усулини қўллаш йўли билан ҳам ҳосил қилинади. Келтирилган фактларнинг одатдагидай эмаслиги, дарсда намоёйиш қилинган тажрибанинг фавқулоддалиги, маълумотларни моҳирона қиёслаш, мисолларнинг ишонарли бўлиши ўқувчиларда чуқур ҳиссий кечинмаларни келтириб чиқаради.

Рағбатлантириш усулларида бири айрим табиат ҳодисаларини ўқувчиларга аввалдан яхши маълум бўлган қонуниятлардан, яъни илмий нуқтаи назардан келиб чиқиб тушунтиришдир. Дарс давомида ҳиссий вазиятни яратиш учун ўқитувчи нутқининг бойлиги ва ёрқинлиги катта аҳамият касб этади. Ўқитувчининг нутқи буларсиз ҳам билим сифатида фойдали бўлса-да, лекин у ўқувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятини рағбатлантирадиган даражада бўлиши керак. Дарсга қизиқтиришни шакллантириш усуллари нутқнинг бадиийлиги, образлилиги ва ёрқинлигини таъминлаш билан бирга, билишга қизиқишни шакллантиришда ўқув фаолиятига ижобий муносабатни уйғотиш ҳам дастлабки қадам бўлиши керак.

Ўқув фаолиятига қизиқишнинг асосий манбаи, аввало, унинг мазмуни ва эришиладиган мақсадидир. Мазмун ва мақсад кучли рағбатлантирувчи таъсир кўрсатиши учун таълим принципларининг қатор талабларига жавоб бериши лозим.

Таълим мазмуни ва мақсадини рағбатлантирувчи ва таъсирини оширувчи айрим **махсус усуллар** ҳам мавжуд. Уларга, биринчи навбатда, янгилик, долзарблик, яратувчилик, фойдалилик, эътиборлилик, нуфузлилик ҳолатларини киритиш мумкин. Шу мақсадда ўқитувчи мамлакат жамоатчилигида алоҳида қизиқиш уйғотаётган, вақтли матбуотда эълон қилинаётган, телевидение ва радио орқали берилаётган фактлар, расмларни махсус танлайди. Шундагина ўқувчилар дарсда ўрганилаётган масалаларнинг муҳимлигини ёрқин ва чуқур ҳис қиладилар ва унга катта қизиқиш билан ёндашадилар.

Билишга доир **ўйинларни** ҳам **ўқишга рағбатлантиришнинг муҳим усули** деб айтиш мумкин. У ўқув жараёнида ҳордиқ чиқариш вазиятини яратади. Ўйин ўқишга қизиқишни уйғотувчи восита сифатида аллақачон тан олинган. Масалан, саёҳат, электровикторина каби ўйинлар ёрдамида муайян ҳудуднинг ҳайвонот дунёси, ўсимликлари ва табиати ўрганилади.

Таълимнинг рағбатлантириш ва асослаш усулларида **билиш баҳси** ҳам киради. Маълумки, ҳақиқат баҳсларда туғилади, баҳс эса мавзуга катта қизиқиш уйғотади. Баъзи ўқитувчилар таълимнинг бу фаоллаштириш усулидан моҳирона фойдаланадилар, Улар, аввало, у ёки бу муаммо юзасидан турли илмий нуқтаи назарларни таққослайдилар. Ўқувчиларни илмий баҳслар вазиятига жалб қилиш уларнинг тегишли масала бўйича билимини чуқурлашти-

рибгина қолмасдан, диққатини ихтиёрсиз равишда мавзуга жалб этади. Мана шу аснода уларнинг билим олишга интилишига олиб келади.

Бунинг учун ўқувчиларга у ёки бу ҳодисанинг сабаби тўғрисида ўз фикрларини айтишлари, у ёки бу нуқтаи назарни асослашлари таклиф қилинади. Бунда «Ким бошқача ўйлайди?» каби саволлар анъанавий бўлиб қолган. Агар бундай усул баҳс кўзгаса, ўқувчилар беихтиёр у ёки бу изоҳларнинг тарафдорлари ёки рақибларига айланадилар ва ўқитувчилардан асосланган хулосани қизиқиш билан кутадилар. Шундай қилиб, ўқув баҳси ўқишга қизиқишни рағбатлантирувчи усул ролини ўйнайди.

Мактаб, академик лицей, касб-ҳунар коллежлари ҳамда олий ўқув юртлиари иши амалиётида дарсда махсус ташкил қилинадиган ўқув баҳсларини тез-тез учратиш мумкин. Бунда юқори синф ўқувчилари ёки коллеж ва олий ўқув юрти талабалари ўқитувчиларнинг топшириғи билан у ёки бу бадий асарни турли хил нуқтаи назардан таҳлил қилувчи адабиётларни ўрганадилар, янги физикавий ёки кимёвий кашфиётларга турлича нуқтаи назарларни муҳокама қиладилар. Табиийки, у ёки бу нуқтаи назарнинг адолатлилиги тўғрисида ўқувчилар узил-кесил қарорга келадилар, деб бўлмайди. Бу усул бирон-бир масалани чуқурроқ ўрганиш учун қаттиқ қизиқиш уйғотади. Ўқув баҳслари турли фанларни чуқур факультатив ўрганишда, айниқса, кенг қўлланилади. Масалан, тарих дарсларида ўқитувчи ўқувчилар эътиборини муайян бир тарихий ҳодисани таҳлил қилишга тортади.

Ўқишга ҳавасни рағбатлантиришнинг таъсирчан усулларидан бири ўқувчиларда **қувонч ҳиссини** яратишдир. Маълумки, ўқувчи муваффақият қувончини бошидан кечирмас экан, кейинги муваффақиятларига тўла ишона олмайди. Шунинг учун ҳам тажрибали ўқитувчилар ўқувчилар учун топшириқларни шундай танлайдиларки, улар тегишли босқичда ечилиши осон топшириқларга айланади. Бунда икки турли топшириқдан фойдаланилади, улардан бирини ўқувчи бемалол бажара олади ва нисбатан мураккаброқ бошқа топшириқни ечиш учун унда интилиш базаси яратилади. Муваффақият вазияти бир хил мураккабликдаги топшириқларни табақалаштириш йўли билан ҳам яратилади. Муваффақият вазиятини яратишда ўқув топшириқларини бажариш учун қулай маънавий муҳитни танлаш ҳам муҳим роль ўйнайди. Қулай микро-ижтимоий муҳит ўқиш вақтида ўзаро ишончсизлик, чўчиш ёки қўрқиш, ийманиш туйғуларига барҳам беради. Бунда иккиланиш ҳолати ишониш ҳолати билан алмашинади.

Ўқувчиларнинг ўқув жараёни давридаги бурч ва масъулияти. Таълим-тарбия жараёни билишга қизиқишгина эмас, балки бир қанча бошқа омилларга ҳам таянади. Бу омиллар ўқувчиларга

ўқитиш ва ўргатиш жараёнидаги муқаррар қийинчиликларни баргараф этиш, уларни енгишдан қувониш ва қониқиш туйғусини бахш этади.

Маълумки, ўқувчиларнинг ўқишдаги бурч ва масъулияти бутун бир гуруҳ усулларни қўллаш натижасида шаклланади. Ўқувчиларга билимнинг ижтимоий, иқтисодий ва шахсий аҳамиятини тушунтириш, уларни бажаришга ўргатиш, ўз мажбуриятларини муваффақиятли, виждонан бажарганликлари учун тақдирлаш, топшириқларнинг бажарилишини назорат қилиш ва, зарурият туғилган ҳолларда, ўқишга масъулият билан ёндашишдаги камчиликларни кўрсатиш, танбеҳ бериш шулар жумласига киради. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ўқишда бурч ва масъулиятни шакллантириш таълим ва тарбия жараёнининг бирлигини тақозо этади.

Ўқувчилар ўқишнинг ижтимоий аҳамиятини англаб олишларида инсон биоижтимоий мавжудот бўлганлиги туфайли, унинг биологик моҳияти билан бир қаторда, ижтимоий моҳияти ҳам мавжудлигини англашлари шарт. Ижтимоий моҳият эса мутлақо билим эгаллаш натижасида пайдо бўлишини таъкидлаб, кишининг билими қанчалик кўп бўлса, эл ичида обрўйи ҳам баланд, инчунун, имони ҳам мустаҳкам бўлишини жонли мисоллар билан тушунтириш керак.

Кишининг умумий ривожини ва касб-ҳунар савиясининг яхшиланиши ҳамда меҳнат унумдорлигининг сезирарли даражада ошиши ва ишлаб чиқаришда инқилобий ўзгаришлар қилиш учун билим керак эканлигини ўқувчиларга ишонарли ва жонли мисоллар билан тушунтириш лозим.

Ўқувчиларга қўйиладиган талаблар ахлоқ нормалари, фанлар бўйича билимларни баҳолаш мезонлари, ички тартиб-қоидалар, умумтаълим мактаблари, академик лицей, коллеж ва олий ўқув юрти низомлари билан белгиланади. Шунини унутмаслик керакки, ўқув масъулиятини рағбатлантириш ўқувчиларга қўйиладиган талабларни бажаришга ўргатиш усуллари билан биргаликда олиб борилиши шарт. Чунки бундай кўникмалар бўлмаслиги интизомнинг бузилишига ва қолоқлик келиб чиқишига сабаб бўлади.

Таълим ва тарбия жараёнида билим, кўникма ва малакаларнинг шаклланганлик даражасини назорат қилиш алоҳида аҳамиятга эга. Шу хусусда оғзаки савол-жавоб усули анъанавий усуллардан бири ҳисобланади. Оғзаки савол-жавоб ўқувчиларни ҳозиржавобликка тайёрлайди. Оғзаки савол-жавоб якка-якка ва ёппасига сўраш орқали амалга оширилади. Якка ўқувчидан сўралганда, ўқитувчи ўзаро мантиқий боғланган саволларни танлайди ва уларни бутун синф ёки аудитория олдида қўяди, ўқувчиларни жавоб беришда фаолликка чақиради.

Оғзаки савол-жавоб ўқувчиларни сўзамолликка, рагон сўзлар ишлатиб мантиқий жавоб ахтаришга, шаклланган билимларни

сўзлар билан ифодалаб, бу билимга ўзида кўникма ҳосил қилишга ўргатади ҳамда оғзаки нутқ маданиятини ўстиради.

Ўқитувчининг вазифаси ўқувчилар нутқидаги баъзи нуқсонларни усталик билан тўғрилашдан иборат. Қўполлик билан берилган танбеҳ ўқувчиларда сўзлаш иштиёқини пасайтиради. Мақтов, далда бериш каби педагогик тадбирлар ўзига ишонч уйғотади, гуруҳда мусобақавий кўтаринкилик руҳини яратади, гуруҳ жамоасини бири-бири билан жипслаштиради. Шунга қарамасдан, оғзаки савол-жавобнинг камчилиги ҳам бор. Камчилиги шуки, унга барча ўқувчиларни юз фоиз жалб қилиб бўлмайди. Ундан ташқари, айрим тортинчоқ ўқувчилар бошқалар олдида сўзлашга иймандилар.

Кўп ҳолларда назоратнинг ёзма шакли талабалар ички сир-асорларини, кечинмаларини, яшириниб ётган истеъдодларини очиш имконини беради. Бу усулда ёзма назорат, иншо, баён, диктант, ёзма синов ўтказиш мумкин.

Кейинги йилларда ёзма иншоларнинг дастурланган шакли (тест синови ва бошқалар) кенг қўлланилаяпти. Бунда ўқитувчи саволлар рўйхатини тузиб, уларнинг ҳар бирига мумкин бўлган жавобларни таклиф қилади, бу жавобларнинг биттаси тўла жавоб бўлади. Ўқувчиларнинг вазифаси — жавоблар ичидан нисбатан аниқ ва тўла жавобни топиш.

16-ФАСЛ

ЎЗИНИ ЎЗИ ТАРБИЯЛАШ УСУЛЛАРИ ВА «ХОЛОДИНАМИКА»

Кишининг комил инсон даражасига эришиб, донишманд бўлиши ва бу дунёю у дунёси обод ҳамда бахтли бўлиши учун ўз устида тинмай ишлаши ва доимо мустақил билим эгаллаш жараёнида юриши лозим эканлиги маълум бўлди.

Китобимизнинг 13-фаслида келтирилган комил инсоннинг математик моделида ҳам кишининг умри давомида эгаллаган билимлари йиғиндиси(В)дан чиққан балларни ўзини ўзи тарбиялаш (О')даги балга кўпайтиришни таклиф қилганмиз. Бунинг боиси комилликка эришишда ўзини ўзи тарбиялаш ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигидадир.

Марказий Осиё халқлари маънавиятининг асоси ҳисобланган «Авесто»нинг биринчи Кўшиғи, биринчи Ясна ва биринчи қисмида, яъни Авестонинг бошланишидаёқ, қуйидаги фикрлар айтилган:

«Эй, Мазда! Эй, улвий оламнинг уруғи — асоси — бунёди!

Ибтидода ёзиқ қўлларим билан Сенга намоз келтирурман, истагим беҳрўзлик ва шодмонлик.

Зора, Ашаҳ — Ҳақиқат аъмоли, буткул донишмандлик ва Эзгу Ният билан, Гўшварван — олам руҳини хушнуд айласам»¹.

Бу ерда, Эзгулик Худоси Аҳура Маздага ибодат қилиш учун киши қўл очиб, Худодан сўрамоқдаки, билим эгаллаш йўли орқали донишманд бўлиб, яхши ниятлар қилиб юрсам зора Сенга ёқсам!

Китобимизнинг аввалги фаслларида, Куръони каримнинг оятлари ва Пайгамбаримизнинг Ҳадиси шарифларида билим олиш зарурлиги, билим олиш — мўминларга бешикдан то қабргача фарз қилинганлиги, билим олиш намоздан, рўзадан, садақа ва ҳаждан ҳамда Азизу Жалил ҳисобланган Оллоҳ йўлида жанг қилишдан ҳам афзаллиги айтилганлиги қайд қилинган эди. Қуйида ҳар бир инсон ўз устида ишлаши учун зарур бўлган шарт-шароитлар ҳамда усул ва йўллари қўлимиздан келганча кўрсатиб беришга ҳаракат қиламиз.

¹ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. — Т.: «Шарқ». 2001. 8-бет.

Киши ўз такомили устида ишлашининг биринчи шarti комил инсон бўлишни астойдил ният қилишдир. Чунки одам амалга оширадиган ҳар қандай иш унинг чин дилдан қилган ниятига боғлиқ бўлади. Одам бир ишни, шу жумладан ўз такомилини астойдил ният қилмай, бўлса — бўлар, бўлмаса — бўлмас кабилида амалга оширса, кўзлаган мақсадига етолмайди. Етган тақдирда ҳам натижаси сифатсиз бўлиб, самараси паст бўлади. Киши ҳар қандай фаолиятни бошласа, уни охирига етказаман ва сифатли бажараман, деган эзгу ният билан, қўрқмай, шиддат билан астойдил ҳаракатга киришиши керак. Билинги, қўрқиб қилинган иш киши имони заифлигидан далолатдир. Ўз устингизда ишлаш амалларини бажаришдан аввал, имонингизни мустаҳкамлаб олинг. Яъни комил инсон бўла олишингизга Илоҳий Қудрат ёрдам беришига ва ўзингизнинг иродангиз мустаҳкамлигига имон келтиринг, бошлаётган ишингизга чин дилдан ишонинг. Акс ҳолда қиладиган ҳаракатингиз ўзингизга азоб ва бошқаларга уқубат келтиради. Ундай амалларни бажаргандан бажармаган маъқул. Аммо, астойдил ният қилдингизми, ниятингизга албатта етишасиз, ниятингиз амалга ошмай қолмайди — бу бизнинг ихтиёримиздан ташқарида мавжуд бўлган қонуният. Вернон Вульф таъкидлашича, бутун борлиқнинг асосини фикр ташкил қилиб, киши нима устида астойдил ва сурункасига ўй юритса, у албатта моддийлашиб, ўйлаган фикри рўёбга чиқади. Илоҳий китобларда ҳам ёзилишича, покиза бўлиб туриб, чин қалбингиздан Худодан сўранг, У илтимосингизни албатта бажаради. Ҳозирги замон аллома олимлари ҳам бу фикрни илмий нуқтаи назардан исботлаб берганлар. **Чин дилингиздан астойдил ишониб туриб, орзу-ният қилинг!**

Иккинчи шarti. Комил инсон даражасига эришиш жараёнини бир бутунликда, яъни мажму сифатида кўриб, бу жараёнда иштирок этувчи ва ўзаро функционал боғлиқликда бўлган элементларни (*унсурларни*) аниқлаб олиб, уларга жараён охиригача тамойил сифатида амал қилиб бориш шарт.

Комил инсон бўлиб шаклланиш жараёнининг мажмуини ташкил қилувчи қуйидаги олти гуруҳ омиллар ажралмас қисмлар сифатида иштирок этадилар: биринчиси ва мажмунинг марказидагиси — кишининг шу кундаги ижтимоий сифатлар мажмуи; иккинчиси — етишмоқчи бўлаётган комил инсон фазилатлари мажмуи; учинчиси — фуқаролик жамиятининг кўрсаткичлар мажмуи; тўртинчиси — диалектика қонунлари; бешинчиси — дидактика тамойиллари; олтинчиси — комилликка эришишдаги моддий ва маънавий шарт-шароитлар йиғиндиси.

Учинчи шarti. Комил инсон бўлишни астойдил ният қилган одам ҳар жиҳатдан — ҳам жисмонан, ҳам руҳан, ҳам ақлан пок ва

саломат бўлиши шарт. Покиза ва саломат бўлиш йўл-йўриқлари тўғрисида олдинги фаслларда айтиб ўтилган.

Комил инсон бўлиш йўлидаги бу учта шарт ҳам ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутун мажмуни ташкил қилади. Уларнинг биронтаси бўлмаса, мажму ўз фаолиятини йўқотади. Яъни комил инсон бўлиш йўлида қиладиган харакатингизни тўхтатишга тўғри келади.

Уни давом эттириш учун комил инсон бўлишни астойдил ният қилишингиз, бу жараёни бир бутун мажму сифатида кўриб, унда иштирок этувчи қисмларни кўз олдингизга яққол келтира олишингиз ва ҳар томонлама покиза ва соғлом бўлишингиз шарт. Агар унчалик покиза ёки соғлом бўлмасангиз, аввал дилингизни, фикр ва ниятингизни ҳамда жисмоний тозалигингизни яхшилайсиз, сўнгра соғлигингизни жойига келтирасиз; ниятингиз бўлмаса, комил инсон бўлишни астойдил ният қиласиз; бу жараёни мажму сифатида кўра олмасангиз, мажмулар назариясини қайта ва қайта ўқиб чиқиб, уни ўзини ўзи тарбиялаш жараёнига қўллаб кўрасиз ва шундан сўнг ўз такомилингиз устида ишлашни бошлайсиз.

Комил инсон бўлиш жараёнини мажму сифатида кўриб, унинг ажралмас қисми бўлган одамнинг шу кундаги ижтимоий сифатлар мажмуини таҳлил қилиб чиқайлик.

Одамнинг шу кундаги ижтимоий сифатлари деганда, кишида унинг ихтиёридан ташқари шаклланиб қолган яхши ва ёмон ижтимоий сифатларининг мажмуи тушунилади. Ўз такомилингиз устида ишлашни астойдил ният қилган экансиз, аввалам бор ўзингиздаги бор ижтимоий сифатларни баҳолаб олишга тўғри келади. Бунинг учун, инсоннинг ижтимоий сифатларини баҳоловчи бир қатор тестлар мавжуд бўлиб, улардан фойдаланиш мумкин. Ўзингизнинг объектив баҳоингизни тўлиқ билмоқчи бўлсангиз, мутахассисга мурожаат қилсангиз яхши бўлади. *(Кишининг шу кундаги ижтимоий сифатларини аниқлаб, уларни такомиллаштириш ва баъзиларини ўзгартириш йўл-йўриқларининг энг замонавий усули билан шу фаслнинг иккинчи қисмида таништирамиз).*

Ўзингиздаги ижтимоий сифатларнинг баҳоларини кўриб, яхшисини такомиллаштириш, ёмонларини ўзгартириш зарур эканини билганингиздан кейин, ўз такомилингиз устида ишлашни астойдил **ният** қиласиз.

Киши ўз устида ишлаши зарурлигини билганидан кейин, уни амалга ошириш шарт-шароитларини таҳлил қилиб чиқиши шарт бўлади. Уларга кишининг яшаш шароити, жумладан, уй шароити, моддий таъминланганлиги ҳамда уни кунда ўраб турган кишиларнинг унга қўмак беришга тайёрлиги ва бошқалар киради.

Хонадонингиздаги шарт-шароитларни таҳлил қилиб, ўз устингизда бир неча йиллар мобайнида ишлашингиз учун шароит борлигига комил ишонч ҳосил қилганингиздан кейин, ўзингиздаги сифатларнинг яхши ва ёмонларини алоҳида гуруҳларга ажратиб, уларни мажмуга келтирасиз.

Шундан кейин, **яхши сифатларингизнинг** ҳар бири инсон уружининг қайси даражасида эканини аниқлаб, уларнинг ҳар бирини **такомиллаштириш** тадбир-чораларини ишлаб чиқишингиз лозим бўлади. Кишидаги бор ижобий ижтимоий сифатларни такомиллаштиришнинг бирдан-бир йўли эришган ютуқларингизга мағрурланмасдан, бу ҳали кам деб, уларнинг ҳажмини орттириб бораверишдир. Масалан, сиз бировларга кунда камида бир марта яхшилик қилиб, савоб орттиришни одат қилгансиз. Бу яхши сифат, буни тараққий эттириш учун кунда бир марта эмас, икки, кейинроқ уч-тўрт марта ва охирида доимо савоб иш қилишга ҳаракат қилишга ўтиб кетасиз ва ҳоказо.

Ёмон сифатларингизни ҳам бир мажмуга келтириб, уларнинг ҳар бири учун **ўзгартириш** чора-тадбирларини танлаб, мақсадга етиш услубларини тузиб чиқасиз. Инсон ўз қусурларидан қутулишнинг энг мақбул йўли — ўзидаги ёмон қилиқ, номатлуб хулқ, жирканч одат ва бошқа разил ишлар нотўғри эканлигини ва улар гуноҳ ҳисобланишини **тан олиб, тавба қилиши**. Уларни қайтиб қилмасликка аҳду паймон қилганидан кейин, бу номатлуб ҳаракатларни асло қилмасликка киришиш керак. Гуноҳ ишларни қилмасликка киришиш, улардан босқичма-босқич қутула бошлаш, демакдир. Чунки гуноҳ ишлардан бир зумда қутулиш қийин.

Шу кундаги ижтимоий сифатларингизни баҳолаб, уларнинг ёмонларидан воз кечиш, яхшиларини такомиллаштириш чора-тадбирларини белгилаб олганингиздан кейин, пировард мақсадингиз бўлган комил инсон фазилатларини кўз олдингизга яққол келтириб туриб, унга етишиш учун, ўзингизни ўзингиз тарбиялаш ҳаракатини бошлайсиз.

Ўзингизни ўзингиз тарбиялаш жараёнида, энг умумий методологик асос сифатида фуқаролик жамияти кўрсаткичлари ва диалектика қонунларига ҳамда умумий методология сифатида комил инсон фазилатлари ва дидактика принципларига амал қилишингиз шарт. Бўлмаса эзгу ниятингизга ета олмайсиз.

Ўзини ўзи тарбиялаш жараёнида фуқаролик жамияти кўрсаткичлари ва диалектика қонунларига энг умумий методологик асос сифатида суяниш мисоли. Фараз қилайлик, сиз ўзингизни ўзингиз тарбиялаб, комил инсон бўлишни астойдил ният қилиб олдингиз. Бунинг учун сизнинг саломатлигингиз ҳар томонлама тўғри келиши, бу ҳаракатни бошлаш учун барча моддий ва маънавий шароит-

лар бўлиши, бутун жараёни мажму сифатида кўз олдингизга келтириб туришингиз шарт. Шундан кейин, комил инсон даражасига эришганингиздан сўнг, қандай жамиятда яшашингизни кўз олдингизга келтиришингиз ва бутун жараён қарама-қарши кучлар курашидан иборат эканини ақдан билиб, қалбан уни қабул қилишингиз керак.

Фуқаролик жамияти кўрсаткичлари ҳақида юқоридаги фаслларда айtilган бўлиб, уни тасаввурингизга аниқ келтира олсангиз бас, жамият тараққиёти қонуниятига биноан, киши беихтиёр ўзидан ўзи шу жамиятга мослаша бошлайди.

Диалектика қонунларига келсак, бутун борлиқ, шу жумладан одам қарама-қарши кучлар кураши ва бирлигидан ташкил топганини аввал ҳам айтган эдик. Ҳар қандай одам раҳмон ва шайтон бирлигидан ташкил топган бўлиб, улар бир вақтнинг ўзида битта одамни ташкил қилади ва бир-бирига қарши ҳаракатларни амалга оширади. Раҳмон сизни камолот сари ундаса, шайтон разолатга бошлаши табиий. Бу қарама-қарши кучларнинг бирлиги ва кураши қонунининг ишлашидир. «Авесто» китобида бундан тўрт-беш минг йил илгари ҳам эзгулик кучлари Худоси Аҳура Мазда ва ёвузлик кучлари Худоси Аҳриман бўлгани тасвирланади. Албатта, бу объектив борлиқдаги инсон ҳис қилган нарсаларнинг илоҳий китобларда акс этишидир.

Бу қонуниятнинг таъсирини ҳар бир одам ўз устида ишлаши жараёнида сезиши мумкин. Раҳмон йўлига юриб, яхши ният билан ўз устимда ишни бошлайман десангиз, албатта шайтон аралашиб, сenga нима зарур, дамнингни олсангчи, комил инсон ҳам бу дунёдан ўтади, ўғри-муттаҳам ҳам, дунёга устун бўлган одамнинг ўзи йўқ, еб-ичиб мазза қилиб юрсангчи деб, сизни йўлдан уради. Бундай мисоллар чексиз кўп. Аслида, шайтон айтаётган маззалар ўткинчи бўлиб, изсиз йўқ бўлиб кетишга маҳкуmdir. Ҳақиқий роҳат ва фароғат инсон умрининг иккинчи ярмида, яъни кексайган чоғида ҳамда бу дунёдан видолашганидан кейин руҳининг абадий ҳаёти жараёнида намоён бўлади.

Комилликни ўз олдига мақсад қилиб олган одам ҳеч кимнинг, шу жумладан шайтоннинг ҳам сўзига кирмай, ўз йўлидаги ҳаракатни мардонавор давом эттириши керак. Шунда у эзгу мақсадига етиб, бу дунёю у дунёдаги ҳаёти роҳат ва фароғатда ўтади.

Ўзини ўзи тарбиялашда комил инсон ижтимоий сифатлари билан дидактика принциплари умумий тамойил бўлиб хизмат қилишини олдин ҳам айтган эдик. Бу ерда уларни жонли мисоллар билан кўрсатиб беришга ҳаракат қиламиз.

Айтайлик, сиз комилликни ўзингизга раво кўриб, фуқаролик жамиятини яққол кўз олдингизга келтириб туриб, диалектика қонунларидан келиб чиққан ҳолда ушбу йўлда бўладиган ҳаракат-

ларни бошлаб юбордингиз. Шунда, ўзингизни ўзингиз тарбиялашингиз натижасида қандай инсон сифатларига эга бўлишингизни ҳам аниқ билишингиз ва кўз олдингизга келтиришингиз керак бўлади. Уларни юқорида бир неча маротаба келтирган бўлсак-да, эслатиб ўтиш фойдадан ҳоли эмас. Инсоннинг ижобий ижтимоий сифатларига — **ақллилик, одоблилик, билимлилик, меҳнатсеварлик, соғломлик, миллий ғурур, ватанпарварлик, байналмилаллик, инсонпарварлик, жасурлик, шиддатлилик, сабр-қаноатлилик, саховатлилик** киради. Шу ерда бир нарсани айтиб ўтиш жоиз: инсоннинг барча ижобий ижтимоий сифатлари бир бутун мажмуни ташкил қилиб, ўзаро узвий боғлиқдир. Сиз ўзингизда бирон-бир яхши инсоний сифатларни шакллантирмоқчи бўлсангиз, албатта, бошқаларини ҳам шакллантиришга мажбурсиз, чунки улар ўзаро функционал боғлиқликдадир. Чунончи, киши ақлли бўлмаса, яъни ақлини фаол ишлатмаса, қандай қилиб билимли бўлади. Одам одобли бўлмаса, ақлли ва билимли бўлолмайди. Ундан ташқари, ақлли бўлиб, билим эгаллашнинг ҳам одоби бор. Меҳнатсеварлиги ёки саломатлиги ёхуд миллий ғурури бўлмаса, киши қандай қилиб одобли ҳисоблансин? Булар орасидаги узвий боғлиқликни чексиз давом эттиравериш мумкин.

Ўзингизнинг маънавий такомилингиз устида ҳаракатни бошлаб, ютуқларингизни ривожлантириб, қусурларингизни бартараф қилишга киришганингизда, ўз фаолиятингизни дидактика, яъни таълим-тарбия жараёнида амал қилиниши шарт бўлган принциплардан ҳам келиб чиқиб амалга оширишингиз керак бўлади.

Масалан, **ақлли** бўлиш учун ҳар бир масала устида мустақил фикр юритиб, ечимини иложи борида ўзингиз топишингиз мақсадга мувофиқ бўлади. Шунда ақлингиз чархланиб, бир неча йиллардан кейин ҳар бир масала устида мустақил фикр юритувчи, ҳақиқий ақлли инсон бўлиб етишасиз. Ҳақиқий ақлли бўлиш учун киши ақлини узлуксиз ишлатиши, ишлатганда ҳам ёши хусусиятидан ва ўзининг табиатидан келиб чиқиб ишлатиши яхши самара беради. Ақлингизни ишлатиб, муайян билимга эга бўлганингиздан кейин уни амалиётда албатта синаб кўринг. Синаб кўришнинг иложи бўлмаса, тасаввурингизга келтириб кўринг ва ҳоказо, дидактика барча принципларига шу тариқа амал қилса бўлади.

Одобли бўлишингиз учун, беодоблик нима, одоблиликнинг ўзи қандай бўлади, деган саволларга жавоб топишингиз керак. Беодоблик деб, бор Худони йўқ дейиш, ёлғон гапириш, бошқалардан гумонсираш, иш турганда дангасалик қилиб ишламаслик, одамларга қўпол муомалада бўлиш, бировнинг ҳақини ейиш, ўғирлик қилиш, ўйин-кулги ва киши шайтонини кўзғатувчи бош-

қа амаллар ҳамда ҳиссиётларга берилиш, молу дунёга ружу қўйиш, бировларни кўролмаслик, жамоат жойларида ўзини тута-билмаслик, исқирт бўлиб юриш, меъеридан кўп овқат истеъмол қилиш, ичкилик ичиш, гиёҳвандлик қилиш ва ҳоказога айтилади. Одобга эса шу айтганларимизнинг зидди киради. Жумладан, бизнинг ихтиёримиздан ташқари мавжуд Худовандга ишониш ва унга имон келтириш, ростгўй бўлиш, ҳамма одамларга ишониш, меҳнатсевар, хушмуомала бўлиш, ҳаромдан ўзини тийиш ва бошқалар шулар жумласидандир. Одоб ва одобсизликни чуқур билиб олиш учун кўп бадиий адабиётларни ўқиб, улардаги таъсирчан ифодаланган ижобий қаҳрамонлардан умуминсоний ва миллий қаҳрамонларни билиб олса бўлади. Шу билан биргаликда салбий қаҳрамонларга нафратингиз ошиб, улар қилган амалларни қилмасликка ҳаракат қиласиз. Ундан ташқари, фалсафанинг аксиологиясига, тарих ҳамда социологияга оид махсус адабиётларни ўқиб, бу қаҳрамонлар тасодиф эмас, балки қонуний эканини билиб оласиз. Шундан сўнг бу қаҳрамонларни ўзингизда шакллантириш йўлидаги машаққатли фаолиятингизни бошлайсиз ва уни узлуксиз равишда олиб борасиз.

Билимлилик деган ижтимоий сифат киши ўз устида кўп йиллар мобайнида ишлаши ва ўзида етарли даражада билим жамлаши натижасида йиллар ўтиб шаклланадиган фазилатдир. Кўп билимга эга бўлишнинг ўзигина билимлилик ҳисобланмайди. Асл билимлилик деб киши бу билимларни амалда ишлата олишига айтилади. Акс ҳолда, бундай билим ўлик билим дейилиб, унинг ҳеч кимга кераги бўлмайди.

Меҳнатсеварлик кишининг муҳим ижтимоий сифатларидан ҳисобланиб, бу фазилат одамни меҳнатга ёшлигидан ўргатиб, унга кўникма ҳосил қилиш орқали таркиб топтирилади. Агар ота-онангиз ва мактаб ўқитувчиларингиз меҳнат тарбиянгизга яхши эътибор беришмаган бўлса, бу бўшлиқни ўзингиз тўлдиришингиз лозим. Ҳар куни, маълум бир вақтда, меҳнат туридан қатъи назар муайян ишларни бажариб, ўзингизни меҳнатга ўргатишингиз, унга ўзингизни чиниқтириб боришингизга тўғри келади. Қиладиган иш бўлмаса, уни топиш керак. Қидирганга иш топилади. Меҳнат қилсангиз, ишингизга ҳақ сўраманг. Меҳнатга ўрганганингизнинг ўзи фойда. Унинг устига, текинга ишласангиз савоби жуда катта бўлади. Жисмоний меҳнат қилиб чарчасангиз, китоб ўқинг, фикр юритинг. Хуллас, фаолиятсиз юрманг. **Фаолиятсизлик инсон ақл-заковатини ғовлатиб, жисмоний заифлаштиради ва руҳини нуратади.** Албатта, ичингиздаги шайтон кўп ишласанг, чарчаб қолиб, тез қарийсан ёки касал бўлиб қолсан, деган фикрларни ҳам айтади. Шайтонга ишонманг, қанча кўп ва оғир меҳнат қилсангиз, шунча чиниқасиз ва меҳнатсевар бўласиз. Бироқ меҳ-

натни нолиб, хоҳламай бажарсангиз, албатта, у сизнинг жисмоний, руҳий ва маънавий саломатлигингизга акс таъсир кўрсатади. Меҳнат қилишдан олдин руҳингизни кўтариб, баданингизни қиздириб, ҳушёрлик билан ишни бошлашингиз шарт. Ўзингизни ўзингиз меҳнатга ўргатиш жараёнида узлуксизликка амал қилган ҳолда, меҳнат ҳажмини аста-секин ошириб бориш йўли билан керакли натижага эришасиз. Идеалда жисмоний меҳнат билан ақлий меҳнатнинг ўрнини алмаштириш яхши самара бериши кўп маротаба исботланган. Меҳнат қилиб, куч сарфлаш жараёнида киши «чарчаш» деган биологик ҳодисани ҳис қилиши мумкин. Аслида чарчаш инсон вужудининг киши қилаётган ҳаракатига кўрсатадиган қаршиликдир. Сиздаги бу қаршилик бажараётган ишингизга қизиқмаслигингиздан ёки мажбурий бажараётганингиз натижасида ҳосил бўлади. Буни ялқовлик деса ҳам бўлади. Инсон вужудида мавжуд бўлган бундай қаршиликни енгиш шарт. Дангасаликни енгишнинг асосий йўли бажараётган ишга қаттиқ қизиқишдир. Одам қилаётган ишига қизиқмаса, бу фаолият унинг учун азобга айланади. Шунинг учун аввал бажармоқчи бўлган ишингизга ўзингизда кучли қизиқишни хоҳлаган усуллар билан ҳосил қилинг. Шунда қилаётган меҳнатиңгиздан чарчамасиз.

Меҳнатсиз тура олмайдиган бўлиб қолганиңгизда, яъни меҳнат қилиш ҳаёт тарзингизга айланиб кетганда, меҳнатсевар деган фазилатга эга бўласиз.

Соғлом деган ижтимоий сифат устида аввалги фаслларда кўп сўз юритганмиз. Ундан ташқари, руҳий, ижтимоий ва жисмоний саломатлик комил инсон бўлиш учун ният қилиш шартларидан биридир.

Ўзида **миллий ғурурни** шакллантириш учун киши, аввал айтганимиздек, ўз ҳудуди тарихини, ушбу ҳудудда ўтган алломаю авлиёларни яхши билиши керак. Инсоннинг ижтимоий моҳиятини билим ташкил қилар экан, ўзидаги билим даражасини оширишда туғилиб-ўсган ва яшаб турган ҳудуди тўғрисидаги билимларни ҳам эгаллашни унутмаслик керак. Уларнинг ҳажмини тинмай ошириб бориш зарур. Бунинг натижасида одамда даставвал миллатига муҳаббат, сўнгра қалбида миллий ғурур пайдо бўлади. Кишида миллати учун, халқи учун жон фидо қилиш, улардан меҳнатини, маблағини ва жонини ҳам аямаслик туйғуси пайдо бўлганда, унда миллий ғурур пайдо бўлган дейилади. Бу эса комиллик нишонасидир.

Ватанпарварлик, аввал ҳам айтганимиздек, миллий ғурурдан келиб чиқувчи энг юқори ижтимоий сифат ҳисобланади. Инсондаги бундай фазилат бошқа ижобий ижтимоий сифатлар ҳисобланган **инсонпарварлик ва байналмилаллик** каби фазилатлар билан бирга-

ликда шаклланади. Чунки улар ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақазо этади. Ватанпарварлик туйғуси шаклланган инсон комил ҳисобланади.

Жасурлик деган ижтимоий сифат таърифига батафсилроқ тўхталамиз. Чунки бу сифат инсоннинг бошқа яхши ижтимоий сифатлари ишлашининг гарови ҳисобланади. Жасурликнинг зидди қўрқоқликдир. Мард ва жасур бўлмаган одам, сўзсиз, қўрқоқ ва номард бўлади. Номард ва қўрқоқ одамнинг имони заиф бўлиб, унда бошқа ижобий ижтимоий сифатлар деярли шаклланмаган бўлади. Жасурлик барча фазилатларни ҳаракатга келтирувчи қувватдир. Мард ва жасур одам разил ишлар қилмайди. Разил иш қилдими, гуноҳга ботдими, албатта, у қўрқоқ ва номард одам бўлиб қолади. Гуноҳларнинг боши қўрқоқлик, дангасалик ва нафсдир. Ўзида жасурликни тарбиялашнинг биринчи шarti ва омили ҳамда усули гуноҳ ишлар қилмаслик. Ундан кейин ҳам қўрқаверсангиз ё руҳшуноста мурожаат қиласиз, ёки ўзингизни ўзингиз тарбиялаб, жасурликни машқ қиласиз. Қалбдаги асоссиз қўрқувни ҳайдаш усуллари кўп бўлиб, уларни бошқа адабиётлардан олишингиз мумкин.

Шиддатлилик фазилати ҳам инсонни мақсадига етказувчи асосий ижтимоий сифатлардан ҳисобланади. Одам барча ижобий ижтимоий сифатларга, шу жумладан жасурликка ҳам эга бўлсаю, сусткаш — шиддати йўқ бўлса, кўзлаган мақсадига етолмайди. Етганда ҳам, эришган натижаси ўзига ҳам, бошқаларга ҳам керак бўлмай қолганда этади. Баъзи одамлар табиатан шиддатли бўладилар, баъзилари эса унинг акси. Шиддатли одам шиддатини турли рағбатлар билан ошириб, сусайтирмаслиги керак. Табиатан шиддати суст киши ўзида шиддатни пайдо қилиши керак бўлади. Шиддатни пайдо қилиш йўллари ҳам кўп, уларнинг энг самаралиси қилаётган ишининг натижасини кўз олдига келтириб туриб, унга меҳр қўйиш. Бир нарсага ишқибоз бўлиб қолсангиз, сизда унга талпиниш пайдо бўлиб, шиддат даражасигача етиб боради.

Сабр-қаноатлилик деган фазилат олий фазилатлардан ҳисобланиб, Исломининг мусулмонларга қўядиган асосий талабларидан бири ҳамдир. Ҳар қандай номаъқулчиликлар, ҳар қандай фалокатлар ва барча гуноҳларнинг бош сабабчиси сабрсизлик ва борига қаноат қилмасликдир. Сабрсизлик ва қаноатсизлик инсон танасидаги шайтон васвасасидир. Сабр-қаноат қилмаган одам ҳеч қачон комил инсон даражасига эришолмайди. Сабр-қаноат қилиш керак. Лекин ўзини зўрлаб сабр қилиш керак эмас. Зўрлаб қилинган сабр керакли натижани бермайди. Нафсингизни ва ўзингизни разил ишлар қилишдан зўрлаб тийсангиз, у сизнинг вужудингизда йўқ бўлиб кетмай, гуноҳ қилиш қувватингиз йиғила бориб, бир куни портлаш

йўли билан тўсатдан катта гуноҳ қилиб қўйишга олиб келиши мумкин. Шунинг учун сабр ва қаноат зарур эканини ақлан тушуниб етиб, тафаккурингизда ўзгариш яшаш керак бўлади. Сабр-қаноатли деганда нафсдан бутунлай воз кечишни тушунмоқ керак. Ҳар қандай ноз-неъмат, озиқ-овқат ва бошқа истеъмол моллари тўлиб-тошиб ётган бўлса ҳам-ки, энг кам миқдорда истеъмол қилиб, йўқ бўлса, хафа бўлишнинг ўрнига, қаноатга йўл очилди, деб хурсанд бўлган киши сабр-қаноатли инсон ҳисобланади.

Саховатлилик деган фазилат бошқа барча ижобий ижтимоий сифатлар якунининг натижаси, уларнинг гултождир. Инсон барча ижобий ижтимоий сифатларга эга бўлсаю саховатли бўлмаса, у худбин ҳисобланади. Бу ҳолда у барча фазилатларни бошқаларга фойдаси тегиши учун эмас, ўзига зийнат бўлиши учун орттирган бўлади. Киши яхши ижтимоий фазилатларни ўзида пайдо қилишидан мақсад, атрофдагиларга уларнинг фойдаси тегиши. Шунда у ҳақиқий инсон ҳисобланади. Чунки ҳақиқий инсоннинг фитратидаги асосий хислатларидан бири унинг бошқаларга нафи тегишидир. Барча фазилатларга безаниб олган, аммо одамларга фойдаси тегмайдиган киши чиройли патлар билан ўраниб олган товусга ўхшайди.

Жамики динларнинг асосий тамойилларидан бири эҳсон, садақа, закот, қурбонлик ва бошқа яхши амаллар қилиб, Худонинг эътиборини, Унинг меҳрини қозонишдир. Бундай амалларни эса фақат саховатли инсон қила олади.

Зиқна одам дин буюрган ёки жамиятда урф бўлган яхши амалларни қилмасликка турли баҳоналар билан ҳаракат қилади, уларни бажарган тақдирда ҳам кўз-кўз қилиш (риё) учун бажаради. Бировлар олдида мақтаниш учун қилинган эҳсон ва садақалар савоб бўлмай, катта гуноҳ ҳисобланади. Чунки у бошқаларга яхшиликни чин дилдан эмас, одамларга ёрдам тариқасида эмас, балки ўз манфаати учун, ўзини кўрсатиш учун қилган бўлади. Билинг, халқ учун қилинган амаллар Худо учун қилинган амал дейилади. Баъзилар эҳсонни Худо учун қилмоқдан дейишади. Бу нотўғри фикр. Худога на овқат, на пул, на молу дунё, на сизнинг эҳсонингиз керак. Унга сизнинг ҳақиқий инсоний сифатларингиз, сизнинг муҳаббатингиз керак. Саховатли ва меҳрли инсон Худога суюмли бўлади. Шунинг учун бу эҳсонларни ва барча яхши амалларни Худога хуш келиши учун одамларга қилмоқдан, дейилса тўғри бўлади. Худонинг меҳрини қозониш ниятида қилинган амаллар яхши ният ва тўғри амал ҳисобланади. Ундай амаллар кишининг савоб хазинасига тушади.

Киши юқорида кўрсатиб ўтилган инсон ижобий ижтимоий сифатларини ўзида шакллантириши жараёнида дидактиканинг тўққиз

принципининг ҳаммасидан келиб чиқиб ҳаракат қилиш лозимлигини ҳам унутмаслик керак.

Навбатдаги саҳифаларни америкалик олим Вернон Вульфнинг «Холодинамика» китобидаги ўзини ўзи тарбия қилишнинг замонавий услубларидан ҳисобланган, **инсон ўзининг ички кучларидан қандай фойдалана олиши тўғрисидаги йўл-йўриқлар** билан таништиришга бағишлаймиз.

Вернон Вульфнинг холодинамикаси тўғрисида биринчи китобимизнинг 9-фаслида ҳам сўз юритилганди.

Вернон Вульфнинг холодинамикаси киши ҳаётида пайдо бўлувчи турли муаммоларни, уларни фазалаштириш, излаб топиш ва реживлаш орқали бартараф этувчи билим деб тавсифланади.

Вернон Вульф фикрича, одамлар ўзларига ўрганиш бўлиб қолган хатти-ҳаракатлар занжирига кишанлангандирлар. Вернон Вульф таълимотини эгаллаган киши ўзини бу кишанлардан озод қила олади.

Алоҳида бир кишида ёки бутун жамиятда шаклланиб қолган ёмон одат, хунук қилиқ ёки ҳаёт тарзи абадий ва ўзгармайдиган нарса эмас, дейди Вульф.

Дунёни янгича тушунишда материя билан онгни бир бутун жараённинг турли жабҳалари деб билмоқ лозим. Барча моддий дунё тинмай шаклланиб, нураб тургани каби, фикр ҳам доимо пайдо бўлиб, йўқ бўлиш жараёнидадир, дейди аллома.

Моддий нарсалар, квантлар муайян бир фикр асосида гужанак бўлиб кристаллашиб, қотиб қолиш хусусиятига эга бўлгани каби, фикрлар ҳам кўп маротаба қайтарилавериши натижасида, кристаллашиб қотиб, **«одат»** тусига, Вульфнинг ибораси бўйича, **«фикр шакллари»** — **холодаинга** айланади.

Улар ўзидан ўзи ўзгариб, бошқа ҳолатга ўта олмайдилар. Шунинг учун улар оилада, ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ҳаётда тўғаноқ ва тиқин вазифасини бажариб, оила ва жамиятда турли зўриқиш, муаммоли ва инқироз ҳолатларини вужудга келтиради.

Вернон Вульф таъкидлашича, бизлар ўзимизни бу фикр шакллари ичида абадий қамаб қўймаслигимиз керак. Чунки улар мутлақ бўлмай, ўзларидан анча теран бўлган **«фикр оқимлари»**нинг бир қисмидир. Биз бу фикр шаклларининг қули бўлиб қолган эканмиз, демак, биз уларга ўз кучимизни бераётган бўламиз. Биз ўзимизни кишанда тутиб туриш учун, кишан занжирларини ўзимиз ясаймиз, дейди Вульф. Бу кишанлардан қутулиш ва ҳаётда пайдо бўладиган муаммоларни бартараф қилиш учун Вернон Вульф муайян бир услуб ишлаб чиқиб, унинг номини **«излаб топиш»** деб қўйганини аввал ҳам айтган эдик. Бу ҳаётимизда пайдо бўладиган муаммолар заминида муайян бир **»фикр шакли»** ётар

экан, биз шу фикр шаклини излаб топишимиз керак бўлади, деганидир. Уни излаб топиш учун муаммонинг келиб чиқиш табиятини билишимиз керак бўлади.

Муаммоларнинг келиб чиқиш табиятини билиш учун «**тартиб ичидаги тартиблар**»ни билиб олишимиз керак. Бу мажму ёндашув тамойилини муаммони ечиш жараёнига қўллаш дегани. Тасодиф деб ўйланган ҳар бир фикр **фазалаштирилса**, унда муайян бир тартибдаги фикрлар оқими мавжудлигини кўраимиз.

«**Фазалаштириш**» муаммога четдан туриб қараш, демакдир. Айтайлик, бир муаммо сизни қуршаб олиб, ҳаётингизга халал бераётир, шу чоғда сиз ўзингизни гўёки «ип ўрами» ичида ҳис қилгандай бўласиз. Муаммони англаш ва унинг моҳиятига етиб бориш учун, сизни ўраб турган муаммо (ип ўрами)дан ташқарига чиқиб, муаммога ташқаридан қараш керак бўлади. Бу ҳолатни Вернон Вульф «фазалаш» деб номлаган, деган фикрни аввал ҳам айтган эдик.

«**Излаб топиш**», «тартиб ичидаги тартиб»ни аниқлаш орқали ҳаётингизга халал бераётган муаммо (холодайн)нинг келиб чиқиш табиятини билиб олдингиз дейлик, шундан кейин, ўз холодайннинг билан сўзлашингиз, у билан мулоқотга киришингиз мумкин. Амалий ҳаётда ҳам кўпинча ўз-ўзингиз билан маслаҳатлашасиз, сўзлашасиз. Бу сиз ўзингизнинг **нутфа уруғингиз** — «**фикр шакли**»нгиз, яъни «холодайн»ингиз, бошқача қилиб айтганда, «**Олий потенциал**» ёки «**Юқори Мен**»ингиз билан сўзлашмоқдасиз, дегани.

Сизда бир муаммо пайдо бўлса, дарров уни фазалаштириб туриб, унинг бирламчи холодайнини, яъни бу муаммони пайдо қилган фикр шаклини аниқлаб оласиз, шундан сўнг, босқичма-босқич хом ёки бузуқ холодайнни пишитиб ёки бошқа ижобий фикр шакли билан унга таъсир этиб, уни нуратасиз ва етук холодайн даражасигача олиб борасиз.

Муаммоли вазиятдан чиқиб кетишнинг кейинги босқичи «релив» дейилиб, унинг маъноси «**муаммо пайдо бўлиш жараёнини қайта тиклаш**»дир. Амалда у қуйидагича кечади: айтайлик, сизнинг ихтиёрингиздан ташқари, сизда шаклланиб одат тусига кириб, қотиб қолган бир муаммо, масалан, сигарет чекиш бор. Сиз ундан қутулмоқчисиз. Ундан қутулиш учун, биринчи навбатда, уни **фазалаштирасиз**, сўнг муаммонинг пайдо бўлиш жараёнини хотирангизда қайта тиклайсиз ва шундан кейин ичидаги тартибни, биз уни қонуният демоқдамиз, англаб етасиз. Бу жараёни **реливлаш** дейилади.

Муаммони фазалаштириб, унинг ривожланишини кузатишнинг ягона усули **топология**дир.

Топология, ўрганилаётган объект бажараётган функцияни ўзгартирмаган ҳолда, унинг шакл ва ўлчамларини ўзгартиришидир. Қуйида, квантлар назариясидан келиб чиқиб, тафаккурнинг топологияси тузилган. Яъни тафаккур бажараётган вазифасига дахлсиз равишда, унинг бизга қулай бўлган шакли тузилган.

Тафаккур шаклини шартли равишда диагонали бўйича иккига бўлинган **кубга** ўхшаган, деб тасаввур қиламиз. Бу ҳол, икки фундаментал фикрлаш — рационал ва ички ҳиссиёт — мувоқабат турларига тўғри келади. Фикр юритишнинг биринчи тури — «нуқтавий»га, иккинчиси «тўлқин» жабҳасига тўғри келади.

Тафаккурнинг рационал ва мувоқабат фикр юритиш қисмлари орасида, куб диагонали бўйлаб «**холодинамик текислик**» жойлашган. Бу кўп ўлчамли текислик бўлиб, унда барча фаол фикр шакллари ўзаро муносабатга киришиб, фаолият кўрсатади. Бу жойда рационал билан мувоқабат фикр юритишлар синтезлашади ва барча фикрий ўйинлар содир бўлади.

Ҳамма фаол фикр юритиш турлари сезгидан бошланишини биламиз. Шундай экан, барча сезгилар объектив борлиқни бир вақтнинг ўзида, ҳам «нуқтавий»сини, ҳам «тўлқинсимони»ни намоён қилади. Сезгининг «нуқтавий»си ўз ахборотларини миянинг чап томонига, «тўлқинсимони» эса ўнг томонига беради.

Сезгига келсак, инсон вужудидаги ҳар бир ҳужайра ўздан тебранма зарралар шаклида қувват узатиш ва уни қабул қилиш хусусиятига эгадир.

Биз кодлашган тебранма зарраларни узлуксиз қабул қиламиз. Миянинг негизида жойлашган **лимбик Марказ** бу нозик ахборот энергияларини қабул қилиб, уларни қайта ишлаб, мияга узатади.

Лимбик Марказ нерв толачалари орқали **гипоталамус** билан боғланган бўлиб, у, ўз навбатида, тана реакцияларини бошқариб турувчи **гормонлар** фаолиятини назоратда ушлаб турадиган **гипофиз** билан узвий боғлиқдир.

Одамнинг холодинамик тафаккурини тушуниш калити унинг оламни ҳиссий сезги — мувоқабат орқали билишида ётади. Киши фазалаштириш орқали ўз ҳиссиётини тартиб ичидаги тартибга йўналтирганда, мувоқабатдан фойдаланади. Мувоқабат ички ҳиссиётдан фойдаланиб ҳис қилишидир. Бошқача айтганда, киши рационал тафаккур билан била олмайдиган нарсасини ички ҳиссиётдан фойдаланиб, сезгининг тўлқин фаолиятига кириш орқали объектив борлиқни ўзига хос ички ҳиссиёти билан англайди.

Кишининг мувоқабат орқали билиши объектив борлиқни умуман бошқача ўлчамларда кўришга ҳамда унинг «тўлқин жабҳа»сини ҳис қилишга ёрдам беради. Мувоқабат орқали билиш ҳар қандай нарса ва ҳодисаларда мавжуд фикр шакллари ҳамда энергия

майдонларига тўғридан-тўғри яқинлашиш ва манзарани бир бутунликда кўриш ҳамда унинг ҳаракатини ўзгартириш имконини беради. Уларнинг шакли ўзгартирилганда, бутун фикр оқими ўзгаради.

Одамнинг ҳаракат жараёнини бошқариб, назоратда тутиб турувчи фикр оқими қандай бўлишини айтиб турувчи тафаккур ичидаги тартибнинг «шакли» холодайн дейилади.

Холодайн фикр шакли бўлиб, барча нарса ва ҳодисалар пайдо қилиш қувватига эга. Холодайн, квант кучининг якка ҳолдаги мустақил мажмуидир.»**Нуқтали**» фикр юритишга биноан, холодайнлар бизнинг хотира сандиғимизни ташкил қилувчи ва ҳаракат дастурларимизни шакллантирувчи махсус фикр шакллари дидир. **Карл Прибрам** айтишича, марказий нерв системасидан ўтиб борган сезги аъзоларимиз узатган хабарларни мияда сақлаганда, улар бизга голограммаларга ўхшаб таъсир қилади. Голограммалар инсонга кўп ахборот бериши мумкин. Чунки биз қандай фикр юритамиз, қандай англаймиз ва қандай хотирлаймиз, деган саволларга голограмма жавоб бера олади. Одам уларни ифода этувчи фикр шакллари дан билиб олади. **Голограммалар «голографик тамойил»** асосида шаклланади, **яъни, маълум бўлган бир қисм — бутун тўғрисидаги маълумотини ва бутун тўғрисидаги маълумот — қисм тўғрисидаги маълумотни беради.**

Холодайнлар ўзига хос қувватга эга. Улар дунёда содир бўлаётган жамики нарсаларнинг бош сабабчисидир. **Роджер Сперри** тафаккур ичидаги «**сабабият имкониятлари**»нинг фикр шакллари қандай қилиб ривожлантиришини кўрсатиб бергани учун 1978 йили Нобель мукофоти га сазовор бўлган эди, дейди Вульф.

Сперри тадқиқотларидан келиб чиқилса, тафаккурдаги «сабабият имкони»нинг келиб чиқиши тафаккур ичига қурилган ва батарейкалардаги қувватга ўхшаган биоэлектрик мажмудир. Батарейка қанчалик қувватлантирилса (заряд берилса), у шунчалик кўп қувват чиқара олади. «Фикр шакллари» ўз қувватларини қандай ривожлантира олишларини шу йўл билан тушунтирса бўлади.

Холодайнлар (фикр шакллари) ўз қувватларини қандай қилиб ривожлантира олишини бошқача тушунтирадиган бўлсак, одамнинг атайин йўналтирилган нигоҳи бошқанинг хатти-ҳаракатига қандай таъсир этишини кўриб чиқиш кифоя.

Агар фикрингизни бошқа шахснинг салбий томонига жамласангиз, унинг салбий ҳаракатлар қилиши учун қувват ишлаб чиққан бўласиз ва у кўпроқ ёмон ҳаракатлар қила бошлайди.

Сатҳни фазалаштириш жараёнида «Мен»ингиз, яъни «нутфа уруғ»ингиз ҳукмронлик қилар экан, сиз фазалаштиришни ўрганиб

олсангиз, холодайнларингизнинг ички дунёсини англаб етишга эришган бўласиз. Агар хоҳлаган нарсангиз сатҳини фазалаштиришни билиб олсангиз, «ип ўрами»га банди бўлмай, ўз тафаккурингизни квант тўлқинига йўналтира оласиз ҳамда бутун потенциал ўзининг бор қамрови билан сизга истаган потенциални очиб беришда ва хоҳлаган нарсангизга эришишда ёрдам беради. Шунда сиз истаган нарсага эришиш калитига эга бўлиб, «Мен»ингиз тўлиқ потенциалда яширинганини англайсиз.

Аммо, «Мен»ингизнинг тўлиқ потенциали очилиб, қанот ёзиши учун, тафаккурингиз каналларини кераксиз чиқиндилардан, яъни хом ва бузуқ холодайнлар (фикр шакл)ларидан тозалаш керак бўлади. Бунинг учун фикрингиз оқимини, ҳиссиёт ва барча амалиётларингизни назоратда ушлаб, уларнинг тўғри йўналишда ҳаракат қилишига халақит бераётган тафаккурингиз ичидаги холодайнлар шакллари йўзгартиришга тўғри келади. **Равон фикр юритишингиз ва потенциалингизнинг очилишига тўсиқ бўлаётган холодайнлар хом ҳисобланади.** Бундай холодайнлар яқинига бориб, уларни хом ҳолатидан етуклик ҳолатига айлантурсангиз, уларнинг тартибини, шу билан биргаликда тафаккурингиздаги барча тартибларни ўзгартирган бўласиз.

Сиздаги энг кучли, энг тургун ва сизни доимо тушқунликда ушлаб турувчи холодайнлар тафаккурингизга оилангиздан ўтган холодайнлардир. Туғилган кунингиздан бошлаб, оилангиз ўз эътиқод ва қадриятлар муҳрини, сизга ёқадими ёки ёқмайдами, тафаккурингизда қолдира бошлайди. Баъзи эътиқодлар сизга ирсий бирликларингиз орқали ҳам ўтади. Бу эътиқод ва қадриятлар тафаккурингизда турли қиёфаларни шакллантириб, улар барча ҳис, фикр ва ҳаракатларингизни бошқариб туради.

Бу чекли фикр шакллари кундалик ҳаётингизни назоратда тутиб, потенциалингиз, яъни ҳақиқий «Мен»ингиз билан курашиб, ўсиш ва ривожланишингиз йўлини тўсади. Сизнинг потенциалингиз эса, берк идишдаги сувга ўхшаб бурқираб қайнаб, ташқарига чиқолмай ётади. Шунинг учун ҳам улар баъзи одамларда асаб бузилиши, танасига тошмалар тошиши, қон босими ошиши ва бошқа турдаги хасталикларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Ҳаётингизга ўз таъсирини ўтказувчи холодайнлар оилавийлари бўлибгина қолмай, улардан ташқари ўқиш-ўрганиш ва тажрибадан олинган холодайнлар ҳам инсон ижтимоий ҳаётига катта таъсир кўрсатади. Вернон Вульф оилавий холодайнлардан ташқаридагиларининг барчасини бир ном билан «маданий холодайнлар», деб атаган.

Бизнинг тафаккуримиз барча оилавий ва маданий холодайнларни олиб, бир-бирининг устига ёпади. Оилавий ва маданий

холодайнларнинг ўзаро бир-бирини ёпиб, мос тушган жойини Вернон Вульф «сокинлик ҳудуди» (**комфортная зона**) деб номлаган.

Сокинлик ҳудудидаги холодайнларингиз ўта кучли ва турғун бўлиб, сизга чин бўлиб туюлган тақдирда ҳам, улар сиз англаб етган даражада ҳақиқий эмасдир. Сатҳни фазалаштириш, оилавий ва маданий холодайнлар эътиқод ва қадриятлар томонидан тафаккуризмизга сингдирилган мажозий фикрларнинг том маъносини англаб етишга ёрдам беради.

Эътибор берсангиз, сиз танлаб олган даражага биноан, фикр оқимингиз ё фаровонлик (Юқори тартиб)га қараб, ёки тартибсизлик, нураш (Пастки тартиб)га қараб йўналади. Ҳар бир босқичда фикр оқимларингиз ичида «**назоратчи**» вазифасини ўтовчи, жуда нозик ҳамда ўзига жалб этувчи элементларга ўхшаб таъсир этувчи муайян «**ментал шакллар**» пайдо бўлади. Бу ҳал қилувчи муқобил сизнинг ҳар бир тараққиёт босқичингизда ё ривожланиб илгарилаб кетаётганингизни, ёки пастга томон кетиб, шахсингиз нураб бораётганини аниқлаб беради. **Пастки тартиб даражасини танлаб олиш** тафаккурингизни беихтиёр хом холодайн томон қаратиш, салбий тафаккур модулини фаоллаштириш ва шахсингизни нураш томон йўналтиришидир. **Юқори тартиб даражасини танлаб олиш эса** фикрингизнинг ривожланишига, олға қараб силжиш йўли билан шахсингизни такомиллаштиришга, «Мен»ингизнинг, яъни Олий Потенциалингизнинг тўлиқ очилишига ва комиллик даражасини эгаллашга йўналтиришидир.

«Юқори» ва «паст» даражадаги холодайнларни танлаб олиш кўз илғамайдиган ва арзимас нарса бўлиб кўрингани билан, натижаси жуда кучли бўлиши мумкин. Бироқ пастки тартибдаги холодайнни танлаганингиздан кейин, юқори тартибдаги холодайнга ўтиш жуда қийин бўлади.

Хом холодайннинг тузоғига тушиб қолганингизда, «ҳиссий сезги орқали билиш» хусусиятингиздан фойдаланиб, у холодайнга етиб бориб, бундай паст тартибдаги фикр юритишга олиб келган ўзига хос танловингиз сабабини аниқлаб, уни юқори тартибдаги етук холодайн ҳолатига айлантиришни тушунган ҳолда амалга оширишга уриниб кўриш керак бўлади.

Агар сиз қизиқиш фокусингизни (*диққатингизни*) қизиққан нарсангизда уч дақиқа тутиб тура олсангиз, улуг истеъдод соҳиби бўлиб, истаган муаммони еча оладиган бўлар эдингиз, деган экан Альберт Эйнштейн. Бунда тафаккурингизда мавжуд барча фаол холодайнлар йиғиндисини ифода этувчи қизиқиш фокуси истаган бир дақиқада ортиб ва пасайиб туриши алоҳида эътиборга сазовордир. Қизиқиш жараёнига квант назарияси нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, ҳақиқатдан ҳам бу шундай эканига имонингиз комил бўлади.

Қизиқиш тўлқини ўзини намоён қила олмаган квант тўлқини физик дунёда ўзини билдиришининг бир усулидир. Холодайн қанчалик етук бўлса, у квант тўлқинига шунчалик таъсир кўрсатиб, квант кучининг ичига кира олади.

Ҳис этган ахборотларингиз миянғиздаги холодинамик текисликда ўзаро муносабатга киришиб, миянинг **протеин толачалари** ичида холодайн деб номланувчи, кўп ўлчамли жонли қиёфалар (голограммалар) шаклида сақланади.

Сиз «холодайн», «ҳиссий ва рационал тафаккур», «оилавий ва маданий эътиқодлар», «холодинамик майдон», «қизиқиш тўлқини», «квант тўлқини» ва «ривожланиш босқичлари» деган тушунчаларнинг том маъно ва моҳиятига етиб бориб, уларни ўзлаштириб олсангиз, салоҳиятингизни намоён қилиш учун энг янги ва жуда кучли қурол билан қуролланган бўласиз.

Барча тафаккурлар «яширин тартиб» ривожига бўйсунди. Бироқ, ҳамма ҳам ўзининг ривожига етук холодайнлардан фойдаланиш йўллари танимайди. Бундай танлов кучи бизни эркин қиладди. Аммо бу кучдан нотўғри фойдаланилса, у инсон шахсининг нурашига олиб боради.

Барча муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлувчи холодайнларга қандай қилиб етиб бориш мумкин, — деган саволга қуйидагича жавоб берса бўлади: Сиз ўзингизнинг «ҳиссий сезгилар орқали билиш» имконингиздан фойдаланиб, нигоҳингизни барча тартибсиз ҳаракатларингиз ичига қадайсиз ва холодайнларингизга жисмоний шакл берасиз. Ўз холодайнларингизни ҳис қила бошлаганинғизда, улар билан тўғридан-тўғри мулоқотга кириша оласиз ва уларнинг мақсадини билиб олиб, босқичма-босқич етук ҳолатига, яъни тўла потенциалига келтирасиз. Бу жараёни **«излаб топиш»** дейлади.

Ривожланишнинг тўртинчи — **«ижтимоий»** босқичига (9-фаслга қаранг) етишганинғизда, сизнинг «Мен»ингиз очилиб, тўлқин потенциал ўзини намоён қиладди. Бу жараён **«потенциаллаш»** дейлади. Бу табиий тараққиётнинг икки жараёни биологик билан ижтимоий, шахсий билан механик модулларда универсал ҳолда бирдай ишлайди. Ҳар қандай муаммони ҳал қилиш учун аввал уни фикрлар оқими ичидан излаб топиш керак бўлади.

Излаб топиш — оддий, аммо жуда кучли жараён, унинг ёрдамида сизга керак бўлган холодайнга етиб бориб, уни табиий ривожланиш жараёни орқали, изини йўқотмай, етуклик ҳолатига, яъни тўлиқ потенциалига олиб борилади.

Излаб топиш — бу сизнинг холодайнларингизнинг табиий ривожини яқунлаш учун уларни ўз ўзанига қайтаришдир.

Излаб топиш — бу ҳиссий жараён бўлиб, керакли холодайнингизни ҳиссий тафаккур орқали англаб етиб, ҳар бир босқичга нигоҳингиз-

ни қадаган ҳолда, «ҳиссий сезги орқали билиш» қобилятингиздан фойдаланиб, уни ўз ўзанида ушлаб туришдир.

Излаб топиш ютқазилмайдиган жараён: агар ушбу жараёнда рационал тафаккурингиз гирдобига тушиб қолсангиз, ҳаммасини бошқатдан бошлайсиз.

Тафаккурингизнинг бир қисми муаммонинг ечилишини истаса, бошқа бир қисми, эриниб ёки муваффақиятга ишонмай, масаланинг ҳал бўлишига қаршилик кўрсатиши мумкин. Аммо ҳал қилувчи танлов эркинлиги сизнинг қўлингиздадир. Башарти, сиз муаммони ҳал қилишга аҳд қилган экансиз, излаб топишнинг олти босқичи сизга йўл кўрсатиб туради.

1-босқич. ХОЛОДАЙНГА ЕТИБ ОЛИШ

Сатҳни **фазалаштириш** учун:

1) сокин ҳудудни топиш керак;

2) сизда фақат яхши ҳиссиётни пайдо қилиб, сизга йўл кўрсатувчи(**гид**)ни топиб олишингиз лозим (у *бувангиз, отангиз, онангиз, устозингиз ёки сиз ишонган бошқа бир киши бўлиши мумкин*);

3) муаммо билан боғлиқ сезги-ҳиссиётингизни **бошқатдан бошдан кечириш** шарт;

4) холодайнга жисмоний шакл бериш, яъни муаммо заминида ётган холодайн(**фикр шакли**)нинг мазасини, иси ёки товушини сезиб, унинг мавжудлигини ҳис қилиш керак бўлади.

Бунда, танангизнинг бир жойида — ичагингиз, белингиз ёхуд бошқа бир жойингизда зўриқиш ёки санчиқ пайдо бўлганини сезасиз.

Фараз қилайлик, сизда бир муаммо пайдо бўлиб қолди. Бунинг учун биринчи навбатда сиз уни **фокуслаштирасиз**. Фокуслаштириш деганда, муаммони тан олиш тушунилади. Ундан кейин муаммони **фазалаштиришингиз** керак бўлади, яъни унинг ичидан чиқиб туриб, унга четдан қарайсиз.

Холодайннинг шакли ва унинг мавжудлигини сезиш орқали ҳис қилиб, унга етганингизда, ички тартиб ичидаги излаб топиш жараёнининг биринчи босқичини тугатган бўласиз.

2-босқич. ХОЛОДАЙН БИЛАН ДЎСТЛАШИШ

Холодайн холодинамик ҳолатда мавжуд бўлгани учун, у сиз ақлан ўзингиз тўғрингизда билган маълумотлардан кўра сиз тўғрингизда кўпроқ ахборотга эга. Шунинг учун ҳам уни лақиллата олмайсиз. Мақсадингизга етиш жараёнида сизда қандайдир муаммо пайдо бўлдим, коинотда энг қудратли куч ҳисобланган **муҳаббатдан** фойдаланиб, холодайннинг ижобий мақсадларини аниқланг. Билингки, ҳар қандай муаммони пайдо қилган ўй-фикр ва амалиёт негизида, албатта, бир яхши мақсад ётган бўлади. Унинг эзгу мақсадини аниқлаганингиздан кейин, фикран унга ўз потенциалининг етук да-

ражасига етишига имкон беринг. Пайдо бўлган муаммодан кайфиятингиз бузилиб, уни ёмон кўрдингизми, албатта ундан ҳам кучли муаммога дуч келасиз.

Хом холодайдаги асосий муаммо: улар яхшилиқни истасалар ҳам, унга эришиш тадбир-чораларини танлашда хом ёки бузуқ холодайнлардан фойдаланадилар. Билинг-ки, эзгу ниятга ҳаром ва нотўғри йўллар билан етишиб бўлмайди, бу қонуният. Киши, бирон бир мақсадга эришиш жараёнида, истисносиз бир қатор тўсиқ ва муаммоларга учрайди. Шунда у, қувлик-шумлик қилмай, муаммони пайдо қилган фикр шаклини топиб олиб, уни фазалаштирса, олам гулистон ва у муаммони еча олади.

3-босқич. ХОМ ХОЛОДАЙННИ ЕТУК ҲОЛАТГА КЕЛТИРИШ

Бу ишни амалга ошириш учун хом холодайннинг эзгу ниятини билиб олиб, «ҳиссий сезги орқали билиш» имконингиздан фойдаланиб, бу холодайн етуклик ҳолатида қандай кўринишга эга бўлишини аниқлайсиз.

Хом холодайннинг эзгу нияти кишининг «Мен»ини, яъни яширин «тўлиқ потенциал»ини ифода этади. Хом холодайн етук ҳолатга айланишга ихтиёр билдирса, унга қаршилиқ қилманг. Бу табиий жараён. Шунда етук қиёфали холодайн ўзининг хом ҳолатини ўзига сингдириб олганини кўрасиз. Шу билан учинчи босқич тугайди.

4-босқич. ИЧКИ ТАРТИБНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Ўзингизнинг тўлиқ потенциалингизга етишиш учун, сиз ўз тафаккурингизда ички бошқарув тизимини (ҳаракатингизнинг асосий тамойилларини) аниқлаб олишингиз керак бўлади. Ички бошқарув тизимини ўрнатиб олганингиздан кейин, сизнинг ташқи дунёдаги ва одамлар орасидаги ҳаётингиз умуман бошқача, самарали кеча бошлайди.

Ички бошқарув жараёнини бошлашингизда холодайнлар орасида тотувлик, ишонч ва жамоа бўлиб ижод қилишдек ижтимоий тартибларни ўрнатиб олиш лозим бўлади. Шунда сизнинг етук холодайнларингиз бир-бири билан ва «тўлиқ потенциал»ингиз билан мутаносибликка киришиб, квант кучини ўзига жалб этади.

5-босқич. ИСТИҚБОЛЛИ МАНЗАРА ТАМОЙИЛЛАРИНИ АНИҚЛАШ

Сиз меҳрибонлик, адолатлилик ва ҳамдардлик тамойиллари муҳитида яшамокчи экансиз, даставвал ўзингиз барчага меҳрибон, адолатли ва ҳамдард бўлишингиз шарт. Шунда етук холодайнларингиз ёрдамида резонанс берадиган энергия майдонини ҳосил қилиб, бу тамойилларнинг ўзингизга нисбатан амалга оширилишига шароит яратган бўласиз.

Бу босқич сизнинг тафаккурингиз ва бутун моҳиятингизда мутаносиблик туйғусини ҳосил қилади. Шунда сиз барча холодайнларингиз устидан ҳукмрон бўлиб, улар ҳаётингизга кўрсатган таъсирини ҳис қилишингиз мумкин ва сиз ўз ҳаётингиз эгаси бўлиб, ҳар қандай вазиятнинг сабабчиси ўзингиз эканини англаб етасиз.

6-босқич. УНИВЕРСАЛЛАШУВ

Бу босқичда, «сезги орқали билиш» хусусиятингиздан фойдаланиб, етук холодайннингиз билан ҳар куни камида икки маротаба учрашиб олишингиз лозим. У билан ўзингизнинг «сокинлик ҳудуд»ингиздаги даврада учрашасиз. Бу даврада «етук холодайн»ингиздан ташқари, сиз англаб етган моҳиятингиз, «Мен»ингиз, ҳиссий йўл бошловчиларингиз ва бошқа етук холодайнларингиз учрашиб, тенг ҳуқуққа эга бўлган ҳолда суҳбат олиб борадилар. Холодайнлар барча воқеликларнинг бош сабабчиси бўлгани туфайли, улар билан тўғри муносабатда бўлинганда, улар барча эзгу амалларни рўёбга чиқаради.

Пайдо бўлган ҳар қандай муаммони ҳал қилиш йўлини холодайннингиздан илтимос қилиб сўранг ва унга ёрдам учун нима қилишингиз кераклигини ҳам билиб олинг. Зарур бўлганда керакли жавоб беришини ундан илтимос қилинг. Бу ҳол, реал ахборотлар билан айирбошлашни таъминлаб, ҳаммани ўз вазифасида ушлаб туришга хизмат қилади. Шу билан биргаликда, рационал тафаккурингизга ҳиссий жараёнларни, барча турдаги стрессли вазиятлар ва ҳаётий тўсиқларни англашга ёрдам беради. Сиз ўзингиз севган холодайнга бемалол етишингиз мумкин ва бошқа барча нарсаларга эришиш йўли билан сиз ўз потенциалингизни такомиллаштириб, Олий потенциалингиз томон илгарилайсиз. Бошқалар билан бир бутунликни ташкил этажаклигингизни ҳис этиб, чексиз **Холодинамик Коинот** билан ҳам бир бутунликда эканингизни тушунишга яқинлашган бўласиз. Шунда сиз **универсаллашган** бўласиз.

Шу билан муаммо пайдо қилган холодайнни излаб топиш жараёнини тугатган, уни яширин ва хом ҳолатидан етуклик ва очиқ ҳолатига, яъни Тўлиқ потенциалига олиб келган бўласиз. Шу ерда бир нарсани эслатиб ўтиш жоиз: доимо эсингизда турсинки, холодайнлар сиз билган вақт ўлчамидан бошқача вақт ўлчамида фаолият кўрсатади. Шу туфайли сизнинг рационал тафаккурингиз ва чизиқли фикр юритишингиз холодайнлардан сиз белгиллаган вақтда иш бажарилишини кутиши мумкин. Аммо, Холодинамик майдон — ривожланувчи майдон бўлиб, у ўзининг вақти, ўз қонуният ва тартиблари асосида ривожланади. Шунин билганингиздан кейин, рационал тафаккурингиз безовта бўлмаслиги учун, рационал тафаккурингиз талаблари билан холодинамик жараён орасини мутаносибликка келтириб туришингиз шарт.

Етук холодайнларингиз Тўлиқ потенциалингиз билан тенглашганда, сиз реалликдан чуқурроқда бўлган куч билан, яъни Квант кучи билан қўшилиб кетиб, чегарасиз қувватга эга бўласиз. Бу қувватни амалий ҳаётингизда қўлаб, фаровонликка олиб борувчи тинчлик, мўл-кўлчилик ва саломатликка эришасиз.

«Ҳиссий сезги орқали билиш» хусусиятингиздан фойдаланиб, ўз ҳис-туйғуларингизни бошқа бировларга ҳам йўналтиришингиз мумкин. Шунда уларда ҳам универсал тафаккур пайдо бўлишига ва очилмаган потенциал очилишига кўмаклашган бўласиз. Бу эса, Космик муҳаббатнинг ўзини намоён этишининг бир кўринишидир.

Шу билан ўзини ўзи тарбиялаш усуллари ва холодинамика деган фаслни тугатамиз. Билинг-ки, бу ерда Вернон Вульфнинг Холодинамикаси, яъни киши ўзининг ички кучларини қандай қилиб ривожлантира олади ва бошқара олади, деган янги бир фаннинг асосий мазмуни билан умумий тарзда таништирдик холос.

17-ФАСЛ

КОМИЛЛИККА ИНТИЛГАНЛАРГА УМУМИЙ ТАВСИЯЛАР

Аждодларимиз маънавияти тарихининг таҳлили шуни кўрсатади-ки, улар ўзлигини англаш, ўзини камол топтириш учун тинмай ақлий кураш олиб борган эканлар. Умуман инсоннинг маънавий тарбияси доимо аждодларимизнинг диққат марказида турган. Барча динлар, таълимотлар, тафаккур даҳолари инсон қобилияти, руҳияти ва ахлоқини ўрганиш, одамни тарбиялаб, тўғри йўлга бошлаш, уни барча ижтимоий иллатлардан халос этиш билан шуғулланиб келганлар¹, шуғулланмоқдалар ва доимо бу билан машғул бўладилар. Чунки одамларнинг барча хатти-ҳаракатлари уларнинг маълум бир эҳтиёжларини қаноатлантиришга йўналтирилган экан, киши кўнглининг энг тубида сақланадиган энг нозик руҳий эҳтиёжларидан асосийси эл-юрт эътиборини ва оила аъзоларининг меҳрини қозонишдир. Инсон, нега буюк ақл ва заковот эгаси бўлгани ва Худо томонидан азизу мукаррам қилиб яратилгани ҳолда, (*Қуръони каримнинг ал-Исро сурасида: «Биз одам болаларини азизу мукаррам қилиб яратдик», — дейилган*) тубан ишларга қўл уради, ҳайвоний хирсу нафс домига тушиб, ўзини хароб этади, деган саволлар Шарқ мутафаккирлари қалбини қадимдан безовта қилиб келган. Бундай безовталиқ бизда ҳам пайдо бўлгани учун, шу масала юзасидан тадқиқотлар олиб бордик.

«Парвардигор оламни яратар экан, мақсади Ҳазрати Инсон эди. Олам Худовандонинг ҳусни жамоли учун кўзгу бўлса, Инсон бу кўзгунинг мазҳари — Тангри таоло қудрати ва сиру асрори, илму каромати акс этган мўъжиза, хилқат. Инсон ана шундай буюк, муҳтарам ва мукаррам. Аммо ҳамма ҳам шу шарафга муносибми? Ҳамма ҳам келтирилган юксак таъриф ва тавсифларга лойиқми? Ҳар бир одам ўз даража ва ҳолати билан Тангри қудратини намойиш этувчи бир тимсол бўлса-да, бироқ бу берилган таърифларни барча одамларга нисбатан ишлатиш қийин. Бу таърифлар, аввало, инсоннинг ҳақиқати ва моҳияти ҳақидадир»², — дейди мавлоно Нажмид-

¹ *Нажмиддин Комилов*. Комил инсон миллат келажаги. Т.: «Ўзбекистон», 2001. 6—7-бетлар.

² Ўша жойда: 9-бет.

дин Комилов. Кетидан: «Инсоннинг моҳияти унинг раҳмоний руҳ билан йўғрилганлигидир. Кимда бу раҳмоний руҳ ғолиб бўлса, у шунча шарафли ва муқаррам ва, аксинча, кимда бу руҳ кучсиз бўлса, у шунча жисмоний майлларга берилган бўлади», — дейди аллома. Бунинг боиси, Шарқ мутафаккирлари наздида инсонда икки асос мавжудлигидадир: бири, Илоҳий-руҳий қудрат, иккинчиси, моддий-ҳайвоний қувват.

Инсондаги ана шу Илоҳий руҳ ҳамшиша ўзининг табиий асоси бўлган жисми билан курашиб, енгиб келган. Имом Абу Ҳомид Газзолий «Кимёи саодат» асарида: «Инсон фаришта ва ҳайвон орасидаги махлуқдир. Ҳайвон ривожланмайди, чунки унинг камолот қуввати йўқ. Фаришта ҳам ривожланмайди, чунки унинг ўзи пок илоҳий нурдан иборат. Фақат инсондагина ривожланиш, руҳий камолот хислати мавжуд», — дейдилар.

Демак, инсон ўзини тарбиялаб, ўзининг моддий-ҳайвоний ҳирсларига барҳам бериб, илоҳий-раҳмоний сифатларини кўнайтириши мумкин. Тасаввуф таълимотига асосан, инсон руҳи Мутлақ руҳнинг бир қисми, зарраси бўлганлиги боис у моддий тубанликни тарк этиши, Илоҳ сари талпиниб, юқорига парвоз этиши шарт. Бунинг учун инсон ўз Инсоний моҳиятини тушуниб етиб, руҳини поклаб, билим эгаллаш орқали қалбини нурга тўлдириб бориши лозим. Шундагина у, Тангрининг ердаги халифаси ва шарафул махлуқот мақомини оқлаган бўлади. Модомики инсон шарафул махлуқот экан, бу унинг илоҳий-раҳмоний жиҳатига айтилган гап бўлиб, Комил инсон белгисидир. Ҳар биримиз билиму амал, фазлу камол касб этиб, ана шу ҳақиқат сари интилишимиз жоиз. Комил инсон одамзод орзу қилган жамики эзгу хислатларнинг ифодачиси, у Мутлақ руҳ билан инсоният ўртасида восита бўлувчи муқаддас хилқат. Бундай мартабага эришган одамларни Комил инсон ёки вашиуллоҳ деб улуғлайдилар.

Замонамизнинг мутафаккир олими Нажмиддин Комилов ўзларининг «Комил инсон — миллат келажаги» рисоаларида ёзадилар: «Шайх Омилий дейдиким, ҳақгўй олимларнинг фикрига қараганда, Олам Комил инсон ҳақиқати туфайли барқарордир. Зеро фалаклар унинг нафаси билан айланур, мулку малакут ундан таълим олурлар. Шундай мартабада Комил инсонни Ҳақнинг кўзгуси дейдилар. Ҳақ таоло Ўз исми ва сифатларини фақат Комил инсонда кўради. Шуни ҳам таъкидлайдиларки, Комил инсонгина Ҳақ қудратининг буюклиги, чексизлигига гувоҳ бўла олади»¹.

Юқорида кўрдикки, Азизиддин Насафий комил инсонни руҳ тушунчаси билан узвийликда ўрганади. Инсон мартабалари руҳ мартабалари сифатида олиб қаралади. Шунинг учун умумий тушунчалардан аниқ тушунчаларга ўтиб туриш бор. Бунинг сабабла-

¹ *Нажмиддин Комилов. Комил инсон — миллат келажаги. Т.: «Ўзбекистон», 2000. 15-бет.*

ридан яна бири Насафийнинг камолотни уруж (кўтарилиш) ва нузул (тушиш) назарияси асосида тушунишдир. Эслатиб ўтамиз, Азизиддин Насафий комил инсонга таъриф бериб ёзади: «Билгилки, Комил инсон деб шарият ва тариқатда етук бўлган одамга айтади ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтмайин: билгилки, комил инсон шундай инсондирким, унда қуйидаги тўрт нарса камолга етган бўлсин: **яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф**». Бу сифатлар билан зийнатланган одам ёлғон, риё ва бадкирдорликдан чекинади, ҳамма вақт эзгу ният билан эзгу ишлар қилишга тайёр туради. Насафийнинг мазкур таърифидан келиб чиқишича, комил инсон ҳаётдан ташқаридаги аллақандай мавҳум зот эмас, балки реал одамдир. Насафий фикрича: «**Одамлар коинотнинг қаймоғи ва хулосаси ҳамда мавжудот дарахтининг меваси бўлсалар, комил инсон одамлар мавжудотининг қаймоғи ва хулосасидир**». Яна айтадики: «**Худони таниб, дийдорига мушарраф бўлган комил инсон учун халққа наф келтиришдан кўра фойдалироқ иш ва яхшироқ тоат йўқдир. Ва унинг учун энг улуғ роҳат бирор иш, бирор сўз билан бу дунёда кишиларнинг мушкулани осон қилиш, оламнинг бало-фитналардан сақланишига ёрдам бериш, охиратда эса мағфират топшишга кўмаклашишдир...**». Комил инсон халқ орасида ростликни қарор топтириш ва ёмон расму одатларни халқ орасидан кўтариш ва халқ орасига яхши, хайрли қоида-қонунларни жорий этиш орқали халқни бир-бирига мушфиқ-меҳрибон қилади, токи одамлар бир-бирларига озор бермасинлар ва бир-бирларини суясинлар. Ва одамларга бир-бирларининг тинчлиги, омонлигини сақлашни буюрсин, токи одамлар ҳам тил билан, ҳам қўл билан бир-бирларини қўлласинлар ва бунга аҳд қилсинлар, бу аҳдни бузмасинлар...».

Нажмиддин Комилов комил инсон устида теран фикр юритиб, тақиқотлар олиб бориб, қуйидаги хулосага келади:

— Комил инсон — инсонларнинг энг мукаммали, энг оқили ва энг доноси.

— Комил инсон Илоҳ билан одамлар орасидаги воситачи, илоҳий амр, ғайб асрорини оддий одамларга етказувчи улуғ ҳомийдир.

— Комил инсон мартабада Ақли кулл (Ақли аввалга тенг. Оллоҳ аввал Ақли куллни, яъни Комил инсонни яратди, кейин у туфайли бошқа махлуқотлар яратилди).

— Комил инсон руҳининг андозаси азалдан маълум, у Тангри таоло яратган энг қудратли руҳдир.

— Комил инсон шу сифатлари билан мутлақ илоҳий хислатларни жамлаган кайҳоний мавжудликдир, у оддий инсон суратида кўринса ҳам, лекин маънан коинотни қамраб олган ҳамиша бедор ва ҳамма нарсадан хабардор бир зотдир.

— Шу мартабада у Оллоҳнинг халифаси бўла олади.

— Комил инсон инсонлар жамияти ичидан етишиб чиқадиган мўътабар зотдир. У азалдан мартабаси аниқ бўлган руҳ эмас, балки ахлоқий-маънавий покланиш жараёнида камолга эришгандир.

— Шу учун ҳар бир пок ахлоқли, илоҳсевар шахс комилликка интилиши ва бу йўлда насиба олиши мумкин.

— Комилликнинг олий белгиси ҳақ йўлидан бориб халққа фойда келтиришдир. Киши ўз сўзи, амалий ишлари, нияти билан қанчалик одамларга наф келтирса, ёмонларни тўғри йўлга солса, Ҳақ йўлида фидо бўлса, у шунча комилдир»¹.

Имом Аъзам мазҳабидаги шариат аҳлининг фикрича, инсоннинг қобилияти ва мойиллиги азалдан маълум, яъни Оллоҳ таоло уларни тақдир азалда белгилаб қўйган.

Аммо ҳикмат аҳли ва тасаввуф аҳли фикрига кўра, инсонга фаолият эркинлиги берилган, у ҳаракат қилиб, комиллик касб этиши мумкин. Шайх Азизиддин Насафий «Зубдат ул-ҳақойиқ» номли асариде: «*Одамларнинг сўзлари ва фаолияти учун олдиндан белгиланган ўлчовлар йўқ. Билим ва бойликка эга бўлиш одамнинг саъй-ҳаракатига боғлиқ, одам қанча кўп ғайрат қилса, шунча билими ва мол-мулки ортади*»², — дейди.

Азизиддин Насафий камолот белгиси сифатида икки нарсани асос қилиб олган. Бунинг бири — ҳамида ахлоқ бўлса, иккинчиси — ўз-ўзини таниш. Шу икки асоснинг бор ёки йўқлигига қараб у одамларни **уч тоифага** ажратган. **Биринчиси**, ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанмаган ва ўз-ўзини танимаган одамлар. **Иккинчиси**, ҳамида ахлоқий хислатлар билан безанган, аммо ўз-ўзини танимаган одамлар. **Учинчиси**, ҳамида ахлоқий сифатлар билан безанган ва ўз-ўзини таниган одамлар. Насафийнинг назарида ана шу кейинги — учинчи тоифа одамлар комил инсонлардир: «Бинобарин, инсоннинг камолотга эришиши ҳамида ахлоққа эга бўлиш ва ўз-ўзини таниш билан амалга ошади».

Шариат аҳли наздида ҳамида ахлоқ — бу кунда беш вақт намоз ўқиб, ҳар йили рўза тутган ва бошқа шаръий амалларни бажарадиган мўмин-мусулмон одамдир. **Ҳикмат аҳли** илму донишда етук одамларни комил дейди. **Тасаввуф аҳли** эса илму дониш, тақво ва солиҳлик баробарида яна риёзат билан қўлга кирадиган жуда кўп сифатлар, чунончи, манманлик, нафс ва ҳирсени махв этиш, ростгўйлик, ҳалоллик, собит ва собирлик, Худодан рози-ризо бўлиб яшашни ҳам талаб қилганлар. Шариат аҳли фақат Пайғамбарни (САВ) комил инсон намунаси сифатида кўрсатса, тасаввуф аҳли валийлар ва орифларни ҳам комиллар қаторига қўшади. Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асари сўз бошисида комил инсон си-

¹ *Нажмиддик Комилов*. Комил инсон — миллат келажаги. 20—21-бетлар.

² *Азизиддин Насафий*, Зубдат ул-ҳақойиқ. 11-бет.

фатларини махсус санаб ўтади. Чунончи: биринчиси — **тавба**, иккинчиси — **ҳалол луқма билан қаноатланиш**, учинчиси — **ўз касбидан топиб кун кўриш**, тўртинчиси — **шариатга риоя қилиш**, бешинчиси — **тариқат одобини сақлаш**, олтинчиси — **барчадан ўзини кам деб билиш**, ҳатто фарзандлари, хизматкорларига **қўполлик қилмаслик**, еттинчиси — **чучук тилли бўлиш**, саккизинчиси — **рахмдил бўлиш**, тўққизинчиси — **сахий бўлиш**, ўнинчиси — **мард бўлиш**, ўн биринчиси — **ҳалим хушхулқ бўлиш**, ўн иккинчиси — **рози-ризолик билан кун ўтказиш**, ўн учинчиси — **сабрли бўлиш**, ўн тўртинчиси — **риёзат чекишдан кўрқмаслик**, ўн олтинчиси — **ҳориқулодда хислатлар кўрсатиш...**

Шу замоннинг мажмулар назариясидан келиб чиқиб, Навоий аниқлаган инсоний сифатларни тартибга келтирадиган бўлсак, улар қуйидагича тавсифланади. Тавба ижтимоий сифат бўлмай, киши руҳий жараёнини ифода этувчи шахс руҳининг маълум бир вақт ичидаги ҳолатидир. Ҳалол луқма билан қаноатланиш хислатини бир сўз билан ҳалоллик, яъни одобнинг бир кўриниши сифатида тавсифланади. Ўз касбидан топиб кун кўришни **меҳнатсеварлик** деса бўлади. Навоий аниқлаган шариатга риоя қилиш, тариқат одобини сақлаш, барчадан ўзини кам деб билиш, қўполлик қилмаслик, чучук тилли ва юқорида айтилган ҳалол бўлиш каби хислатлар шу кунда бир оғиз сўз — **одобли** деган ижтимоий сифат билан белгиланмоқда. Навоийнинг раҳмдил бўлиш деган хислатини **инсонпарварлик** деса ҳақиқатга яқин бўлади. Сахий бўлишни шу кунда **саховатли**, мард бўлишни — **жасур** демоқдамиз. Навоийнинг ҳалимлик, хуш-хулқ ва рози-ризолик билан кун ўтказиш деган хислатлари ҳам одоб нормалари ҳисобланиб, одобли деган умумий ижтимоий сифатга қисм бўлиб киради. Сабрли дегани **сабр-қаноатли** бўлиб, риёзат чекишдан кўрқмаслик **чидамли** деган ижтимоий сифатлар билан белгиланади. Навоийнинг хориқулодда хислатлар кўрсатиш деганини, табиат ва жимиятдаги янги билимларни аниқлай олиш деб тушунса бўлади, шунда бу хислатни **ақлли** ва **билимли** деган ижтимоий сифатлар билан тенглаштирамиз. Бу сифатларни тизимга келтирсак, улар — меҳнатсевар, одобли, инсонпарвар, саховатли, жасур, чидамли, ақлли ва билимли деган саккиз ижтимоий сифатни ташкил қилади.

Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асаридан беҳабар, 20 йиллик тадқиқотларимиз натижасида биз аниқлаган 13 ижтимоий сифатларни юқорида бир неча бор айтиб ўтган эдик. Уларга — ақлли, одобли, билимли, меҳнатсевар, соғлом, миллий ғурур, ватанпарвар, байналмилал, инсонпарвар, жасур, шиддатли, сабр-қаноатли ва саховатли деган ижтимоий сифатлар киритилган эди. Шу тариқа, комил инсоннинг ўзига хос **ахлоқ кодекси** шаклланиб, бу сифатларга

эга бўлиш ҳар бир одамнинг дилининг энг тубида яшириниб ётган орзу-армонидир.

Хаёлий коммунизм ғоясидан маълум даражада халос бўлиб, жамиятимизнинг мустақил ҳаёт кечириш палласига ўтган эканмиз, Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси ҳақиқий комил инсон бўлишни ўз олдига мақсад қилиб олиши зарур. Акс ҳолда, умумжаҳон тараққиётидан ортда қолиб кетиб, буюк аждодларимиз руҳини ҳақсиз безовта этиб, келгуси авлодлар лаънатига қолиб кетамиз. Бунинг учун одамларга ҳар замон, ҳар лаҳзада уларнинг инсонийлигини эслатиб, ёвуз, қабиҳ ишлар, ноҳўя қилиқлардан сақланишга даъват этиб, имон ва виждонини сақлаб қолишига кўмаклашимиз лозим. Бунинг учун инсон тарбияси ва ахлоқий камолоти ҳақида бой маънавий меросга эгамиз.

Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, билиму фазилати, ақлу тафаккури билан ном чиқарган ва жамият ривожига маълум миқдорда ўз ҳиссасини қўша олган инсонлар комиллик сифатига молик эканлар. Бу сифатларни ўзини ўзи тарбия қилиш орқали шакллантирса бўлади. Бунинг учун қуйидаги тавсияларга амал қилишимиз лозим.

Биринчи навбатда, барча қилган яхши ва ёмон ишларингизни сарҳисоб қилиб, яхшисини ёмонидан ажратиб, қилган яхши амалларингизга **ризо** бўлиб, ёмонларига **тавба қилишингиз** ва уларни қайта қилмасликка аҳд қилишингиз шарт. Бусиз комиллик йўлига кира олмайсиз.

Иккинчи навбатда, қилган гуноҳларингизга тавба қилиб, уларни қайта қилмасликка аҳд қилганингиздан кейин, бу ишни бажара олишингиз тўғрисида ўзингизда **имон ҳосил қилишингиз** керак бўлади. Яъни, уларни қайта қилмаслигингизга ич-ичингизда ишонч ҳосил қилишингиз лозим. Бу эса осон иш эмас. Бунинг учун барчамизни яратган Парвардигорга имон келтиришингиз шарт, яъни Худонинг борлигига, сиз тўғри йўлга тушиб олмасангиз жазоингизни олишингизга, тўғри йўлга кирганингиздан кейин эса сизга ёрдам беришига тайёр эканлигига чин дилингиздан ишонишингиз лозим.

Бунинг учун бор тафаккурингизни ишга солиб, ўз дунёқарашингиздан келиб чиқиб, Худо тўғрисидаги тушунчангизни аниқлаб олишингиз лозим. Чунки Худони танимай туриб, унга ишониш, яъни имон келтириш ва унга умид боғлаш амри маҳолдир. Худони таниб олганингиздан кейин, комилликка эришишда мадад беришини сўраб, унга чин дилдан мурожаат қилишингиз ва ёлворишингиз шарт.

Шариат аҳлининг худо тўғрисидаги тушунчаларини китобимизнинг 7-фаслида келтирганмиз. Бизнинг фикримизча, бу тушунча бир оз мавҳум бўлиб, Худонинг баъзи бир сифатларинигина ифода

этган, холос. Худо ўзи нималиги ва унинг яккалиги тўғрисидаги саволларга жавоб берар экан, исломнинг **тавҳид** илми Олоҳнинг мўъжизаларини ва Оллоҳ таолонинг борлигига шубҳа қолдирмайдиган аломатларни қайд қилиш билан кифояланади. Уларга мисол тариқасида Оллоҳнинг неъматларидан инсон ақлини, вужудидаги аъзоларини, улар ва оламдаги барча нарсалар мутаносибликда ҳамда жуфт-жуфти билан яратилганлигини ва ҳоказоларни мисол тариқасида кўрсатадилар. Худонинг мавжудлигига келтирилган бу далиллар тўғри бўлиб, қадимги одамлар учун кифоя қилган, бугунги кун кишисини эса улар қаноатлантирмайди. Чунки ҳозир тавҳид илмининг Худонинг борлигига далиллари эволюцион назария, жуфтлик қонунлари ва қонуниятлар орқали илмий нуқтаи назардан жуда осон тушунтириб берилмоқда.

Ҳозирги замон инсон тафаккури Худонинг ўзи нима, У қайси кўринишда, Унинг макони қаерда ва ҳоказо саволларга жавоб излайди.

Тарихимизга назар ташлайдиган бўлсак, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Ал-Киндий, Ибн Рушд каби файласуфлар Худони ўрганиб, уни **Сабаби аввал**, **Биринчи туртки берувчи ёки Жавҳари аввал** деб таърифлаганлар.

Афлотун ва унинг издошлари асарларида Худо **Мутлақ руҳ**, инсон ва оламдаги барча нарсаларнинг биринчи асоси эканлиги тан олинса-да, бироқ бу руҳни ўзидан ўтказиб эмас, балки унга «объектив борлик» сифатида, бир сабабият сифатида четдан туриб ҳисси қараш кўзга ташланади.

Шарқ фалсафасида одамни табиий тараққиётнинг олий кўриниши, Парвардигорнинг **энг мукамал ва мўътабар хилқати** деб қараш мавжуд, Форобий, Ибн Сино асарларида бу тез-тез тилга олинади.

Алишер Навоий Худо деганда бутун коинот ва унинг ичидаги нарсалар йиғиндисининг бир бутунликдаги ҳолатини тушунган.

Гегель ўз асарларида Худо тушунчасининг негизида «**дунёвий ақл**»ни кўрсатган. Атоқли инглиз олими И. Ньютон Худо деганда коинотдаги қандайдир бир **илоҳий кучни** тушунган.

Мавлоно Жалолиддин Румий, Парвардигор — **Буюк бир ғоя, мавҳумият**. У бирор шаклга, суратга сиғмайди, гарчи жами шакллар ва суратлар Ундан бўлса ҳам, деган.

Вернон Вульф, Худони оламда мавжуд фикр шакларининг энг Юқори **фикр шакли** сифатида тасаввур қилади. Бу масала бўйича бошқа фикрлар ҳам мавжуд.

Ҳамма фикрларни умумий маҳражга келтириб, тафаккуримизни ишга соладиган бўлсак, фикримизча, Худо — бу бутун оламни бир бутунлик сифатига келтирган энг Олий Ақли аввал (фикр шакли).

шу билан бирга бутун Коинотда мавжуд барча нарса ва ҳодисаларни пайдо қилиб, тадрижини бошқариб, уларни тинимсиз бир турдан бошқа бир турга ўтказиб турувчи Илоҳий куч — Қудратдир (*квант ва мажмулар назарияларини эгаллаб олган одам бунни жуда осон тушунади*).

Худо бизнинг ақл-тафаккуримизга сиғмайдиган, тасаввуримиздан ташқаридаги борлиқ бўлиб, инсон унинг тўлиқ таъриф ва тавсифини тузишга қодир эмас. Юқоридаги таърифлар фақат Худонинг баъзи сифатларини, фаолиятининг айрим жабҳалари ва куч-қудратининг баъзи кўринишларини кўрсата олган, холос. Уни ҳеч ким тўлиқ таърифлай олмайди. Шу боис, Унинг баъзи сифатларини англаб етиб, Унинг борлигига имон ҳосил қилиб, қонуниятларига бўйсунуш тўғри бўлади. Худонинг қонуниятлари самовий билимлар йиғиндиси ҳисобланган илоҳий китоблар Забур, Инжил ва Қуръони каримда ўз ифодасини топган.

Киши имон касб этганидан кейин, унга барча камолот йўллари очилади. Шунинг учун ҳам комилликка эришишнинг тавбадан кейинги асосий шарты имон ҳосил қилишдир. Имонни эгаллашдан мақсад ҳам камолот сари ҳаракатни бошлаш бўлмоғи лозим. Акс ҳолда кишининг эгаллаган имони заифлаша бориб, бора-бора ундан ҳам ажраб қолиши ажаб эмас.

Киши ўзини доимо имонда ушлаб туриши учун илоҳий китоблардаги кўрсатмаларга амал қилиши шарт, деб айтдик. Аммо амалда бунни, намоздан бошқасини бажариш жуда қийин ва деярли мумкин бўлмаганлиги туфайли, тасаввуф пирлари бу эҳтиёж орзу, кучли завқ ва иштиёқни, ўзини унутиш ва беҳудликка олиб боровчи **ишқда** деб билганлар (*ҳақиқатдан ҳам шундай*). Шунинг учун, тасаввуфда Илоҳий ишқ орқали покланиш ва пок Парвардигор васлига етиш ғояси биринчи ўринда туради. Биринчи навбатда, Тангрига беҳудуд ва адо бўлмас муҳаббат бўлиши керак, дейилади тасаввуфда. Аммо бу муҳаббат мавҳум бир туйғу эмас. Балки **Илоҳ яратган моддий оламдаги гўзаллик — Илоҳнинг жамоли акс этган нарсалар ва Унинг гултожи инсонга нисбатан бўлган муҳаббат орқали боради**, дейилади тасаввуфда. **Исо алайҳиссаломнинг:** «Яқинларингизни ўзингизни севган каби севинглар», — деганининг маъноси ҳам шу.

Олим Нажмиддин Комилов айтганларидек: «Илоҳий муҳаббат — бу ирфоний бир туйғу, яъни **билиш завқи**, англаш завқидан, ғояга, маърифатга айланиш завқидан бошқа нарса эмас»¹. Олим киши тинмай билим олиш жараёнида бўлса, муҳаббат жараёнида бўлган

¹ *Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. (Иккинчи китоб). Тавҳид асрори. Т.: «Ўзбекистон». 1999. 5-бет.*

бўлади ва уни тўхтатмаса, охир-оқибатда Илоҳий муҳаббатга эришиб нажот топади, демоқчи.

Менинг фикрим бўйича, Тангрининг ўзи энг юксак ва Олий билим бўлиб, биз ўрганиб, тобора чуқурроқ ва кенгроқ билиб бораётган билимлар Олий билимнинг унсурларидир. Шу туфайли билимни қанчалик эгаллаб, чуқурлаштириб, кенгайтириб борсак, Худога шунчалик яқинлашиб бораверамиз. «Олим одамлар Олоҳга яқин кишилардир», деган ҳадиснинг маъноси ҳам шу.

«Ўзингни танисанг Раббингни танийсан», деган ҳадисда ҳам катта маъно бор. Табиатдаги жамики ички зиддият ва ривожланиш, ўсиш-улғайиш, руҳ мўъжизалари инсонда бор, деб бизга уқтиради Мавлоно Жалолиддин Румий «Маснавий маънавий» асарига. «Шу каби Оламни ва Одамни яратган Парвардигор жавҳари, исмлари, қудрати ва моҳиятини англаш ҳам инсон руҳи хусусиятларини ўрганиш ва англаш билан амалга ошади»¹, — деб ёзади Нажмиддин Комилов. Ҳозирги замон Ғарб мутафаккир олимлари ҳам бу фикрни тасдиқлаб, инсон Коинотнинг кичрайтирилган модели, деб таъкидламоқдалар.

Инсон ва бутун борлиқ ривожланишининг олти босқичини ишлаб чиққан америкалик олим Вернон Вульф сизнинг «Мен»ингиз сизнинг уруғингиз бўлиб, бу уруғдан сиз униб-ўсиб, саъй-ҳаракат қилсангиз, ўзингизнинг тўлиқ Потенциалингизга, яъни Коинот даражасигача етиб борасиз, деганини китобимизнинг 12-фаслида келтирган эдик.

Худонинг борлигига бутун вужудингиз билан ишониб, уни ўз дунёқарашингиздан келиб чиқиб тасаввур қилиб, унинг каломи ҳисобланган Авесто, Забур, Инжил ва Қуръони каримни бир неча бор ўқиб, мағзини чаққанингиздан сўнг, шу кундаги ҳолатингиз сизга аён бўлади. Тангри таоло кўрсатган йўлдан ё бутунлай, ёки бир оз бўлса-да тойиб кетганингиздан хабар топасиз ҳамда қилмишингизга яна ва яна тавба қилиб, Яратгандан камолот сари қиладиган ҳаракатингизда мадад сўрайсиз.

Учинчи навбатда, шу кунда тутган йўлингизнинг баъзи жиҳатлари нотўғрилигига қатъий ишонч ҳосил этиб, тавба қилиб, улардан воз кечганингиздан кейин, умрингизнинг қолган қисмида қандай йўл билан боришингизни ушбу китоб ва бошқа адабиётлар ёрдамида равшан аниқлаб олишингиз шарт бўлади.

Бизнинг тадқиқотлар шуни кўрсатдики, **комилликка элтувчи бирдан-бир йўл тинмай билиш жараёнида бўлишдир**. Билим олиш эмпирик йўл билан, яъни тажриба орқали, ёки назарий билим орттириш йўли билан, ёхуд махсус ўқув муассасаларида устоз-му-

¹ *Нажмиддин Комилов*. Тасаввуф. (Иккинчи китоб). Тавҳид асрори. 4-бет.

аллимлар ёрдамида билим олиш орқали бўлиши мумкин, бунинг фарқи йўқ. Мақсадга йўналган ҳолда ва маълум бир тартибда тинмай билим эгаллаб борсангиз, ўйлаган эзгу мақсадингизга албатта етасиз. Йўл танлаганда, бу ишни, албатта, устоз ёки ўзингиздан каттароқ бир дўстингиз ёрдамида амалга ошириш керакли самарани беради, чунки бир одам бу ишнинг уддасидан чиқа олмайди. Чиққан тақдирда ҳам, унинг тўғрилигига кафолат бериб бўлмайди.

Тўртинчи навбатда, танланган йўлда қатъий туриш лозим. Бу жуда ва жуда қийин иш бўлиб, кишидан кучли ишонч ва ирода ҳамда тинимсиз меҳнат талаб қилади. Меҳнат деганда, **руҳ, вужуд** ва **ақлнинг** такомили устида тинмай ишлаш тушунилади. Бу жараён ўз оти билан меҳнат деб қўйилган. Меҳнат жараёни эса ҳеч қачон осон кечмаган, чунки у қаршиликларни энгиш билан боғлиқдир. Ташқи қаршиликларни-ку, улар сизга қанчалик қаршилик кўрсатса ҳам, энгиш мумкин, аммо ичингиздаги танлаган йўлингизга қарши чиқувчиларни энгиш жуда қийин. Ўз устингизда ишлашни бошлашингиз биланоқ, ичингиздаги душманингиз, яъни жисмоний борлигингиз (*уни илмда одат кучи, оддий одамлар шайтон ҳам дейдилар*) ишга тушиб, сизга қаршилик кўрсата бошлайди. У, «бу ҳаракатларнинг сенга нима кераги бор», «нима қиласан жонингни қийнаб», «ўйнаб-кулиб, умрингни роҳатда ўтказиб юравермайсанми», — деган фикрларни тафаккурингизга биосигналлар орқали юбориб туради.

Шунда, дунёдаги бутун борлиқни, шу жумладан бизни ҳам яратган Тангридан мадад сўраб, унга илтижо қилишингиз ва танлаган йўлингизда қатъий туришингиз учун ундан куч-қувват сўрашингиз зарур бўлади. Шу билан баробар ўзингиз ҳам иродангизни ишга солиб, танлаган йўлингизда қатъий туришингиз шарт. Очигини айтганда, танлаган йўлда қатъий туриш ўз устида ишлашдан ҳам қийинроқ, аммо бунга амалга оширмасангиз комилликка эришолмайсиз. Иродани мустаҳкамлайдиган амалларнинг энг оддийси — намоз ўқиш, рўза тутиш, мураккаброғи — билим эгаллаш ва илмий иш билан шуғулланиш. Шунинг учун ҳам исломда бу амалларни ибодат деб қўйилган.

Бешинчи навбатда, танлаган йўлда қатъий туриш учун **сабр-тоқатли** бўлиш лозим. Муайян мақсадга йўналтирилган йўлдан ҳаракат қилиш жараёнида ёки руҳ, ақл ва жисм такомили устида ишлашингиз мобайнида, албатта, бир қатор қаршиликларга учрашингиз аниқ. Бу табиий тўсиқ уй шароитингиз, соғлигингиз, нафс қистови ё шайтон васвасаси, ёки бемаъни дўстингизнинг бемаъни насиҳати бўлиши мумкин. Бу табиий ҳол. Ҳар қандай ҳаёт йўлида турли тўсиқлар ва турли муаммолар учраши табиий-

дир. Шунда, Тангри таоло билан боғлиқ бўлган кўтаринки руҳингизни ишга солиб, Яратгандан мадад сўраб, ақлни руҳ томон буриб, куннинг ярми қоронғу бўлса, ярми ёруғ-ку, деган фикр билан, ҳаракат суръатини пасайтирмаган ҳолда, қўрқмай, шиддат билан мақсад томон интилишни давом эттиравериш керак. Фақат шунда эзгу мақсадингизга ета оласиз, Парвардигор албатта сизга ёрдам беради. Қуръонда ёзилишича, «Эй мўминлар, сабр қилиш ва намоз ўқиш билан (*Мендан*) мадад сўранглар! Албатта, Оллоҳ сабр қилгучилар билан биргадир»¹. Давомида: «Ва албатта сизларни хавфу хатар, очлик, молу жон ва мева-чеваларни камайтириш каби нарсалар билан имтиҳон қиламиз»², — дейилган. Тафаккур юритувчига бу оятларда катта ҳикмат бор.

Инсон уч бирликдан, шунга яраша уч хил кучлардан ташкил топганини ҳам доимо эсда тутиш керак. Уларнинг биринчиси руҳ, у нафис, покиза, енгил ва мусбат кўрсаткичга эга қувват бўлиб, Мутлақ руҳ билан узвий боғлиқдир. Ундан фақат пок ниятлар, эзгу амаллар ва комилликка эришиш мақсадида фойдаланилади. Шундагина у ўзида катта кучни намоён қила олади. Шу билан бирга у ўта сезувчан, ўта таъсирчан, нозик ва тез зарарланадиган бўлгани боис ҳаром ишлардан ўзини четда тутати. Гуноҳ олдида у ўз кучини йўқотади. Доимо гуноҳ ишларни қиладиган одамларни мутлақ руҳ тарк этиб кетади. Кўпчилик руҳини назар-писанд қилмай, унинг фигонига қулоқ солмай, руҳ тарбияси билан шуғулланмай, гуноҳ ишлар қилиш мақсадида уни қалбининг энг тубига яшириб қўяди. Чунки у кишининг виждонини ифода этиб, қилаётган номаъқул ишлари учун одамга руҳий азоб беради. Азоб чекишни эса ҳеч ким хоҳламайди. Инсон руҳини қалбининг туб-тубига қочириб йўқ қилиб ташлайдиган нарсалар алкоголь ичимликлар, гиёҳванд моддалар ва юзини ҳаромга қаратган ақлдир. Ундан ташқари молу дунё, зебу зийнат, шу жумладан пул ҳам манфий кучга эга бўлгани учун, моддий бойликка мойиллиги юқори бўлган одамлар руҳ ноласини эшитолмайдилар. Шунинг учун ҳам Қуръони каримда молу дунё, зебу зийнат, олтин-кумуш ва муайян қийматга эга зотдор отлар нафрат билан тилга олинади. «Ол-и имрон» сурасида: «*Одамларга аёллар, болалар, туганмас олтин-кумуш бойликлар, (қиммат) баҳоли отлар, чорва ва экин-тикинлар каби истак-хоҳишларга кўнгил қўйиш чиройли қилинди. Ҳолбуки, бу нарсалар ҳаёти дунёнинг (ўткинчи) нарсаларидир*»,³ — дейилган бўлса, «Худ» сурасида: «*Ким (фақат) шу ҳаёти дунёни ва*

¹ Қуръони карим. (Бақара сураси, 153-оят) 19-бет.

² Ўша жойда (155—156-оятлар).

³ Қуръони карим. 37-бет. (Ол-и Имрон сураси, 14-оят).

унинг зебу зийнатларини истайдиган бўлса, уларга қилган амалларининг ажр-мукофотини шу дунёда комил қилиб берурмиз ва улар бу дунёда зиён кўрмайдилар. Ундай кимсалар учун охирабда дўзах ўтидан ўзга ҳеч қандай насиба йўқдир. Уларнинг бу дунёда қилган барча яхшиликлари беҳуда кетур ва қилиб ўтган амаллари бефойдадир»¹, — дейилган.

Инсон моҳиятини ташкил этувчи **иккинчи бирлик, иккинчи куч** — бу **ақл**дир. У асосан, одам учун эзгуликни амалга оширишга яратилган бўлса-да, икки юздир, яъни иккита кучни ифода этиши мумкин. Бири эзгулик, иккинчиси ёвузлик. Эзгулик Раҳмондан бўлса, ёвузлик шайтондандир. Киши ўз ақлини эзгулик томон қаратган бўлса, у руҳ билан сулҳ тузиб, яхши ишлар қилишга хизмат қилади. Ёвузлик томонга қаратилган ақл шайтон билан бирикиб, ҳайвон қилолмайдиган ёвуз ишларни амалга оширади. Алишер Навоийнинг «*Одам борки одамларнинг нақшидур, одам борки ҳайвон ундан яхшидур*», деган ҳикматли сўзи айнан шу ижтимоий ҳодисани ифода этади. Инсоннинг бошқа мавжудоту махлуқотлардан асосий фарқи ҳам шунда.

Инсондаги **учинчи куч**, инчунин **учинчи моҳият** — бу одамнинг **жисмоний борлиги**, яъни **унинг вужудидир**. Шариат аҳллари таъкидлашича, инсоннинг жисмоний борлигини шайтон эгаллаб олган. Бу куч одам зотини тубанликка, яъни гуноҳ қилишга ундайди. Жисмоний борлиқнинг асосини нафс ва шайтон ташкил қилишини аввалги фасллардан биламиз. Нафс турли-туман эҳтиёжлар орқали ўзини намоён қилса, шайтон дангасалик, ёлғон сўз, газаб, маккорлик, қонхўрлик ва бошқа разил ишлар орқали ўзини намоён қилади.

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, бу кучлар бизнинг ихтиёри-миздан ташқарида мавжуд бўлиб, қонуният кучига эга. Ҳар бир одамда буларнинг учаласи қонуний равишда бор бўлиб, буни ҳеч ким инкор қилолмайди ва уларни четлаб ўтолмайди. Улар муайян шахсда ўз кучини қонуний равишда бирдай кўрсатади. Аммо бу кучларнинг қайси бирига мойиллик билдириб, йўл очиб, қайси бирини фаоллаштириш ихтиёри ҳар бир инсоннинг ўзида. Парвардигор инсонга вужудини бошқариш учун ақл инъом этиши баробарида, уни қайси томонга ишлатиш ёки ишлатмаслик ва нималарга ишлатиш ихтиёрини ўзига берган.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, қуйидаги хулосага келса бўлади. Ҳар бир инсон, ўзига комилликка элтувчи, демак, обрў ва саодатга олиб борувчи йўлни танлайдими ёки ўзининг жисмоний борлиги етовига юриб, гуноҳ ва охир-оқибатда обрўсизлик ҳамда

¹ Ўша жойда. 148-бет. (Ҳуд сураси, 15—16-оятлар).

бахтсизликка олиб борувчи йўлни танлайдими, ҳар кимнинг ихтиёри ўзида экан.

Қуйида келтириладиган тавсиялар фақат одамни комилликка элтувчи амаллар бўлиб, комил инсон бўлишни мақсад қилиб олган одамларга асқотиши мумкин. Жисмоний борлиғига мойиллиги юқори бўлган ва ўзини ўткинчи оламнинг лаззатлари ҳамда молу дунёга бағишлаган одамнинг қулоғига бу панд-насиҳатлар кирмайди.

Демак, инсоннинг моҳияти **уч бирликдан** иборат экан, уларнинг бири **соф раҳмоний**, иккинчиси **соф шайтоний** бўлса, учинчиси **икки юзли** экан. Уларнинг қайси бирини тараққий эттириш кишининг ўзига боғлиқ бўлиб, уларнинг бирини ҳаёт йўли қилиб танлаб олиб ривожлантириш учун фақат шу моҳиятнинг ўз кучидан фойдаланиб, таълим-тарбия орқали амалга оширишдан бошқа йўл йўқ.

Руҳ тарбияси. Руҳ тарбияси билан шуғулланмоқчи экансиз, ўтган аломалардан ошириб сизга бир нарса дея олмаймиз. Ўтган уламою мутафаккирлар эса руҳ тарбияси учун **яхши фикр**, **яхши сўз** ва **яхши амал** асқотади, деганлар.

Яхши фикр деганда, қиладиган барча ниятларни яхшилаш тушунилади. Яхши фикр деб, ҳар куни тонг отмасдан уйқудан уйғонганингиз заҳоти, соғ-саломат турганингиз учун Парвардигорга ўз миннатдорчилигингизни билдириб, кириб келаётган янги кунда фақат ва фақат яхши сўзлар сўзлашни ҳамда яхши ишлар қилишни ўзингизга **ният** қилишга айтилади. Тонг отгунча ёки, ундан ҳам даҳшатлиси, кун чиққунча ухлаганларнинг бажарадиган амалларининг баракаси, қилган ишларининг унуми бўлмайди.

Саҳар туриб руҳни яхши йўлга солиб олиш учун бомдод намозини адо этиш яхши самара беради. Намоз ўқиганда ўз тасаввурингиздаги Худони руҳингиз билан астойдил сезиб туриб, ўқиётган оятлар мазмунини тушунган ҳолда амалга оширсангиз керакли натижага эришасиз. Киши намоз ўқиганда бутун фикри-зикри билан бутун борлиқни яратган Парвардигорга юзланади ва у билан мулоқотга киришади. Ҳозирги замон квант назарияси нуқтаи назаридан, шу йўл билан киши ўзига, барча нарсалар ривожининг сабабчиси бўлган мусбат кўрсаткичга эга қувватларни (ижобий нур тўлқинларини) тортиб олар экан. Куни билан ибодатда юрган одам бу қувватларни ўзидан узмай, барча ишлари ўнгидан келиб, тани сиҳатлиги яхши, руҳи эса хотиржам бўлиб юради.

Комил инсон бўлишни аҳд қилган одам, барча одамлар қатори, уни қуршаб турган инсонлардан ҳоли ҳаёт кечира олмайди. У тинмай турли одамлар билан мулоқотга киришишга мажбур. Шунда унинг эзгу мақсадини ҳамма ҳам билавермаслиги, билган тақдирда ҳам тушунавермаслиги мумкин. Комил инсон бўлиш йўлида кетаёт-

ган одам буни ҳисобга олган ҳолда, улар билан кераксиз баҳсга киришиб, уларни ўз эътиқодига мойил қилишга интилмадлиги керак. Чунки бу бирмунча қийин иш бўлиб, даъватчидан анча куч, санъат, ирода ва вақт талаб қилади. Шунинг учун бошқалар билан муомалага киришганда киши шу вазиятларни ҳисобга олиши лозим бўлади.

Рухни тарбиялаш баробарида, уни зарарланишдан, яъни уни нуратувчи қувватлардан асраш лозим. Акс ҳолда рух тарбияси йўлида қилган барча саъй-ҳаракатларингиз зое кетади. Рухни уни зарарлантнувчи кучлардан асраш йўлларида бири нафақат ҳаром ишларни, яъни гуноҳ ишларни қилмаслик, балки уларни бажарувчи кишилардан, сергуноҳ жойлардан, шубҳали худудлардан ўзини четда олиб юришдир. «Кимнинг аравасига тушсанг, шунинг ашуласини айтсан», «Қозонга яқинлашсанг, қораси юқади, ёмонга яқинлашсанг балоси юқади» ва ҳоказо мақоллар айтган сўзимизнинг далилидир. Тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики, жуда кўп тақводор одамлар кўнгли ва иродаси бўшлиқ қилиб, танлаган йўлида собит бўлмай, ҳамсуҳбати ёки ҳамроҳининг юзидан ўтолмай гуноҳ ишлар қилиб кўяр эканлар. Билинг, «У дунёда эчкини ҳам, қўйни ҳам ўз оёғидан осадилар», деган мақол мавжуд. Умр тақозоси билан кириб қолган улфатингиз ёки меҳнат жамоангизнинг етовига юрмай, уларни ўз етовингизга юргазинг ёки узрингизни айтиб қўяверинг. Ахир сиз комиллик томон кетаётган одамсиз, йўлингизда собит туришингиз шарт.

Яхши сўз деганда, киши ўз инсонийлигини намоён қилиш мақсадида бошқалар билан мулоқотга киришганда, ёлгонни аралаштирмаган ҳолда, уни фақат ва фақат чиройли, инсон асабини бузмайдиган, ширин сўз ва очиқ чеҳра билан амалга оширишга айтилади. Сиз ҳам, сен ҳам бир оғиздан чиқади. Шунинг учун ўзингиздан кичик бўлса ҳам, уни сизсирасангиз, сиз томон газаб билан келаётган бўлса ҳам, шаҳидан қайтади. Ширин сўзингиз билан сиз уни қуролсизлантирган бўласиз. Ёмон, ёлгон ва кўпол сўзлар эса мусулмонни ҳам имондан чиқаради. Сизга яхши муносабатда бўлиб турган одам қарши бўлиб қолади. Бу эса ишингизнинг ривожига ва руҳингизнинг хотиржамлигига путур еткази. Шайтон сизни тинмай тўғри йўлдан уриб, сўк уни, ур уни, ўғирла буни, ким билиб ўтирибди, деб турган бўлса ҳам, шайтонни даргоҳингиздан ҳайданг ва доимо одамларга яхши сўз билан муносабатда бўлинг. Шунда кўзлаган эзгу мақсадингиз — комилликка албатта етишасиз.

Яхши амал деб, қиладиган барча ҳаракатларингиздан ё ўзингизга, ёки бировларга наф тегишига айтилади. Бемақсад ёки ўзингизга ва бошқаларга зарари тегадиган амаллар қилиш ақли расо кишининг ҳаракати бўлмай, гуноҳ категориясига кирувчи амаллардир. Бундай ҳаракатлар киши руҳини заифлаштириб, хотиржамлигини бузади. Эгри юргандан кўра тўғри юриш минг марта афзал бўлиб, фақат руҳингизни мустаҳкамлашга хизмат

қилади, холос. Маъқул ишлар қилсангиз ҳам кунингиз ўтади, номаъқул ишлар қилсангиз ҳам. Номаъқул иш қилгандан маъқулни қилган афзал бўлгани учун, яхши ишлар қилаверинг, зиён кўрмайсиз, руҳингиз озиқ олиб, бақувватлашади. Руҳи бақувват одамнинг барча иши юришиб, тани сиҳатлигига яхши таъсир этиб, эл-юрт ичида обрўйи юқори бўлади.

Билингки, ёмон фикр, ёмон сўз ва номаъқул ҳаракатлар киши руҳини нуратибгина қолмай, комил инсон бўлиш йўлини беркитади ҳам. Комил инсон бўлишни мақсад қилиб олган экансиз, ёмон ният қилишни, ёмон сўзлар сўзлашни ва ёмон ишлар қилишни тарк этинг. Бир томондан, тавба-тазарру қилиб, комилликка интилангизу, иккинчи томондан, ёмон фикрларни ўйлаш, ёмон сўзларни сўзлаш ва ножўя ишлар қилишни давом эттираверсангиз, қилган яхши ниятларингиз ва барча эзгу мақсадингиз чиппақка чиқиб, комиллик томон силжмай, ижтимоий ривожингиз бир жойда дебсиниб тураверади.

Руҳ тарбиясининг баъзи амалий машқлари. Руҳни Мутлақ руҳга боғлаш анча қийин амаллардан ҳисобланиб, кишидан бир қатор машқлар қилишни талаб этади. Руҳ тарбиясининг энг самарали машқларини ўз вақтида суфийлар ишлаб чиққанлар, аммо у биз эришиб бўлмайдиган орзу. Ҳозирги замон амалий машқларидан асосийси бутун оламни яратган Худони ва унинг фаолияти маҳсули бўлган одамларни, ҳайвонларни, қурт-қумуққа, ўсимлик, тоғу тош, қисқаси, бутун бор нарсаларни **севишдир**. Жуда бўлмаганда, уларга муҳаббат ва раҳм-шафқат кўзи билан юзланиш лозим. Шунда руҳингиз мудроқ ҳолатидан уйғониб, камолот сари интила бошлайди. Бундай хислат, аслида, ҳаммада мавжуд бўлиб, бу ўткинчи дунёда яхши яшаш мақсадида олиб борилган ўзаро курашларда уни нобуд қилиб юборамиз. Комилликка интилган одам муҳаббат деган хислатни ўзида уйғотиши ва барчани ҳамда борлиқ нарсани бирдай севиши лозим.

Руҳ тарбиясининг машқларидан яна бири **ҳаромдан нафратланиш**. Ёлғон сўз, ўғирлик, сотқинлик, фирибгарлик, судхўрлик, бировнинг ҳақини ейиш ва муқаддас китоблардаги тақиқланган бошқа кўплаб нарсалардан нафақат тийилиш, балки улардан нафратланиш киши руҳини тарбиялайди ва эзгу амаллар қилишга ундайди. Чунки фақат нафрат кучи сизни нафратланган нарсангиздан узоқлаштира олади.

Барча эзгу амаллар руҳ тарбиясининг учинчи гуруҳ машқларига тааллуқли бўлиб, **ибодат** деган бир сўз билан ифодаланади. Ибодатнинг тури кўп бўлиб, унинг энг олийси **билим эгаллаш**, ундан кейингиси **меҳнат қилиш**, энг осони, инчунин, энг аълоси — **намоз ўқиш**, Қуръон оятларини **тиловат қилиб** юриш, **садақа**, **эхсон**, **қилиш** ҳамда **ахлоқли бўлиш** ва бошқа яхши фикр, яхши сўз ва фойдали амаллар.

Ақл тарбиясига, биринчи навбатда, мустақил фикрлашни ўрганиш киради. Бундоқ қараганда, ҳамма ҳам ўзича фикр юритади,

одамнинг бошқа махлуқотлардан фарқи ҳам фикр юритишида. Аммо кўпчилик олий неъмат ҳисобланган теран фикр юритишни мустақил амалга оширмай, бировнинг фикрига эргашиб, кундалик ишларини пассив фикр юритиб, бажариб юраверади. Бу ҳол кишини комилликка олиб бормай, гоҳо нотўғри йўлларга ҳам олиб кириши мумкин. Чунки бу билимларни у мустақил равишда ва тушуниб туриб топмай, бировлар аниқлаган тайёр билимларни ақлини юзаки ишлатиш ва асосан эслаб қолиш йўли билан эгаллаган. Хушёр бўлинг, заминиде ёвуз ният ётган ҳар қандай фикрни ҳам чиройли гаплар билан ўраб, мантиқан бир-бирига боғлаб туриб, илмий асослаб бериш мумкин. Шунинг учун, ҳар қандай янги фикр устиде танқидий мулоҳаза юритган яхши.

Ақлли деган номга эга бўлиш учун киши, албатта, ҳар бир нарсанинг мазмунига ўзи мустақил равишда етиб бориши лозим бўлади. Бунинг учун устоз муаллим, китоб-журналлар ва бошқа адабиётлар билан мулоқотга киришганда, улардаги фикрларга ишонган ҳолда, албатта танқид кўригидан ўтказиш лозим. Китоб, ойнома, ҳафтанома ва бошқа ёзма манбаларни ўқиганда ёки устозларнинг сўзларини тинглаганда, улардаги фикрлар ва гапирилаётган сўзларнинг тўғрилигига шубҳаланмай, текшириб кўришга эринманг.

Янгитдан эшитган фикрларни текшириш йўллари кўп бўлиб, улардан энг осони ва тез амалга ошадигани қандайдир янги бир фикрни эшитганингизда ёки уни бир жойдан ўқиб билганингизда, уни албатта бошқа одамдан, яхшироғи, бир неча одамдан сўраб-суриштириб, тўғри эканини аниқлаб олиш ёки яна бошқа китоблардан ўқиб, тўғрилигига ишонч ҳосил қилишдир. Шунда янглиш йўлга кириб кетишдан ҳимояланасиз, комиллик томон кетаётгандаги вақтингиз билан кучингиз тежалади.

Бир карра эшитган ёки бир жойдан ўқиб олган фикрларга ақида сифатида ёпишиб олиш ақлли кишининг иши бўлмай, бировнинг етовига юрадиган оми одамнинг қилмишидир.

Ўқиган ва эшитган гапларни тасдиқлаб олишнинг энг самарали йўли — бу янги фикрни амалиётда синаб кўришдир. Синовдан ўтмаган фикр янглиш бўлиб, сизнинг комиллик томон кетаётган йўлингизда ғов бўлади. Муайян фикрни синовдан ўтказётганингизда, уни бир неча бор, шу илм-фан соҳасидаги барча билимларга тўлиқ амал қилган ҳолда ва унинг ҳамма шароитларини яратиб туриб ижро қилишингиз шарт. Акс ҳолда тўғри фикрни ҳам нотўғрига чиқариб кўйишингиз мумкин.

Ақл тарбияси йўлларида бири — адабиёт билан ишлаш. Адабиёт билан ишлаганда **интенсивлик қонунига** амал қилиш зарур. Интенсивлик қонуниде, «ўқиш жараёни қанчалик тез кечса, билмоқчи бўлаётган нарсанингизни шунчалик тез ўзлаштириб оласиз, у хотирангизда шунчалик чуқур ўрин олади» дейилади.

Ақлий тарбияни амалга ошираётганда мунтазамлик, онглилик ва фаоллик, тизимлилик ва изчиллик каби дидактика тамойилларига ҳам албатта риоя қилинади.

Ақлий тарбиянгиз тўғри ёки нотўғри кетаётганини текшириб кўришнинг асосий йўли — ақлингиз билан англаб етган фикрларни руҳингиз ёрдамида текшириб кўриш. Бошқача айтганда, зоҳиран аниқлаган билимларни ботиний билимингизга таққослаб, уни руҳ кўригидан ўтказинг ва шундан кейин уни амалиётда синаб кўринг.

Ақл тарбиясига яна такрорлаш, машқ, эслаш, сизга маълум бўлган билимларни иккинчи сигнал системаси ҳисобланган сўзга айлантириб бошқаларга айтиб бериш, амалиётда ишлатиш каби ақлий ва жисмоний амаллар киради.

Вужуд тарбияси. Инсоннинг жисмоний моҳиятини шайтон эгаллаб олгани билан, киши вужудида, вақтинчалик бўлса-да, руҳ билан ақл ҳам қўним топган. Шунинг учун **вужуд тарбияси киши камолотида етакчи ролни ўйнайди** (*«соғлом танда — соғ ақл» деган халқ мақолини эсланг*), аммо **вужуд тарбиясини бошламасдан олдин, руҳ билан ақл тарбияланиб тартибга келтирилган бўлиши шарт.** Шунда вужуд тарбиясида шайтоннинг роли пасайиб, унинг такомилли тез ва самарали амалга ошади.

Вужуд тарбиясининг ажралмас қисмларига — **инсон вужудининг ички ва ташқи санитария ҳолати, маълум бир вақтда ётмоқ-турмоқлиги, овқатланиш одоби, жисмоний тарбияси ва ташқи муҳит билан муносабатлари киради.** Уларнинг ҳаммасини бирдай олиб бориш шарт. Бири тарбияланиб, бошқасига аҳамият берилмаса, вужуднинг ривожланмаган унсури ривожланганини орқага тортиб, муайян бир йўналишда қилган ҳаракатларингиз бекор кетади.

Вужуд ичининг тозаллиги унга киритилган озиқ-овқатнинг тури, сифати ва вақтига боғлиқдир. Китобимизнинг 2-фаслида қайд қилганимиздек, овқатни мижозингизга қараб истеъмол қилган яхши. Мижозингиз совуқ бўлса, иссиқ мижозли овқат ва, аксинча, иссиқ бўлса, совуқроқ мижозли овқат тановул қилсангиз тўғри бўлади. Ҳар қандай овқат кам миқдорда ва аралаштирмасдан истеъмол қилинганда, тез ҳазм бўлади. Овқатнинг фақат янгисини, тозасини ва зарарланмаган маҳсулотлардан тайёрланганини истеъмол қилиш керак. Туриб қолган ёки носоғ маҳсулотдан тайёрланган овқатни оч қолсангиз ҳам еманг. Чунки бундай овқат саломатлигингизга ёмон таъсир этиб, гоҳо ҳаётингизни хавф остига қўйиши ҳам мумкин, шунинг учун уни егандан емаган афзал. Киши соғлиғига зарар қилмаган ҳолда, бир-икки кун бемалол овқат емай юраверади. Аксинча, бир-икки кун оч қолса, соғлиғи яхшиланади. «Бўш қоп тик турмайди», деган мақол вужуд тарбиясида ишламайди.

Саҳарда уйқудан уйғониб, ўрнингиздан туриб, юз-қўлингизни ювгандан кейин бир коса қайноқ сувни майда ҳўшламлар билан

ичиб олинг. Бу муолажа ичакларингизни ювиб, тузларни эритиб кетиш баробарида, чанқаб турган вужудингизни сув билан таъминлайди. Бироқ бу муолажа ҳамма ёғи берк хонада амалга оширилиши шарт, акс ҳолда шамоллаб қолиш хавфи бор.

Эрталаб ва кечқурун енгил овқат билан кифояланиш керак. Қувватли овқатларни асосан тушда истеъмол қилиш лозим. Овқат истеъмол қилаётганда ва ундан кейин, бир соатлар чамаси оралиқда, ҳеч қандай суюқлик истеъмол қилинмайди. Чунки овқатни ҳазм қилувчи ферментлар суюқлик билан қўшилиб, кучини йўқотади ва еган овқатингиз ҳазм бўлмайди.

Овқат турларига келганда, кўпроқ мева ва сабзавот истеъмол қилган яхши. Шолғом билан турп кишига кучли қувват берибгина қолмай, даволовчи хусусиятларига ҳам эга. Бу сабзавотларни доимо еб юрган одам ҳеч қандай касалликларга дучор бўлмайди, ичи эса тоза юради. Гўштли, айниқса, ёғлиқ овқатлар киши саломатлигига кони зарар. Гўшт емасам мадорим қуриб қолади, деган гап аслида нотўғри. Албатта, доимо кўп гўшт ва ёғлиқ овқатлар истеъмол қилиб юрган бўлсангиз, вужудингиз шунга ўрганиб қолган бўлади ва емай қўйсангиз, вужуд талаб қилиб, безовталанишингизга ҳамда ҳолсизланишингизга сабаб бўлади. Кам ва асосан ўсимликлардан бўлган овқат еб, вужудингизни шунга ўргатсангиз, вужуд керакли нарсаларни улардан олишга ўрганади ва ўзингизни жуда енгил ва соғлом ҳис қиласиз. Шунинг баробарида, ҳеч қачон кўп овқат ейишни одат қилманг.

Овқат еганда ва ундан кейин бир соатлар мобайнида суюқлик ичмасангиз, ундан кейин кўп суюқлик истеъмол қилишнинг зарари йўқ. Айниқса, иссиқ минтақаларда танадаги сув тез буғланиб чиқиб кетиб, вужудингизни ҳолсизлантириб қўйиш хавфи бор. Суюқликларнинг афзали мева шарбатидир. Мева шарбатини қайнатиб совутилган сувга аралаштирилса, гулоб бўлади. Гулоб чанқовни яхши босадиган ичимликдир.

Вужуд ичининг тозалиги унинг парваришига ҳам боғлиқ. Абу Али ибн Синонинг «Ҳафтада ҳаммомга тушган ва ойда бир сурги ичган одам, менинг ёрдамимга муҳтож бўлмайди» деган гапининг мағзини чақинг. Ҳаммомга тушганда ҳам, терлатадиганига тушиш керакли натижани беради. Чунки киши терлаганда хужайралардаги ва тери катакларигаги турли тузлар ва тиқинлар эриб ҳаракатга келади ва танадан чиқиб кетади. Ойда бир маротаба ични суриш тананинг ички тозалигига ижобий таъсир этади. Ични сурганда, ингичка ичак қабатларида туриб қолган, эскириб, бузила бошлаган овқатлар, шунингдек, шилимшиқлар чиқиб кетади.

Вужуднинг ташқи санитария ҳолатини яхшилаш яшаб турган хонангизнинг тозалигидан бошланади. Яшаб турган уйингизнинг ичи ва ҳовли-жойларингиз барча санитария қоидаларига жавоб бе-

риши шарт. Акс ҳолда тана тозалигидан гап очишнинг фойдаси йўқ. «**Оллоҳ покизадур, покиза кишиларни севадур, эшикларингнинг олдини тоза тутинглар!**» — деган оятни унутманг. Уйнинг ичи кунда ёки кун ора тозалаб супирилиб, барча чанглар артиб турилади. Ҳовли эса кунда супирилади. Ҳеч қачон ва ҳеч бир вазиятда ювилмаган идиш-товоқ турмаслиги керак. Икки ҳафтада бир маротаба уй ичини исириқ тутатиб, дезинфекция қилинса, яхши бўлади. Челақда ахлат ҳеч бир вазиятда тўлиб турмасин. Уй ва ҳовли-жой тозалиги, биринчи навбатда, руҳингизга ижобий таъсир кўрсатади. Иккинчидан, уйингиздан юқумли касалликларни қувади. Учинчидан, эл-юрт ичида обрўйингиз юқори бўлади. Уй-жойини тоза тутадиганларни одамлар жуда ҳурматлайдилар. Буларнинг ҳаммаси бирлашиб, умумий кайфиятингиз ва комилликка қараб кетаётган йўлингизга кўк чироқ ёқиб беради.

Вужуднинг ташқи санитария ҳолатига кийган кийимингизнинг тозалиги катта таъсир кўрсатади. Қиммат бўлмай, эскироқ бўлса ҳамки, кийимингиз тоза бўлиши шарт. Ички кийимни икки кунда, узоғи билан уч кунда бир алмаштириш лозим.

Сочиқлар беш хил бўлиши шарт, бири — юз сочиқ, иккинчиси — қўл сочиқ, учинчиси — аврат сочиғи, тўртинчиси — оёқ артадиган сочиқ ва бешинчиси — ҳаммомдан чиқиб артинадиган катта сочиқ бўлади. Ўрин-кўрпа тутиш қондасига кўра, албатта, кўрпага жилд кийдирилиб, остига чойшаб солиш лозим. Булар ўн беш кунда алмаштириб турилади.

Сўзсиз, вужуднинг ташқи санитария ҳолатига бадан тозалиги киради. Бунинг учун ҳафтада ҳаммомга тушиб, терлаб туриб, тозаланиш керак. Шароит бўлса, кунда батамом бошдан-оёқ чайиниб, ювиниш лозим. Шароит бўлмаса, бўйин аралаш, қўлтиқлар ости билан белгача, аврат ва оёқларни тозалаб, совун билан ювиш шарт. Балоғат ёшига етган бўлсангиз, таҳоратсиз юрманг. Таҳорат билан юришнинг фойда ва хосияти жуда катта. Аввалам бор, руҳингиз тетик бўлади, иккинчидан, таҳорат вужудингизнинг санитария ҳолатига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади ва, энг асосийси, бу йўл билан сиз ўзингизга мусбат кўрсаткичга эга қувватларни чақирган бўласиз. Яхши билингки, ифлос ва чирк жойларда ҳамда нопок танада тирик организм учун зарарли бўлган манфий энергия тўпланади.

Ушбу амалларни бажарсангиз, танангиз тоза, руҳингиз тетик, гапларингиз бийрон бўлиб, ишингиз олға юради ва кишининг ҳаёт йўлида (*табиий равишда*) учрайдиган ҳар қандай муаммоларни енгиб кетасиз.

Ётмоқ-турмоқ одоби. Киши вужудининг саломатлиги унинг ётиб-туриш одоби билан ҳам узвий боғлиқ. Яхшиси, уйқуга эрта ётиб, эрта туришдир. Тонг отмасдан уйқудан турганнинг хосияти-

ни юқоридаги фаслларда айтиб ўтган эдик. Тонг ёришиши олди-дан Ер курраси бўйлаб **прана** (ҳаёт қуввати) тарқалар экан, ўша вақтда киши вертикал ҳолатда, яъни оёқда тик турган бўлса, бу ҳаёт қувватини ўзига йиғиб олади ва кун билан тетик юради. Ух-лаш вақти кўп ҳам, кам ҳам бўлмаслиги керак. Вояга етган ва соғ-лом одам учун 7—8 соат уйқу кифоя қилади. Ёш болалар ва ёши ўтиб қолганлар учун бу муддат 9—10 соатгача чўзилиши мумкин. Ётганда ўнг томон билан ётиб, тун яримидан оғандан кейин чап томонга ўгирилиб ётган тўғри ҳисобланади. Ётиш олдидан овқат ёки кўп суюқлик истеъмол қилинмаслиги керак. Ётишдан камида икки соат, яхшиси 3—4 соат олдин овқат истеъмол қилингани тўғри бўлади. Ётишдан олдин ҳожатхонага бориб бўшаниб, таҳорат қилиб, фақат яхши нарсаларни ўйлаб, яхши ниятлар қилиб ётиш руҳингизнинг тинч бўлишига, ўзингизнинг эса яхши дам оли-шингизга хизмат қилади.

Овқатланиш одоби тўғрисида аввалги фаслларда ҳам кўп фикрлар айтилган. Овқатланиш ободи (*билими*) анча мураккаб бўлиб, бу бо-рада махсус китоблар ёзилган. Бу ерда биз фақат баъзи бир умумий тавсиялар бериб ўтаемиз, холос.

Овқатланишнинг **биринчи қондаси** — овқатни маълум бир вақтда истеъмол қилиш тартибига амал қилиш (*режим сақлаш*). Вужуд маълум бир вақтда овқатни қабул қилишга ўрганиб, уни кутиб туради ва вужудга тушиши билан уни тез ҳазм қилади. Вақтида овқат тушмай қолса, ҳазм қилиш учун вужуддан ажралган ферментлар ичакларни емиради, натижада турли ичак ва ошқозон касаликлари келиб чиқи-шига сабаб бўлади. Ошқозонга бевақт тушган овқат ҳам ҳазм бўлмай, вужудда зўриқиш пайдо қилади.

Иккинчи қондаси — овқатни иложи борича **оз миқдорда** ва **ара-лаштирмасдан** истеъмол қилиш лозим. Баъзилар паловни ҳам нон билан ейди, бу ўта нотўғри. Иссиқ овқат еганда, иложи борича нон истеъмол қилмаслик даркор, суюқ овқатлар бундан мустасно. Кўп одамлар овқатни нон билан емасам қорним тўймайди, деган важ кўрсатадилар. Бу фикр танқид кўригидан ўтмаган. Тўғри, овқат истеъмол қилинганда дарров тўқликни ҳис қилмайсиз, у биров туриб ҳазм бўлиб, вужудга шимилиши керак бўлади, шундагина тўйин-ганлик ҳисси пайдо бўлади. Ҳеч қачон овқатни бўкиб еманг, бу кони зарар. Абу Али ибн Синонинг: «Меъёрида ейилган овқатни сиз ейсиз, меъёридан ортиқ истеъмол қилинган овқат сизни ейди», — деган сўзини унутмаслигимиз лозим. Умуман олганда, комил-ликни ўзига мақсад қилиб олган киши нафс балосини енгган бўли-ши керак.

Учинчи қондаси — овқатни жуда **яхшилаб чайнаш** зарур, шунда-гина овқат яхши ҳазм бўлиб, танага тўлиқ шимилади. Шошиб-пи-шиб чала чайналган ёки чайналмай ютилган овқат ҳазм бўлмай,

тўғри йўғон ичакка бориб тушади ва чиқиб кетмай тураверади. Бундай овқатнинг фойдасидан зарари кўп. Чунки инсон вужудининг хусусияти шундайки, ҳазм бўлиб шимилиб улгурмаган овқатни вужуд чиқариб ташламай, йўғон ичак қатламларида сақлайди. Йўғон ичак қатламларида туриб қолган овқат вақт ўтиши билан чирий бошлайди ва йўғон ичакка тушиб, ҳазм бўлиб улгурган янги овқат билан қўшилишиб вужудга шимилади. Натижادا вужуд секин-аста заҳарлана боради. Йўғон ичакни олти ойда бир тозалаш зарурияти шундан.

Тўртинчи қоидаси — овқатланганда **сўзлашиш**, айниқса, ёмон фикрлар юритиш ва бемъни гаплар гапириш **манъ қилинади**. Овқатланиш жараёнида кишининг бутун фикри-зикри овқатда бўлмоғи лозим. Шунда овқатнинг мазасига ҳам тушуниб етасиз, овқат ҳам яхши чайналади ва керакли ҳазм қилувчи ферментлар билан ўралиб ошқозонга тушади. Сўзлашиб овқат истеъмол қилинганда, ҳазм бўлиш жараёни бузилишидан ташқари, овқатнинг майда қисмлари қизилўнғач қолиб, ўпкага кетиб қолиши хавфи бор. Бундай воқеалар жуда кўп бўлган. Ўпкага кириб қолган бегона нарсани фақат жарроҳлик йўли билан олиш мумкин. Акс ҳолда у секин-аста чириб, ўпкани ҳам нобуд қилади. Бундай ҳолатлар ҳам бўлган. Яқин бир оғайним овқат истеъмол қилаётганда хаҳолаб кулиб, нафасни чуқур олиб юборганлиги натижасида кичик бир ушоқ ҳаво йўлидан ўпкага кириб қолган. Оғайним ўқчиб-ўқчиб қўяқолган ва эътибор бермаган. Бир неча кун ўтгандан кейин оғайним иситмалаб, касал бўлган. Шифокорлар бўлган воқеадан беҳабар уни шамоллашдан даволашган. Хуллас, бир ярим ойча ўтиб, дўстим оламдан ўтганидан кейин ёриб қаралганда, кириб қолган нон ушоғи ҳисобига ўпка чириб тамом бўлгани аниқланган.

Бешинчи қоидаси — ҳар бир инсон ичига тушган овқатни, яъни истеъмол қилган овқатини то чиқиб кетгунча назорат қилиши шарт. Одамнинг ичида овқат туриб қолмаслиги керак. Уни жисмоний машқлар қилибми, маълум бир вақт ўтгандан кейин устидан мевачева ёки сабзавот еб, овқатни ҳайдаш йўли биланми овқатнинг ичакдаги юраётган йўлини кузатиб бориш шарт.

Аввалги фаслларда мижоз тўғрисида ва овқатланиш бўйича айтилган сўзларга ва мазкур беш қоидага риоя қилсангиз, овқатланиш одобини ўзлаштирган бўласиз.

Жисмоний тарбия маънавияти. Вужуднинг жисмоний тарбияси тўғрисида жуда кўп гапириш мумкин, бу соҳада махсус адабиётлар ҳаддан зиёд кўп. Биз бу ерда фақат жисмоний тарбиянинг методологик асосларини, яъни асосий тамойилларини қайд қилиб ўтамиз, холос.

Жисмоний тарбиянинг биринчи тамойили — бу жисмоний машқларни жуда ҳам секин бажаришда. Жисмоний машқларни қанча

тез ва терлаб туриб бажарсанг, шунча яхши, деган гаиллар ҳозирги кунда қолиб кетган. Жисмоний машқни мумкин қадар секин бажариб, тез-тез бажарилган машқлар билан эришган натижага эришса бўлади. Фарқи шунда бўладики, секин амалга оширилган машқлар юракка оғирлик қилмайди ва кучингиз сақланиб қолади. Машқлар тез бажарилганда анча қувват сарф бўлиб, юракка оғирлик тушади, юрак секин-аста чарчаб, инсоннинг умри қисқаради. Секин бажарилган машқлар жуда қийин бўлиб, одамдан катта иродани талаб қилади. Уни тўғри бажарганда, у танадан тер чиқаради, аммо юракка ҳеч қандай оғирлик туширмайди. Мисол тариқасида бир-икки машқни бажариш йўллари сўз билан ифодалаб берай. Текис жойга чалқанча ётасиз ва оёқларингизни дастлаб навбатма-навбат, сўнг иккаласини қоринга иложи борица секинлик билан тортасиз. Шунда оёқни чўзганда нафас олиниб, оёқларни қорин томон тортаётганда нафас чиқарилади. Бу машқ камида 20 маротаба такрорланиши шарт. Иккинчи машқ — оёқлар учини айри, товонларини эса бирлаштириб туриб, тик турган ҳолатда бошингизни мумкин қадар секин, имиллаб кетаётган бирон нарсага кузатиб бораётганга ўхшаб, у ёқ бу ёққа бурасиз. Бошингизни бир томонга бурганда нафас олиб, қайтараётганингизда нафасни чиқарасиз. Бу машқни аввал 20—30 маротаба, кейин 100 маротабага олиб борсангиз, бутун вужудингиз қизиб, оғзингиздан ғубор чиқаётганини сезасиз. Бу жуда самарали машқлардан бўлиб, кишининг бутун вужуди ҳаракатланишига олиб келади. Натижада у вужуд ичидаги кераксиз ҳаволарни, ҳаво билан ўпкадаги чиқинди моддаларни чиқариб юборишга хизмат қилади. Киши вужудининг ички санитария ҳолатига ҳам бу машқ асқотади. Анъанавий, илдам бажариладиган машқлар билан бундай самарага эришиш учун жуда кўп куч талаб қилинар эди. Бошқа бир машқ — турган ҳолатда, бошингизни тик тутиб туриб, ғоят секинлик билан иягингизни кўтарасиз, шу пайтда нафас оласиз ва секинлик билан иякни пастга, кўкракка қадар туширасиз, нафасни чиқарасиз. Бу машқни ҳам 100 маротабага етказсангиз, у 5—6 километр масофага чопиб боргандаги самарани беради. Яна бир машқ — оёқларни жуфтлаб, секин оёқ учига кўтариласиз ва шундай секинлик билан олдинги ҳолатга қайтасиз. Бу машқни ҳам 20—30 маротабадан бошлаб, 100 маротабага чиқарсангиз, керакли самара беради. Бундай машқлар кўп, уларни махсус адабиётлардан топиб, ўрганинг. Унутманг, комилликка интилган одамнинг биринчи вазифаси кўп китоб ўқиш ва кўп билим эгаллаш ҳамда уларни амалиётда қўллаш йўли билан ижтимоий моҳиятини ошириб боришдир.

Иккинчи тамойил — тўғри нафас олиш. Саҳар туриб, биринчи қиладиган ишингиз, тоза ҳавога чиқиб, бунинг иложи бўлмаса уйда деразаларни очиб қўйиб юра бошлайсиз. Мақсад баданни қиздириб,

вужудингизга нафас олишни ўргатиш. Бунинг учун уч ёки тўрт қадамда (*бу сизнинг ўпкангизнинг ҳажмига боғлиқ*) бурун орқали нафас оласиз, кейинги уч-тўрт қадамда нафасни чиқарасиз. Қорин билан нафас олишга эътибор беринг. Нафас олганингизда кўкрагингиз кўтаришмасин, бу жуда муҳим. Нафас чиқараётганингизда қорнингизни ичга тортиб, иложи борича орқа умуртқангизга ёпиштиришга ҳаракат қилинг. Бу тўғри нафас олиш ҳисобланиб, бу машқни эрталаб 15—20 минут давомида бажариш шарт. Кун бўйи ҳам, иложи бўлса ҳар соатда, иложи бўлмаса имконият пайдо бўлганда, 5 дақиқа мобайнида бу машқларни такрорлаш яхши натижа беради. Нафасни овоз чиқмайдиган даражада секинлик билан тортиш ва чиқариш лозим. Ҳар бир машқни бажарганда, юрганда ва бошқа ҳолатларда бу қоидага риоя қилиниши шарт. Умуман, ҳеч қачон нафасни кўп ушлаб турмаслик керак, бу ўта зарарли бўлиб, ўпкани ишдан чиқаради.

Учинчи тамойил — машқларни бажариш тартиби. Эрта билан енгил машқлар бажарилиб, кечқурунга яқин, уйқуга кетишдан уч-тўрт соат олдин оғир машқлар бажарилиши тўғри бўлади. Оғир машқларга мушакларни чиниқтирадиган ва кўп куч талаб қиладиган машқлар киради. Булар югуриш, тош кўтариш, арқон тортиш ва бошқа снарядлар ёрдамида бажариладиган, кўп куч талаб қиладиган машқлардир. Ҳар қандай машқни бажаришдан олдин баданни қиздирувчи машқлар билан вужудингизни қиздириб олишингиз шарт. Уларга тез юриш, югуриш ва бошқа жисмоний машқлар киради.

Ундан ташқари, машқларни бажариб бўлгандан кейин, албатта илиқ ёки совуқроқ (*у сизнинг саломатлигингизга ва чиниққанлигингизга боғлиқ*) сув билан чайиниб олинг. Имкониятингиз бўлса, очик сув ҳавзасида сузиб, чўмилиб олинг. Шунда бардам бўлиб, руҳингиз билан вужудингиз яйрайди, кайфиятингиз яхшиланиб, комиллик томон кетаётган йўлингиз равон бўлади ва барча қиладиган ишларингиз ривож топади.

Ташқи муҳит билан муносабат. Инсон тараққиёти учун ҳам табиий, ҳам ижтимоий муҳит ташқи муҳит бўлиб хизмат қилади. Чунки инсон биоижтимоий махлуқот бўлиб, бир вақтнинг ўзида табиий муҳитда ҳам, ижтимоий муҳитда ҳам ривожланади ва камолга етади.

Ташқи табиий муҳит деганда, бизни ўраб турган ҳаво, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда тоғу тошлар ва бошқа барча табиий унсурлар баробарида инсон бунёд этган боғлар, экин майдонлари, шаҳарлар ва иншоотлар тушунилади.

Ҳозирги вақтда она-табиат ҳамда унинг унсурларининг табиий ҳолати ўзгариб, одамнинг ҳаётида сунъий табиий муҳитнинг роли

ортиб бормоқда. Шу билан баробар, жойларда хўжасизларча иш юритиш, яъни саноат ва қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришидан ҳосил бўлган чиқиндилар, транспорт воситаларининг атроф муҳитга етказаятган зарари туфайли табиий ҳолат бузилмоқда. Сугориладиган деҳқончилик шароитида кимёвий моддаларнинг кўп ишлатилиши, оқар сувлардан нооқилона фойдаланиш, ер ости қазилма бойликларининг очиқ усулда қазиб олиниши ва умуман ишлаб чиқариш технологияларининг ўта қолоқлиги ва чиқиндиларнинг кўп чиқарилиши ҳамон сақланиб қолмоқда.

Ташқи табиий муҳит одамнинг биологик ривожига таъсир этиб, табиий муҳитнинг санитария ҳолати киши жисмоний саломатлигига тўғридан-тўғри таъсир ўтказиши. Тоза, турли-туман кераксиз ва заҳарли моддалардан ҳоли бўлган табиий муҳитда инсон соғлом ривожланади. Аксинча, ифлосланган ва заҳарланган муҳитда киши саломатлиги ёмонлашиб, хасталанади ва жисмоний ривожининг инқирозга учрайди.

Айтилганлардан келиб чиқиб, вужуд тарбиясига тоза табиий муҳит ижобий таъсир ўтказиши, десак муболаға қилмаган бўламиз. Шунинг учун комиллик томон кетаётган одам иложи борида ҳаётини тоза ҳавода ва чиройли табиат гушаларида ўтказиши мақсадга мувофиқдир. Тоза ва гўзал манзарали табиат қўйнига боришнинг иложи ҳар доим ҳам бўлмаса, яшаб турган жойини шу ҳолатга келтириб қўйиши мумкин. Ҳовлида яшаётган киши ҳовлини тоза тутиш, турли-туман гулларни экиш, ҳамма ёқни сарамжон-саришта қилиб қўйиш билан бунга эришса бўлади. Кўп қаватли иморатда яшайдиган одам ҳам уйларига хонаки гулларни экиб, чиройли табиий манзарани яратиб қўйиши қийин эмас.

Инсон, табиий муҳит билан бирга ижтимоий муҳитда ҳам тараққий этади, деб бир неча марта айтган эдик. Ўзбекистон шароитида табиий муҳит бузилиши баробарида ижтимоий муҳит ҳам айниб кетганди. Бундай ҳолатнинг сабабларидан бири етмиш йилдан ортиқ вақт давомида жамиятимизнинг зўрма-зўраки бошқарилганлигидандир. Ўша кезде мафкурага бўйсундирилган таълим тизими, неча минг йиллик тарихга эга бўлган халқларнинг маънавияти, урф-одати ва кўникмалари эътиборга олинмаганлиги, ижтимоий муҳитни шакллантирувчи кишиларнинг миллий ва инсоний сифатлари назар-писанд қилинмаганлиги шу ҳудуддаги ижтимоий муҳитни ёмон томонга ўзгартириб юборди. Одамларда ёлғон сўзлаш, фирромлик қилиш, мутелик, молу дунёга берилиш ва ҳоказо ижтимоий иллатлар одат тусини олди. Комилликка интилаятган одам бундай ижтимоий хасталиклардан фориғ бўлмоғи ва бу хасталиклар билан оғриган кишилардан ўзини узоқроқ олиб юрмоғи лозим.

Бунинг учун комилликни ўзига мақсад қилиб олган киши, ўз эътиқодига мос кишиларни излаб топиб, улар билан тоза ва сокин, манзарали она табиат гўшаларида мулоқотга киришиши, фикр алмашиши ва биргаликда комиллик томон юриши керак бўлади.

Комилликни мақсад қилиб олган кишиларга берадиган тавсияларимиз шу билан поёнига етди. **Комиллик томон қиладиган саъй-ҳаракатингизга куч-қувват ва омад тилаб қоламиз!**

Охир-оқибатда соғлом фикр енгиб чиқувчидир.
Шунда бу китоб барчага асқотувчидир.
Кимки ундаги билимларни тез ўзлаштириб олса,
У уни шунчалик тез бахт томон элтувчидир.

КИТОБ ҲОМИЙЛАРИ ҲАҚИДА МУХТАСАР ҲИКОЯ

Тўланов Равшанбек Эргашхон ўғли

Равшанбек 1945 йилнинг февраль ойида Тошкент вилоятининг Янгийўл туманидаги Убай Мусаев фуқаролар йиғини ҳудудида туғилган. Оталари Тўланов Эргашхон Иккинчи Жаҳон уруши ногирони бўлиб, бир умр ўқитувчилик қилиб, 1983 йили оламдан ўтганлар. Худо раҳмат қилган бўлсин уларни. Равшанбекнинг оналари Мунаввара ая Янгийўл туманидаги «Тинчлик» жамоа хўжалигида колхозчи бўлиб ишлаб, ўнта болани вояга етказиб, 1967 йили, Худо раҳмат қилган бўлсин уларни, боқий оламга сафар қилганлар. Равшанбек Эргашхон ака ва Мунаввара аянинг тўнғич фарзанди.

Равшанбек 1958 йили тўлиқсиз ўрта (етти йиллик) мактабни битириб, Тошкентнинг гидромелиорация техникумига ўқишга киради, техникумни 1962 йили битириб, йўлланма бўйича Тошкент вилояти суғориш тармоқлари бошқармасига қарашли «Аччи кўл» насос станциясига ишга боради ва у ерда гидротехник лавозимида меҳнат фаолиятини бошлайди. Бўзай массивидаги 3 минг гектар майдонга Сирдарёдан сув чиқариб, бу яйловларда боқилаётган чорвага озуқа етиштириш учун шароит яратиб беради.

1964 йили Тошкент Ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институтига сиртдан ўқишга киради ва уни 1970 йили мувафақиятли битади.

1966 йилдан бошлаб Тошкент вилояти Калинин районига қарашли «Москва» совхозига гидротехник муҳандис лавозимида ишга ўтади.

1986 йили Равшанбек шу вилоят ва шу туманда жойлашган «Текстильщик» давлат хўжалигига директор этиб тайинланади. Бу лавозимда Равшанбек ўзининг халққа хизмат қилишдек азалий мақсадини рўёбга чиқаради. Кўчаларга асфальт ётқизиблиб, ишчиларга коттежлар қурилиб, шахсий уйлар қуриш учун ер ажратилади ва, энг асосийси, хўжалик газлаштирилади ҳамда ичимлик сув билан таъминланади.

1997 йилдан бошлаб, аввал сув муҳандиси бўлиб ишлаган «Москва» давлат хўжалиги, ҳозирги «Туркистон» жамоа хўжалигига ўтиб, раис лавозимида ишлайди.

1999 йилдан эътиборан Зангиота туманига қарашли «Шуҳрат» фермер хўжалигининг раҳбари бўлиб ишлаб келмоқда.

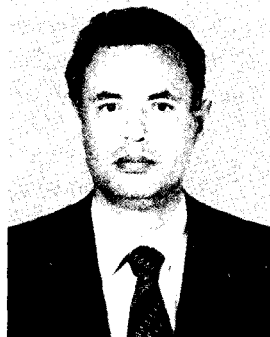
Равшанбек 1967 йилда Карима исмли қизга уйланган, беш қиз ва битта ўғли бор. Кенжа фарзанди ўғил, уни узоқ кутгани учун отини Шуҳрат деб қўйиб, фермер хўжалигининг номини ҳам унга атаб

қўйган. Шухратжон мактаб-лицейнинг 10-синфида ўқийди. Шухратнинг ҳамма опалари уйли-жойли, бола чақали бўлиб кетишган.

Равшанбекнинг олдига қўйган асосий мақсади, қайси йўл билан бўлса ҳам, халққа наф келтириш. Чунки унинг падари буруқвори Эргашхон ака унга шуни васият қилиб кетган. Ўқиса, халққа кўпроқ фойдаси тегади, деган умид билан ўқишга кўп ва ҳўп интилди-ку, оилада бош фарзанд бўлгани учун тирикчилик ғамида амалий фаолият билан шуғулланиб кетди. Гидротехник ва турли раҳбар лавозимларда ишлаб юрганида бу эзгу мақсадларини қўлидан келганича амалга ошириб юрди. Равшанбек мазкур китоб дунё юзини кўришига қилаётган ҳомийлик ўзининг азалий ниятини рўёбга чиқаришининг бир кўринишидир.

Ваҳидов Абдурахмон

Абдурахмон ака 1935 йили Тўрақўрғонда хизматчи оиласида туғилган, оилада якка фарзанд. Оталари Алиев Ваҳид 1912 йили туғилган, райижроқўм раиси бўлиб ишлаб, Улуғ Ватан уруши бошланиши билан жангга кетган. 1945 йили урушдан омон-эсон қайтиб келганидан кейин, маҳаллий саноат ишлаб чиқаришида турли раҳбар лавозимларда ишлаб, 1956 йили вафот этган. Худо раҳмат қилсин уларни.

Абдурахмон аканинг волидаи меҳрибонлари Солият опа 1914 йили туғилиб, бир умр уй бекаси бўлиб юриб, 1942 йили оламдан ўтиб кетганлар. Жойлари жаннатда бўлсин уларнинг.

Урушнинг оғир йилларида Абдурахмон ака отаси урушда, онаси вафот этиб кетиб, деярли етим бўлиб қолган. Хайри ача исмли бувилари уларга паноҳ бўлганлар. Хайри ача эски замоннинг имонли аёлларидан бўлганликлари учун ва тўғриликлари туфайли жуда камбағал яшаганлар.

Бир амаллаб кун кечириш мақсадида, Абдурахмон ака уй юмушларидан бўшаган вақтида бозорда сут, қатиқ сотиб тирикчиликни бир оз бўлсада яхшилашга ёрдам берган. Шунинг учун ҳам мактабга бормай, фақат уруш тугаганидан кейин 1945 йили биринчи синфга ўқишга чиққан.

Абдурахмон аканинг катта тоғаси Донубаев Жўравой колхоз раиси бўлиб ишлаган. Жўравой аканинг жуфти ҳалоли Собира хола эс-кича ўқиган бўлиб, кечалари болалари билан биргаликда Абдурахмон акага «ҳафтиякдан» араб ҳарфларини ўргатган.

Абдурахмон ака урушдан кейин ўн ёшга тўлганида Тўрақўрғоннинг 3-сонли мактабига чиқиб ўқиб, уни 1955 йили мувафақиятли битирган. 1956—1959 йилларда армия сафида хизмат қилган, сўнг Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) шаҳридаги Савдо институти-

га ўқишга кирган. Абдурахмон ака Ленинградда ҳам бемалол яшаманган. Институтдан олинадиган стипендия кундалик ҳаётига етмаганлиги туфайли, у Ленинград тўқимачилик комбинатининг кечки сменасида 0,5 ўринда ишлаб, пулга бўлган муҳтожликни бир оз бўлса ҳам қошлаган.

Институтни 1965 йили муваффақиятли битириб, йўлланма бўйича Қозоғистон Савдо вазирлиги қарамоғига юборилган. 1965 йили август ойидан бошлаб у «Интурист» ресторанида ошпазлар бригадир лавозимида ишлай бошлаган. Шу йили Ўғилой опамизга уйланиб, шу кунгача икки ўғил — Ботир ва Зокир ҳамда икки қиз — Гулчеҳра ва Ҳожияларни кўрган.

1966 йили «Арис» станцияси ресторанига ишлаб чиқариш мудир лавозимида ўтказилган. 1966 йили Тошкентда зилзила бўлганидан кейин, Абдурахмон ака куз ойларида Тошкентга келиб, Тошкент ижрокўмида бош инспектор лавозимида ишлай бошлайди. 1978 йилдан бошлаб, аввал Акмал Икромов район ошхоналар трестида директор муовини, сўнг, 1986 йилдан Октябрь район ошхоналар трести директори муовини ва директори лавозимида ишлаб, нафақага чиққанлар.

Мустақиллик шарофати билан, ҳаётимда орттирган тажрибам зое кетмасин деган мазмунда, Ўзбекистон ҳудудида ишлаб чиқариладиган қурилиш материалларини излаб топиб, уларни қурилиш ташкилотларига сотувчи «Актино» номли фирма очган. Шу фирмада директор лавозимида ишлаб, Ўзбекистонда бозор иқтисодиётининг қарор топишига ҳисса қўшиб келмоқдалар.

Мустақил Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти изга тушиб олиши ва республикамизда ҳуқуқий давлат барпо этилишини тезлаштириш мақсадида Абдурахмон ака фирмаси қошида унинг ҳуқуқшунос ўғли Ботир Воҳидов бошқарадиган Адвокатлар идораси очилиб, Чорсу бозори ва бошқа барча тижоратчиларнинг юридик муаммолари қонун нуқтаи назардан тўғри ҳал этилишига улкан ҳисса қўшиб келмоқдалар.

Абдурахмон акани билганларнинг ҳаммаси уни қўли очиқ ва сажий одам деб атайди, ушбу китобнинг босмадан чиқишида уларнинг қилган ҳомийликлари бу гапларнинг далилидир.

Абдурахмон ака зўр иштиёқ билан кутган ушбу китоб нашриётда ишлаб чиқариш жараёнида турганда тасодифан вафот этиб, китобни нашрдан чиққанини кўрмай қолди. Абдурахмон акани Худо раҳмат қилган бўлсин. Абдурахмон аканинг бошлаган барча сайҳаракатларинг унинг ўғиллари Ботир ва Зокирлар давом эттирмоқдалар.

Китобимизни ўқиб, ундан оз бўлса-да манфаат топган бўлсангиз, шу китобнинг нашрдан чиқишига ҳомийлик қилган Равшанбек ва Абдурахмон акаларнинг ҳаққига дуо қилиб қўйсангиз, савоби барчамизга тегар, деган умиддаман.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
------------------	---

ФАЛСАФИЙ САВОД КИТОБИ

1-фасл. Фалсафий савод ва мажму ёндашув тамойили	13
2-фасл. Инсоннинг био ҳамда ижтимоий моҳияти асослари	34
3-фасл. Билим, илм, фан ва таълимот	56
4-фасл. Маънавият, қадрият, маданият, санъат ва маърифат	70
5-фасл. Имон, бахт, муҳаббат, иқтисодиёт ва сиёсат	86
6-фасл. Усул, услуб ва методология категориялари	110
7-фасл. Руҳ, дин ва дунёқарашлар ҳақида	121
8-фасл. Ислом дин ва таълимот сифатида	151
9-фасл. Оламни фалсафий ва илмий тушуниш	168

РУҲИЙ НАЖОТ КИТОБИ

10-фасл. Жаҳон алломалари комил инсон тўғрисида	187
11-фасл. Тасаввуфда комил инсон муаммоси	207
12-фасл. Комилликка эришиш босқичлари	225
13-фасл. Комил инсоннинг сиймоси ва рамзий модели	245
14-фасл. Йўналтирилган тарбия ва ўзини ўзи тарбиялаш методологияси	269
15-фасл. Билим бериш усуллари ва педагогик технология	283
16-фасл. Ўзини ўзи тарбиялаш услублари ва «холодинамика»	302
17-фасл. Комилликка интилганларга умумий тавсиялар	323
Китоб ҳомийлари ҳақида мухтасар ҳикоя	348

ЗИЁМУҲАММАДОВ БҶРИ
КОМИЛЛИККА ЭЛТУВЧИ КИТОБ

Муҳаррир Ш. Мансуров
Бадий муҳаррир Ж. Гурова
Техник муҳаррир Т. Смирнова
Компьютерда саҳифаловчи Б. Бабаходжаева

Босишга 14.08.06 да рухсат етилди. Бичими 60×90¹/₁₆.
«Таймс» гарнитуралада офсет босма усулида босилди. Шартли б.т. 22,0.
Нашр т. 26,75. Жами 1500 нусха. №110-рақамли буюртма.

«ARNAPRINT» МЧЖ да саҳифаланиб, чоп этилди,
Тошкент, Ҳ. Байқаро кўчаси, 41.